

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СТАТИСТИКИ, ОБЛІКУ ТА АУДИТУ

ФІЛОСОФІЯ

Словник-довідник

Навчальний посібник

За редакцією

проф. І. Ф. Надольного, проф. І. І. Пилипенка, проф. В. Г. Чернеця

3-є видання, доповнене, виправлене і перероблене

Київ – 2010

УДК 1 (035 + 038)

ББК 87я21

Ф56

Рецензенти:

Кисельов М.М.

д.філос.н., проф., п.н.с. Інституту філософії НАН України імені Г.С. Сковороди;

Оніщенко О.І.

д.філос.н., проф., зав. кафедри суспільних наук Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого;

Панченко В.І.

д.філос.н., проф., зав. кафедри етики, естетики, культурології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Редакційна колегія:

д.філос.н., проф. *Надольний І.Ф.* (голова); д.філос.н., проф., чл.-кор. НАМ України *Бітаєв В.А.* (заст.голови); к.філос.н., д.філос.(PhD), с.н.с. *Кузнєцова І.В.* (відп. секретар); д.філос.н., проф. *Баранівський В.Ф.*; к.екон.н., доц. *Пархоменко В.В.*; к.пед.н., проф. *Черушева Г.Б.*

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист №14/18-2274 від 19.10.2005)*

Філософія: Словник-довідник: навчальний посібник / За ред.:
Ф 56 І.Ф. Надольного, І.І. Пилипенка, В.Г. Чернеця; редкол.: І.Ф. Надольний,
В.А. Бітаєв, І.В. Кузнєцова, В.Ф. Баранівський, В.В. Пархоменко, Г.Б. Черушева. –
3-є вид., доп., випр. і перероб. – К.: НАКККіМ, 2011. – 480 с.
ISBN 978-966-8797-28-6 (2-е вид.)
ISBN 978-966-452-077-2 (3-є вид.)

Словник-довідник містить найбільш уживані терміни з філософії, що розглядаються у навчальному процесі сучасної вищої школи України. Видання побудовано за принципом неупередженого, загально визнаного розуміння й тлумачення ключових понять про загальні властивості, відношення та зв'язки у філософії як наукової та навчально-методичної дисципліни.

Словник-довідник адресований студентам, аспірантам, здобувачам, докторантам і всім, хто цікавиться проблемами філософії.

УДК 1 (035 + 038)

ББК 87я21

ISBN 978-966-8797-28-6

ISBN 978-966-452-077-2

© Надольний І.Ф., Пилипенко І.І., Чернець В.Г., 2011

© Баранівський В.Ф., Бітаєв В.А., Кузнєцова І.В.,
Пархоменко В.В., Черушева Г.Б., 2011

© Автори статей, 2011

© Видавництво "Дельта", 2009

© НАКККіМ, 2011

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Культурно-історична динаміка становлення інституту освіти в контексті трьох основних освітніх парадигм – класичної, неklasичної і пост-неklasичної – свідчить на користь загальноісторичної тенденції еволюції освіти, що полягає в актуалізації її суб'єктного виміру, є етичним проривом в системі становлення особистості, а відтак і забезпечує розвиток діалогічного виміру процесів трансляції та породження нових знань і типів культурної свідомості.

Реалізація суб'єктноорієнтованого підходу до розвитку освіти, домінантою якого стає феномен самоосвіти, є неможливою без переходу від поняття "система освіти" до поняття "освітній простір" як ключового аспекту сучасної філософії освіти, оскільки цей перехід є одночасно і закономірним результатом, і якісним зрушенням в актуалізації свободи самовизначення особистості у сфері освіти.

Парадигмальне світорозуміння характеризується процесом інтеграції знань, що синтезує інноваційні методології пізнання та пояснення світу, допомагає з'ясувати динаміку та встановити спільні елементи різноманітних галузей науки, виробити міждисциплінарну метамову в описі процесів переходу і трансформації.

Підготовка в Україні фахівців ХХІ ст. актуалізує роль філософії як методології наукового пізнання у вирішенні завдань інших наук, зокрема економічної теорії й практики. Цій меті і підпорядковано представлений читачеві словник-довідник, створений професорсько-викладацьким складом Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв і Національної академії статистики, обліку та аудиту.

Зміст цього навчального посібника відповідає програмі з філософії для студентів вищих навчальних закладів України, охоплює як традиційну філософську проблематику, так і провідні питання, що є визначальними для культурно-мистецької та економічної галузей знання, зокрема: питання формування свідомого громадянина, громадянської взаємоповаги і самоповаги, взаємовідповідальності, самовідповідальності.

Василь Гнатович ЧЕРНЕЦЬ,
доктор філософії, професор,
Заслужений працівник освіти України,
ректор Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв

Іван Ісакович ПИЛИПЕНКО,
доктор економічних наук, професор,
Заслужений економіст України,
ректор Державної академії
статистики, обліку та аудиту

А

Абсолют (лат. – безумовний, необмежений, безвідносний, досконалий) – філософське поняття для позначення незмінного, безкінечного, досконалого, незалежного від будь-яких предметів, відношень і умов суб'єкта, який є самодостатнім, містить усе існуюче у собі і творить його. Термін "абсолют" вперше був застосований у кінці XVIII ст. німецькими філософами М. Мендельсоном та Ф. Якобі для позначення категорії "Бога, або Природи" у філософії Б. Спінози; до широкого обігу запроваджений Ф. Шеллінгом (1800 р.). Синоніми: Абсолютний Дух, Абсолютна Ідея, Безмежність, Абсолютний Розум, Мудрість, Абсолютна Свідомість та Абсолютне Буття. А. у релігіях – Бог; у філософії – Абсолютна Ідея, або Матерія; у мистецтві – Красота; у науці – істинне знання; у житті людини – досягнення ідеальної досконалості.

Баранівський В. Ф.

Абстрагування (від лат. – відвернення, тягнення) – один із засобів теоретичного рівня пізнання. У процесі пізнання у свідомості людини відбувається виокремлення найбільш суттєвих сторін, якостей, ознак, властивостей, завдяки яким об'єкт відрізняється від іншого.

Математика – найбільш давня система наукових знань, для якої А. є особливо важливим методом пізнання. Аристотель вказував, що об'єкти досліджуються через відмежування від чуттєвих кількісних і якісних ознак. Кожний предмет або явище проявляють себе через певні кількісні і якісні сторони. Будь-яка математична формула як певна математична абстракція є важливим чинником у пізнанні. Математичне моделювання присутнє у пізнанні природних і суспільних процесів.

А. фіксує ознаки предметів, які постійно повторюються, і узагальнює їх у цифрових поняттях або теоріях. А. як один із давніх методів пізнання виникає в процесі пізнавально-виробничої діяльності. Людина постійно мислить, відволікається від випадкового, намагається досягнути необхідне, суттєве. В процесі А. мислення відображає найбільш суттєву ознаку, яка виражає сутність абстракції. Так, А. веде до певних результатів у вигляді наукових понять або філософських категорій. В економічній, соціальній науці поняття продуктивні сили за своєю сутністю є рушійною силою розвитку суспільства. В процесі

А. поширюється знання про нові сторони або явища, бо об'єкт пізнається, знаходиться у постійному русі, у зміні кількісних і якісних ознак. А зміни, які відбуваються в об'єктивному світі, відображуються і фіксуються в процесі А. Подальший розвиток науки розширює поле функціонування методу абстрагування.

Ключніков В. П.

Абстракція (від лат. – відтягнений, відокремлений, виділений) – широке поняття, характерне для всіх сторін об'єктивної реальності. У природничій чи суспільній науці А. виступає у вигляді наукових понять: атом, ген, організм, суспільство, нація, держава та інші. Коли вживають поняття *ген*, то у свідомості виникає сутність поняття, що це одиниця спадкоємного матеріалу, яка формує певну ознаку, що входить до складу хромосом. Сукупність всіх генів організму – це є генотип або побудова, устрій клітини і організму.

Всезагальними А. є філософські категорії, які характеризують всезагальні сторони об'єкта. Так найбільш широкою категорією є *матерія*. Основні ознаки цієї А. полягають у тому, що вона існує об'єктивно, незалежно від свідомості, чуттєво сприймається й існує у певних формах буття: русі, просторі і часі.

На сучасному етапі пізнання А. виникають не безпосередньо від відображень, а від більш загальної А. Безумовно, А. виникають у процесі відображення певного матеріального або духовного об'єкта, але в процесі виникнення певної А. відбувається процес відриву А. від реальності, що може негативно відобразитися на самому процесі виникнення А. В А. виявляється сутність об'єкта. Так сутність поняття будинок – це місце проживання. Разом з тим в А. виявляються також різні якості і властивості.

Шевчук В. О.

Автократія (грец. – сам + влада) – форма політичного режиму держави, де вища державна влада належить одному суб'єкту. Даний суб'єкт – глава держави – є джерелом і носієм суверенітету державної влади. Суверенний суб'єкт має вищу законодавчу, виконавчу і судову владу, тобто користується необмеженою владою і тому має назву автократ. Населення, у тому числі економічно панівний соціальний клас, прямої правової участі в утворенні державних органів не бере, або ця участь носить формальний характер й істотно не впливає на

функціонування державних інститутів. Автократичні форми держави характеризуються також міцною централізованою владою, при яких місцеві органи є лише виконавцями волі вищих органів.

Автократичними формами правління є деспотія, тиранія, абсолютизм, монархія. Подібний образ правління існував практично в усіх народів Стародавнього Сходу (деспотичні монархії), у деяких древньогрецьких країнах, Римській та Візантійській імперіях (тиранія), країнах Європи (абсолютна монархія) тощо.

А. також означає політичні режими, які характеризуються неконтрольованою з боку представницьких органів владою "лідера" (фюрера, дуче, каудильйо).

За способом заміщення глави держави А. класифікується наступним чином:

- спадкоємна А. (абсолютна монархія);
- легальна А., що виникає в результаті виборів осіб (інституцій), яким надаються необмежені повноваження;
- нелегальна А., що виникає внаслідок насильницького захоплення влади.

Залежно від обсягу функцій, які беруть на себе державні органи стосовно управління громадським життям (у тому числі її економічною сферою), А. поділяються на *тоталітарні* та *авторитарні*. Тоталітарні засновані на моральній підтримці більшості населення, припускають його формально-демонстраційну участь у формуванні органів державної влади й активне втручання держави в усі сфери громадського життя. Авторитарні є проявом відносної самостійності держави і її апарату, незалежності останнього від певних соціальних сил.

Втручання авторитарної держави у суспільне життя обмежене, як правило, лише політичною сферою.

Засновник німецької класичної філософії І. Кант у своїй роботі "Метафізика нравів", даючи характеристику державі і праву, визначає А. з філософської точки зору як "панування розуму над супротивними йому схильностями".

А. як метод, спосіб управління економікою держави або окремим суб'єктом економічної діяльності (підприємством), заснований на концентрації влади у однієї особи, передбачає безумовне підпорядкування господарю (власнику), керівнику підприємства, який узурпує права або має таке доручення.

Пархоменко В. В.

Авторитарна особистість – поняття та концепція, розроблені Е. Фроммом і М. Хоркхаймером, що фіксують та пояснюють існування особливого типу особистості, яка є підґрунтям тоталітарних режимів. А. о. характеризується такими властивостями: нетерпимим ставленням до свободи; прагненням до самоствердження та влади; агресивністю; орієнтацією на авторитет лідера власної соціальної групи та держави; стереотипністю мислення; конформізмом; ненавистю до інтелігенції та людей з інших етнічних груп тощо.

Чорний В. С.

Авторитарність (від лат. – вплив, влада) – соціально-психологічна характеристика особистості, яка відображає її прагнення максимально підпорядкувати своєму впливові партнерів стосовно взаємодії та спілкування. А. пов'язана з такими особистісними рисами, як агресивність, завищені самооцінка та рівень домагань, схильність до стереотипів, слабка рефлексія тощо. На рівні поведінки А. нерідко проявляється у прагненні індивіда будь-яким способом домогтися домінуючого становища у соціальній групі, зайняти максимально високу позицію у структурі влади. Найбільш яскраво А. проявляється в автократичному тискові керівника (лідера) на підлеглих, усуненні інших осіб від участі у вирішенні найважливіших питань як стратегічних, так і тактичних. Такий керівник ретельно контролює вирішення будь-якого завдання, різко призупиняє ініціативу членів групи, сприймаючи її як акт свавілля та зазіхання на його авторитет і гідність, суб'єктивно оцінює досягнуті результати, керуючись власними установками.

Чорний В. С.

Авторитет (від лат. – вплив, влада) – здібність особи або державного чи суспільного органу впливати на навколишнє соціальне середовище або на окремих особистостей. Існує так званий неформальний А., який ґрунтується на особистісних якостях людини або на нормах державного права. У первісно-общинному суспільстві управління спирається на А. особистості. Так, до управлінської діяльності тут залучалися ті особистості, які своїми фізичними або духовними якостями відрізнялися від інших. В основі їх А. був А. розуму, досвіду. З виникненням держави А. розуму поступається А. "крісла". Таким чином, умовно можна визнати, що і зараз є А. розуму, високої духовності (не-

формальний) і А. "крісла". На управлінських посадах можуть бути люди, які свою діяльність обумовлюють правовим статусом і можуть управляти колективами, ігноруючи принципи неформального А. Неформальний А. базується на високій моральності особи. А. формальний підтримується силою закону. Наявність таких видів А. може призвести до певних соціальних конфліктів. Якщо А. "крісла" доповнюється А. неформальним, то такий А. позитивно впливає на всі сфери суспільної діяльності. Такий А. необхідний у демократичному суспільстві. Жодна сфера людської діяльності не може існувати і прогресивно розвиватися без А.

У деяких філософських напрямках авторитет розглядається як протиставлення свободи особистості в суспільстві. Але свобода – це, насамперед, визнання як правових, так і моральних норм. З'єднання неформального і формального А. відіграє позитивну роль у життєдіяльності суспільства.

Пилипенко І. І.

Агностицизм (грец. – непізнаваний) – філософське вчення, яке заперечує пізнання сутності предметів або явищ об'єктивного світу.

Джерелом А. є вчення античних філософів Пірона, Діогена. Видимість визнавалася як основа пізнання. Ідеї скептицизму пропагувалися в академії Платона. Особливе значення це вчення набуває у філософії Д. Юма та І. Канта. У гносеології А. характерний для сенсуалізму, який зводив пізнання до чуттєвого процесу, ігноруючи раціональну ступінь пізнання. Єдність чуттєвого і раціонального в процесі пізнання дає можливість досягти істини, а це значить – досягти сутності. Філософська і наукова практика показує, що на перших етапах пізнання є "речі в собі". Надалі, з розширенням пізнавального процесу "речі в собі" стає "реччю для нас". Був період, коли атом визнавався цеглиною всього суцього. З відкриттям електрона рівень пізнання матеріального світу розширився. Наука досягла нових якісних знань щодо будови матеріального світу. Елементи А. можна знайти у деяких напрямках сучасної філософії, наприклад, у філософії прагматизму.

Ключніков В. П.

Академія (грец. – назва садів поблизу Афін, які згідно з легендою належали міфічному героєві Академу) – назва першого навчального закладу в Європі, який був створений видатним грецьким філософом

Платоном у 383 р. до н.е. Він був розташований на околиці Афін у саду під назвою "Академія". Територія академії була власністю Платона. Термін навчання в Академії становив 18 років. Приймали до А. у вісімнадцятирічному віці. В А. існувала тверда дисципліна, яка регламентувала певні обов'язки учнів. Читалися навчальні дисципліни, які надавали широкої ерудиції загального і наукового характеру. Вивчалися і розроблялися: філософія, математика, фізика, мистецтво, риторика, ораторське мистецтво. Велика увага приділялася математиці – одній з перших навчальних дисциплін. Окрім навчального процесу велике значення мали питання розробки наукових проблем. Платоном був написаний твір "Гімей" у вигляді бесід-діалогів як з питань соціально-політичного характеру, так і з питань біології рослин і тварин, а також фізіології людини й тварин. Значною формою навчання були бесіди Платона й інших вчителів з учнями. "Божественного" Платона приходили слухати представники грецької інтелігенції. За аналогією платонівської академії були створені навчальні заклади у Багдаді (Будинок мудрості) та в інших країнах Сходу. А. дістали розвитку в епоху Відродження. У Франції така А. була створена у 1634 р., але вона мала характер науково-дослідницький. В Україні Академія наук виникла 1918 року, її першим президентом був В.І. Вернадський. На сучасному етапі, окрім Національної академії наук, існує система державних А.: аграрних, медичних, педагогічних, правових наук та культури.

Пилипенко І. І.

Аквінський Тома (1226–1274) – представник схоластичної філософії епохи Середньовіччя. Основні праці: "Сума теології", "Сума проти язичників". Він зазначає, що між наукою і релігією є зв'язок, який базується на теорії "двоєї істини". Наука вивчає закономірності світу, а релігія – духовний світ, створений Богом. Релігійні істини – це істини божественного откровення, благі вісті тощо. Вища істина стоїть вище розуму, бо вона – від Бога.

Навколишній світ – це певна система, яка складається з окремих ієрархічних ступенів. Ступені цієї системи: нежива природа, світ рослин, світ людини, духовний світ і найвища ступінь – Бог. Він оперує поняттями *есенція* і *екзистенція*. Есенція – це сутність, а екзистенція – це існування, що пов'язане з такими поняттями, як *матерія* і *форма*. Все матеріальне складається із форми і матерії, а духовне має тільки

форму. Він формулює такі постулати: все, що рухається, регулюється чимось іншим, існують різні причини, випадково пов'язані з необхідністю, в процесі руху з'являється вища досконалість, але всі процеси скеровуються Богом. Духовне, безтілесне – незнищенне і безсмертне. Рослини, за А., мають душу, мають душу і тварини, а для людини характерний розум, у людини є розумна душа.

В етиці А. формулює поняття *свободи волі*. Це поняття характерне і для сучасної філософії неотомізму. Визначає такі чесноти: мудрість, відвага, помірність, справедливість, а також віра, надія і любов. Держава має піклуватися про загальне благо. Вища форма блаженства – небесне блаженство. До цього блаженства веде не держава, а церква.

Перевезій В. О.

Акмеологія (від давньогрец. – вершина + вчення) – наука, що виникла на перетині природничих, суспільних, гуманітарних і технічних дисциплін. А. вивчає феноменологію, закономірності і механізми розвитку людини, що забезпечують можливість досягнення вищого ступеня (акме) індивідуального розвитку, особливо при досягненні людиною найбільш високого рівня в процесі саморозвитку.

Історико-філософське обґрунтування сучасного етапу розвитку А. дозволяє простежити її зв'язок з культурологією, філософською антропологією та іншими галузями знань. Таким чином відбувається вихід А. за межі психології та активне застосування нею принципів, запозичених з інших галузей наукового знання.

У результаті інтегрування знань на стику цих наукових напрямів сформувалася нова галузь – синергетична А. як наука про закономірності, досягнення найвищої досконалості будь-якою системою в процесі самоорганізації. Самоорганізація людини на шляху до акме являє собою багатоступінчастий процес, основними чинниками якого є самопідготовка і самореалізація.

Складовими самопідготовки є самоосвіта і самовиховання, завдяки яким формується творчий потенціал людини. Роль самоосвіти у цьому процесі передбачає засвоєння знань, умінь і навичок, які офіційна система освіти залишає поза увагою, але такі, що вкрай необхідні особистості для досягнення власних цілей. Самовиховання – це процес становлення моральних якостей людини.

Накопичені людиною знання, вміння, навички, становлення системи її моральних орієнтирів потребують нової якості самореалізації

особистості. Процес самореалізації, своєї черги, містить дві компоненти: самовираження і самоствердження.

На етапі самовираження людина виявляє свій творчий потенціал, набуває професійної майстерності та виходить як дисипативна структура у зовнішнє середовище. Продукти діяльності людини на етапі самоствердження підпадають під оцінку соціуму. В ідеальному випадку максимум самовираження (професійне акме) повинен зійтися з максимумом самоствердження (соціальне акме), тобто високий професіоналізм має бути гідно оцінений.

Отже, застосування синергетичного підходу в А. дозволяє побудувати ідеальну модель самоорганізації людини, що дозволить їй грамотно самореалізуватись.

Чернець В. Г.

Аксіологія (грец. – цінність, вчення) – філософське вчення про цінності. У зв'язку з наявністю різних сторін буття, існують різні форми цінностей: економічні, політичні, моральні, естетичні, історичні, культурні та інші. Філософія вивчає закономірності їх виникнення і розвитку, позитивний вплив на життєдіяльність людини і суспільства в цілому. Цінності – продукт історії, які мають загальні принципи функціонування протягом всієї історії, а також особливості за певних умов.

Філософсько-науковий підхід до проблем цінностей пов'язаний з філософією І. Канта. Цінності, за Кантом, не мають свого особливого буття, вони виражають певні бажання і вимоги суспільства.

Особливої уваги у філософії ця проблема набуває у ХХ столітті. В. Віндельбанд (нім. філософ) у якості вищої цінності визнає істину. Вищими цінностями є також добро, благо, краса і святість. Вони є об'єктом філософського осмислення, одночасно – надісторичними. А такі поняття, як наука, правопорядок, мистецтво і релігія є цінностями культури. Цінність – це не реальність. Ідеаліст Г. Ріккерт (нім. філософ) визначає такі цінності: істину, красу, безособисту святість, моральність, щастя, особисту святість. Вони стимулюють буття, людську діяльність і пізнання. За Ріккертом цінності є основою істинного знання і моральної діяльності. Тільки вони приводять до істини. Особливо важлива роль цінностей у науці. Цінність має безвідносний характер. Цінність стає нормою, якщо вона співвідноситься з суб'єктом. Деякі філософи джерелом цінності визнавали відчуття. Так, у М. Шелера (нім. філософ) носієм

цінностей є особистість. Існують такі цінності: добро, щастя, любов, співчуття і ненависть. Ідея Бога – це вища форма любові.

Ключніков В. П.

Алгоритм (за лат. формою імені узбецького математика аль-Хоремзі Algorithmi) – система операцій, застосованих за чітко визначеними правилами, яка після послідовного виконання призводить до вирішення поставленого завдання; теорія А. – розділ математики, що вивчає загальні властивості алгоритмів.

Баранівський В. Ф.

Альтернатива (від лат. – один з двох) – 1) поняття психології управління, означає необхідність вибору між двома або кількома можливостями, які включають одна одну; 2) у педагогіці та загальній психології використовується як метод дослідження: наслідки експерименту поділяють на два протилежні класи (норма або не норма, наявність факту або його відсутність); 3) метод А. використовується у педагогічній соціології та соціальній психології у масових обстеженнях, підсумки яких опрацьовуються на підставі математично-статистичних прийомів; 4) у логіці – відношення, яке встановлюється диз'юнктивним судженням.

Баранівський В. Ф.

Альтруїзм (від лат. – інший) – моральний принцип, який означає безкорисливе служіння людям, готовність жертвувати заради їх блага особистими інтересами. Цей термін протистоїть егоїзму.

А. введено у філософію О. Контом. В етиці поняття А. зливається з релігійним вченням про любов до ближнього, вмінням прощати. А. зберігає значення при характеристиці вузьких особистих стосунків людей та у сфері суспільних відношень розкриває принципи моралі колективізму, співробітництва, взаємодопомоги, суспільного боргу тощо.

Свого часу великого резонансу викликала стаття академіка В.П. Ефроїмсона "Родовід альтруїзму", де на основі узагальнення емпіричних даних робиться висновок про те, що навіть у кожного виду тварин можна зрештою знайти "такі інстинкти, здатності, що звичайно вважаються монополією людини, як героїчна охорона нащадків та піклування про них, взаємопорятунок у небезпеці, самовідданий захист стада та ін."

Особистостям альтруїстичного типу характерні доброта, емпатія, турбота про ближнього, особливо до людей похилого віку. Вони можуть віддати іншим останнє, навіть необхідне для самого себе.

Ткачук І. М.

Амбівалентність (від лат. – обидва і сила) – суперечливість, двоїстість думок, почуттів та поведінки людини, яка виявляється в тому, що в неї одночасно присутні протилежні думки, переживання або спонукання до дії. Амбівалентними називаються, наприклад, такі почуття однієї людини до іншої, які містять у собі одночасно прояви любові та ненависті.

Щіпановська О. Р.

Аналіз (від грец. – розчленування, розкладання, роз'єднання) – метод теоретичного рівня пізнання, за якого об'єкт розчленовується на складові частини, якості. Об'єктивною основою А. є розчленування матеріальних об'єктів. Але вони, з одного боку, роз'єднані, а з іншого – перебувають у єдності. А. обов'язково передбачає синтез розчленування сторін або якостей. Суб'єктивною основою А. є розчленованість органів відчуття як зовнішніх, так і внутрішніх.

А. – це всезагальний метод пізнання, яким користуються всі форми пізнання, всі наукові напрями. Так, статистичне спостереження передбачає А. усіх сторін об'єкта, який досліджується в процесі спостереження. Дисперсійний А. показує як впливають на певну ознаку об'єкта різні чинники. Форми А.: аналіз об'єкта, властивості, ознаки, вивчення кожної розчленованої частки і знаходження загальних ознак у розчленованих частинах і визначення тих закономірностей, що характерні для сторін та обумовлюють процес розвитку об'єкта.

Виникнення аналітичних здібностей у людини обумовлено її практичною діяльністю. Людина, спостерігаючи навколишній світ, бачить і цілий предмет, і в той же час розчленований. Так, дивлячись на дерево, вона сприймає його як ціле і в той же час як таке, що складається з частин: гілок, листя, має кольорові якості, розмір і т. ін.

Форма А. обумовлюється самим об'єктом, а також цілями пізнання. А. – це процес, за якого пізнання може відбуватися від пізнання зовнішнього до внутрішнього, від явища до сутності, від форми до змісту, від випадкового до закономірного. А. – це не тільки початок вивчення об'єкта, який є складним. Тільки об'єднання розчленованих якостей і сторін

дає можливість їх об'єднати. А це відбувається завдяки синтезу. Окремі сторони або якості об'єкта перебувають у єдності, а це обумовлює розвиток об'єкта.

Ключніков В. П.

Аналізатор – нервовий апарат, який здійснює функцію аналізу та синтезу подразників, що надходять із зовнішнього і внутрішнього боку організму. Поняття *аналізатор* введено І.П. Павловим. А. складається з трьох частин: *периферійний відділ* – *рецептори*, що перетворюють певний вид енергії в нервовий процес; *провідні шляхи* – *аферентні*, за якими збудження, що виникло в рецепторі, передається до розташованих вище центрів нервової системи, та *еферентні*, через які імпульси із вищерозташованих центрів, зокрема із кори великих півкуль головного мозку, передаються до нижніх рівнів А., в тому числі до рецепторів, і регулюють їх активність; *центральний відділ* (мозковий) – підкоркові та коркові зони (мозковий кінець) аналізатора, де відбувається переробка нервових імпульсів, що надходять із периферичних відділів. Для виникнення відчуття необхідна робота всього А. як цілого.

Щіпановська О. Р.

Аналітична психологія – система поглядів, запропонована швейцарським психологом К. Г. Юнгом, який надав їй цю назву з метою відокремлення її від спорідненого напрямку – психоаналізу З. Фрейда. Надаючи як і Фрейд вирішального значення у регуляції поведінки несвідомому, Юнг виділив поряд з його *індивідуальною (особистісною)* формою *колективну*, яка ніколи не може бути змістом свідомості. Колективне несвідоме утворює автономний психологічний фонд, у якому відображений досвід попередніх поколінь, що передається через спадковість (через структуру мозку). До цього фонду належать такі первинні утворення – архетипи (загальнолюдські першообрази), що лягли в основу символіки *творчості*, різних ритуалів, *сновидінь* і *комплексів*. Як метод аналізу *прихованих мотивів* Юнг запропонував тест на асоціацію слів: неадекватна реакція (або затримана реакція) на слово-подразник вказує на наявність комплексу. Метою психічного розвитку людини А. п. вважає індивідуацію – особливу інтеграцію змістів колективного несвідомого, завдяки якій особистість реалізує себе як унікальне неподільне ціле. Хоча А. п. відкинула низку посту-

латів фройдизму (а саме під лібідо розумілась не сексуальна, а будь-яка несвідома психічна енергія), проте методологічним орієнтаціям цього напрямку притаманні ті ж особливості, що й іншим напрямкам психоаналізу, оскільки заперечується соціально-історична сутність спонукальних сил людської поведінки і переважна роль свідомості в її регуляції. Запропонована Юнгом типологія *характерів*, відповідно до якої існує дві головні категорії людей – екстраверти (спрямовані на зовнішній світ) та інтроверти (спрямовані на внутрішній світ), отримала незалежно від А. п. розвиток у конкретних психологічних дослідженнях особистості.

Щіпановська О. Р.

Анархізм (від грец. – безвладдя) – ідеологія і суспільно-політична течія, яка заперечує виправданість існування будь-яких насильницьких, примусових форм влади і виступає за перебудову суспільства на основі принципу вільної самоорганізації індивідів. Базовими цінностями А. є суверенність і свобода індивіда, яка може бути обмежена лише правом на свободу інших людей. Анархія – форма організації людського суспільства, позбавлена будь-яких проявів ієрархічного контролю та соціальної організації влади людини над людиною. Найбільш розвиненою, концентрованою формою примусової влади є держава, тому анархія не може бути сумісною з існуванням держави і найчастіше трактується в А. як суспільство без держави. Інтелектуальна традиція А. має давню історію. Витоки анархістських ідей можна віднайти ще в античній філософії (зокрема у філософії кініків та особливо у концепції Зенона). У модерну добу першим з власною анархістською концепцією виступив англійський політичний філософ В. Годвін (1756–1863) ("Дослідження політичної справедливості", "Про власність"). Однак, справжнім засновником теорії класичного А. вважається французький мислитель П.-Ж. Прудон (1809–1865) ("Що є власність?", "Про справедливість в Революції та церкві"). Значний внесок у розвиток ідеології А. зробили також М. Штірнер (1806–1856) ("Єдиний і його власність"), М. Бакунін (1814–1876) ("Бог і держава", "Державність і анархія"), П. Кропоткін (1842–1921) ("Взаємна допомога як фактор еволюції", "Хліб і Воля"). Сходячись у запереченні виправданості існування держави, анархістські мислителі демонструють широкий діапазон думок щодо інших фундаменталь-

них проблем перебудови суспільства. Зокрема, щодо шляхів досягнення анархістського суспільного ідеалу, економічного устрою майбутнього суспільства, ставлення до законності і права тощо. Традиційно у А. виділяють такі основні течії, як мутуалізм (основоположником якого був П.-Ж.. Прудон), індивідуалізм (М. Штірнер), колективізм (М. Бакунін), комунізм (П. Кропоткін).

Боровик М. А.

Анімізм (лат. – душа, дух) – система уявлень про нібито реально існуючих особливих духовних, невидимих істот (зазвичай двійників), які керують тілесною сутністю людини та усіма явищами і силами природи. Термін "анімізм" вперше застосував німецький вчений Г. Шталь (1708 р.) для позначення свого вчення про душу. У 1871 р. термін "анімізм" використав у етнографічній науці англійський етнолог Е. Тейлор, який тлумачив його не тільки як віру у душу і духів, але й як теорію походження релігій.

Баранівський В. Ф.

Антична філософія – загальна назва стародавньої греко-римської філософії, що виникла у 5 ст. до н.е. В А. ф. виокремлюють чотири періоди: докласичний (6 ст. до н.е. – середина 5 ст. до н.е.), класичний (середина 5 ст. до н.е. – середина 4 ст. до н.е.), елліністичний (середина 4 ст. до н.е. – I ст. н.е.), римський (I ст. – V ст.). Кожен з цих періодів мав свої особливості і визначався діяльністю різноманітних філософських шкіл і філософів, які в логічній послідовності вперше надали філософії наукоподібного вигляду, обґрунтували і проінтерпретували проблеми онтології, гносеології, логіки, антропології та ін., що детермінувало логіко-раціоналістичні традиції освоєння світу і визначально вплинуло на поступ світової філософської думки. Докласичний період представлений мілетською (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен), піфагорейською (Піфагор), елейською школами (Ксенофан, Парменід, Зенон) та філософами Гераклітом Ефеським, Емпедоклом, Анаксагором, які сформулювали власні оригінальні вчення про першооснови буття. Їхні філософські уявлення мали космоцентричний і натуралістичний характер.

У класичний період відбувається поступовий перехід від пізнання світоустрою до пізнання світу людини. Знаковими для цього пері-

оду є атомістичне вчення Левкіпа та Демокріта, розмірковування софістів (Протагор, Горгій, Гіппій) про буття людини і суспільства, діалогічний метод пізнання істини Сократа, теорія ідей як прообразів і першооснов світу та проект ідеальної держави Платона, вчення про сутності і причини виникнення речей та логіка, етика й політика Аристотеля. Погляди елліністичних та римських філософів передусім фокусуються навколо антропологічної та етичної проблематики. Це чітко простежується в епікуреїзмі (Епікур), стоїцизмі (Зенон, Клеанф, Хрїсіпп, Посідоній та римські – Сенека, Епїктет, імператор Марк Аврелій), скептицизмі (Піррон, Енесїдем, Агрїппа), неоплатонїзмі (Плотїн, Порфирій, Ямвлік, Прокл).

Бучма О. В.

Антропологія (від грец. – людина, вчення) – філософське вчення про людину, її сутність та діяльність. Питання про людину розглядалися в історії філософської думки як з позицій ідеалїзму, так і матеріалїзму. Але особливої уваги ця проблема набула у філософії Заходу в ХХ ст. Основою вчення сучасної А. є питання про визначення буття людини, її творчі можливості та перспективи.

Головне питання А. – що таке людина. Філософія має обґрунтувати питання: походження людини, її фізична, психологічна та духовна сутність. Філософська А. має створити образ людини як у біологічному, так і соціально-духовному аспектах.

Принципова відмінність людини від тварини полягає у тому, що тварина пов'язана з природними умовами, людина більш незалежна від природи, вона є соціоприродна істота. Окрім цього, істотними рисами відмінності людини від тварини є наявність абстрактного мислення, членороздільної мови та виробництво знарядь праці.

Ключніков В. П.

Аперцепція (від лат. – сприймання) – залежність сприйняття від минулого досвіду, від загального змісту психічної діяльності людини та її індивідуальних особливостей. Термін "аперцепція" запропонований німецьким філософом Г. Ляйбницем, який трактував її як чітке усвідомлене сприймання душею людини певного змісту. За В. Вундтом, А. – універсальний пояснювальний принцип, "внутрішня духовна сила", яка обумовлює хід психічних процесів. На противагу цим уявленням

про А. як про внутрішню, спонтанну активність свідомості сучасна наукова психологія трактує А. як результат життєвого досвіду індивіда, що забезпечує висунення гіпотез про особливості об'єкта, що сприймається, його усвідомлене сприйняття. Розрізняють *стійку* А. – залежність сприймання від притаманних особливостей особистості (світогляду, переконання, досвідченості тощо) і *тимчасову* А., в якій ситуаційно виникають певні психологічні стани (емоції, настанови тощо). А. є різновидом і властивістю сприймання, в яких виявляється залежність сприймання від попереднього індивідуального досвіду людини, її знань, інтересів, актуальних для неї потреб.

Щіпановська О. Р.

Апологетика (грец. – захищаю) – 1) у традиційно-історичному значенні – загальна назва творів ранньохристиянських письменників – філософів II ст., які у своїх працях захищали головні засади християнського світогляду від критичних нападів світських язичницьких правителів та вчених; 2) у класично-богословському значенні – засаднича галузь теології ("основне богослов'я" – у православ'ї; "фундаментальна теологія" – у католицизмі), що захищає християнське віровчення за допомогою раціональної аргументації.

Баранівський В. Ф.

Апорія (грец. – безвихідне становище, труднощі, непорозуміння) – термін, яким античні філософи позначали незрозумілі для них суперечності між даними спостереження, досвіду та їхнім розумовим аналізом; суперечності в усвідомленні руху, простору та часу; будь-які нездоланні логічні труднощі. Низку А., спрямованих проти визначення істинності руху, створив Зенон Елейський (5 ст. до н.е.), представник школи елеатів ("Стріла, що летить", "Дихотомія", "Аххілес і черепаха" та інші).

Баранівський В. Ф.

Апостеріорі (лат. – з наступного) – філософський термін, який означає знання, набуті з досвіду, на противагу апріорі ("до досвідного знання").

Баранівський В. Ф.

Апріорі (лат. – з попереднього) – філософський термін, який означає набуті незалежно від досвіду знання, властиві свідомості пер-

винно. Термін "А." посідає важливе місце в теорії пізнання, зокрема у філософії І. Канта.

Баранівський В. Ф.

Аристократія (від грец. – найкращий + правити, тобто влада найкращих) – форма державного ладу, за якої правління здійснюється представниками родової знаті. Поняття А. було введено у використання античними філософами-ідеалістами. Платон і Аристотель розуміли під А. таку форму правління, за якої державна влада зосереджена в руках привілейованої освіченої знатної меншості, яка володіє політичним мистецтвом (мистецтвом управління).

Платон створив модель ідеальної держави – А., основою якої є: рабська праця, правління державою "філософами", охорона країни воїнами і аристократами, нижче яких стоять "ремісники", поділ населення на три шари, відсутність приватної власності у філософів та воїнів, відсутність замкненої сім'ї.

Аристократичну форму правління виділяли також представники інших філософських шкіл: Полібій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Ш. Монтеск'є, І. Кант та інші.

Зазвичай А. – це спадкове шляхетство, вищий стан, привілейована соціальна група, верства або прошарок традиційного суспільства з особливим статусом, котрий має виняткові права, переваги та можливості порівняно з іншими соціальними групами, верствами, прошарками. Часом термін А. використовується і для означення панівної верхівки сучасних суспільств, хоча, переважно, у негативному сенсі.

У сучасній мові під А. розуміють представників вищого прошарку суспільства, які успадкували багатство та знатність за походженням. У рабовласницькому суспільстві до А. належали багаті родини рабовласників. В епоху феодалізму А. – титулована і багата верхівка панівного класу, знаті (князі, герцоги, лорди, графи, барони, вищі церковні сановники, придворні кола дворянства). Після буржуазних революцій у ряді європейських держав А. була усунута від влади; в деяких країнах, наприклад, в Англії, вона зрослася з великою буржуазією і значною мірою зберегла свої земельні багатства, привілеї, титули і політичні права.

Як форма правління А. протиставляється монархії та демократії. Основною відмінністю А. від олігархії є турбота А. про благо всієї держави, а не виключно про благо власного класу, що подібно відмінності між монархією і тиранією.

Склад та принципи створення вищих органів державної влади, їх співвідношення відрізняються у різних А. У стародавні часи (6–1 ст. до н.е.) у Спарті (аристократична республіка) влада знаходилася в руках двох царів, які обиралися народними зборами. У Римі члени сенату призначалися цензором з числа колишніх посадових осіб та представників знатних родин; зі знаті створювалися "виборні" магістрати (консули, претори, цензори та еділи). У Карфагені реальну владу мали два виборних суффети та виборна Рада старійшин. У Новгороді та Пскові (феодалні республіки) міським патриціатом створювалася Рада правителів.

У аристократичній формі правління народні збори мали дуже невеликі повноваження і відігравали незначну роль. Населення не брало активної участі в державному житті. Вибори мали, в значній мірі, фіктивний характер, а посадові особи були представниками знаті.

Пархоменко В. В.

Аристотель (384–322 до н.е.) – видатний грецький філософ, учень не менш славетного філософа Платона. Двадцять років А. навчався в академії Платона. А. не тільки видатний філософ, а також визначний вчений у різних галузях наукових знань. Так, ним були написані праці з філософії природи і фізики: "Про виникнення тварин", "Метереологія" та інші; в галузі суспільствознавства – "Політика", "Некоматова етика"; з питань логіки та методології – "Органон", "Категорії", "Перші аналітики" та інші. Він визнає основою буття першоматерію як потенційну передумову існування. А. визнає першоосновою всього суцього такі субстанції або елементи: вогонь, воду, повітря, землю. Різні комбінації цих елементів створюють матеріальні тіла. Реальне буття – це єдність матерії і форми. Він створює систему філософських категорій. Основна категорія – це сутність. Велике значення у філософії А. має категорія руху: рух – це об'єктивна якість усіх матеріальних об'єктів. Рух пов'язаний з поняттям зміни. Буття існує не тільки в русі, а і в просторі і часі. А. визнає матерію пасивною, а форму – активною. Душа присутня в рослинах, тваринах і людині. Основою пізнання є чуттєве сприймання. Велике значення А. приділяє логіці, формулює закон суперечності і виключеного третього. В процесі наукового пізнання необхідно дотримуватися її чіткої дефініції (визначення). Приділяє увагу дедукції та аксіомі, які мають велике значення в

процесі пізнання. У галузі політики він висунув ідею створення ідеальної держави. Патріархальна теорія виходила з тези, що виникнення держави обумовлювалося розширенням патріархальної сім'ї. Держава має складатися із трьох станів, які створюють її основу: багатий – бідний – середній. Сутність держави – це досягнення всезагального блага. Велику роль має відігравати мораль, яка формує принципи добродіяння, що можуть існувати як у розумних (матеріальних), так і у духовних та етичних формах.

Ключніков В. П.

Архетипи культури – 1) світоглядно-буттєві основи, на яких базується культурно значима творчість будь-якого представника локальної культури, а також її сприйняття; 2) світоглядно-буттєві основи культури як світового явища.

А. к. виступають глибинним результатом творчості та духовної комунікації особистостей тієї чи іншої культури. Саме тому вони є сутнісними основами культури, які прориваються в людське існування і можуть розгорнутися у часопросторі історії у будь-які форми. Культура є процес виявлення та осучаснення архетипів, але не абстрактно безособово, а екзистенційно, особистісно, саме у творчості людей. Сучасна філософія поняття архетипу актуалізує завдяки працям К. Г. Юнга (1875–1961). Він пропонує поняття архетипів колективного позасвідомого, які є універсальними основами мотивації та поведінки будь-якої людини. Архетип для Юнга виступає тією реальністю, що не міститься ні у свідомості, ні в культурі та є первинним по відношенню до свідомості та культури. Архетипи колективного позасвідомого є фактами психологічної дійсності людства, що передують культурі та зумовлює її. А. к. виступають розвитком архетипів колективного підсвідомого в царині культуротворення і того буття, яке це культуротворення продукує. Архетипи колективного позасвідомого співіснують у бутті кожної людини поруч із А. к. в тій мірі, в якій виражають реалії, що не детермінуються, або не цілком детермінуються свідомістю, світоглядом та культурою. В А. к. промовляє те загальнолюдське, що вийшло за межі позасвідомого у світ культуротворення. Тому поняття "архетипи культури" виступає конкретизацією поняття "архетипи колективного позасвідомого", але не зводиться до нього.

А. к. має символічну природу; це означає, що він з необхідністю проявляється на світоглядному рівні. А це означає, що архетипи

культури не тільки зумовлюють культуру, але й створюються та відтворюються культурою в процесі творчої діяльності. Це дозволяє припустити кореляцію понять "архетип культури" та "міфологема". Архетипи локальної культури не лише відокремлюють її від інших, а й зумовлюють взаємодію з ними – адже така взаємодія є можливою лише на глибинно-світоглядному рівні. Смісл поняття "архетипи культури" полягає в тому, що воно дозволяє прояснити специфіку локальної культури як явища, включеного у всесвітню культурну комунікацію, а світову культуру усвідомити як процес і результатом вільного спілкування між локальними культурами.

А. к. можна умовно розділити на архетипи локальної культури та архетипи світової культури, при цьому необхідно усвідомлювати умовність такого поділу. Архетип локальної культури у своїх розгорнутих формах за певних умов прояву стає архетипом світової культури, цивілізації. Як правило, це відбувається завдяки творчості генія.

Горенко Л. І.

Архетипи української культури – світоглядно-буттєві основи, на яких базуються вияви культуротворчості представників української нації та її сприйняття. Враховуючи, що архетипи культури тісно пов'язані з міфологією цієї культури, можна виділити два методологічні принципи підходу до А. у. к. Першим із них є констатація відмінності української та слов'янської міфології. Українська міфологія і культура являють собою досить органічний синтез християнського та язичького начал. Специфіка української міфології та культури полягає саме у потрійній синтезі – поєднанні слов'янської міфології з католицькою і православною течіями християнства. Такий потрійний синтез є другим методологічним принципом підходу до А. у. к. Крім того, індивідуалістичне та персоналістичне начала безперервно взаємодіють в історії української культури. Враховуючи, що українська культура є християнською культурою, то очевидно, що український персоналізм виступає конкретизацією загально-християнського персоналізму, який є принциповою ментальною основою західного світу. Персоналізм яскраво проявляється в українській філософії, де яскраво виражені персоналістичні та екзистенційні традиції, починаючи від Г. Сковороди й закінчуючи О. Кульчицьким, а також надбаннями Київської світоглядно-антропологічної школи. Сутнісним проявом пер-

соналізму в українській історії було козацтво. Загалом, у цьому явищі відбивається складна взаємодія індивідуалізму і персоналізму.

Другим А. у. к. можна назвати світоглядну толерантність, що виражає здатність українського народу приймати у свою культуру ментальні настанови інших народів (етносів) та їх культур. У сфері національної психології українців світоглядна толерантність співвідноситься із такими рисами, як "рухливість" (Д. Чижевський) та "вагання у прийнятті рішень" (О. Донченко, В. Єрмак). Але коли світоглядна толерантність входить у суперечність із персоналізмом, її розв'язання із необхідністю стає конструктивним. Результатом розв'язання суперечності світоглядної толерантності та персоналізму стає світоглядна синтетичність. Світоглядна синтетичність закладена в основі української культури, яка постає важливою запорукою її виходу на світову арену в постіндустріальну епоху, що все більше вимагає єднання людства зі збереженням національного.

Фундаментальним архетипом української культури є також кордоцентризм, що означає перевагу чуттєвого та екзистенційного над раціональним і дискурсивним. Кордоцентризм виражає домінанту "серця", чуттєвості над розумом в існуванні українця. Цьому архетипові співзвучні такі риси національної психології українського народу, як сентименталізм, чутливість, любов до природи. Кордоцентризм виступає суттєвою ознакою української філософії, де "почуття, емоція оцінюється як шлях пізнання" (Д. Чижевський). Виділені архетипи є основами дійсно аутентичного буття культури українського народу, їх виявлення в існуванні представника цієї культури не може стати остаточним; воно потребує глибинного включення в процеси самоусвідомлення та культуротворення.

Горенко Л. І.

Атрактор (від лат. – притягувати) – множина точок у фазовому просторі або структура системи, до якої еволюціонує вся множина траєкторій дисипативної системи, що визначаються різними початковими умовами. А. називають реальні структури у відкритих нелінійних середовищах, на які виходять процеси еволюції в цих середовищах як наслідок згасання перехідних процесів. *Максимальні А.*, як неблукаюча множина, можуть бути точковими (точки рівноваги), лініями (граничні цикли), поверхнями. *Регулярні А.*: стійкий вузол, стійкий фокус, гранич-

ний цикл. Втім, А. зі складною фрактальною структурою, що має фазовий портрет у вигляді обмеженої області, в рамках якої відбуваються випадкові блукання, який називають *дивний А.*, або, за І. Пригожиним, "хаос, що притягує". Навколо А. у фазовому просторі існує басейн притягування.

Згідно з положеннями синергетики, перебуваючи у біфуркаційному стані, система починає шукати А., який визначатиме її наступний стан. Поняття також позначає виникнення привабливості у процесі комунікації; сукупність внутрішніх і зовнішніх умов, що сприяють вибору системи, що самоорганізується, одного із варіантів стійкого розвитку; ідеальний кінцевий стан, до якого спрямовується система у своєму розвитку. В синергетичній методології розрізняють прості (передбачувана траєкторія розвитку системи, гранична ієрархізація системи) й дивні (неможливі для визначення, стан граничної деієрархізації) А.

Отже, система розвивається, рухаючись від однієї точки біфуркації до іншої, обираючи траєкторію свого руху. Множина, що характеризує значення параметрів системи на альтернативних траєкторіях є А. У точці біфуркації система зазнає катастрофи – відбувається перехід системи від області тяжіння одного до іншого. Таким чином, А. одночасно є і станом рівноваги, і граничним циклом, і дивним А. (хаосом). Систему притягує А., і вона в точці біфуркації може стати хаотичною і зруйнуватися, зазнати стану рівноваги, або почати формувати нову впорядкованість.

Корецька А. І., Кузнєцова І. В.

Аутентичність – спосіб буття особистості чи спільноти особистостей, що характеризується єдністю сутності, існування та розвитку. А. є передумовою своєрідності особистості чи культури. При цьому вона може бути замкненою та відкритою. Замкнена А. є ізоляцією у своїй своєрідності, фактично це відокремленість від іншого та інших. Відкрита А. – це така характеристика особистості чи культури, яка означає прагнення з'єднатися з іншим при збереженні власної своєрідності. Будь-які етнонаціональні та релігійні спільноти потребують відкритої А. Заклики до набуття замкненої аутентичності в етнонаціональній або релігійній сферах можуть призвести до розвитку шовіністичних настроїв.

Горенко Л. І.

Б

Баранович Лазар (~1620–1693) – видатний український філософ, церковно-політичний, освітньо-культурний діяч та письменник другої половини XVIII ст. Закінчив Києво-Могилянську академію, навчався за кордоном, був професором філософії, ректором і протектором Києво-Могилянської академії. Призначений на підставі рекомендації гетьмана Б. Хмельницького у 1657 р. на посаду єпископа Чернігівського, Новгородського і "всія Сівери". Єпископія (згодом архієпископія) отримала чин ставропігії Костянтинопольської патріархії, через що Б. тривалий час чинив опір спробам Московської патріархії підпорядкувати своїй юрисдикції Чернігівську архієпископію.

Проявляв нетерпимість до "схизматиків" і "єретиків", якими вважав протестантів, католиків, уніатів (греко-католиків) і мусульман. Проте до "рідних язичників", як "недохрещених" співвітчизників-українців, та до московських розкольників-старовірів, яких цар і Московська патріархія вимагала від нього репресувати, ставився досить поблажливо.

Будучи палким прихильником народної освіти, мислитель відкидав будь-які звинувачення до українського народу з боку польської шляхти в неучтві й темноті. У своїх творах писав, що "коли і є серед народної маси прояви невігластва, то потрібно не ганити, а навчати людей". Треба все "чорне" в Україні "окропити святою водою" знань і "записати в білу книгу" освіти.

У політиці мислитель був прибічником самостійної української держави, вважав, що в Україні не повинно бути російського, польського чи турецького домінування. Обстоював думку, що українській спільноті "потрібно звертатися до свого", тому що "своє, як своє, миле", а "з чужого коня і в болоті злязять". Якщо ж недруги зводять наклепи на український народ, то українській провідній верстві, підкреслював Б., негоже "нехтувати в Україні українськими свитками". Загалом у соціальних питаннях Б. дотримувався помірковано-ліберальних поглядів, виступав проти надмірної експлуатації селян церковною та козацькою старшиною.

Як філософ він вважав началом (субстанцією) світу бінарноантитетичну опозицію "Слово-Плоть", де Слово є Плоть, а Плоть є Словом. Причому це начало тлумачилося антропоцентрично і христоцентрично в тому сенсі, що "посередником", тобто ланкою зв'язку Слова і

Плоті, він вважав слово "Христос". Зауважував, що існує "світ світів", в якому "світиками" є горизонти й тривалості життєтворчості окремих людей. Самі ж люди розглядалися ним як "соработники" (співпрацівники) Бога, котрі за його дорученням виконують свою життєву місію творців на землі. Бог же, на думку Б., діє на небесах, хоча й допомагає "невідомим способом" людям.

Б. похований у Борисоглібському соборі в Чернігові.

Шевченко В. І.

Бар'єри психологічні – психічні стани, що проявляються в неадекватній пасивності суб'єкта, яка перешкоджає виконанню тих чи інших дій. Емоційний механізм Б. п. складається з посилення негативних переживань та настанов – сорому, почуття провини, страху, тривоги, низької самооцінки, асоційованих із завданням (наприклад, "страх сцени", "страх публічного виступу").

Щіпановська О. Р.

Безкінечне – філософська категорія для характеристики буття у його цілісності та структурній розчленованості його просторових і часових, якісних і кількісних властивостей, видів і форм руху та розвитку. Одним з перших до проблеми Б. звернувся Анаксимандр у своєму вченні про апейрон. У сучасній філософії категорія Б. входить до понятійного апарату – неотомізму, а у якості ідеї про Б. інтерпретацій – до філософської парадигми постмодернізму.

Баранівський В. Ф.

Бекон Френсіс (1561–1626) – англ. філософ-матеріаліст і природознавець, який заклав основи дослідного наукового пізнання. Народився у Лондоні у шляхетній родині, здобув освіту в Кембриджському університеті й перебував на державній службі при королівському дворі.

На противагу панівній теологічній філософії у своєму першому філософському творі "Досліди" Б. формулює принципи реальної філософії, переорієнтовується на науку як найвищу духовну цінність. Був переконаним, що філософію слід відділити від богослов'я, адже вона, на його думку, має залежати лише від розуму і прагне в міру можливого допомогти людині оволодіти силами природи. Водночас визнавав, що є

істина, яку пізнають розумом, і є істина, що відкривається людині з Божого одкровення (істина віри). Філософія, за Б., має три складові: вчення про Бога (теологія), вчення про людину і вчення про природу.

Центральною проблемою філософствування у нього постає проблема Людини і Природи, зокрема в аспекті можливості пізнання природи людиною. Виробив новий підхід до розуміння науки, сформулював мету наукового пізнання (засіб вирішення проблем, що постають перед людиною на шляху її оволодіння природою). Першим серед філософів Нового часу розробляв вчення про науковий метод пізнання. Найбільш виправданими з усіх доказів у науці вважав дослід (а не спостереження), тобто спеціально організований експеримент. Був прихильником наукової індукції як найпродуктивнішого методу пізнання (від окремих, поодиноких фактів, що дають можливість здійснювати узагальнення), наголошував на потребі перевірки ідей практикою. Б. – засновник емпіризму. У більшості своїх творів прославляв науку, з'ясовував перспективи її розвитку й практичного застосування у майбутньому, коли їй належить перетворитися на найважливішу галузь суспільного виробництва.

Основні твори: "Досліди", незакінчена праця "Велике відновлення наук", куди увійшли трактати "Новий Органон, або Істинні вказівки для тлумачення природи" (1620 р.) та "Про гідність і примноження наук" (1623 р.), "Історія життя й смерті" (1623 р.), "Нова Атлантида" (1627 р.) тощо.

Сакада Л. Д.

Бердяєв Микола Олександрович (1874–1948) – рос. релігійний філософ, почесний доктор теології Кембриджського університету. Походив з аристократичної родини "Південно-Західного краю". Отримав ґрунтовну домашню освіту, навчався у Київському кадетському корпусі (1887–1894 рр.); 1894 р. вступає на природничий факультет Київського університету, через рік переходить на юридичний. З початку навчання захоплюється марксизмом. У 1898 р. вдруге заарештований за участь у соціал-демократичному гуртку та за складання статей антиурядового характеру висланий у Вологду, у зв'язку з чим навчання в не закінчив. Відійшовши від соціал-демократичного руху, все ж зберіг шанобливе ставлення до вчення Маркса, хоча в ранній період творчості прагнув "надати йому ідеалістичного характеру", відкидаючи позитивістські

основи. Перебував також під впливом Достоєвського і Толстого, німецького містика Я. Бьоме, згодом – Ф. Ніцше та Г. Ібсена. Умовно остаточний перехід Б. від марксизму до ідеалізму датується 1902 р. – участю у збірнику "Проблеми ідеалізму". Б. був серед небагатьох авторів, представлених і у двох наступних збірниках, присвячених долі російської інтелігенції: "Віхи" (1909 р.), "Із глибини" (1918 р.). Належав до плеяди діячів релігійного відродження в Росії. Один із засновників журналу "Вопросы жизни" (1904–1905 рр.), петербурзького Релігійно-філософського товариства (1907 р.). Російську революцію 1917 р. сприйняв як явище закономірне. У 1919–1920 рр. створює у Москві Вільну академію духовної культури; у 1920 р. обраний професором Московського університету, де працює лише рік. Після двох арештів за полеміку з теоретиками марксизму у 1922 р. разом з великою групою філософів, учених, письменників висланий з РСФРР. Спершу мешкає у Берліні, згодом переїжджає до Парижу, де видає журнал "Путь" (1925–1940 рр.). У творчості філософа виділяють чотири тематичні періоди: перший – з превалюванням етичних проблем; другий – релігійно-містичний; третій – історичний; четвертий – пов'язаний з ідеями персоналізму. Стрижневою темою для Б. була свобода людини, остання тлумачиться як меонічна (несотворена), свобода передує буттю, її витoki у Ungrund (добожественна невизначена безосновність). Протилежністю свободи є об'єктивація (у традиційній термінології – опредметнення), яка є формою сприйняття, пасивного ставлення до зовнішнього; об'єктивація сприяє відчуженню; навіть буття, згідно з Б., є відчуженням людини. Іншим способом сприйняття є трансцендування – ставлення до іншого як до ціннісної самодостатності. Б. розмежовує поняття "культура" та "цивілізація". Культура – форма соціального життя з визначальністю "культу" Святого передання; цивілізація – об'єктивоване соціальне співжиття з визначальністю матеріального чинника. Цивілізація розгортається в історії, яка має "безглузду нескінченність", кількісне нагромадження економічних і політичних подій, що в результаті все ж не дають розв'язання проблеми існування людства. Початком історії є гріхопадіння – потрапляння в полон об'єктивованих відносин, що є свідченням також свободи людини. Без апокаліпсису історія не має сенсу; вихід з історії можливий лише шляхом "соборної" діяльності, бо індивідуальне опанування "царства свободи" неможливе; соборність є уможливленням подолання першород-

ного гріха, творення теократії та продовження людством Божого творіння, розв'язання "проблеми хліба", опанування безсмертя, воскресіння предків тощо. Історична людина, на думку Б., містить у собі якості особистості та індивіда. Особистість – це поняття духовне, "жоден закон до неї незастосовний", це творчий акт; індивід – детермінується природою і суспільством, а відтак передбачуваний і може вивчатись, як і будь-яке емпіричне явище. Оскільки риси особи та індивідуума присутні у кожній людині, вона не може бути остаточно пізнана. Б. переконаний у божественності людини, це уявлення є основною відмінністю між його персоналізмом і екзистенціалізмом – близькою течією, якій одначе притаманна більш песимістична антропологія.

Попри "метафізичний екстремізм", Б. вважав, що практична політика має підпорядковуватись принципу відносності (частковість та поступовість перетворень); ідеологічні вимоги мають втілюватись лише за умови дотримання політичної стабільності. Витоки російської революції Б. вбачав у максималізмі реформ Петра I, у спричиненому культурному розриві. Оскільки революція була реакцією на відсутність органічності соціально-політичного розвитку, то й подолання наслідків революції має відбуватися органічно, з домінуванням внутрішніх чинників; "сенса будь-якої революції в реакції", отже, реакція повинна бути якісним переростанням кризових причин.

Основні твори: "Сенс творчості" (1916 р.); "Сенс Історії" (1923 р.); "Нове середньовіччя" (1924 р.); "Я і світ об'єктів" (1933 р.); "Доля людини в сучасному світі" (1934 р.); "Царство духа і царство Кесаря" (1952 р.); "Самопізнання" (1953 р.).

Бушанський В. В.

Берклі Джордж (1685–1753) – англ. філософ, представник суб'єктивного ідеалізму. Збудував свою філософську систему на переосмисленому вченні Джона Локка (англ. філософ XVII–XVIII ст.), який поділяв якості на первинні і вторинні. Б. розглядає якості як продукт відчуттів людини, вони суб'єктивні. Всі предмети навколишнього світу за своєю сутністю суб'єктивні. За Б., "буття" – означає бути сприйнятним, всі речі є лише комплексом наших відчуттів. Речі, ідеї об'єктивно не існують. Вони існують лише в наших думках. Світ є результатом верховної духовної практики, яка створює закони природи і закони мислення. Таким чином, бачимо зближення ідей Б. з

ідеями об'єктивного ідеалізму. Б. заперечує низку понять філософії, які інтерпретуються матеріалізмом. Так, поняття матерії – це комплекс наших відчуттів. Такі поняття, як простір, рух він розглядає як упорядкування певних чуттєвих сприймань, а час показує як вираження їх послідовності.

Ключніков В. П.

Біблія (від грец. – книги). Збірник різних творів, у яких формулювалися основні догми і положення, що складають зміст основного релігійного джерела християнської релігії. В буддизмі цими джерелами є Веди, Упанішади, в ісламі – Коран. Б. складається з двох частин: Старий завіт, який визнається християнами й іудеями, і Новий завіт – визнається тільки християнами.

Перша книга Мойсеєва починається з Буття, де йдеться про створення Богом неба і землі, які є субстанцією буття. Буття – це основа всього суцього, що є в навколишньому світі. Увесь процес виникнення всього суцього землі (буття) – це прояв діяльності Бога. В цій книзі розповідається про виникнення-створення перших людей.

Книга Нового завіту починається з Євангелій, які канонізовані християнською церквою, від апостолів Матвія, Марка, Луки та Іоанна.

Ключніков В. П.

Біоетика – наука, яка розглядає вплив людської діяльності на Природу у контексті морально-етичних норм і принципів. До актуальних проблем Б. належать:

- реанімація – відновлення згасаючих або щойно втрачених функцій життєздатного організму;
- клонування – створення генетичної копії живого організму (людини, тварини) або окремого органу, тканини, клітини;
- трансплантологія – теорія та практика пересадки органів від одного живого організму до іншого;
- експлантація – добровільна пожертва людиною власних органів заради врятування життя хворого;
- фатальна терапія – використання органів ембріону;
- евтаназія – акт медичного припинення життя безнадійно хворого, спричинення легкої штучної смерті за його проханням чи поза його волею;

- трансексуалізм – зміна статі людини за її бажанням методом хірургічного втручання.

Усі ці явища є проблемними у розумінні їх етичності або аморальності, законності або неправомірності. Завдання Б. – спираючись на загальноприйняті соціальні норми, правові настанови, історичний досвід етичного розвитку людства тощо, уможливити однозначне розуміння нагальних морально-етичних питань, пов'язаних з діяльністю людства, у сенсі загальнолюдських цінностей.

Ткачук І. М.

Біфуркація (лат. – роздвоєний) – позначення будь-яких якісних перебудов чи метаморфоз як можливість вибору у складному полікультурному просторі. У сучасній теорії структурогенезу, нерівнозначних процесів, динамічного хаосу – акт спонтанного, зовні нічим не детермінованого, а тому непередбачуваного поділу навпіл першопочатково однорідного матеріалу, процесу, перебігу подій. Сам акт цього процесу може породжувати безліч розгалужень, тоді він називається поліфуркацією (І. Пригожин, І. Стенгерс "Порядок з хаосу", М. Багров "Вернадський, ноосферологія, геополітика"). Стан Б. є відображенням життєздатності системи. За І. Пригожиним стан Б. та хаосу як стан безладу є платою за можливість утвердження нового порядку через логіку виникнення нового. Основний акцент робиться на тому, що нове виникає з неоднорідного (суперечливого). Саме у фазі Б. система прагне подолати консервативну однорідність. У процесі Б. у системі виникають "інноваційні сигнали у вигляді флуктуацій". Завдяки таким сигналам система набуває здатності відшукувати можливості нестандартних трансформацій. І. Пригожин та Г. Ніколіс зазначають, що Б. є джерелом інновацій і диверсифікацій, тому що саме завдяки цьому стану в системі формуються нові рішення.

Точку розгалуження можливих шляхів еволюції системи називають *точкою біфуркації*; у математиці – це розгалуження рішень нелінійних диференціальних рівнянь.

Корецька А. І.

Бог – поняття, яким в релігії та релігійній філософії позначається об'єктивне існування сакральної надприродної сутності, основоположної стосовно природного світу. Ідея Б. є похідною міфологічного світогляду та результатом духовно-практичного освоєння людиною

світу, пошуку основ та сенсу власного існування. Уявлення про існування Б. поступово формуються в різноманітних релігійних традиціях людства із первісних уявлень про наявність вищої надприродної сили (мана), незбагненої для людського розуму, до політеїстичних та монотеїстичних вірувань. В політеїзмі (багатобожжі) бог – будь-яка могутня надприродна сутність, яка виконує чітко визначені функції, має власне ім'я та культ (в даному випадку пишеться з маленької літери). Класичним прикладом політеїзму постають пантеони богів давніх греків, римлян та слов'ян. В сучасному світі прикладом політеїстичних релігій є індуїзм, синтоїзм та ін. До монотеїстичних релігій відносять іудаїзм, християнство, іслам. Б. (в ісламі – Аллах) в цих релігіях – єдина, персоніфікована, абсолютна сутність, творець усього існуючого. В історії релігійно-філософської думки склалося декілька розумінь взаємодії Б. та створеного ним світу – теїзм, деїзм та пантеїзм. В основі теїзму (іудаїзм, християнство, іслам) покладена ідея трансцендентного Б., недосяжного для пізнання, докорінно відмінного від створеної ним природи. Тому сам Б. відкривається людству через пророків та священні тексти (Тора, Біблія, Коран), які в означених релігіях розуміються як "богонатхненні". Мета людського буття тісно пов'язана з ідеєю Б.: тільки шляхом духовного вдосконалення, слідування заповідям людина здійснює сенс власного життя. В деїзмі Б. розуміється як трансцендентний Абсолют, творець світу, який заклав розумні закони його розвитку і надалі не втручається у природній хід подій. Характерною рисою деїзму постає відсутність персоніфікації Б. У пантеїзмі Б. розчиняється в природі.

Гаврилюк Т. В.

Бруно Джордано (1548–1600) – італ. природодослідник і філософ. З 1563 р. – домініканський монах, у 1576 р. втік із монастиря і шістнадцять років подорожував Швейцарією, Францією, Англією і Німеччиною, де проповідував своє вчення у місцевих університетах. Був схоплений інквізицією у Венеції і засуджений до страти через спалення на вогнищі за єресь. У своєму вченні він об'єднує досягнення природничих наук нового часу з елементами епікурейства, стоїцизму і неоплатонізму, створюючи пантеїстичну теорію, яку проповідував із поетичним натхненням. Всесвіт є Бог, він нескінченний, численні сонця з їх планетами рухаються в ньому за своїми орбітами. Цей безкінечний

універсум, який розвивається завдяки власним силам, є єдиним суцям і живим, як субстанція він залишається вічним і незмінним; окремі речі беруть участь у вічному русі і житті відповідно до ступеня розвитку своєї організації, однак вони підвладні змінам. Усе існуюче складається із елементарних частин – мініма або монад, які належать як до матеріального, так і до психічного, не виникають і не зникають, а лиш відділяються одна від одної або з'єднуються між собою у безкінечному різноманітті. У світі, таким чином, немає нічого неживого. Найбільшими почеснями для Бога є вивчення законів руху і розвитку універсуму і життя згідно з цими законами. Б. перебував під великим впливом німецьких мислителів Миколи Кузанського і Парацельса. Своєї черги, Б. мав великий вплив на І. Гердера, Г. Ляйбніца, І. В. Гете, І. Шіллера.

Перевезій В. О.

Буддизм – одна з трьох світових релігій (поряд з християнством та ісламом). Виник у 6 ст. до н.е. в Індії на противагу поширеному на той час кастовому брахманізму. На відміну від останнього, Б. проголошує, що всі люди незалежно від кастової приналежності мають однакові шанси на позбавлення від страждань і спасіння. Засновником Б. вважають царевича Сідхартху Гаутаму, в подальшому – Шак'ямуні (тобто мудрець з роду Шак'їв). Після тривалих мандрів та суворого аскетичного життя він стає Буддою (просвітленим, пробудженим). Звідси походить назва Б., який можна розглядати як релігію і як філософсько-етичне вчення.

Вчення Б. ґрунтується на ідеї, що життя – це страждання і шлях до порятунку. Ця ідея викладена у проповіді Будди про чотири благородні істини: 1. Все в цьому світі є страждання; 2. Причинами страждань є пристрасті, жадібність, прихильність людини до матеріальних речей тощо; 3. Страждання можна припинити, навчившись володіти своїми бажаннями і звівши їх до мінімуму; 4. Є шлях до припинення страждань, що має 8 складових: правильна віра, правильна рішучість, правильна мова, праведні вчинки, праведне життя, праведні помисли, праведна пам'ять, правильне самозаглиблення. Досягши цього, людина стає архатом (святим) і занурюється в нірвану (заспокоєння, згасання – останній, ідеальний стан поєднання з духовним світом і розчинення в Абсолюті, якого повинен прагнути мудрець).

Священною книгою Б. є "Трипітака" (Три кошики мудрості). Вона складається з трьох частин: 1. Віная-пітака (правила поведінки

монахів), 2. Сутта-пітака (притчі і бесіди Будди та його послідовників), 3. Абхид-харма-пітака (метафізичні роздуми щодо філософської та психологічної проблематики Б.).

Як і всі світові релігії, Б. не є однорідним. Основними напрямками Б. є: 1. Хінаяна, або "вузька колісниця" (проповідує спасіння лише монахам); 2. Махаяна, або "широка колісниця" (дає можливість спастися всім віруючим); 3. Ламаїзм (шлях до спасіння може вказати лише лама (духовний вчитель); 4. Чань (дзен) – буддизм (досягнувши саторі (миттєвого просвітлення), людина в земному житті стає Буддою).

Б. поширений в країнах Центральної і Південно-Східної Азії та на Далекому Сході. Також є релігійні громади буддистів в країнах Європи та Америки. В Україні їх нараховується близько 50.

Бучма О. В.

Буття – філософська категорія, що позначає принцип існування як такого. Діалектичною протилежністю Б. є небуття. Б. проявляється в існуванні – конкретних речах. У визначеності речі Б. розгортається і реалізується, але водночас і заперечується: "обмеження є запереченням" (Б. Спіноза). Таким чином, емпіричний світ має діалектичне відношення до буття – проявляє і заперечує. Б. може лише мислитись, але жодним чином не може конкретизуватись. За Г. В. Ф. Гегелем, Б. є вихідною, але найневизначенішою категорією в логічному мисленні. Відтак усвідомлення Б. як принципу і усвідомлення довільності й плинності емпіричного світу зумовлює оцінкові судження, за якими Б. як таке є цінністю, оскільки уможлиблює існування будь-чого, а будь-що неповне, детерміноване світом проявлення Б. Відтак емпіричний світ – хибне Б.

За Парменідом Б. усюди неперервне й однорідне, досконало непорушне, позбавлене небуття, доступне лише думці; натомість, навколишній світ – своєрідне небуття, Б. лише за відчуттями. Аналогічним чином емпіричний світ оцінює і Геракліт: "Одна і та сама річ існує і не існує". Атомісти Левкіп і Демокріт пов'язували Б. із якостями речей – "сповненість", "твердість"; небуття ж – із порожнечою. Тлумачення атомістів є недостатнім, фактичним зведенням Б. до існування. Платон вводить дихотомне вчення про Б.: у емпіричному світі Б. тотожне конкретним речам; у світі ж ідей – поняттям речей. Останнє поняттяве Б. є істинним. Істинне Б. протилежне речам і явищам, є їхнім про-

образом, предметом мислення, істинного сприйняття. Істинне Б. протилежне як небуттю, так і становленню. Проте Платон й у цьому питанні проявляє себе діалектиком: розмежувавши Б. на ідеальне й емпіричне, формулює вчення про їхню тотожність – вчення про синтез межі й безмежного, єдиного й безмежного. Єдність цих протилежностей і є повним Б., "єдиним", яке перевищує ідеальне і матеріальне. Платонівське вчення про "єдине" згодом увійшло й до неоплатонізму, в якому "єдине" вище суб'єкта й об'єкта, що породжується (іменується) Б. Аристотель виділяє чотири значення слова "є" (Буття): випадкова наявність одного в іншому; визначення речі через її присутні ознаки; істинність, відповідність дійсності; можливість. Аристотелівське вчення також дихотомне: з одного боку, Б. невіддільне від конкретної речі, з іншого – Б. є божественним розумом, який споглядає світ і містить нематеріальні форми усіх речей. Середньовічні філософи ототожнювали Б. з Абсолютом. У новий час Т. Гоббс ототожнив Б. із субстанцією (сутність), визначивши її як винятково матеріальну, як речовину. Для позначення Б. поняття субстанція використовує і Б. Спіноза. Атрибути субстанції – протяжність і мислення. Фактично Спіноза повторює Платонове вчення про "єдине". Проте Спіноза робить внесок у онтологію (вчення про Б.), розмежувавши це поняття із поняттями: "існування" (проявлення незмінної, єдиної сутності у багатьох мінливих речах); "ідея" ("поняття, що утворюється душею, оскільки вона є річчю мислячою"); "можливість" (необхідне, але ще нездійснене розгортання субстанції). Р. Декарт представив мислення як необхідну умову Б.: "я мислю, значить я існую". За Г. Ляйбніцем, Б. – наслідок духовного життя людини: ідея буття уможливорюється рефлексією. За І. Кантом, Б. не є визначеним поняттям, а лише лексемою, що передує конкретизації речі. За І. Фіхте, існує лише абсолютне людське "Я", яке і породжує Б. у апіорному мисленні. За Ф. Шеллінгом, Б. – і продукт мислення, чисте Б., і безпосередня дійсність, "наявне Б." – "зумовлена, визначена" реальність. Наявне Б. також належне "Я", але як протилежне свободі у світі, обмежує і свободу в людській свідомості. Для Гегеля Б. є цілком невизначеною, абсолютною ідеєю, що перебуває у становленні.

Загалом може виділятися реальне й ідеальне Б. Реальне Б. – те, що надає речам, процесам, особистостям, діям тощо просторового і часового характеру, воно індивідуальне й неповторне. Ідеальне Б. –

позачасове, невілене у дійсності й досвіді, не є фактом, натомість є незмінним, вічним. Ідеальним Б. володіють цінності, ідеї, математичні й логічні поняття. В ідеальному і реальному Б. можуть виділятися три модуси (способи існування): можливість, дійсність і необхідність.

У новітній онтології Н. Гартманном продовжено традиції тлумачення Б., започатковані Кантом і Гегелем. Зауважено, що Б. – це останнє поняття, доступне мисленню, і саме тому воно є найневизначенішим: визначення вимагає опосередковування речі попередньої щодо речі, яка визначається, але те, що передує Б., цілком недоступне мисленню. Саме тому Б. є "найбіднішим" поняттям, оскільки про нього не можна сказати нічого конкретного і, водночас, поняттям "найбагатшим", адже на нього можуть переноситись риси усіх реальних речей. Зазначена позиція заперечується онтологією М. Бердяєва, що відштовхується від метафізики Я. Бьоме: Б. "випадає" із Божественності, якій своєї черги передує безґрунтовність – одвічна, меонічна (несотворена) свобода. Досвід "зазирання" за буття належить і М. Гайдеггеру, на думку якого Б. випадає з Ніщо. Але тлумачення Б. у Гайдеггера дуалістичне: з одного боку, Б. об'єктивне, оскільки проявляється як існування; з іншого – Б. і суще, поглинає Ніщо, і тому тільки людська свідомість здатна проявити суще, переживаючи його як бутійне, безпосередньо присутнє у людському житті. Відтак Гайдеггер виводить і сенс існування – прокладання "просіки" Б. у Ніщо, перетворення сущого із потенційного на бутійне, реальне. Таким чином, у екзистенціальній онтології центральним поняттям стає "переживання", яке уможлиблює перетворення модусу можливості на модус реальності. Неофройдист Е. Фромм висуває тезу про людський обов'язок бути – третій модус Б., необхідність.

Бушанський В. В.

Бюрократія (від франц. – бюро, канцелярія та грец. – влада, панування) – адміністративна система організації, що складається з ряду офіційних осіб, посади і пости яких утворюють ієрархію і які розрізняються формальними правами і обов'язками, що визначають їх дії і відповідальність.

Для Б. характерне надмірне ускладнення канцелярських процедур, що призводить до великих витрат часу та неефективності вирішення проблем, які вимагають нетрадиційних підходів.

Концепція бюрократизму була розроблена німецьким соціологом, істориком та економістом Максом Вебером. Розроблена ним модель бюрократизму побудована на принципах:

- функціональної компетентності, тобто всі посади обіймаються тільки за відповідною компетентністю;
- бюрократичного авторитету, який передбачає найсуворіше дотримання бюрократичної ієрархії;
- формалізму – підпорядкування чітко зафіксованим й визначеним правилам та інструкціям;
- "без гніву й пристрасті", тобто виключення емоційного аспекту взаємодії;
- професіоналізму – відповідність вимогам професійної кваліфікації;
- корпоративізму – духовна близькість, збіг поглядів та відстоювання інтересів корпорації, тобто єдиного цілого.

Головними рисами сучасної бюрократичної системи управління є надмірний централізм та опіка над місцевими органами, громіздкість центрального апарату, суворі ієрархічність, замкнутість, відірваність влади від мас, надмірний формалізм під час розв'язання великих та малих проблем, знеособлення під час прийняття рішень, безкарність за тяганину.

У недемократичному суспільстві панування Б. сприяє утвердженню безконтрольного і необмеженого панування чиновництва, яке перетворюється на самодостатню, відокремлену від суспільства верству, усуненню громадян від управління суспільними справами, стає підґрунтям для запровадження авторитарних процедур та методів управління.

Для боротьби з бюрократизмом і подолання його негативних проявів у багатьох країнах на законодавчому або урядовому рівні вживають спеціальних заходів, спрямованих на боротьбу з цим феноменом, який не тільки дезорганізує суспільний процес, а й служить сприятливим ґрунтом для корупції.

Пархоменко В. В.

В

Веданта (санскр. – кінець, завершення Вед) – течія індійської релігійно-філософської думки, філософське підґрунтя індуїзму. У В. існують два напрями: адвайта та вішишта-адвайта. За адвайтою у світі не існує жодної реальності, крім Бога. Уявлення про багатоманітність світу – ілюзія (майя), викликана необхідністю. За вішишта-адвайтою існують три реальності: матерія, душа і Бог. Головною з них є Бог, без Бога і душа, і матерія можуть існувати лише як поняття, а не як дійсність. Головним методом пізнання є божественна інтуїція.

Баранівський В. Ф.

Верифікація (пізньолат. – підтвердження; лат. – істинний + роблю) – логіко-методологічна процедура встановлення істинності наукової гіпотези, як і конкретно-наукового твердження на підставі їхньої відповідності емпіричним даним (пряма верифікація) або теоретичним положенням, що відповідають емпіричним даним (непряма верифікація). В. – перевірка, спосіб підтвердження будь-яких теоретичних положень, алгоритмів, програм та процедур шляхом їх зіставлення з еталонними або емпіричними даними, алгоритмами чи програмами. В. – це підтвердження відповідності кінцевого продукту наперед визначеним еталонним вимогам.

Чернець В. Г.

Вернадський Володимир Іванович (1863–1945) – видатний вчений-природознавець, філософ, організатор та історик науки. Українець, рід якого йде від чернігівського дворянства, хоча народився у Петербурзі й закінчив там фізико-математичний факультет університету. Один з найвидатніших учених у Російській імперії і в Радянському Союзі, академік. У 1917–1921 роках жив і працював в Україні. Був серед організаторів Української Академії наук у Києві і став її першим Президентом у 1918 р., також очолював комісію Міністерства освіти та мистецтва уряду Української держави гетьмана Скоропадського, потім був ректором Таврійського університету в Сімферополі. Повернувся до Росії.

Значним внеском у світову науку стало вчення В. про біосферу як сукупність всіх проявів життя, взята у єдності з тією частиною неорганічної природи, яка стає вмістилищем життя у планетарному масштабі.

Свої основні наукові праці вчений присвятив всебічному дослідженню хімічного складу земної кори, атмосфери й гідросфери, з'ясуванню ролі і значення хімічних та радіоактивних елементів у процесах еволюції Землі. Започаткував науку біогеохімії, став основоположником учення про біосферу та ноосферу ("нове геологічне явище на планеті"), які він досліджував як натураліст і як філософ. Вчений наголошував на активній творчій ролі людської думки, її впливові на матеріальні процеси. Якщо П. Тейяр де Шарден у праці "Феномен людини" визначав ноосферу як "мислячий пласт... над світом рослин і тварин – поза біосферою і понад нею", то В. висловив своє глибоке переконання, що "біосфера ХХ століття перетворюється на ноосферу" передусім завдяки поширенню науки, наукового розуміння і базованій на них соціальній праці. Тому вчений наголошував на необхідності поєднання пошуків сучасної наукової думки з філософським осмисленням, з усвідомленням відповідальності людства за свою діяльність, адже через втручання розуму людини відбувається незворотній процес перетворення біосфери на якісно нове середовище – середовище життя людини або ноосферу, сферу розуму (цю назву першим дав франц. математик Е. Леруа).

Майже всі науково-теоретичні праці В. природничо-наукового змісту мають поглиблене філософське спрямування й донині значно впливають на філософське осмислення глобальних проблем людства, на соціологію, екологію тощо. Остання праця вченого – "Кілька слів про ноосферу" (1944 р.), як і його "Роздуми натураліста", "Філософські думки натураліста", "Праці з всезагальної історії науки", "Українське питання й російське суспільство", що прояснили сучасну наукову картину світу і вплинули на формування наукового світогляду, є вагомим внеском у філософську спадщину України.

Сакада Л. Д.

Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) – один з найпопулярніших укр. письменників ХХ століття, мислитель, політичний діяч. Член Революційної Української партії, пізніше – член УСДРП. Через переслідування царського уряду (1903–1917 рр.) часто жив за кордоном. Брав активну участь в українському національно-визвольному русі (1917–1919 рр.), був заступником Голови Центральної ради, першим Головою її Генерального Секретаріату (уряду УНР), автор усіх універсалів Центральної ради, Голова директорії (1918–

1919 рр.). 1920 р. виїздить до Франції, відходить від активної політичної діяльності, цілком присвятивши себе літературній праці.

Будучи прихильником марксизму й соціалізму, різко розходився з ними у тлумаченні національного питання. У своїй тритомній праці "Відродження нації" (1920 р.) В. пише: "Український народ, який до злуки з Росією пишався своєю наукою й літературою, народ, який утворив таку багату пісню, таку глибоку народну музику... цей народ тепер, очевидно, упадав, убожив, дичавів. Причиною ж тому було, як виразно доводилось усіма уважними дослідниками, денаціоналізація, нищення рідних форм розвитку... треба, щоб руський демократ уважніше поставився б до голосів власної руської науки, яка устами Російської Академії Наук точно й виразно зазначила, що українська нація є те саме, що руська; що закони її життя не є законами життя руських, що ламання цих законів ламає душу цілого народу, що така руйнація є злочином перед вселюдським поступом".

Національна свідомість, за В., не знає ні класів, ні партій, ні віку, ні статі. "З цього погляду інтернаціоналізм спеціально руського видання, що вимагає одречення від своєї національності й розчинення себе в безфарбній абстрактній масі людськості, є абсурд. І не тільки абсурд, а лицемірна, шкідлива, просто злочинна пропаганда самогубства, пропаганда убивання життя в собі".

Перебуваючи в еміграції, В. створює великий трактат "Конкордизм" (1938–1945 рр.), що містить виклад його соціальної й етичної концепції. На жаль, цей рукопис зберігається ще не опублікованим в архіві письменника в Колумбійському університеті США. Трактат – це один із зразків започаткованої ще з часів Платона традиції філософської утопії, але утопії продуктивної, яка не лише засвідчує потужний гуманістичний потенціал її автора, а й досі може слугувати ідеальним дороговказом на шляху до побудови рівноправного, демократичного суспільства.

У трактаті В. виробляє своєрідну світоглядну позицію "конкордизму" (від. франц. *concorde* – згода). Мораль конкордизму замість культу ієрархії й нерівності стверджує рівність не лише людини з людиною, а з усіма живими істотами на Землі, з усією навколишньою природою. Відкидаючи ворожнечу і ненависть, мораль конкордизму стверджує вимогу погодження своїх вчинків і потягів з довколишнім світом. Вона відкидає всілякі "заповіді-накази", лише надає "поради-правила", які можуть адресуватися індивідові, пропонуючи норми

ставлення його до Всесвіту, до самого себе, іншої людини до колективу; колективу до індивіда; колективу до інших колективів і людства загалом (у цьому разі розробляються принципи програм національних, міжнародних, міжрасових та вселюдських стосунків). Людина має жити у "згоді" сама із собою, з природою, з іншими людьми, з нацією. Саме тут є коріння одного з провідних принципів етики В. – "чесності із собою".

В. розробляє актуальну проблему людського щастя. Щастям, пояснюється у трактаті, є те, що дає довгу, постійну радість життя. Такий стан стає можливим, коли людина досягає узгодження й рівноваги між різними цінностями – багатством, славою, коханням, розумом тощо, досягти яких вона прагне упродовж життя.

Гімном радості, єднання людини з природою, з цілим космосом – безпосереднього прилучення людини до сонячної енергії – звучить роман В. "Сонячна машина".

Варавкіна З. Д.

Виробничі відносини – сукупність економічних відносин між людьми в процесі виробництва, які складаються незалежно від волі і свідомості людей, мають об'єктивний характер. Якщо продуктивні сили – перша сторона, то В. в. – друга сторона способу виробництва. В. в. – це особливий тип відносин, які виникають у процесі матеріального виробництва. Вони визначають систему суспільної організації діяльності. У виробництві люди вступають у певні відносини, бо, виробляючи суспільний продукт, не об'єднуючись певним способом для спільної діяльності і взаємного обміну досвідом своєї діяльності, і в межах цих зв'язків існує їх ставлення до природи, має місце виробництво. В. в. складаються між людьми під час присвоєння засобів виробництва, робочої сили, предметів споживання і послуг у безпосередньому процесі виробництва, розподілі, обміні і споживанні. Продуктивні сили завжди вимагають відповідно до їх ступеня розвитку В. в., які містять в собі такі види: а) виробничо-технологічні відносини; б) виробничо-економічні відносини, які охоплюють такі елементи: відносини щодо безпосереднього виробництва (відносини власності); відносини під час розподілу; відносини щодо обміну; відносини щодо споживання. Кожен із цих елементів має також відповідну структуру і відіграє певну конкретну роль у виробництві. Виробничо-економічні відносини, які є предметом дослідження соціальної філософії, економіки, поділяються на:

- відносини співробітництва і взаємодопомоги;
- відносини панування;
- відносини підлеглості;
- перехідні відносини – від однієї форми до іншої, які специфічно проявляються на відповідних етапах історичного розвитку.

Продуктивні сили – це зміст процесу виробництва, В. в. – його форма. Відносини щодо власності на засоби виробництва визначають характер усіх видів виробничих відносин. Історично сформувалися, як відзначають економісти, такі два типи власності – суспільний і приватний, кожен із яких поділяється на види і форми. Види суспільної власності: власність народу в цілому, власність окремих колективів. Форми суспільної власності: загальнонародна (державна), кооперативна, акціонерна, муніципальна, індивідуальна, власність господарських товариств і об'єднань, власність громадських організацій.

Види приватної власності: трудова і нетрудова. Трудова приватна власність ґрунтується на власній праці власника або членів його сім'ї.

Основною формою такого виду власності є фермерство, ремісниче, одноосібне господарство, де власник і робітник виступають в одній особі. Нетрудова приватна власність базується на використанні найманої (чужої) праці, де власник і працівник – це різні особи. У процесі виробництва існує така закономірність, де рівневі і характерові продуктивних сил адекватно відповідають В. в. Проте ця закономірність існує не завжди, бо продуктивні сили більш мобільні, більш творчі, ніж В. в., а тому виробничі відносини не завжди збігаються з розвитком продуктивних сил, внаслідок цього уповільнюється суспільний поступ.

Надольний І. Ф.

Відображення – одне з понять гносеології. В. характеризує здатність матеріальних об'єктів у процесі взаємодії відтворювати у своїх структурах особливості інших явищ, предметів і систем. Розрізняють В. як властивість високоорганізованої матерії (тварин та людини) та властивість відображення в неорганічній природі. В. тіл неживої природи характеризується як здатність речей змінюватися під впливом інших речей, за якої структура цих змін знаходиться відповідно до будь-якої сторони того об'єкта, що впливає. Ця властивість В. є фізичною основою процесу пізнання людиною навколишнього світу і слугує важливим аргументом на користь можливості його пізнання. Тип, зміст та форма В. визна-

чається рівнем та особливостями системно-структурної організації відображувальних об'єктів, а також засобом їхньої взаємодії з явищами, що відображуються. Результат процесу В. проявляється у внутрішньому стані відображувального об'єкта та в його зовнішніх реакціях. Сучасна наука виділяє декілька основних типів відображення: 1) *неорганічне* відображення – пов'язане з механічними, фізичними, хімічними змінами тіл; 2) *органічне* відображення – має місце в живій природі (подразливість, чутливість, психіка); 3) *соціальне* відображення – рівень існування людської свідомості. Зміст В. характеризується наступними основними ознаками: модальність відображення, яка відповідає якісно відмінним властивостям та формам руху матерії (наприклад, відчуття кольору та смаку належать до різних модальностей); кількісна сторона властивостей, що відображуються; структура об'єкта, що виражається за допомогою законів науки; вид відповідності між структурами відображення та оригіналу (ізоморфізм та гомоморфізм, різні види подоби та ін.); предметність чуттєвого образу, предметне значення розумових образів понять, теорій тощо; цінність відображення для одержувача; адекватність відображення оригіналу. Категорія В. найбільш активно розроблялась у межах філософії Просвітництва (Д. Дідро, Ж.Ж. Руссо та ін.) та в діалектичному матеріалізмі марксизму. У розробці теорії В. виділяються дві концепції: функціональна та атрибутивна. На думку прибічників функціональної концепції, у неорганічних об'єктах наявні лише передумови властивостей В., а не його активний прояв. Прибічники атрибутивної концепції наголошують на всезагальності властивостей В.

Гаврилюк Т. В.

Війна – соціально-політичне явище, крайня форма вирішення соціально-політичних, економічних, ідеологічних, а також національних, територіальних та інших суперечностей між державами, народами, націями, верствами та соціальними групами засобами збройного насильства. Висновок про сутність війни зробив у ХІХ ст. нім. військовий теоретик Карл фон Клаузевіц (1780–1831 рр.), сформулювавши при цьому її класичну формулу. Війна, писав він, "...є не що інше, як продовження державної політики іншими засобами"; війна – "...не тільки політичний акт, але й справжнє знаряддя політики, продовження політичних відносин, їхня реалізація іншими засобами" ("Про війну").

Чорний В. С.

Військова диктатура (від лат. – необмежена влада) – влада соціально-політичної групи або вузького кола осіб, яка здійснюється з активним використанням прямого або опосередкованого збройного насильства. Характеризується такими ознаками: домінуванням у політичній сфері суспільства органів та засобів збройного насильства (армія, поліція, спецслужби); обмеженням або повним скасуванням окремих прав і свобод.

В. д. встановлюється внаслідок захоплення влади шляхом переворотів, заколотів, запровадженням надзвичайного стану тощо, як реакція на неспроможність цивільних урядів виконувати покладені на них суспільством обов'язки. Військові перевороти (заколоти) можуть здійснюватись як найвищим військовим керівництвом, так і групою офіцерів, які, спираючись на частину збройних сил, що їх підтримала, виступають як проти військового командування, так і проти уряду, і, захопивши владу, конституюють себе і як орган державної влади, і як нове керівництво збройних сил.

Чорний В. С.

Військово-соціальна система (від грец. – ціле, складене з частин, поєднане) – система специфічних якісно визначених цілісних соціальних відносин, у яких перебувають люди, що проходять військову службу за призовом та контрактом. Кожен військовик одночасно належить до різноманітних систем: службово-функціональної, військово-політичної та військово-соціальної. У кожній з них він відіграє специфічну роль. У службово-функціональній системі військовик виступає як військовий професіонал, здатний уразити противника та досягти перемоги у бою. У військово-політичній системі за умов військового лихоліття він здійснює політику держави, а у мирний час є членом електорату. У В.-с. с. військовик реалізує властиві йому потреби, інтереси. Виконання обов'язків у межах службово-функціональної системи накладає обмеження на військово-соціальну систему: різко скорочуються права і свободи, зростають вимоги до психологічної готовності, згуртованості військовиків для успішного виконання бойових та службових завдань. Особливістю армійської служби є те, що взаємини між військовиками формуються та розвиваються у замкненому просторі (відособлене військове містечко, укриття для несення бойового чергування, військовий корабель тощо), на тлі високих фізичних та емоційних навантажень. Ці та інші чинники

підсилюють неузгодженість між дійсним та необхідним станом військово-соціальної системи, що, своєї черги, різко підвищує актуальність військово-соціального управління у збройних силах.

Чорний В. С.

Влада – у класичних філософських концепціях – особливі стосунки між людьми, здатність одних реалізувати свою волю стосовно інших. За сучасних умов, аналізуючи В., прийнято розглядати її види (політичну, економічну, державну та сімейну владу), враховувати її різноманітні форми (панування, керівництво, управління, організація, контроль) та методи (авторитет, право, насилля).

Горенко Л. І.

Волюнтаризм (лат. – воля) – напрям у філософії, який проголошує першоджерелом буття волю. Термін запровадив німецький соціолог Ф. Тенніс у 1883 р. Як філософська течія В. сформувався у працях А. Шопенгауера, який проголошував підґрунтям світу сліпу ірраціональну волю, недосяжну для пізнання розумом. Його послідовник Ф. Ніцше стверджував, що підґрунтям космосу є боротьба воль, а соціального життя – "воля до влади".

Баранівський В. Ф.

Г

Габермас Юрген (нар. 1929) – нім. філософ і соціолог. Відомий представник другого покоління мислителів Франкфуртської школи. Вивчав філософію та психологію в університетах Геттінгена, Цюриха і Бонна. Під керівництвом Е. Ротхакера захистив докторську дисертацію у 1954 році. У центрі його філософських поглядів – поняття комунікативного розуму. Перші кроки у розвитку цього поняття зроблені у книзі "Пізнання та інтерес" (1968 р.). Результатом осмислення структурної трансформації суспільства на початку 1960-х років стали революційні на той час поняття "публічність", "громадськість". Сучасне суспільство розглядає, виходячи з його двоступеневого укладу, який об'єднує адміністративно-управлінські структури держави з виробничо-трудою раціональністю та "життєвий світ" з безпосередньою комунікацією. Своєрідність філософської теорії Г. полягає в тому, що він пов'язав поняття розуму з емпіричною теорією еволюції, які розробляли К. Маркс, М. Вебер та Т. Парсонс.

У дискусіях виступав як представник позитивізму, суб'єктивістської філософії і технократичної теорії.

Основні твори: "Попередні роздуми з теорії комунікативної компетенції", "У напрямі раціонального суспільства", "Теорія комунікативної дії", "До реконструкції історичного матеріалізму", "Комунікація і еволюція суспільства", "Моральна свідомість і комунікативна дія".

Надольний І. Ф.

Гайдеггер Мартін (1889–1976) – нім. філософ, один з видатних представників філософії екзистенціалізму. У праці "Буття і час" ставить питання подальшої розробки важливої проблеми філософії – буття. Буття розглядає у взаємозв'язку з поняттям екзистенція. Екзистенція – це абсолютна унікальність людського буття. Але у трактовці поняття екзистенції існують різні підходи: релігійні екзистенціалісти розуміють як трансценденцію, як щось "надприродне", "потойбічне", яке виходить за межі, що можна пізнати; у Ж.-П. Сартра – як "нічого", у якому здійснюється свобода. У Г. екзистенція – це певна система інтелектуальної конструкції, яка обумовлює свободу. Проблема свободи у нього посідає важливе місце. Він ставить питання розмежування понять екзистенція і

сущє. Г. уводить у філософію проблему техніки, світу і мови. Техніка – рухома сила сучасності, тільки з її допомогою можна пізнати суттєве. Вводить у свою філософію поняття "постав", яке допомагає пізнати сутність, досягати істини у пізнанні. Онтологічну основу людського існування Г. бачить у часі, кінцевості людини. Час – це основна характеристика особливості буття. Час він розглядає у трьох вимірах (минуле, теперішнє і майбутнє). Людина існує тоді, коли вона вірить у майбутнє.

Ключніков В. П.

Галілей Галілео (1564–1642) – італ. математик, фізик, астроном і мислитель. Був звинувачений інквізицією у захисті вчення М. Коперніка і примушений відмовитися від нього. Йому приписують вислів: "І все-таки вона обертається". Г., спираючись на Демокріта, був засновником нової механічної натурфілософії. "Після більш як двох тисяч років описування природи і розгляду її форм в особі Галілея людство взялося за вивчення і справжній аналіз природи", – говорив В. Дильтей. Для наукового дослідження Г. вимагав відкинути авторитет у питаннях науки, сумніватися, обґрунтовувати загальні положення на спостереженні та експерименті, застосовувати індуктивний метод умовисновків. Г. був прихильником раціоналізму, вважав, що світ можна зрозуміти суто механічним способом з допомогою математики і розуму. Він виступив із критикою вчення Аристотеля і заклав основи сучасної механіки: висунув ідею про відносність руху, встановив закони інерції, вільного падіння і руху тіл по похилій площині; відкрив ізохронність коливань маятника, першим дослідив міцність балок.

Основні твори: "Бесіди і основні докази, що стосуються двох основних галузей науки" (1638 р.), "Наука механіка" (1649 р.).

Перевезій В. О.

Гармонія – соціально-моральна цінність, яка характеризує особистість в процесі соціалізації і є домінантною у системі її ціннісних орієнтацій. Г. є складовою етичної свідомості, одним із стимулів самостійної творчості. Пошук Г. супроводжується духовними стражданнями, напруженням, вольовими зусиллями, почуттям страху тощо.

Вважається, що існує два шляхи досягнення гармонії:

- іманентний, коли людина стає на шлях гедонізму (насолодження) чи утилітаризму (користі);

- трансцендентний, як пошук абсолютного джерела, якій би міг надати зміст існування. В якості цього могла б виступати віра у Бога.

Поняття Г. тісно поєднане з моральними нормами: почуттям боргу, відповідальністю, справедливістю, ідеалом, добром та злом. Сократ шукав Г. у поєднанні моралі та знання, Аристипп – у прагненні до задоволень, Антисфен – у свободі від усього, Платон – в осягненні світу вічних ідей, Аристотель – у моральній та інтелектуальній досконалості, Епікур – у прагненні до духовних задоволень, Сенека – у служінні Богу, а Тома Аквінський – у аскетизмі.

Ткачук І. М.

Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (1770–1831) – німецький філософ, об'єктивний ідеаліст, творець філософської системи, що була завершальною ланкою у розвитку німецької класичної філософії. Г. розробив теорію діалектики на основі філософії абсолютного (об'єктивного) ідеалізму. Ще в гімназії Г. захоплювався античною літературою, філософією. В сім'ї його готовили до пасторської діяльності ще із студентських років. Г. навчався у Тюбінгенському теологічному інституті (1788–1793 рр.) разом із Шеллінгом; з 1794 р. він – домашній вчитель (Берн, Франкфурт), з 1801–1806 рр. – викладач Єнського університету; у 1808–1816 рр. – директор гімназії в Нюрнберзі, з 1816–1818 рр. – професор Гейдельберзького, а з 1818 р. і до кінця життя працює на кафедрі філософії Берлінського університету, де з 1829 р. по 1830 р. обраний ректором. Досліджував проблеми християнства з античних часів до сучасності. Написав дисертацію "Різниця між системами філософії Фіхте і Шеллінга" (1801 р.), де виступив з критикою суб'єктивного ідеалізму Й. Фіхте і підтримав сутність об'єктивного ідеалізму Шеллінга. Його перші роботи – "Народна релігія і християнство", "Життя Ісуса", "Позитивність християнської релігії".

Г. читає курси логіки, метафізики, математики, антропології, психології, філософії права. Опублікував курс лекцій "Реальна філософія", пізніше з'являються його праці – "Феноменологія духу" (1807 р.), "Наука логіки" (1808 р.), "Енциклопедія філософських наук" (1817 р.).

Г. був творчим генієм, володів енциклопедичною вченістю, його виступи та лекції характеризувалися епохальною значимістю. Він написав 18 томів з філософії. У філософії Г. німецький класичний ідеалізм досяг апогею свого розвитку.

Вихідним принципом його філософської системи є принцип тотожності мислення і буття. За його концепцією, істинним *буттям є мислення*, а *суттєве мислення є буттям*, існує як об'єктивна реальність. У ХІХ ст. загальноновизнаним було уявлення, що мислення знаходить свій вираз у науковому знанні, що існує об'єктивно, поза свідомістю людей і визначає свідомість. Кожна окрема людина щодо науки є лише її органом. А наука як система понять і категорій лежить в основі світу і визначає його існування та розвиток. Г. цю об'єктивно існуючу науку позначає поняттям "дух", "світовий дух", який є невидимим, але він діє як субстанція в кожній людині, проходячи різні етапи формоутворення. Спочатку світовий дух існує як *принцип*, який має реалізуватися через свою власну діяльність. *Діяльність духу є процесом опредметнення і розпредметнення* ним своєї сутності. Одночасно цей процес здійснення дій – діянь є процесом пізнання, перетворенням предметного світу на духовне багатство, тобто *розпредметнення*. Процес опредметнення за Г. є одночасно і процесом відчуження духу. Отже, світ за Г. – це результат *опредметнення і самовідчуження* світового духу, а основою наукового пізнання є встановлення об'єктивної істини, тобто єдності за змістом мислення і буття, то світовий дух є єдністю мислення і буття. На буденному рівні це *сприймається як Бог*. У своєму досвітовому бутті дух є системою понять, що виражає абсолютну і об'єктивну істину. Але світовий дух – це не лише мислення, він має втілитися у реальний світ, тому Г. позначає його ще і поняттям "*абсолютна ідея*".

Г. у "Феноменології духу" показує, що творчим началом виступає діалектичний розум, який тут йменується як абсолютна ідея (дух), що є першоосновою всього сущого. Абсолютний дух не залежить від окремої людини і людства в цілому, він існує об'єктивно, апіорі, і тут Г. виступає як "об'єктивний ідеаліст".

У праці "Наука логіки" Г. розкриває зміст руху абсолютного духу, ідеї, що включає такі моменти:

- абсолютна ідея породжує своє власне багатство (поняття, ідея, дух виникає до природи). Абсолютний логічний процес саморуху понять кваліфікуються Г. в якості первинного, що передує конкретній природі. За Г., первинним є логічне, тобто мислення, а історичне, реальний процес розвитку світу є зовнішнім вираженням абсолютизованого логічного процесу. Соціальний світ трактується як продукт опредмеченого мислення. Абсолютна ідея спершу проявляється у вигляді: чистих

логічних сутностей; потім у формі свого інобуття (природа); нарешті – в різноманітних формах конкретного духу (людська діяльність);

- абсолютна ідея переходить у свою протилежність, тобто у свою природу, остання витупає, за Г., як інобуття ("Філософія природи"). Співпадіння, тотожність цієї абсолютної ідеї і природи закінчується знанням, яке проходить такі стадії: абсолютна ідея ("ніщо"); природа ("дещо"). "Чисте буття" і "наявне буття" мають певні характеристики. "Наявне буття", будучи підсумком переходу до якісної предметності, ніби гальмує подальший рух думки, і, само себе конкретизуючи, себе обмежує, заперечує рухомою "межею" і переходить у категорію "дещо". "Дещо" є кінцевим, а все кінцеве приречено на загибель: для кінцевих речей "час їх народження є часом їх смерті". Само "дещо" має певну визначеність, воно обмежує себе як "в-собі-буття". Але кінцеве прагне подолати розрив з безкінечним, ланкою в розвитку якого і само є, це ніби відчуження, і одночасно універсальний взаємозв'язок діалектичного самовизначення буття – переходу "для-себе-буття";

- третім етапом саморозвитку абсолютної ідеї є її розвиток у сфері само усвідомленого духу, тобто у суспільстві. Вся історія розвитку – це розвиток свободи, її реалізація. За допомогою філософії як вершини знань людина пізнає світ; філософія за Г. – це вираження духу епохи. Закони розвитку абсолютного духу – це й закони природи. Г. формує три закони діалектики: переходу кількісних змін у якісні (і навпаки); тотожності протилежностей; заперечення заперечення. Метою розвитку філософії Г. вважав свою власну систему як найвищий рівень розвитку філософії як науки наук. Г. показав, що "світовий розум", втілюючись у предметні форми історичного буття, зумовлює його "розумність", тобто "дійсність": все розумне є дійсним, все дійсне є розумним. Історія суспільного поступу за Г. є ніщо інше як рух людини шаблями прогресу у напрямку до свободи. Шлях до неї торує праця, одухотворена розумом.

Г. стверджує, що народи, які не утворили держави, не є історичними народами. Розвиток історії як саморозвиток світового духу проходить певними етапами, через сходження обмежених у часі історичних епох, що послідовно змінюють одна одну, у кожній з яких є своя міра усвідомлення і реалізація свободи. Мірою свободи є народний дух, тобто сам народ, який за розумінням суспільної моральності, фор-

мою сім'ю та держави став найважливішим для реалізації мети і сенсу історії. Виконавши свою історичну місію, він сходить з історичної арени, передаючи естафету іншому народу. У філософії історії Г. абсолютно доволіно зупиняє процес розвитку на конституційній монархії, яку вважав ідеальним станом суспільства. Людина в історичному процесі була залежною від діяльності світового духу, від його всевладної самодіяльності. Концептуальні основи розвитку філософії Г. потребували в майбутньому глибокого наукового аналізу й осмислення.

Надольний І. Ф.

Гедонізм (грец. – насолодження) – принцип заснування моральних вимог, згідно яких добро визначається як те, що несе насолодження та позбавляє людей від страждань, а зло – те, що несе за собою страждання. Теоретично Г. є похідною натуралізму в етиці. В його основі лежить уявлення, що головною рушійною основою в людині, закладеною в ній природою та такою, що визначає її дії, є насолодження.

Г. виник ще в давні часи. В Греції гедоніками вважали послідовників Аристиппа. Найбільш розвинутої форми Г. набув у працях Епікура. Ідеї Г. займають центральне місце в утилітаризмі Дж. Мілля та І. Бентама.

У сучасних теоріях Г. існує в якості методологічного принципу – засобу визначення добра, хоча більшість філософів вважають Г. вульгаризацією моральних норм.

Ткачук І. М.

Гельвецій Клод Адріан (1715–1771) – видатний найрадикальніший і найпослідовніший франц. філософ-матеріаліст, один з активних діячів буржуазного просвітительства у Франції. У філософській творчості Г. найбільшу увагу приділяв розробці проблем соціології та етики.

У головних книгах "Про розум" (1758 р.) та "Про людину, її розумові здібності та її виховання" (1773 р.) застосовує основні матеріалістичні принципи до осмислення проблем людського буття, перебудови суспільного життя на принципах справедливості, до механізмів узгодження особистісних та суспільних інтересів. Перша книга за вироком Паризького суду була спалена, оскільки була охарактеризована як найшкідливіша серед усіх коли-небудь опублікованих. Друга книга вийшла друком після смерті філософа.

Розвиваючи принципи метафізичного матеріалізму XVII–XVIII століття, Г. доводив, що людина є продуктом природи і того соціального середовища, у якому вона живе. Всі людські знання мають досвідне походження. Відчуття – не тільки основа пізнання, а й основа всієї діяльності людини, основа всіх її властивостей, потреб, пристрастей, суспільних якостей та чеснот. "Фізичне відчуття – то все в людині", – писав Г. Визначальним чинником моральних дій людей вважав прагнення до насолоди. Але щастя людини, на його думку, може бути тривалим лише через поєднання особистих інтересів з громадськими. Особисті інтереси – головна рушійна сила життєдіяльності людини, визначальний принцип її поведінки. Як фізичний світ кориться законам руху, так суспільне життя людей підлягає законам інтересу. Г. розрізняє інтереси окремої людини, інтереси соціальних груп та суспільства в цілому. Головну проблему він вбачає в тому, аби узгодити їх між собою, і це є головним завданням законодавства. Ідеал гармонійного об'єднання особистих і суспільних інтересів мав для Г. не тільки політичне, а й етичне значення. Моральний світ людини, на його думку, це результат її суспільного виховання. На відміну від інших просвітителів, Г. заперечує вроджений характер моральних принципів. Людина не народжується ні доброю, ні злою. Всім тим, чим вона є, людина зобов'язана вихованню, впливу суспільного середовища.

Ідеалізм Г. виявився у твердженнях, що соціальне середовище, яке зумовлює свідомість людини, саме є продуктом свідомості – законів, звичаїв тощо. Визнання Г. вирішальної ролі середовища у формуванні людини, його ідея рівності розумових здібностей мали значний вплив на визрівання ідей утопічного соціалізму.

Варавкіна З. Д.

Геніальність (від лат. – дух, геній) – соціальна якість особистості, яка визначається високим ступенем прояву її таланту та активної діяльності, ментально-інтелектуальний та спеціально-інструментальний вищий розвиток розуму і таланту. Цю якість вважають найвищим рівнем прояву творчих сил людини.

Термін Г. використовується як для позначення здібності людини до творчості, так і для оцінки результатів її діяльності. Вроджена здібність генія до продуктивної діяльності в тій чи іншій сфері, на відміну від та-

ланту, являє собою не просто вищу ступінь розвитку. Його діяльність поєднана зі створенням якісно нових творів, відкриттям раніше не відомих шляхів творчості. Результати його праці реалізуються в історичному контексті життя людського суспільства, у якому геній бере матеріал для своєї творчості.

У психології Г. вивчається під кутом зору індивідуальних особливостей особистості, її психічного складу, здібностей тощо. Але психологи не розглядають генія як особливий тип. Сам творчий процес його також принципово не відрізняється з психологічного погляду від творчого процесу інших талановитих людей. Але в деяких концепціях, починаючи з Ч. Ломброзо, проводився зв'язок між Г. та психічними розладами, що не знайшло загального підтвердження. Дисгармонія духовного життя, яка притаманна багатьом геніальним людям, не є супутником Г. Наприклад, розглядати дар Моцарта з погляду психічних відхилень було б некоректно.

Історичні погляди на природу Г. та її оцінка поєднані з загальним розумінням творчого процесу. Платон та інші античні філософи розглядали Г. як вид ірраціонального натхнення та божественної інтуїції. З епохи Відродження (Леонардо да Вінчі, Дж. Вазарі, Ж. Скалігер) розповсюджується культ генія як творчої індивідуальності. Починаючи з XVIII ст., поступово поняття Г. відповідає сучасному розумінню цього слова. І. Кант підкреслює оригінальність та природність творчості генія. Ж.-А. Міллер розкриває поняття Г. як інстинктивне наслідування природи в процесі освоєння світу.

Ткачук І. М.

Географічний детермінізм – напрям у соціальній філософії і соціології, що обґрунтовує залежність розвитку суспільства від природно-географічних умов (географічний напрям у соціології). Бере початок з праць Аристотеля, Гіппократа, Полібія, Страбона. Сформувався у XVIII ст. завдяки "антропогеографічним" концепціям Г. Бокля, Ж.-Ж. Реклю, І.І. Мечнікова та ін. Засновником Г. д. як окремого напрямку в розвитку філософської думки прийнято вважати Шарля Монтеск'є. Він стверджував, що географічне середовище, а точніше клімат, визначає хід історії й культуру народу. Саме у взаємодії з природою людина забезпечує собі життя, задовольняє найперші життєві потреби, нарощує свої знання, уміння, формує мету подальшого просування шляхом прогресу або роз-

ширення меж своїх можливостей. На думку Монтеस्क'є, природне середовище, кліматичні умови, характер ґрунту, площі, способу життя народів визначають й державне правління (республіканське, монархічне, деспотичне). Він підкреслює, що людина є частиною природи і підкоряється її об'єктивним законам, тому досягнення щасливого життя залежить від пізнання світу. А об'єктивні детермінанти психології різних народів та властиві їм способи правління походять від географічного середовища (клімат, ґрунт, рельєф місцевості, величина території). У зв'язку з цим починає визнаватися вплив географічного середовища на буття соціуму, культуру та історію народів. Здійснюються продуктивні спроби радикального коригування змісту понять "людина" і "природа"; "біорегіоналізм", "соціобіологія" і "біополітика". Концепції Г. д. були прогресивними до ХХ ст., незважаючи на певну однобічність. Вони доводили, що розвиток суспільства визначається фізико-географічним середовищем. З виникненням матеріалістичного вчення про суспільство актуальність концепції Г. д. поступово втрачається. Проте, з часом ці ідеї набувають нових форм та іншого тлумачення. Г. д. щільно дотичний до геополітики.

Ключніков В. П.

Геополітика – концепція, за якою соціально-політичні процеси визначаються географічними чинниками: територією, наявністю або відсутністю природних ресурсів, кліматом, густотою населення тощо. У соціально-філософському плані ідеї концепції Г. споріднені з ідеями географічного напрямку у соціології. Поняття Г. запроваджене до західноєвропейської інтелектуальної традиції шведським вченим та парламентським діячем Р. Челленом (1846–1922 рр.) у контексті його спроби визначити головні характеристики оптимальної системи управління для формування "сильної держави". Новацією стало прагнення Челлена вичленити Г. у якості одного з провідних елементів політики як багаторівневого, багатоаспектного процесу, який має певне спрямування. Концептуальну розробку Г. як специфічного терміна здійснив німецький дослідник Ф. Ратцель (1844–1904 рр.) Він показав актуальність розробки теоретичних засад нової соціальної дисципліни, яка б реконструювала взаємозв'язок та взаємозумовленість державної політики та географічного положення держави. У концепції Ратцеля важливе історичне значення надавалось народам, які володіють "особливим чуттям простору" і тому постійно прагнуть до динамічної зміни (розширення) власних кордонів.

Баранівський В. Ф.

Геракліт (~540/530–470 до н.е.) – грецький філософ, висловив думку, що все тече, все змінюється, "... ніхто не входив двічі в один і той самий потік, бо води його постійно течуть, змінюються". Ці зміни обумовлюються різними стихіями: водою, повітрям, першоречовиною. Г. у якості такої стихії розглядає вогонь, який є матеріальною першопричиною руху, як форми буття матерії. Тільки протиріччя Всесвіту, боротьба протилежностей обумовлює рух і постійну змінність у космосі. Пізнання – це процес відображення реальності у свідомості людини. Але він визнає відносність знань, відносність істини. Кожний предмет має і позитивні риси, і негативні. Але протилежності перебувають не тільки у боротьбі, а і в тотожності. Бог – це приклад тотожності всіх протилежностей.

Основні твори: "Про природу", "Музи", які складаються із 150 фрагментів.

Ключніков В. П.

Герменевтика – вчення про тлумачення; мистецтво пояснення дійсності; напрям у філософії й гуманітарних науках, у якому розуміння розглядається як умова (осмислення) соціального буття; переклад літературних текстів, який містить граматичне дослідження мови, вивчення конкретних типів літературних творів і пов'язаних із ними історичних подій, що допомагає розкрити внутрішній, глибинний зміст історичного тексту. У вузькому розумінні – сукупність правил і технік тлумачення тексту у різних галузях знання – філології, юриспруденції, богослов'ї тощо; наука про розуміння основи функціонування гуманітарного знання (В. Дильтей); основний принцип існування, що становить основу тлумачення змісту буття (М. Гайдеггер, Г. Гадамер). Г. виникла в давньогрецькій філософії й філології як мистецтво висловів жерців, оракулів тощо. У добу розвитку протестантизму Г. розглядалась як мистецтво "щирої" інтерпретації священних текстів. У гуманістів Відродження Г. стає методом розуміння й перекладу пам'яток античної культури національною мовою. У ХІ ст. Г. перетворюється на важливий метод історичного пізнання й гуманітарних наук у цілому. На середину ХХ ст. Г. стає повноправним методом гуманітарних наук, перетворюється на філософське вчення про буття. У сучасній ме-

тодології наукового пізнання Г. – це вчення про розуміння, про способи розуміння текстів і досягнення взаєморозуміння між людьми. У теорії логічної семантики Г. позначає собою різні мовні вирази, які розкривають предметне значення (окремі вирази, які вказують на той предмет або клас предметів, які позначаються даним логічним виразом). Кожен із таких виразів несе в собі деякий уявний зміст (синонім). Два вирази можуть мати однакове предметне значення, але різняться за смислом. Історичні різновиди Г.: *переклад* (досвід іншого й перенесення змісту у свою мову), *реконструкція* (відтворення змісту або ситуації виникнення змісту) і *діалог* (формування нового змісту). Мета роботи герменевта здійснюється найбільше через практику роботи з текстами, через зіставлення їхнього змісту з досвідом "сучасності". Це – діалог, за допомогою якого народжується новий зміст – етап життя традиції й самого тексту.

Карлова В. В.

Герцен Олександр Іванович (літ. псевд. Іскандер; 1812–1870) – видатний рос. революціонер, письменник і публіцист світового значення, літературний критик, основоположник народництва.

Закінчив Московський університет (1833 р.). За вільнодумство двічі засуджений царським урядом до заслання (1835–1840 рр. і 1841–1842 рр.). З 1847 р. – в еміграції. У Лондоні організував російську друкарню, видавав російською мовою альманах "Полярная звезда" (1855–1862 рр.) та політичну газету "Колокол" (1857–1867 рр.). Помер у Парижі, похований у Ніцці.

Революційно-демократичні переконання Г. нерозривно пов'язані з його філософськими поглядами. Перемігши певні впливи ідеалізму, став переконаним матеріалістом. З позицій матеріалізму розв'язував докорінні питання філософії – про відношення мислення до буття; обстоював нерозривність зв'язку філософії та природознавства.

Ідейний шлях Г. складний, проте через усі його суперечливі теоретичні пошуки пробивається одне головне устремління: виходячи з вищих досягнень суспільно-філософської думки створити нову, "реалістичну", наукову теорію, яка б була обґрунтуванням майбутнього соціального перевороту. Г. критично переробив ідеї французького утопічного соціалізму та німецької класичної філософії ХІХ ст. в оригінальне атеїстичне і матеріальне світосприймання, важливою стороною якого є спроба матеріалістично витлумачити діалектику Г. Гегеля. Пізніше він називав її "алгеброю

революції". Основна тема філософських шукань Г. – доведення єдності буття і мислення, практики і теорії, суспільства і особистості.

У галузі філософської історії приділяв велику увагу проблемі громадського закону, який уявляється йому поєднанням стихійного руху історії і свідомої діяльності індивідів.

У соціально-політичній галузі гасло єдності теорії і практики веде Г. до боротьби за революційну просвіту народних мас, яка готує їх до соціалістичного перевороту. Значні зміни у соціально-філософські погляди Г. внесла революція 1848–1849 рр., поразка якої спричинила його духовну драму. Ним заволоділи песимістичні і скептичні настрої щодо можливих перспектив соціального перевороту на Заході. Спробою подолати песимізм була герценівська теорія "російського" селянського соціалізму, у якому Г. вбачав зародок соціалістичного майбутнього.

Матеріалізм Г. – один з вищих здобутків філософської думки домарксівського періоду. Пояснюючи з матеріалістичних позицій явища природи, він не зміг подолати ідеалізм у розумінні явищ суспільного життя. Проте Г. визнає вирішальну роль народних мас в історії та в класовій боротьбі.

Основні філософські твори: "Дилетантизм у науці" (1842–1843 рр.), "Листи про вивчення природи" (1845–1846 рр.), "З того берега" (1847–1850 рр.).

Варавкіна З. Д.

Гідність – особливе моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні своєї самоцінності й моральної рівності з іншими людьми, в усвідомленні своєї громадської ваги, громадського обов'язку; ставлення до людини інших людей, у якому визнається її безумовна цінність.

Російський мислитель Віссаріон Белінський (1811–1848 рр.) "вважав, що один із найвищих принципів істинної моралі полягає в повазі до людської гідності в кожній людині, без розрізнення особи, передусім за те, що вона – людина, а потім уже за її особисті чесноти". Це визнання можна розглядати як кредит, наданий людині для її самореалізації: вона ще нічого доброго не зробила, а її вже поважають, зважаючи на її Г. Цього кредиту людину ніколи (чи майже ніколи) не позбавляють, залишаючи за нею шанс на моральне вдосконалення. До того ж не існує об'єктивних критеріїв втрати людиною права на Г. Тому Г. можна вважати родовою, гранично абстрактною властивістю індивіда.

Визнання суспільством Г. людини позитивно впливає на розвиток почуття її власної Г. як форми самосвідомості. Це визнання вона сприймає як свідчення об'єктивного існування її Г., навіть за відсутності її моральних чеснот. А це сприяє формуванню самовимогливості і самоконтролю людини, що належить до передумов її самовдосконалення. Французький філософ Шарль-Луї Монтеск'є (1698–1759 рр.) стверджував, що окремі пороки виникають від дефіциту в людини самоповаги. Почуття власної Г. чинить "опір духу інстинкту" (Ф. Шіллер). Г. надає людській діяльності, "всім її прагненням найвищого благородства" (К. Маркс).

Г. як абстрактна властивість конкретизується у процесі становлення людини як особистості, реалізуючись у її конкретних моральних чеснотах. Самореалізація людини як особистості передбачає, насамперед, уміння орієнтуватися серед моральних цінностей, оскільки, як зауважив французький мислитель Дені Дідро (1713–1784 рр.), без чітких понять про загальне благо Г. немає. Важливе також усвідомлення свого призначення, оскільки "той, хто не розуміє свого призначення, частіше всього позбавлений почуття власної гідності" (Ф. Достоевський).

Уявлення про Г. виконують функцію регулятора людської поведінки: за будь-якої ситуації людина мусить поводитися так, щоб не втратити свого "обличчя". Г. сприяє усвідомленню людиною свого місця в суспільстві, ідеалів, допомагає збагнути сенс власного існування. Г. безпосередньо виявляється через усвідомлення свого суспільного значення, яке переживається відповідними почуттями, на противагу переживанню соціальної пригніченості.

Таким чином, поняття *гідність*, з одного боку, пов'язане з визнанням самоцінності кожної людини безвідносно до її реальної життєдіяльності й соціального становища, з другого боку – з конкретними чеснотами людини, її соціальним статусом (у цьому сенсі воно близьке до поняття *честь*). Г. як визнання самоцінності людини даровано кожному разом із життям. А Г. як визнання чеснот, статусу людини заробляється, заслуговується. Вона може і втрачатися, якщо людина здійснює негідні вчинки.

Отже, Г. – це високе почуття і глибоке усвідомлення людиною власної самоповаги.

Варавкіна З. Д.

Гілозоїзм (грец. – речовина, матерія + життя) – філософська концепція, яка передбачає одухотвореність усіх тіл, космосу, матерії, природи. Г. заперечує принципову відмінність між неорганічною та живою природою. Термін "гілозоїзм" було введено Ральфом Кадвортом у 1678 р. для позначення ранніх грецьких філософських концепцій, у яких стверджувалась одухотвореність як всезагальна якість макро- та мікрокосму (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, Геракліт). Соціокультурні витoki Г. укорінені в особливостях культури ранніх традиційних суспільств, які розглядали природу як єдиний, цілісний, живий організм. Г. був властивий концепціям Платона та Аристотеля. В епоху Відродження під впливом концепцій античних мислителів Г. використовується у якості аргумента для обґрунтування єдності людини з її свідомістю та матеріальної природи. Так, Дж. Бруно стверджував, що світова душа як принцип життя, як духовна субстанція і принцип руху міститься у всіх без виключення речах. Поява концепцій Г. у філософії Нового часу пов'язана з пошуками відповіді на питання про основи та передумови становлення чуттєвості у живих істот і мислення, свідомості у людини. Так, Б. Спіноза визнавав мислення якістю, яка властива всій природі, необхідним атрибутом матерії. Тезу про всезагальну чуттєвість матерії захищають французькі матеріалісти XVIII ст. (Д. Дідро, Ж.-Б. Робіне, П. Кабаніс). Г. протистояв пошукам основ психіки та свідомості у особливій надприродній, нематеріальній, духовній субстанції. Водночас Г. заперечує механістичні уявлення про "мертву" матерію та віталістичні твердження про існування особливої "життєвої сили", яка визначає здібність відчуттів у живих істот. Г. підготував становлення еволюційних уявлень про чуттєвість, психіку, розум. На противагу механіцизму, характерному для метафізичного матеріалізму, Г. знімає протиставлення інертної матерії та зовнішньої сили, яка рухає її.

Борозенець Т. А.

Гіляров Олексій Микитович (1855–1938) – один з найвизначніших вітчизняних теоретиків та методологів історії філософії, автор численних наукових праць, людина широкої і різнобічної ерудиції. Коло наукових інтересів Г. складало філософія, літературознавство, природознавство. Його праці пронизані прагненням з'ясувати, що є філософія, яке місце вона посідає в духовній культурі, якими є перс-

пективи її подальшого розвитку. Саме ці питання обговорювала філософська громадськість на зламі 80–90-х років XIX ст. У пошуках відповіді Г. проводить самостійні студії в галузі античної філософії, серед яких: магістерська дисертація "Грецькі софісти, їхній світогляд та діяльність у зв'язку із загальною політичною і культурною історією Греції" (1888 р.), докторська дисертація "Джерела про софістів. Платон як історичний свідок" (1891 р.).

Ідея космічної цілісності і єдності особи та світу, сприйняті Г. в античній філософії стали підґрунтям розробленого мислителем у 90-ті роки XIX ст. оригінального філософського вчення, названого грецьким словом "синехологічне" (пов'язуюче, всезагальна єдність). У концепції Г. світ постає як єдність матерії та духу. Проте сутність його "синехологічного" вчення полягає не в одушевленні світу, а в прагненні осягти його як цілісний організм, усі процеси в якому взаємопов'язані, і буття якого можливе завдяки цьому взаємозв'язку.

Синехологічне вчення має глибоке історико-філософське коріння у західноєвропейській і вітчизняній філософії. Г. вважав найближчим за духом для себе наукову позицію німецького фізика, філософа і психолога Г.Т. Фехнера (1801–1887). На тлі російської філософської культури Г. знайшов однодумця в особі автора філософії всеєдності – В. Солов'йова, обидва найвищим втіленням всеєдності вбачали красу. Втім, концепція всеєдності Г. вільна від того містико-богословського змісту, яким пронизана соловйовська метафізика. Г. цілком чужі й богословська проблематика, й богословська термінологія, позаяк "посилатися на Бога при розв'язанні тих або інших питань – отже не давати ніякої відповіді". Звинувачення у безбожності інколи перешкоджали викладацькій діяльності Г., але залишала непохитним його переконання: "Той, хто жадає повної свободи, не бажає бути нічийим рабом, навіть Божим".

Г. називає свою філософію "світлою і радісною". На думку вченого філософія світла, позаяк пронизана світлом свідомості та радісна, позаяк прагнення до радості – вищий принцип світобудови.

Для самого Г. ідея всеєдності є тією сполучною ланкою, завдяки якій різнобічні знання та інтереси мислителя постають не тільки як прояв ерудиції або широких творчих можливостей, але інтегруються у неповторний духовний світ, збагненний лише як цілісність. Філософія, література, природознавство виявляються у спадщині вченого

пов'язаними єдиною духовною енергією і спільною метою – практичним здійсненням всеєдності.

Надаючи людині життєвого орієнтиру, висловлюючи людське прагнення до гармонії зі світом, єдиним із нею і водночас "зовнішнім" щодо неї, філософія спрямована і на досягнення "внутрішньої" єдності – єдності розуму, почуття і волі, які складають людську духовність.

Самостійність думки, майстерність слова, толерантність суджень, – усе це Г. виховував у своїх учнів. Василь Зеньковський, Густав Шпет, Дмитро Чижевський, Генріх Якубаніс, Павло Блонський, Валентин Асмус, Микола Холодний, Костянтин Паустовський – для них і багатьох інших особисте спілкування з Г. стало справжньою школою філософської культури, школою творчого самостійного мислення, необхідних і філософу-фахівцю, і природознавцю, і письменнику, і людині як такій, яка прагне бути особистістю.

Кузнєцова І. В.

Гіпотеза – форма і засіб наукового пізнання, за допомогою якого формується один із можливих варіантів вирішення проблеми, істинність якої не доведена. Г. являє собою науково обґрунтовані припущення, висунуті для пояснення сутності будь-якого процесу, які після перевірки можуть виявитися істинними або хибними, в результаті цього вона є формою спростування знання шляхом зіставлення його з експериментальними фактами. Г. є теоретико-методологічною основою, формою теоретичного передбачення, відповідно і фундаментальною ідеєю всього дослідження, яка визначає напрям і обсяг теоретичних розробок. Г. часто виступає як первісне формулювання, попередній варіант законів, що відкриваються. Коли вчені не володіють достатнім фактологічним матеріалом, то як засіб досягнення наукових результатів вони використовують Г. Сформулювати найбільш чітко робочу Г. надзвичайно складно, оскільки від такого формулювання залежить ступінь її наближення до остаточного теоретичного рішення, ефективність теоретичної розробки та конкретність дослідницької ідеї. Формулювання робочої Г. має базуватись на відповідних вимогах: повнота зібраної інформації; цілісний та творчий аналіз інформації; структурованість висновків; концептуальність методологічних висновків; узгодженість методологічних висновків з результатами аналізу; відповідність результату основним цілям дослідження. На стадії формулювання

Г. теоретичний матеріал доцільно розчленувати на окремі питання, що дозволить спростити їхнє розроблення. Вчений на основі глибинного розроблення, критичного аналізу і формулювання своїх пропозицій розвиває існуючі теоретичні уявлення, пропонує нове, більш раціональне теоретичне розв'язання проблеми. Виокремлюють стадії розвитку Г.: накопичення фактичного матеріалу і висунення на його основі припущень; формування Г. і обґрунтування на основі припущення прийнятної теорії; перевірка отриманих результатів на практиці і на її основі уточнення Г. Г. має такі основні форми: нульова, описова (понятійно-термінологічна), пояснювальна, основна робоча, концептуальна. Якщо під час перевірки результат відповідає дійсності, то Г. перетворюється на наукову теорію. Г. висувається з надією на перетворення її на достовірне знання. Наукова теорія містить в собі Г. як вихідний елемент пошуку істини, яка допомагає суттєво економити час і зусилля, цілеспрямовано зібрати і згрупувати факти. Якщо Г. узгоджується з науковими фактами, то в науці її називають теорією або законом.

Войтович Р. В.

Глобалізація (від англ. – світовий, всесвітній) – загальноцивілізаційний процес, який справляє потужний вплив на всі сфери людського буття. Цей термін уведено в науку представниками Римського клубу в 60-і роки ХХ ст. – Д. Медоуз, А. Печчеї, Е. Ласло та ін. Г. визначається дослідниками неоднозначно. Вона трактується як розширення світових соціальних зв'язків між народами і країнами, бо передбачає, що економічна, політична, соціальна діяльність набуває всесвітнього характеру за своїми наслідками. Г. характеризується також як процес всередині країн, народів під впливом загальних світових тенденцій, що підпорядковують внутрішні рухи загальним світовим тенденціям і особливостям. Г. передбачає поширення у світі єдиних ідей, цінностей, культури, освітньо-наукових парадигм, єдиних правил співжиття, способу життєдіяльності тощо, а також містить процес зростання вселюдських інтересів у всіх сферах суспільного життя. Г. структурно охоплює такі складові: економічну, фінансову, технологічну, військову, культурну, ідеологічну, кожна з яких претендує на загальносвітове визнання, встановлюючи певні правила у світі, норми, форми ринкових відносин, єдиних грошей, зростання транснаціональних корпорацій, об'єднань тощо. Г. певним чином "спресо-

вує" світ у єдине ціле, перетворює весь світ на єдине начало, яке впливає, вирівнює країни світу, етнічно-національні спільноти в єдині загальні утворення. Глобалізаційні процеси у світі відбуваються суперечливо, мають досить складний характер, що неоднозначно сприймається певними країнами і народами. У світі дедалі ширше розгортаються антиглобалізаційні процеси, у яких беруть участь політичні партії, рухи, народи, певні колективи, що прагнуть зберегти "колерит" свого буття, національні і регіональні традиції і особливості розвитку, звичаї, враховуючи світові технології та стандарти.

Надольний І. Ф.

Глобальне масове суспільство – форма соціальної організації, яка на відміну від інших історичних типів характеризується стандартизацією, вестернізацією, омасовленням принципів та технологій управління суспільним розвитком; веде до зрівняння принципів суспільного розвитку та реалізації єдиних стандартів поведінки людини; обезлюднює людину, а тому призведе європейську культуру до катастрофи (Ф. Ніцше); "заміняє свідому діяльність індивідів безсвідомою діяльністю натовпу" (Г. Лебон). У процесі зрівняння умов життя, формування гомогенного суспільства людина перетворюється на частину натовпу, позбавляючись індивідуальних рис (М. Шелер). Г. м. с. на відміну від класичного масового суспільства кінця ХХ ст. не зазнає реальної внутрішньої трансформації, а лише підпадає під вплив зовнішніх умов та чинників, які спричинили його видозміну. Г. м. с. веде до виникнення масового індивіда, масової ідеології, яка формується ним, та масових соціальних технологій управління, які покликані забезпечити життєдіяльність суспільних інститутів в цілому. Громадянин в умовах Г. м. с. втрачає фактично свої стратегічні орієнтири, тоді головним та єдиною можливим виходом із такої ситуації є – ефективно включитись у нові соціальні структури. Г. м. с. забезпечує рівні умови та можливості для суспільної життєдіяльності сучасної людини, стандартизує усі сфери суспільного життя, нівелює прояв самотності, створює ситуацію глобального ризику втрати реальної системи цінностей.

Войтович Р. В.

Глобальне суспільство – форма соціальної організації, яка характеризується специфічною структурою, розвитком відповідних відносин

між суб'єктами глобального простору; процес формування соціальної реальності, який містить сукупність відносин, що характеризують взаємодію між окремими суб'єктами. Г. с. об'єднує між собою низку держав, з їх спільними інтересами, стратегіями дій та перспектив розвитку і функціонує за правилами, які визнаються та поділяються всіма членами такого співтовариства (Ф. Тьонніс); відображає спільність соціальних відносин, які не можуть інтегруватись в національно-державну політику та визначатись нею (У. Бек). Важливими чинниками виникнення Г. с. є глобальний тероризм, соціальна дисгармонія. Г. с. є такою формою соціальної організації, яка змінює застарілі пріоритети та інституційні засади функціонування людства, формує нову культуру своєї життєдіяльності. У межах Г. с. формуються нові культурні норми та інститути, які забезпечують життєдіяльність громадян у сучасному суспільстві. У ролі таких інститутів виступають чинні у суспільстві правила, прийоми та стандартизовані способи суспільної поведінки. Сукупність таких інститутів та їх взаємодія являє собою структуру Г. с. Ці інститути підпорядковуються стандартам вимог усіх суб'єктів соціального простору. В умовах Г. с. у суб'єктів соціальної практики з'являються нові механізми впливу на інші національні суспільства, а також відкриваються нові можливості для уникнення ризиків національної безпеки та збереження власної національної автономності. Основними формами Г. с. є глобальне комунікативне суспільство; глобальне інформаційне суспільство; глобальне суспільство знань.

Войтович Р. В.

Глобальні проблеми суспільного розвитку – складні теоретичні або практичні питання, які є результатом розгортання глобалізаційних процесів, які об'єктивно нарощуються та розвиваються, що призводить до нерівномірності суспільного розвитку і стосується реалізації національних інтересів, порушення балансу національної та глобальної безпеки, появи тероризму, політичної реструктуризації, яка призводить до глобальної експансії сучасного світу, до поширення взаємозалежності та взаємозв'язку в світовому співтоваристві, що суттєво змінює вертикальну структуру владних відносин, специфіку системи міжнародних політичних відносин, а також трансформує систему державного управління. В межах сучасної науки Г. п. с. р. методологічно відокремлені від світових проблем. Глобальні проблеми належать до проблем, які визна-

чаються технологічним характером їх розв'язання, а саме: вони містять низку послідовних, взаємопов'язаних механізмів, які забезпечують певну визначеність у засобах щодо досягнення певної мети. Світові проблеми, своєї черги, носять загальноцивілізаційний характер і тим самим є теоретико-практичними питаннями, які постають перед спільнотою на певному етапі її суспільного розвитку. Глобальні проблеми – це проблеми, позбавлені чіткої часової регламентації, оскільки специфіка їх характеру та їх змісту протягом всієї історії розвитку людства майже не змінювалась. Зміст Г. п. с. р., який стояв перед людством у добу Античності і сьогодні, є майже тотожним, лише із певною патетичною відмінністю, яка пов'язується з рівнем розвитку суспільної свідомості та самосвідомості людства. Г. п. с. р. є вічними, у той час, коли світові проблеми суспільного розвитку регламентуються певними умовами та факторами відповідної ситуації, здебільшого соціальної та геополітичної, тоді як глобальні винятково регламентуються об'єктивними умовами суспільного розвитку, структурою облаштування геополітичного простору та відповідними природно-кліматичними умовами. З методологічного погляду глобальні проблеми є ширшими за змістом, тоді як світові є вужчими і виступають їх складовим елементом. Сучасні тенденції виникнення глобальних проблем свідчать про певний цивілізаційний злам соціальної системи, який привноситься процесами глобалізації за умов відсутності ефективних механізмів використання її на користь суспільному розвитку.

Войтович Р. В.

Гнозис (грец. – пізнання, знання) – центральне поняття та концепція гностицизму – еkleктичної, релігійно-філософської течії пізньої Античності. Концепція Г. визначає основну проблематику гностицизму, яка концентрується на питанні сутності людини та її духовного призначення. За переконанням гностиків роль Г. полягає у здатності дати відповіді на одвічні, смисложиттєві питання людства: Хто ми? Звідки ми? Куди прагнемо? Як звільнитися від страждання та смерті? Ціннісно-семантичне ядро гностичного вчення формувалося під впливом античної міфології та філософії, віровчень зороастризму, іудаїзму, християнства, практики вавілонських містеріальних культів. В основу Г. покладено принцип дуалізму духу та матерії, Бога та космосу, які проголошуються антагоністичними початками. Людина закликається до того, щоб осягну-

ти усе зло матеріального світу та за допомогою певних містичних практик цілковито звільнитися від матерії та злитися з абсолютним Духом.

Борозенець Т. А.

Гносеологія (від грец. – пізнання, вчення) – філософське вчення про пізнання людиною навколишнього світу, його можливості і достовірність. Це важливий розділ філософії. Вічне питання Г. – пізнання світу та його можливостей.

Сенсуалізм (від лат. – відчуття) – напрям у Г., який стверджує, що головною формою пізнання дійсності є наші відчуття. Вони пов'язують людину з навколишнім світом завдяки органам відчуття. Але є матеріалістичний сенсуалізм (Аристотель), який розглядає відчуття як форму відображення об'єктивного світу. Ідеалістичний сенсуалізм (Дж. Берклі) визнавав відчуття як ідеї, які властиві тільки свідомості: "Я думаю, значить я існую". Об'єктивний ідеалізм визнавав відчуття як результат, як продукт абсолютного духу. *Раціоналізм* (від лат. – розум) – напрям, який визнає основою пізнання розум. *Агностицизм* (від грец. – непізнаваний) – заперечує сутність пізнання. Представник цього напрямку І. Кант визнавав, що пізнання людини обмежені. Тільки знання явищ, зовнішніх сторін можливе в процесі пізнання, бо органи відчуття обмежені. З погляду сучасного матеріалізму пізнання мають діалектичний характер. Пізнання відбувається від простого до складного, від одиничного до множинного, від явища до сутності. Теоретичною основою Г. є теорія пізнання: пізнання йде від простого споглядання до абстрактного мислення, а від нього до практики – такий шлях пізнання істини. Об'єктивність пізнання – головний принцип сучасної Г. Головна мета пізнання – досягнення істини.

Ключніков В. П.

Гностицизм (від грец. – пізнавальний) – напрям у духовному житті суспільства, епохи раннього християнства (II–IV ст.). Г. був попередником ранньохристиянської релігії епохи Середньовіччя. У Г. існували такі напрями: іудейський, язичницький, християнський (Васелід, Валентин, Маркіон). Їх філософія мала дуалістичний характер. У світі відбувається боротьба між добром і злом, між матерією (злом) і Богом (добрим). Основу їх вчення складала ідея, яка передбачала протиріччя між вірою у всемудрого і всемогущого Бога та існуван-

ням зла. В основі Г. лежала ідея виправдання Бога, справедливості (теодицея – teos – Бог, справедливість – dike). Г. – це етап у розвитку середньовічної християнської філософії – патристики. Поставало питання: чому у світі народжується зло, якщо Бог – джерело тільки добра. Гностики вирішували це питання так: у світі існує Бог-творець і Бог-іскупитель, між якими іде боротьба. Добро і зло вічні, тому і боротьба між ними відбувається у душі людини. Г. негативно сприймався християнською церквою. Для світогляду Г. характерна містика, що викликала у віруючих переживання безпосереднього єднання з Богом. Тільки єднання з Богом є основою людського пізнання світу. Основні питання пізнання: "Хто ми?", "Де ми?". Ці питання присутні у процесі пізнання світу і у процесі розвитку духовного світу людини. Душа людини є місцем боротьби між добром і злом. Пізнання Бога обумовлюється не розумом, а надприродним змістом.

Шевчук В. О.

Гоббс Томас (1588–1679) – англ. філософ і політичний мислитель. Походив із сім'ї священника. Освіту здобув у Оксфордському університеті, був секретарем і помічником Ф. Бекона, підтримував контакти з іншими провідними філософами та науковцями того часу (Р. Декартом, П. Гассенді та ін.). Політична нестабільність часів Англійської революції справила вирішальний вплив на формування політичної теорії Г., довгий час він був змушений прожити в еміграції у Франції.

Г. першим створив всеохоплювальну систему механістичного матеріалізму. Він вважав, що світ є сукупністю матеріальних об'єктів, взаємодія між якими базується на механічному переміщенні і підлягає закону причинності. Г. заперечував існування душі та будь-яких інших безтілесних субстанцій і пояснював духовне життя людей як наслідок руху матеріальних елементів. Основою пізнання Г. вважав чуттєве сприйняття. Воно є єдиним джерелом ідей, що своєї черги обробляються за допомогою розуму. На відміну від інших філософів-сенсуалістів, Г. великого значення надавав математичним методам і вважав, що наукової істини неможливо досягти, ґрунтуючись лише на накопиченні емпіричних даних. Суттєва роль у гносеології Г. відведена мові, знаки якої є засобом акумуляції та передачі знань, а також становлять матеріал для розумових операцій.

Виразну матеріалістичну спрямованість мають також етичні погляди Г. та його політична філософія. Г. вважав, що всі люди наділені рівними правами, у тому числі правом вдаватися до будь-яких заходів, необхідних для самозбереження, і керуються у своїх діях винятково егоїстичними мотивами. В "природному стані" (тобто до появи державної влади) вони не здатні дійти загальної згоди щодо питань моралі і перебувають у стані "війни всіх проти всіх", яка не лише суперечить закону самозбереження, але й унеможлиблює будь-який культурний розвиток. Подолання цього стану можливе лише через укладення угоди, за якою люди погоджувались відмовитися від своїх прав на користь державної влади, утворення якої є наслідком цієї угоди. Основними функціями держави є забезпечення безпеки і встановлення норм та правил, необхідних для існування людського суспільства. Влада держави, яка не є стороною укладеної угоди, має бути єдиною та нічим не обмеженою. Лише у випадку неспроможності влади забезпечити належний рівень безпеки, громадяни можуть укласти нову угоду, встановивши нову владу. Г. одним з перших висунув теорію походження держави.

Соціальна філософія Г. позбавлена впливу теології, значно вплинула на розвиток європейської філософської думки. Особливо слід відзначити вплив ідеї суспільного договору на розвиток європейської політичної філософії.

Основні твори: "Про громадянина" (1642 р.), "Людська природа, або засадничі елементи політики" (1650 р.), "Левіафан" (1651 р.), "Про людину" (1658 р.).

Боровик М. А.

Гольбах Поль Анрі – Пауль Дітріх Тірі (1723–1789) – франц. філософ-матеріаліст і атеїст. За походженням німецький барон, проте більшу частину життя провів у Франції.

Багато зробив для розвитку матеріалістичної філософії XVIII ст. У нього знаходимо одне з перших визначень матерії – це те, що, діючи на наші органи чуття, викликає відчуття.

Матеріалізм Г. нерозривно пов'язаний з атеїзмом, який набуває у нього характеру багатопланової, детально розробленої концепції, що включає не тільки певне розуміння природи й людського буття в ній, а й свідомості, політики, моралі. Як просвітник він виступив проти деспотизму й церкви, проти насильства й безперервних воєн. Протесту-

ючи проти фанатизму й нетерпимості, дав влучну характеристику соціальним функціям релігії. Виходячи з евдемоністично-утилітаристського обґрунтування добродетності, пропагував можливість формування моралі на атеїстичних засадах.

У своїх численних творах доводив, що світ ніким не створений і являє собою вічний, закономірний рух матерії у безкінечному просторі; свідомість є властивістю організованої матерії; пізнання – це відображення зовнішньої природи за допомогою чуттів і мислення; всі знання мають досвідне походження.

Головна праця Г. "Система природи" (1770 р.) була спалена за рішенням Паризького парламенту. Твір починається грізною констатацією, що людина – нещасна. Рабство, деспотизм у суспільному житті, всі конфлікти та вади, соціальне зло є продуктом неосвіченості, незнання людиною своєї природи. Завдання праці – відкриття єдино правильного шляху до щастя. Щоб бути щасливою, людина має повернутися до природи, якої вона зреклася через своє невігластво. Отже, щоб досягти щастя, слід адекватно пізнати природу світу і природу людини. У світі ж немає нічого, окрім матерії, способом існування якої є рух. Універсальним же законом матеріального руху, на думку Г., є закон інерції. Все в природі, в тому числі і людина, підкоряється цьому закону. В людському житті цей закон проявляється в тому, що кожна людина прагне самозбереження, відстоює своє буття і намагається продовжити його у безкінечність і вічність. Кожна людина відповідно до своєї природи намагається задовольнити свої власні особистісні інтереси, саме в цьому проявляється універсальний закон інерції як прагнення до самозбереження. Немає інших мотивів діяльності окрім власних інтересів. Зробіть так, щоб людина вбачала в суспільному інтересі свій особистісний інтерес, і тоді лише божевільні будуть аморальними. Отже, єдиним можливим шляхом до щастя є пізнання природи та створення відповідного законодавства, яке б враховувало природу людини, її прагнення до самозбереження як прояв універсального закону інерції, що ґрунтується на органічній єдності й узгоджені особистісних та суспільних інтересів. Це єдиний шлях утвердження в суспільстві принципів Розуму. Г. був послідовним детерміністом. Він заперечував об'єктивне існування випадку, визначаючи його як явище, причина якого нам не відома. У теорії пізнання Г. дотримувався сенсуалізму, виступав проти агностицизму. У політиці – прихильник конституційної монархії. Вирішальну роль в історії відводив діяльності законотворців.

Основні філософські твори: "Система природи" (1770 р.), "Універсальна мораль, або Права людини, основані на природі" (1776 р.), "Етократія, або Правління, основане на моралі" (1776 р.).

Варавкіна З. Д.

Гомеостатичність та ієрархічність – два принципи буття, що характеризують стабільне функціонування системи, її жорстку онтологію, прозорість та простоту опису, наявність сталих структуратракторів, на яких функціонує система, принцип ієрархічного підпорядкування Г. Гакена.

Гомеостаз – це процес підтримання програми функціонування системи, її внутрішніх характеристик у певних координатах, що дають їй змогу прямувати до своєї мети, від якої (реальної чи уявної) система отримує коригуючі сигнали, що забезпечують їй можливість не збиватися з курсу. Ця корекція відбувається за рахунок негативного зворотного зв'язку. Так, наприклад, теплокровні підтримують сталу температуру тіла в широкому діапазоні зовнішньої температури і т. д. Мету-програму поведінки системи у стані гомеостазу називають атрактором.

Живі системи – це атрактори, що існують у стані нерівноваги. Вони існують лише доти, доки в систему подається потік речовини та енергії. Ці структури називаються дисипативними (такими, що розсіюють енергію). Вони вмирають, розпадаються в разі припинення цього потоку, обміну речовиною. Цей принцип поєднує численні ідеї кібернетики, системного аналізу, синергетики. Наш світ ієрархізовано за багатьма ознаками.

Основним смислом структурної ієрархії є складна природа вищих рівнів стосовно нижчих. Структура – космос (впорядкованість) нижчого рівня, для вищого рівня є складовим елементом, що передає їй частину своїх функцій, ступенів свободи, утворюючи певну колективну одиницю, що має свої колективні характеристики, які навіть не присутні в елементах нижчого рівня. Ці колективні змінні існують на вищому рівні і, за Г. Гакеном, їх слід називати параметрами порядку. Саме вони у стислій формі описують смисл поведінки та цілі-атрактори системи. Така природа параметрів порядку називається принципом підпорядкованості, коли зміна параметра порядку може нібито синхронно диригувати поведінкою багатьох елементів нижчого рівня, утворюючи систему.

Важлива властивість ієрархічних систем – неможливість повної редукції, зведення властивостей структур складніших ієрархічних рівнів до мови простіших рівнів. Кожен рівень має внутрішню межу складності опису, яку не вдається здолати, користуючись мовою цього рівня. Особливу роль в ієрархії систем має час, і синергетичний принцип підпорядкованості Гакена формулюється саме для часової ієрархії.

У точках біфуркації макрорівень зникає, і виникає прямий контакт мікро- та мегарівнів, що народжує макрорівень іншої якості.

Ієрархічність не може бути раз і назавжди встановленою, тобто не визначається лише принципом буття, порядку – потрібні ще принципи становлення, провідники еволюції: нелінійність, нестійкість, незамкненість, динамічна ієрархічність, спостережуваність.

Чернець В. Г.

Громадянське суспільство – демократичне суспільство, громадяни якого володіють високим рівнем економічної, соціальної, політичної культури і моральних якостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини між рівноправними громадянами, яке не залежить від держави, але разом з нею створює реальні об'єктивні передумови достатнього розвитку соціально-економічних, політичних і духовних структур та відносин в інтересах людини і всього суспільства. Структурно Г. с. охоплює: *в економічній сфері* – дрібні приватні підприємства, кооперативи, акціонерні товариства та інші виробничі ланки, що створюються громадянами з власної ініціативи (це недержавні союзи на добровільній основі); *в соціальній сфері* – сім'я, трудові кооперативи, органи самоврядування (за місцем проживання, навчання), політичні партії, рухи, недержавні інститути дослідження громадської думки; *в духовній сфері* – засоби масової інформації, церкви, добровільні наукові, творчі, культурно-освітні об'єднання й асоціації, клуби, товариства, спілки, які за своєю діяльністю реалізують свободу совісті, думок, слова, вільного волевиявлення. Г. с. є соціальною позаурядовою організацією соціального самовияву вільних людей, об'єднань та асоціацій як мережа кооперативних відносин і взаємин між індивідами і соціальними інститутами та структурами, де реально здійснюються права і свободи людини й усуваються умови для насильства на основі дії державно-конституційної гарантії правил і норм співжиття громадян. Г. с. – це, насамперед, суспільство громадян, їх самоорганізація є

найважливішою передумовою формування і ознакою сформованості громадянського суспільства.

Надольний І. Ф.

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) – видатний укр. історик, соціальний мислитель, громадсько-політичний і науковий діяч, автор багатотомної "Історії України-Руси", творів "Хто такі українці і чого вони хочуть?", "На порозі нової України" та ін. Був головою Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка, очолював Українську Центральну Раду.

Своїми головними вчителями називав В. Антоновича та М. Костомарова. На формування його історичного світогляду великий вплив мали також М. Максимович, О. Лазаревський і М. Драгоманов.

Характер історіософської концепції Г. зумовлювався прихильністю вченого до історико-соціологічного методу, розробленого Е. Дюркгеймом, М. Вебером, Л. Леві-Брюлем, що виникає на ґрунті ідей позитивізму О. Конта й Г. Спенсера, з теорією яких був знайомий ще з часів навчання в Київському університеті.

На початку наукової діяльності Г. переважно дотримується класичної позитивістської методи, перейнятої від українських вчителів та тих, у кого її запозичили вони самі: І. Канта, Дж. Мілля й Г. Бокля. Наукові ідеї Г. відзначаються широкою ерудицією, культурологічною, соціально-філософською спрямованістю. Г. – розробник теорії національно-визвольного руху, насамперед українського, фундатор концепції етнополітики й етнетики. Побоюючись ідеї свободи, рівноправ'я народів, він рішуче відкидав расизм і шовінізм, свідомо протиставляв поняття "патріотизм" поняттю "націоналізм".

На думку Г., жодна нація не має права претендувати на "якісь спеціальні історичні права й привілеї" для захисту своєї самобутності. Вона повинна захищати власну самобутність повагою й інтересом до самобутності чужої.

Приділяв увагу проблемам соціології (дослідження "Початки громадянства"). Велике соціально-політичне значення мають думки вченого щодо умов та чинників суспільного поступу, розбудови держави, орієнтованої на трударів. Г. став широко відомим передусім як історик.

Варавкіна З. Д.

Гуманізм (лат. – людяність) – світогляд антропоцентризму, який формується в епоху Ренесансу, розвивається та набуває домінуючого статусу в Новий і Новітній часи. У вузькому значенні Г. тлумачиться як певний культурний рух Відродження. Термін "гуманізм" було введено до науково-просвітницького обігу німецьким педагогом Ф. Нітхаммером у 1808 р. Г. постулює вищу, самодостатню та самоусвідомлювану гідність людини; проголошує поза- та антилюдським все, що сприяє її відчуженню та самовідчуженню; відкидає ідею пріоритету ідей та істин "надлюдського" походження. Спираючись на авторитет мислителів Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, теоретики Г. критикували середньовічну схоластику за її відірваність від потреб земного людського життя. До представників даної течії епохи Відродження та Нового часу традиційно відносять Данте, Ф. Петрарку, Дж. Бокачо, Леонардо да Вінчі, Л. Валлу, Еразма Роттердамського, Дж. Бруно, Ж. Бодена, М. Монтеня, Ф. Рабле, Ф. Бекона, Т. Мора, Р. Агриколу, У. фон Гуттена, І. Шіллера, І. В. Гете, Г. Лессінга, І. Гердера та ін. За І. Кантом, сутність Г. полягає в тому, щоб людина ставилася до іншої людини лише як до мети, але ні в якому разі не засобу. Ідеологи індустріалізму та Просвітництва вірили в необхідний лінійноспрямований прогрес історії людства, який неминуче повинен завершитись всезагальним благоденством. Цей різновид Г. зазнав краху, у зв'язку з економічними кризами та антилюдською суспільною практикою більшовизму та фашизму у ХХ ст. Ф. Ніцше, О. Шпенглер, Е. Фромм та ін. інтерпретували крах прогресистського Г. як загибель європейської цивілізації та культури в цілому. У другій половині ХХ ст. у масовій свідомості Г. набуває праксеологічного виміру "олюднення" всіх стандартів земного існування (ідеї та концепції "загальнолюдських цінностей", "людських якостей", "прав и свобод людини" і т. п.). В ідеології і теорії прагматизму Г. осмислюється переважно в утилітарному, методологічному аспекті. В екзистенціалізмі Ж.-П. Сартра Г. тлумачиться як приреченість людини до свободи та відповідальності перед обличчям світового абсурду. Лише на основі абсолютної свободи людина здатна відкрити свій справжній потенціал і створити саму себе. Досить нетрадиційно розуміється Г. в постмодерністській філософії в рамках концепції "надлюдини", яка проголошує принципову відносність усіх традиційних цінностей та абсолютів, а отже цілковиту свободу щодо них.

Борозенець Т. А.

Гуманізм абстрактний – уможливлена спекулятивна конструкція, побудована відповідно до заздалегідь заданих параметрів щодо людського ідеалу, запозиченого з етики. Виникнення терміна припало на 30-ті роки ХХ ст. у розпал сталінських репресій в СРСР, коли традиційне громадянське і духовне людинолюбство ідеологічно не заохочувалося.

Термін широко використовується в публіцистиці і служить для оцінки світогляду і вчинків людей.

Прийнято вважати, що Г. а. як одній з конкретно-історичних форм антропологічного світогляду і практики властиве переродження в антропоцентризм, тобто, абсолютизацію свободи.

Бітаєв В. А.

Гуманізм загальнолюдського – дійсно людський гуманізм, оскільки це терпимість і повага до Іншого, який сповідає інші життєві принципи (на відміну від чужих). Тут повною мірою реалізується принцип особистісного існування, позбавлений страху бути приниженим і просити поблажливої милості. Такий гуманізм активізує всю закладену потенційну можливість дійсно універсального, всебічного розвитку особистості з тим, щоб кожен сам зрозумів справжнє різноманіття світу й самоцінність Іншого, який співіснує поруч.

Бітаєв В. А.

Гуманізм класово фіксований – після встановлення політичної та економічної влади пролетаріату не веде до асоціації, "в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх". Він нехтує "кожним", перетворюючи людей на масу, ведучи не до комунізму як до "реального гуманізму", а до грубого, "казармового" комунізму.

Бітаєв В. А.

Гуманізм пролетарський – дійсно надкласовий, не пов'язаний із класовим інтересом, а притаманний людині як її природна якість, природна сутність родової людини.

Якщо розвиток Г. п. зупиняється на півдорозі – фіксується й застигає як класовий після пролетарської революції і подолання опору буржуазії, якщо він не досягає своєї завершеності – абстрактного або

загальнолюдського гуманізму, то класова боротьба претворюється на терор і репресії.

Бітаєв В. А.

Гуманітаризація освіти – переорієнтація освіти з предметно-змістового принципу навчання засадам наук на вивчення цілісної картини світу й насамперед – світу культури, світу людини, на формування у слухачів гуманітарного та системного мислення; система заходів, спрямованих на пріоритетний розвиток загальнокультурних компонентів у змісті, формах і методах навчання. Г. о. спрямована на подолання утилітарно-економічного, технократичного підходу до освіти як системи підготовки фахівців з його нехтуванням людиною та духовними цінностями. Одним з найважливіших практичних напрямів Г. о. є перегляд змісту навчання, відображення у ньому у доступній формі світової філософської та загальнокультурної спадщини, філософських і етичних концепцій, історії науки тощо. Г. о. передбачає також підвищення у навчальному процесі статусу гуманітарних дисциплін при радикальному їхньому оновленні.

Баранівський В. Ф.

Гуманітарна культурологія – теоретико-гносеологічний і практичний напрям в науці про культуру, де основними є ціннісно-змістовні та гуманітарні аспекти. Г. к. принципово споріднена з іншими гуманітарними дисциплінами – з мистецтвознавством та літературознавством, мовознавством і семіотикою, філософією та історичною антропологією; вона активно залучає методи і принципи вищезазначених та інших гуманітарних наук, використовує їх досягнення і результати, але при цьому інтерпретує, аналізує та узагальнює їх на новому рівні. Водночас Г. к. знаходиться у змістовному просторі гуманітаристики: вона виконує функцію своєрідної "метанауки", яка узагальнює емпіричні дані і теоретичні висновки своїх гуманітарних "опонентів". Якщо культурологію охарактеризувати як наукову дисципліну в системі культурологічних знань, то філософію, філологію або історію в цій системі уявляють як окремі наукові підходи до вивчення (дослідження) культури та її окремих аспектів. Це визначається тим, що предмет культурології значено ширший, ніж предмет основних гуманітарних наук. Адже культура – це і мистецтво, і наука,

і філософія, а також релігія, міфологія, езотеріка, побут, політичні відносини і т.п. Фактично вся діяльність людини – це культура, тобто освоєний людиною в тій чи іншій мірі олюднений простір.

Г. к. має міждисциплінарний загальнонауковий характер в системі сучасних гуманітарних знань. В системі культурологічних дисциплін Г. к. також посідає особливе місце. Вона відмінна від соціальної культурології та історичної за змістовним наповненням; від теорії культури та прикладної культурології у методичному аспекті. Соціальна культурологія в системі культурологічних знань аналогічна соціології культури в системі соціологічних знань, але різниця у тому, що соціальна культурологія зосереджена на соціальному (соціально-філософському) поясненні явищ і процесів культури, а соціологія культури як різновид соціології вивчає загально соціологічні закони в галузі культурних феноменів. Історична культурологія в системі наук про культуру загалом подібна до історії культури в системі історичних наук, але відмінність полягає у тому, що історична культурологія – це складова науки про культуру та її історичні етапи розвитку, а історія культури – це частина історичних знань, спеціально присвячених сфері культури як національній (зокрема, українській), так і світовій. По відношенню до вищеназваних дисциплін Г. к. спеціалізується не на соціальній чи історичній проблематиці культури, а на загальногуманітарних аспектах культури, які пов'язані з її різноманітними ціннісно-змістовними формами (охоплюючи при цьому всі соціальні та історичні характеристики, а також культурно-філософську, психологічну, художньо-естетичну та ін.). Тому для неї характерний комплексний, принципово багатовимірний підхід до феномену культури, який рідко застосовується у соціальній та історичній культурології.

За методологічними ознаками Г. к. наближена до побудови теоретичних модулів культури (або рефлексії методів) і принципів культурологічного аналізу як теорії культури, але не стосовно до культурологічних теорій і конкретної культурної практики в умовах сучасності (як наприклад, до роботи творчих організацій, музеїв, виставок, культурно-освітніх установ і т.п.), не як прикладна культурологія, а саме як інтерпретація та оцінка першоджерел матеріальної та духовної культури, її зразків. Г. к. розглядає культуру загалом в усіх її аспектах і проявах як складний, багатовимірний компонент і застосовує до її аналізу та інтерпретації методи і принципи, які вироблені гуманітарними науками.

Г. к. принципово змінює уяву про феномен культури, оскільки в одному змістовному просторі поєднуються культурні першоджерела – наукові та художні, політичні та релігійні, філософські та побутові, які у сукупності презентують одну культурно-історичну епоху або різні епохи, одну національну культуру або різні культури, типологічно споріднені або протилежні, суміжні або віддалені, одну традицію або різні. Завдяки цьому Г. к. має особливий статус серед інших гуманітарних наук. Розгляд культури з позиції Г. к. передбачає виявлення її рушійних суспільних факторів, осмислення соціокультурних механізмів й одночасно культурної семантики (значень, змісту й мотивів) соціальної діяльності, аналіз цінностей, норм і традицій, які регулюють відносини і процеси у суспільстві та забезпечують їх цілісність. Якщо соціальна культурологія робить наголос на соціально-генетичному аспекті культурних явищ і процесів, то в Г. к. переважаючим є акцент на цінностях і нормах, а соціальні аспекти дослідження культури відходять на інший план.

Сучасні гуманітарні дослідження (особливо в галузі української та світової культури) стимулювали розвиток і розповсюдження нових методологічних підходів до вивчення культури і, насамперед, національної. На сьогодні вже відносними є відмінності матеріальних і духовних, соціальних і культурних, економічних та ідеологічних факторів історичного процесу, а також умовність визначення первинних (породжуючих) і вторинних (відображаючих) компонентів історичного розвитку. Уся багатоманітність концепцій, інтерпретацій й оцінок щодо однієї культурної епохи може бути схарактеризована культурно-історичними вимірами та феноменологічно. Таким чином, кожне соціокультурне явище набуває нового внутрішнього змісту за наявності семантичного змісту, який може бути суб'єктивним чи об'єктивним, підготовленим певними соціокультурними процесами.

Горенко Л. І.

Гуманітарна освіта – сукупність знань у галузі соціально-гуманітарних наук і пов'язаних з ними практичних навичок і вмінь. Термін "гуманітарний" (лат. *humanitas* – людська природа, освіченість; людство) характеризує рівень свідомості людини й людського суспільства. Метою Г. о. є духовна культура, в якій людина відтворює себе у своїй людській цінності, в повноті своїх переживань, роздумів і

мрій; пізнає суспільство на різних етапах його історії, осмислює феномен культури та смисл існування людства.

Необхідності гуманітаризації сучасної освіти сприяли зміни в суспільстві, політичній, економічній та соціокультурній сферах життя України. Традиційно до гуманітарних навчальних предметів належать предмети з галузей філософських, філологічних, історичних, економічних, юридичних, педагогічних, культурологічних наук, різних видів мистецтва та культури. Також стає характерним активний процес наповнення гуманітарним змістом не лише гуманітарно-суспільних предметів, а й математичних і природничо-наукових. Гуманітаризація змісту освіти означає його деідеологізацію і передбачає переорієнтацію освіти з предметно-змістового принципу навчання основ наук на вивчення цілісної картини світу, культури, людини, а також на формування гуманітарного й системного мислення. Г. о. спрямована на подолання формально-технократичного підходу до освіти як системи підготовки кадрів без урахування духовних цінностей та духовності особистості. Г. о. потребує розширення категоріально-понятійного інструментарію, методів і прийомів навчання та виховання, які забезпечують соціальний та особистісний розвиток, урахування вікових, індивідуальних особливостей людини в системі гуманітарної політики Української держави.

Горенко Л. І.

Гуманітарна політика – одна з центральних складових загальної політики держави, спрямована на захист інтересів людини у всіх сферах її суспільного та індивідуального буття, має забезпечувати практичну реалізацію національних і загальнолюдських гуманістичних цінностей. Г. п. вибудована на системі законів та нормативно-правових актів, норм моралі, традицій, дотримання яких є обов'язковим для кожного громадянина незалежно від його майнового стану, етнонаціональної чи конфесійної належності. Г. п. є механізмом регулювання всіх суспільних відносин, особливо духовних, що є відображенням і спрямуванням розвитку складових духовної сфери суспільства (духовне виробництво, духовна культура, духовні відносини, інституційні структури).

Надольний І. Ф.

Гьосле Вітторіо (нар. 1960) – один з провідних сучасних німецьких філософів, відданий духу й культурі Німеччини, високоосвічений європеєць, відомий дослідник у сфері метафізики, етики, історії філософії та практичної філософії. Інтелектуальному устремлінню талановитого філософа притаманний синтез давнини і сучасності, гуманітарного і природничого знання, науки і моралі, філософії й екології, взаємодії культур різних епох і народів.

Специфічну задачу філософії вбачає у побудові оновленої етики, котра базується на загальнолюдських цінностях. Основоположна ідея трансцендентної прагматики, за його висновками, полягає у відкритті безкінечної кількості феноменів і проблем, що стосуються поля інтерсуб'єктивності і становлять найбільше досягнення сучасності. Знання мов (італійська, німецька, англійська, іспанська, французька, латина, давньо- і новогрецька, санскрит, палі, давньоіранська, португальська, російська) і широка ерудиція формують світ його ідей. За Г. природа не є чимось відчуженим від духу (як у суб'єктивних ідеалістів) і не виступає просто первинним (як у реалістів), вона швидше ініціює принцип, котрий передує і природі, і кінцевому духу. Об'єктивний розум – це сукупне поняття для позначення всіх апріорних істин, котрі визначають буття світу і можуть бути схоплені кінцевим мисленням при зверненні на самого себе. Об'єктивний ідеалізм є синтезом реалізму й суб'єктивного ідеалізму. Мислення автономне, хоча завдяки своїй спонтанності воно властиве абсолютному.

Г. висловлює думку про те, що надмірне зближення лінії трансценденталізму і гегелівського ідеалізму є ризиковим. Навіть "абсолютистське" розширення системи відбувається за мірками людської суб'єктивності, котра підкоряє в обличчі логіцизму "реальну філософію", тобто філософію природи, людського духу, соціальну філософію. У реальній філософії слід висунути тетраду: ідея, природа, суб'єктивний та інтерсуб'єктивний дух.

Г. відстоює не циклічну, а спіралеподібну модель історії філософії. Продовжує тезис К.-О. Апеля і Ю. Габермаса про три парадигми, згідно з якими прогрес за межами циклів відбувається відповідно до філософських метакатегорій об'єктивності, суб'єктивності й інтерсуб'єктивності. Одна з останніх праць Г. "Практична філософія в сучасному світі" присвячена К.-О. Апелю. В ній розглядаються найактуальніші проблеми практичної філософії в єдності з метафізи-

кою, трансцендентальною та політичною філософією, філософією техніки, економічною теорією, концепцією глобалізації, екологічною етикою, концепцією просвітництва та антипросвітництва. Розглядаючи глобальні екологічні, економічні й політичні проблеми, Г. дає обґрунтування етичності матеріальних цінностей.

Принципового значення набуває поняття діалогу на теоретичному рівні його репрезентації. За Г., для герменевтики діалогу важливим є встановлення його зв'язку з розмовою, бесідою, дискусією та іншими практиками повсякденного і теоретичного спілкування, де здійснюється комунікація. На рівні повсякденності поняття діалогу узагальнює формальні і неформальні комунікативні стосунки між співрозмовниками. Формалізація спілкування має важливе значення для духовного виробництва. Але принцип діалогізму у життєвому світі науковців, особливо педагогів, ще не знайшов достатнього висвітлення. Особливо складним випадком є співіснування усного і письмового діалогу. Саме тому професійну комунікацію можна вважати такою, що виникає у життєвому світі її носіїв і характеризується поєднанням безпосередніх і опосередкованих форм спілкування.

Основні праці: "Завершення трагедії у пізніх творах Софокла. Естетичні й історичні зауваження до структури античної трагедії" (1982 р.), "Істина та історія" (1984 р.), "Система Гегеля" (1987 р. в 2-х т.), "Криза сучасності та відповідальність філософії. Трансцендентальна прагматика, граничне обґрунтування та етика" (1990 р.), "Філософія екологічної кризи" (1990 р.), "Сучасна криза і відповідальність філософії" (1990 р.), "Мораль і політика" (1997 р.), а також численні статті. У перекладі з німецької вийшли "Гении философии нового времени" (1992 р.), "Философия и экология" (1994 р.), "Практична філософія в сучасному світі" (2003 р., переклад А.М. Єрмоленка).

Корецька А. І.

Д

Данило Туптало – святий Російської православної церкви Дмитрій Ростовський). Народився в м. Макарові (Київщина) 1651 р. в родині козака Сави Туптала. Закінчив Києво-Могилянську академію. Видатний представник Чернігівського літературно-філософського кола Л. Барановича, високоосвічений вчений, письменник, церковно-православний проповідник і агіограф, ігумен та архімандрит Максаківського, Батуринського, Єлецького, Глухівського (Чернігівщина) та Кирилівського (Київщина) монастирів. Управляв із 1700 р. Ростово-Суздальським монастирем (Підмосков'я), де і помер 1709 р. Основну увагу у своїй творчості приділяв проблемам філософії життя й етики людини, питанням її морального удосконалення та виховання.

Шевченко В. І.

Дао (кит. – Бог, слово, логос, шлях) – одне з найважливіших понять давньокитайської філософії, яке не має ні імені, ні форми, вічно єдине, незмінне, існує споконвічно. Його не можна побачити й почути, воно не доступне для усвідомлення та визначення, але разом з тим є досконалим. Д. перебуває одночасно у стані спокою і руху, виступає першопричиною усіх змін, "матір'ю усіх речей", "зародком усього".

Баранівський В. Ф.

Даосизм – вчення про дао, або "шлях речей". Як особлива система філософствування виник у Китаї (6–5 ст. до н.е.). Засновником Д. прийнято вважати Лао-цзи (згодом канонізований як святий). Згідно з постулатами ортодоксального Д., дотримання природних законів (дао) життя дозволить людині "зберегти у цілісності свою природу". Лише на цій підставі уявляється можливим усвідомлення істини та оволодіння мудрістю.

Баранівський В. Ф.

Дезінформація – поширення свідомо перекрученої та неправдивої або спотвореної, тенденційної інформації. Один з найпоширеніших засобів сучасної пропаганди з метою введення в оману громадської думки. Д. є складовою політичної діяльності, політичних технологій і

використовується в політичній боротьбі разом з інсинуацією – неправдивою, наклепницькою вигадкою з метою заплямувати, знеславити когось, та інспірацією – намовлянням, підбурюванням, таємним підбиванням на якісь вчинки.

Д. можна розглядати як спосіб маскування правдивої інформації, що полягає в навмисному поширенні неправдивих відомостей про політичних акторів, цілі, об'єкти, діяльність, а також в імітації їхньої діяльності відповідно до цих відомостей.

Д. впроваджується шляхом спеціальних заходів, спрямованих на приховання від супротивника справжніх цілей, введення його в оману у процесі формування його ставлення до політичних, економічних, науково-технічних, військових та інших проблем, з метою спонукати супротивника до таких рішень і дій, які були б вигідні для дезінформуючої сторони.

Д. складається з відомостей, матеріалів і документів, що містять інформацію, розраховану на введення кого-небудь в оману.

Д. Має певну мету або ціль (мішень). Це може бути особа, яка приймає рішення або соціальна група, на введення в оману якої спрямована Д., що покликана створити у свідомості об'єкта відчуття реальності та правдивості відносно поширюваної інформації й схилити його до необхідних дій.

Д. повинна максимально відповідати реальному стану справ і політичній обстановці. Саме тому розповсюдженню Д. передують дослідження реальної ситуації (наприклад, політичної або економічної тощо). Д. повинна ідеологічно відповідати тому культурному та світоглядному середовищу, де буде використана. Важливим моментом є подача дезінформації максимально наближеної до справжнього стану справ, але з непомітними, прихованими маніпуляційними елементами, що повинні ввести її адресата в оману.

Титаренко О. Р.

Декарт Рене (1596–1650) – франц. філософ, математик і природознавець, основоположник європейського класичного раціоналізму. Навчався в єзуїтському коледжі Ла Флеш, пізніше вивчав право в університеті Пуатьє. Після короткочасної військової служби та мандрівки деякими країнами Європи Д. оселився у Франції, а потім – у Нідерландах, де були написані його основні філософські та наукові твори.

Пов'язуючи розвиток наукового мислення із загальними філософськими принципами, Д. прагнув до переосмислення всієї попередньої філософської традиції і побудови філософської системи, здатної виступити надійною основою для одержання істинного знання. У пошуку вихідного пункту для такої системи застосував принцип радикального сумніву і дійшов висновку, що єдиним безсумнівним і достовірним твердженням може бути лише положення "мислю, отже існую". Спираючись на це положення, Д. доводить існування двох створених Богом і незалежних одна від одної субстанцій: духовної, способом існування якої є мислення, та матеріальної, що характеризується протяжністю, а також формулює свою теорію пізнання, в основі якої лежить визнання того, що надійним джерелом знань може бути лише людський розум, наділений певними вродженими ідеями.

Виходячи з принципу раціоналістичної дедукції, Д. запропонував власну методологію пізнання, основними правилами якої є такі: слід вважати істинними лише такі положення, які не дають причини для сумнівів, є чіткими й виразними, й істинність яких для розуму є самоочевидною; кожен складну проблему, яка підлягає вивченню, слід ділити на прості частини; розпочинати з найпростіших і доступних для пізнання предметів і поступово сходити до складніших і важчих; необхідно ретельно перераховувати, систематизувати як пізнане, так і те, що пізнається, щоб бути впевненим у тому, що нічого не пропущено. Зразком методу для Д. була математика.

Послідовно раціоналістичною була також етична теорія Д. Розглядаючи зло як продукт незнання, оману, що зумовлює недобрі вчинки, Д. основне призначення моралі вбачав у тому, щоб забезпечити панування розуму над стихійною деспотією волі й почуттів. Прояснені світлом розуму, почуття та воля перестануть спонукати до гріха.

Загалом спосіб філософського мислення та філософська система Д. справили значний вплив на подальший розвиток європейської філософії. Він окреслив межі філософських завдань Нового часу та визначив його головні філософські проблеми, що дає всі підстави вважати Д. основоположником модерної філософії.

Боровик М. А.

Демографічні процеси (від грец. – народ, пишу) – характеризують динаміку народонаселення (вивчається наукою демографією),

цікавлять філософію як один з вагомих чинників розвитку суспільства, так само, як і природне середовище, оскільки воно осмислює світ буття людини. В основі Д. п. лежать шлюбність, народжуваність і смертність. Д. п., що відбиваються у демографічній статистиці, відображують такі сторони розвитку суспільства, як загальна чисельність, міграція, сім'я та її трансформації, шлюбність, динаміка народжуваності й смертності, зайнятість населення, пропорційність і змінюваність складу населення за віковими, статевими та іншими параметрами. У багатогранному постійному процесі самовідтворення люди вступають у так звані демографічні відносини, а останні разом із людьми становлять демографічну систему суспільства, що і є об'єктом дослідження демографії. Пізнаючи історичний розвиток людства, філософія осмислює цілісність і динамічність демографічної системи, яка, змінюючись, не втрачає здатності до самозбереження й самовідтворення.

Сакада Л. Д.

Демократія (від грец. – народовладдя) – форма суспільної влади і держави, що ґрунтується на визнанні народу як джерела влади. Головними принципами Д. є рівноправність усіх громадян, наділення їх соціальними, політичними, національними та іншими правами та свободами, що закріплюються в законі, право на участь в управлінні державою і суспільством, підпорядкування меншості більшості. Основою Д. виступає економічна Д., що означає право власності (задеклароване і фактичне) працівника на свою робочу силу, на частку власності (колективної і державної) та управління нею.

Формою реалізації Д. найчастіше виступає республіка або парламентарна монархія з розділенням і взаємодією властей, з розвиненою системою народного представництва.

Поняття "демократії" було висунуто старогрецькими мислителями. У класифікації держав, запропонованій Аристотелем, воно виражало "правління всіх", на відміну від аристократії (правління вибраних) і монархії (правління одного). Піфагор звинувачував демократів. Він назвав Д. одним з "бичів, що загрожують людству". Старогрецький драматург Ариффан з неприхованим презирством ставився до Д. Перикл писав: "У нас державний лад такий, що не наслідує чужих законів; швидше ми самі служимо прикладом для інших. І називається наш лад демократією з огляду на те, що узгоджується не з меншиною, а з

інтересами більшості; за законами в приватних суперечках всі користуються однаковими правами; не буває також і того, щоб людина, здатна принести користь державі, позбавлена була до того можливості, не користуючись достатньою пошаною внаслідок бідності. Ми живемо вільними громадянами як в державному житті, так і у взаємних відносинах, тому що ми не висловлюємо недовіри один до одного в повсякденних справах, не обурюємося проти іншого, якщо йому подобається що-небудь робити по-своєму. Ми особливо боїмося беззаконня в суспільних справах, підкоряємося особам, що стоять зараз у влади, і законам, особливо тим з них, які створені на користь скривджених. Багатством ми користуємося швидше як умовою для роботи, аніж як предметом для хвастощів; що ж до бідності, то не свідомість в ній ганебна для людини – ганебніше не докладати праці, щоб вийти з неї".

Існує декілька видів Д.:

- первісна Д. – природна форма самоврядування в умовах низького рівня розвитку виробництва, переважання колективної праці, сумісного володіння землею, зрівняльного розподілу засобів існування усередині общини;
- рабовласницька – раби автоматично виключаються зі всієї системи цивільних відносин, їх прирівнювали до знарядь праці, що говорять. Тільки вільні громадяни користувалися правом обирати державних чиновників, брати участь в народних зібраннях, володіти майном, передавати і одержувати його у спадок, вступати в операції тощо. При цьому вирішальний голос у всіх державних справах мала купка найбільш багатих і впливових рабовласницьких сімей, від яких в економічних відносинах залежала основна маса вільних громадян. Представники саме цих сімей постійно змінювали один одного на виборних державних посадах (Д. типу Афін або республіканського Риму);
- експлуаторська – носить обмежений характер, її благами користується в основному панівний клас і соціальні шари, що приєднуються до нього;
- буржуазна – найбільш розвинений історичний тип Д. в експлуаторському суспільстві. Буржуазна Д. є формою диктатури капіталістів над пролетаріатом. Вона характеризується явною суперечністю між оголошеною "владою народу" і дійсним пануванням експлуаторів. Функції інститутів буржуазної Д. полягали в забезпеченні класового панування, що гарантує привілеї експлуаторів, та в маскуванні їх па-

нування. Буржуазна Д., виникнувши як політичне явище економічної системи капіталізму, стала істотним прогресом порівняно з феодальним політичним устроєм і створила значно ширші можливості для розвитку пролетаріату.

В епоху феодалізму з його ієрархічною структурою для Д., по суті, місця не було. Елементи Д. почали зароджуватися у формі представницьких установ, що обмежували абсолютну владу королів, – парламент в Англії, Генеральні штати у Франції, кортеси в Іспанії, дума в Росії. Включаючи представників двох, а потім трьох станів – дворянства, духівництва, буржуазії (кріпосні селяни були позбавлені права участі в роботі цих органів), що зароджувалися. Спочатку вони були покликані контролювати державні витрати, а пізніше перетворилися на законодавчі установи, що виступали від імені нації. Разом з тим у феодальну епоху в купецьких республіках і вільних містах, типу Генуї і Венеції в Італії, демократичні традиції Античності були збережені і пристосовані до нових соціально-економічних відносин.

Д. поділяється на політичну і неполітичну. Яскравим прикладом неполітичної Д. є Д. первісна, коли були відсутні класи і класові суперечності. Неполітична Д. втілювалася в установах родового і племінного самоврядування.

З виникненням економічної нерівності, приватної власності і експлуатації з'являється політична Д., розвиток якої в класовому суспільстві нерозривно пов'язаний з пануванням одного з класів.

У класовому суспільстві Д. як форма держави є формою диктатури панівного класу. Відмінностями Д. від інших форм управління державою є: офіційне визнання принципу підпорядкування меншини більшості, рівноправ'я громадян, виборність основних органів держави, наявність прав і політичних свобод громадян, верховенство закону, розділення влади, незалежне судочинство. Розрізняють інститути безпосередньої і представницької Д.: перші припускають ухвалення основних рішень безпосередньо самими виборцями (наприклад, у порядку референдуму), повноважними виборними установами (парламентом тощо).

Сучасна Д. рішуче відрізняється від класичної, хоч і пов'язана з нею. Відмінність сучасної Д. від безлічі ранніх змішаних систем полягає у послідовності і раціональності з'єднання випробуваних часом політичних структур і пов'язаних з ними функцій. Те, що ми називаємо демократичними принципами і процедурами, по суті є раціональни-

ми засобами забезпечення стійкості і стабільності масивних, щільних і багаторівневих політичних систем сучасності. Сучасна Д. в результаті постає як раціональне і критичне освоєння складних модернізованих політичних систем спадщини.

Пархоменко В. В.

Демокріт (480–370 до н.е.) – видатний грец. філософ. За його велич у філософії та науці, за працю "Великий світ" співвітчизники поставили йому в Абдерах золоті колони. Д. разом з Левкіпом є одним із основоположників атомістичної теорії побудови матерії. Субстанцією матерії є атом (від грец. – неподільний). Атоми неподільні, якісно незмінні, непроникні, незнищенні і вічні. Вони відрізняються між собою за формою, за вагою, за різними якостями. Всі тіла, маленькі і великі, складаються із атомів. Наявність багатьох тіл обумовлюється величиною, формою, кількістю і якістю атомів. Атоми пов'язані з рухом. Круглі предмети складаються з круглих атомів. І за формою, і за змістом всі матеріальні тіла залежать від атомів. Атоми вічні. Він визнавав можливість пізнання людиною об'єктивного світу. Матерія і рух перебувають в єдності. Існують атоми тіла і душі.

Душа – це те, що організує світ, а відчуття світу, кольорів, запахів і смаків, відчуття любові, радощів і горя – це все рух атомів душі. В кожній частині людського організму знаходяться різні атоми. Мислення є теж відображення світу атомами.

Вчення атомістичних ідей дає уявлення про вічність матерії, про існування безлічі світів, які виникають і відмирають. Атоми рухаються у пустоті. Вчений визнає тільки необхідність і заперечує випадковість та створює концепцію ідеалів або образів. Всі вони виникають між об'єктивним світом і певним органом відчуття.

Чуттєве пізнання – це перша ступінь відчуття. І відчуття, і мислення виникають з образів, які діють ззовні. Існують дві форми пізнання: істинне і темне. Чуттєве пізнання дає уявлення лише про зовнішню сторону, а сутність пізнається свідомістю.

За світоглядом Д. – матеріаліст. Він прихильник рабовласницької демократії, а також приватної власності, проте засуджує спосіб її придбання – "придбання власності несправедливим шляхом ... бо дурні придбання приносять загибель добродетельності". В етиці він формулює універсальні моральні правила, в основі яких має бути покла-

дений принцип досягнення добродеті. Основні правила цього досягнення – це переконання, виховання у душі моральності.

Ключніков В. П.

Деспотія (грец. – необмежена влада) – форма самодержавної (рідше колективної – тріумвірат; вузька олігархія) необмеженої влади. Класичні Д. – держави Стародавнього Сходу, Стародавньої Греції. Д. не припускає існування опозиції, використовує різні форми насильства щодо політичних опонентів і зокрема проти цілих соціальних груп та верств суспільства, культивує політичну інертність населення. Необмежена влада поширюється з політичної сфери на економічну, культурну і навіть на індивідуальне життя людей. Д. не обмежується законами.

Баранівський В. Ф.

Детермінізм (від лат. – визначати) – філософське вчення про всезагальну причинну зумовленість та взаємозв'язки всіх явищ і процесів у навколишньому світі. Ця всезагальна причинна обумовленість має об'єктивний характер. Все у світі має причину. А це означає, що причина і є сутністю Д. Причина вказує на наявність причинності, а отже кожне явище має причину свого виникнення і розвитку. Без причини явищ і процесів не існує. Причина породжує наслідок, який, своєї черги, виступає як причина нового явища.

Складна система причини і наслідку становить сутність вчення Д. У навколишньому світі поряд з причинними явищами існують явища співіснування. Наприклад, грім і блискавка. Причина одна – електричні заряди. Але чому спочатку ми бачимо блискавку, а потім грім. Електричні заряди (причина блискавки) розходяться з світловою швидкістю, а звукові коливання з меншою. Складається враження, що блискавка причина грому.

Противагою Д. є індетермінізм, який заперечує об'єктивний причинний взаємозв'язок і визнає в природі і суспільстві лише випадкове, а також домінування в суспільстві "свободи волі". У сучасній філософії Заходу (позитивізмі) Д. визнається тільки у сфері логічних досліджень. Вся система наукових знань про природу і суспільство підтверджує принцип Д. як важливої умови наукового пізнання.

Ключніков В. П.

Детермінований хаос – один із напрямів серед синергетичних досліджень, що вивчає види хаосу та різні сценарії переходу до хаосу у детермінованих (динамічних) системах.

Кузнєцова І. В.

Дефініція (від лат. – означення, визначення) – роз'яснення чи витлумачення значення (сенсу) терміна чи поняття. Під Д. розуміють розгорнуте визначення поняття за допомогою речення, побудованого певним чином, а термін – це ім'я поняття.

Чернець В. Г.

Джайнізм (санскр. – переможець) – одна з найдавніших релігій Індії, а також релігійно-філософське вчення. Належить до числа шкіл, які не визнають авторитета Вед.

Баранівський В. Ф.

Динамічна ієрархічність (емерджентність). Головним принципом проходження системою точок біфуркації, її становлення є народження та загибель ієрархічних рівнів. Цей принцип відображає виникнення нової якості системи по горизонталі, тобто на одному рівні, тоді як повільна зміна контрольних параметрів мегарівня призводить до біфуркації, нестійкості системи на макрорівні та перебудови його структури (наприклад, перетворення води (пара, рідина, крига), які відбуваються за жорстко визначених температур фазових переходів, температур біфуркацій.

Свобода, що виникає для елементів системи у точках біфуркації, зв'язується новим станом гомеостатичної стабільності.

Чернець В. Г.

Дисипація – процес розсіювання енергії, перехід частини енергії впорядкованих процесів (кінетична енергія тіла, що рухається, енергії електричного струму та ін.) в енергію невпорядкованих процесів, і остаточно – у тепло (менш організовану форму).

Кузнєцова І. В.

Дискурс (франц. – мовлення) – в широкому значенні – складна єдність мовної практики та екстралінгвістичних чинників: значуща

поведінка, маніфестована (передана, продемонстрована) у прийнятних для чуттєвого сприйняття формах, необхідних для розуміння тексту, що формує уявлення про учасників комунікації, їх настановлення і цілі, умови надання і сприйняття повідомлення. Д. виступає вербальною формою об'єктивації змісту свідомості, що регулюється домінуючим в наявній соціокультурній традиції типом раціональності.

Традиційно Д. мав значення упорядкованого письмового, але найчастіше мовленнєвого повідомлення окремого суб'єкта. В останні десятиріччя термін набув широкого розповсюдження у гуманітарному напрямі та нових відтінків значення. Часто ототожнення тексту і Д. пов'язане, по-перше, з відсутністю у деяких європейських мовах терміна, еквівалентного франц.-англ. *discourse*, по-друге з тим, що раніше до об'єму поняття "дискурс" включалася лише мовна практика. По мірі становлення дискурсного аналізу як спеціальної області досліджень, виявилось, що значення Д. не обмежується письмовим і усним мовленням, а ще й визначає, окрім того, позамовні семіотичні процеси. Акцент в інтерпретації Д. ставиться на його інтеракціональній природі: Д. насамперед – це мовлення, заглиблене у життя, у соціальний контекст (з цієї причини поняття Д. рідко зустрічається стосовно древніх текстів). Д. не є ізольованою текстовою чи діалогічною структурою, бо значно більшого значення у його межах набуває паралінгвістичний супровід мовлення, що виконує низку функцій (ритмічну, референтну, семантичну, емоційно-оцінювальну та ін.). Д. – це "суттєва складова соціокультурної взаємодії" (Ван Дейк).

Соціально-філософського звучання термін "дискурс" набув завдяки роботам М. Фуко. Д. розуміється ним як складна сукупність мовних практик, що беруть участь у формуванні уявлень про той об'єкт, який мається на думці. В "археологічних" і "генеалогічних" пошуках Фуко Д. виявляється своєрідним інструментом пізнання, що репрезентує досить нетрадиційний підхід до аналізу культури. Фуко цікавить не денотативне значення висловлювання, а навпаки, вичитування у Д. тих значень, які маються на думці, але залишаються невисловленими, невираженими, такими, що "причаїлися" за фасадом "вже сказаного". У зв'язку з цим виникає проблема аналізу "дискурсивної події" в контексті позамовних умов виникнення Д. – економічних, політичних, психологічних тощо, які сприяли, хоча і не гарантували, його появу. Простір "дискурсивних практик" обумовлений можливістю

сполучати (поєднувати) у мовленні різночасові події, що вислизають з-під влади культурної ідентифікації, відтворюючи динаміку реального. У Д. Фуко виявляє специфічну владу вимови, наділену силою дещо стверджувати. Говорити – означає мати владу говорити. У цьому відношенні Д. подібний до усього іншого в суспільстві – це такий самий об'єкт боротьби за владу. Більшою мірою завдяки роботам М. Фуко, Л. Альтюссера, Ж. Дерріда, Ж. Лакана французька школа дискурсного аналізу вирізняється більшою філософською спрямованістю, увагою до ідеологічних, історичних, психоаналітичних аспектів Д. Сьогодні аналіз Д. являє собою міждисциплінарну галузь знань. Теорія Д. розвивається у соціології, лінгвістиці тексту, психолінгвістиці, семіотиці, риториці.

Щіпановська О. Р.

Дискурсивне мислення (від лат. – міркування) – опосередковане минулим досвідом мовленнєве мислення людини. Синоніми: словесно-логічне, вербально-логічне, або абстрактно-понятійне мислення. Виступає як процес зв'язно-логічного міркування, в якому кожна наступна думка обумовлена попередньою. Найбільш детальні різновиди і правила (норми) Д. м. – у логіці. Вони складають різні види дедуктивних і індуктивних умовиводів, засоби доказів тощо. В історії науки Д. м. неодноразово протиставлялося інтуїтивному мисленню як безпосередньому відкриттю знання (шляхом "внутрішнього споглядання", інтуїції). У сучасній психології інтуїтивні акти розглядаються як включені до Д. м. або до інших видів мислення при розв'язанні нових проблем в якості одного з можливих етапів творчого мислення – дедукція, креативність тощо.

Щіпановська О. Р.

Дисципліна (від лат. – навчання, виховання) – певний порядок поведінки людей, який забезпечує єдність дій між людьми і який відповідає нормам моралі і права або вимогам організації: держави, політичної партії і громадських організацій. Форми Д. різні і обумовлюються насамперед рівнем соціально-економічних і політичних відносин, які склалися у суспільстві. Велике значення має внутрішня Д. особистості або самодисципліна. Вона базується на свідомому усвідомленні моральних норм і правил поведінки людини у колективі. Ця форма Д. найбільш ефективна. Людина, яка свою діяльність буде на самодисципліні, інак-

ше сприймає правові норми, які регулюють її діяльність. Д., яка базується на певній вигоді особистості, не є творчою, і діяльність людини не має характеру внутрішнього задоволення. Найбільш позитивною формою Д. є Д. як усвідомлення цінностей суспільства, групи, класу, індивіда, у якій задовольняються і матеріальні, і духовні інтереси. Всі форми Д. пов'язані між собою. Важливе значення має професійна етика. Незалежно від матеріальних запитів особистості професіоналізм є одним із важливих чинників, який стимулює позитивну діяльність людини.

Пилипенко І. І.

Дихотомія (грец. – надвоє + поділ; розтинання навпіл) – у загальному значенні – поділ цілого на дві частини; в логіці – поділ за ознакою суперечності, є способом розподілу взаємовиключних підрозділів одного поняття чи терміна і слугує для класифікації цих елементів. Основою поділу виступає наявність чи відсутність деякої ознаки (а не її зміна, як у випадку поділу за видозміною ознаки). У результаті дихотомічного поділу родового поняття (А) отримують два видові поняття (Х і не-Х), що перебувають у стані суперечності і є підпорядкованими поняттю (А). Обсяги понять – членів поділу – не перетинаються і в сумі вичерпують обсяг діленого поняття. Після цього видові поняття також можуть дихотомічно поділятися. Переваги дихотомічного поділу: простота операцій; відсутня необхідність уточнювати склад обсягу діленого поняття (на відміну від поділу за видозміною ознаки) та деякі ін. Очевидний недолік: недостатня конкретність, що виявляється у невизначеності заперечуваного члена поділу (наприклад, якщо всіх політиків поділяти на демократів і недемократів, то друга множина виявляється нечіткою, що може спричинити невизначеність і першої множини).

Чернець В. Г.

Діалектика (від грец. – мистецтво вести бесіду, полеміку) – філософське вчення про закономірності розвитку об'єктивної реальності природи і суспільства. Це наука про всезагальні закони розвитку. Предметом вивчення Д. є процес розвитку як форми руху матерії. Розвиток не є розвитком загалом, а пов'язаний з певними матеріальними або духовними процесами, системами. Розвиток – це якісна форма ру-

ху. Д. виникає і розвивається у процесі розвитку суспільства. Поняття *діалектика* вперше вживає Сократ (5 ст. до н.е.), розуміючи під цим вміння вести діалог, дискусію, в процесі якої досягається істина. Платон розглядав Д. як діалог, як логічну операцію, коли розчленування і з'єднання понять у процесі постановки питань і відповідей на них веде до істини знань. Розглядаючи Д., Платон вводить такі поняття: *рух, спокій, відмінність, тотожність, буття*. Геракліт – перший діалектик, розглядав світ у розвитку, в русі. У Демокріта, Епікура рух, розвиток пов'язані з якістю, зі "стрибками". Нового розвитку питання Д. набувають у філософії Г. Гегеля, де вона має таку сутність: починається з вияву логічних категорій (суб'єктивна Д. реалізується у природі і переходить у соціальну Д.). Він поділяє Д. на буття, сутність і поняття. Буття – це думка, це перше визначення, яке проявляється в таких категоріях, як якість, кількість і міра. Метафізика – це протилежна система Д. Метафізика абсолютизує одну сторону об'єкта – або кількісну, або якісну. Зміст Д. складають такі закони: єдності і боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні і заперечення заперечення. Категорії: одиничне, особливе і загальне, причина і наслідок, явище і сутність, необхідність і випадковість, зміст і форма, можливість і дійсність та ін. Закони і категорії Д. є основою філософської методології.

Ключніков В. П.

Діалог культур – процес взаємозв'язків та взаємопроникнення культур, в ході якого відбувається їх взаємна трансформація. Д. к. може розвиватися у межах трьох можливих стратегій: 1) доміанти однієї культури над іншою; 2) синтезування їх у нову культуру без збереження цих культур; 3) синтезування зі збереженням цих культур. Перша стратегія є поширеною і часом виявляється як цивілізаційне домінування одного етносу (народу) над іншим, тому не завжди означає культурне домінування (як наприклад, взаємодія греків і римлян у межах Античності). Друга стратегія означає розчинення меж своєрідності культур, що вступили у діалог та створення нової єдиної культури; при цьому в тій чи іншій формі одна з культур домінує (приклад США). Третя стратегія передбачає взаємозбагачення та синтез культур, за яких межі своєрідності не знищуються (проект єдиної Європи).

Горенко Л. І.

Дідро Дені (1713–1784) – найбільш глибокий з-поміж франц. матеріалістів філософ, просвітитель, керівник "Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел" (1751–1780 рр.), письменник, критик мистецтва. Разом з Вольтером справив найбільший вплив на сучасну йому суспільну думку. У 1773 р. Д. відвідав Росію. Був почесним членом Петербурзької АН та Академії мистецтв.

Дуже швидко пройшов шлях деїзму до атеїстичного матеріалізму. Основою всіх природних явищ Д. вважав єдину матеріальну субстанцію, яку механістично розглядав як сукупність непроникних тіл, що мають протяжність, форму і перебувають у русі. Рух не зводиться ним лише до механічного переміщення у просторі, а розуміється як будь-яка зміна, як активність взагалі.

Об'єктивними формами існування матерії називав простір і час. Д. висував низку діалектичних ідей: відстоював думку про універсальну внутрішню активність матерії; доводив, що елементи матерії – неділимі молекули – є якісно різнорідними і мають внутрішню необхідну діяльну силу і чуттєвість.

Матеріалізм Д. – цілісний світогляд, систематичне пояснення всіх явищ природи на основі тогочасного природознавства. Однак, заслугою філософа було те, що він відходив від звичайного для науки того часу механіцизму. Свої натурфілософські погляди висвітлює, спираючись на ті її галузі, які займалися дослідженням органічної природи (біологія, зоологія, ботаніка). Відтворюючи у своїй філософії ці тенденції, Д. здійснює переорієнтацію від механічної моделі пояснення світу до органістичної. Органічні властивості природи він розглядає фундаментальніше, ніж механічні. Звідси – критичне ставлення Д. до попереднього матеріалізму.

Теорія пізнання Д. дещо відрізняється від однобічного, спрощеного сенсуалізму інших просвітників. Природу як об'єкт пізнання він уподібнює неосяжній книзі, в якій вчені один за одним прочитують все нові й нові сторінки, але ніхто ніколи не може розраховувати, що коли-небудь зможе перегорнути її останню сторінку. Отже, вичерпне пізнання природи неможливе.

У теорії пізнання Д. наголошував на необхідності нової раціональності, яка б функціонувала в органічній єдності з чуттєвим пізнанням, визначав суть філософської методології як перевірку розуму розумом, контроль розумом та експериментом чуттєвого пізнання, відображен-

ня чуттєвим досвідом природи. Вчений виділяє три головні засоби дослідження природи: спостереження, міркування та експеримент. "Спостереження збирає факти, міркування їх комбінує, досвід перевіряє результати комбінацій".

Як і всі філософи-просвітники, Д. був прибічником повної ліквідації релігії і перетворення суспільства на атеїстичне. Проте атеїзм, на його думку, має базуватись на високих духовних цінностях, філософській аргументованості та морально-соціальній відповідальності.

За переконаннями Д., законодавчо-юридичні заходи, спрямовані на забезпечення моральності громадян, необхідно органічно поєднувати з системою морального виховання та просвіти, інтелектуального розвитку особистості, яка, осмислюючи людські стосунки, була б здатною зрозуміти, що для особистого щастя кожного краще врешті-решт бути чесною і добродійною людиною. Вирішальний чинник суспільного розвитку Д. вбачав у свідомості видатних осіб, вимагав "добрих" законів та розумного правління. Виступав одним із перших теоретиків реалізму в мистецтві.

Основні філософські твори: "Думки про тлумачення природи" (1754 р.), трилогії "Розмова д'Аламбера з Дідро", "Сон д'Аламбера", "Продовження розмови" (1769 р.), "Філософські принципи відносно матерії та руху" (1770 р.) та інші. Д. відомий як блискучий прозаїк, автор філософських романів: "Небіж Рамо" (1762 р.) і "Жак-фаталіст" (1773 р.).

Варавкіна З. Д.

Діяльність – форма реалізації людиною своїх матеріальних та духовних можливостей. Людина за своєю сутністю є істота матеріальна і соціальна. Тілесна сутність – її здібність до руху, до діяльності – обумовлюється духовною сутністю. В цьому плані духовність ніби виступає первинною. Духовність людини формує основний принцип Д. Існують різні форми Д. Головна – це трудова, незалежно від форми працездатності. Д. має усвідомлений характер. Кожна людина в процесі Д. ставить певні завдання: досягнення мети, використання засобів Д., а також поетапний процес Д. Д. як ефективна форма існування притаманна як кожній особистості, так суспільним і політичним установам та організаціям. Д. характеризується усвідомленням усього процесу. Д., яка збігається з прогресом суспільства – прогресивна.

Але не завжди Д. особи може збігатися з Д. державною або суспільною. У такому разі суспільство має втручатися в Д. особи у формі дотримування правових або моральних норм, які пов'язані з певними формами праці. Основна форма Д. людини – матеріально-виробнича.

Пархоменко В. В.

Добро – інтегральний зміст усієї сукупності моральних вимог, діянь в інтересах людини. Змістом Д. є подолання відчуженості між людьми, утвердження між ними взаємопорозуміння та гуманізму.

Історія відображає принципово різні підходи до розуміння Д. Можна виділити гедоністичні теорії Д., відповідно до яких вищим або єдиним Д. вважається задоволення. Засновником такого погляду є давньогрецький мислитель, учень Сократа – Аристіпп. Серед пізніших послідовників цієї традиції – англійські філософи ХІХ ст. І. Бентам, Дж. Мілль. Частково перехресується з гедоністичною концепцією Д. утилітаристична, яка робить більший наголос на розмежуванні цілей і засобів, але саму користь тлумачить теж як задоволення або відсутність страждань.

Афінський філософ Епікур (341–270 до н.е.) – найяскравіший представник евдемоністичної концепції, відповідно до якої сутністю Д. та вищим принципом моральної поведінки проголошується щастя. Щасливе життя у нього передбачає розумне самообмеження, свободу волі, духовне самовдосконалення, культивування таких вищих задатків людини, як жадоба пізнання, безкорислива дружба тощо. Серед визначних послідовників Епікура слід назвати Б. Спінозу (ХVІІ ст.), французьких матеріалістів К. Гельвеція, П. Гольбаха (ХVІІІ ст.)

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. широкої популярності набув еволюціоналістичний підхід до цього питання, який ототожнював моральне Д. з більш високим ступенем розвитку, причому самий розвиток поставав головним чином у біологічному його аспекті. Фундатором цього напрямку вважається англійський філософ-позитивіст Г. Спенсер. І. Кант розглядає Д. з погляду категоричного імперативу, де воно постає як атрибут автономної моральної волі. Філософ вважав, що добрим є вчинок, який "відповідний моральному законуві як такому".

Усі наведені погляди на природу та зміст Д. були піддані принциповій критиці англійським філософом Дж. Муром. Він писав, що в

принципі неможливо звести зміст поняття про Д. до яких би то не було кінцевих визначень, що підтверджується всією історією філософської думки.

Разом з тим потенційна необмеженість ідеї Д. не позбавляє визначеності й конкретності кожної одиничної ситуації вибору між добром і злом. Адже Д. – це й інтереси ближніх, утвердження національних традицій, загальнолюдські цінності, захист природи, звільнення від страждань, посмішка людини тощо. В кожному конкретному випадку подібні та різні, часом взаємовиключаючі грані Д. утворюють неповторні сполучення, що потребують осмислення та відповідального вияву людської волі.

Ткачук І. М.

Догма (від грец. – думка, ідея, вчення, поняття) – доктрина або окремі її частини, що вважаються істинними без необхідності їх доведення, дослідного обґрунтування та практичної перевірки, а лише через віру або авторитет. Догми розглядаються їх прихильниками як незаперечні істини. В основу кожної релігії покладені догмати, що сприймаються на віру, є обов'язковими для усіх віруючих і не можуть бути піддані сумніву або критиці. Основними християнськими догматами є догмати про Божу Трійцю, про сходження Святого Духа, про посмертну долю душі, про кінець світу, про природу Церкви. Між основними християнськими напрямками існують догматичні розходження. Православна церква настоює на непорушності старих християнських догматів, зафіксованих у Нікейсько-Константинопольському символі віри, прийнятим Нікейським (325 р.) та Константинопольським (381 р.) Вселенськими соборами. Католицька церква схильна вносити зміни у власні догматичні положення. Невизнаними православною церквою є нові католицькі догмати про сходження Святого Духа не лише від Бога-Отця, але й від Бога-Сина (догмат про "філіокве"); про чистилище; про непогрішне зачаття Діви Марії; про непогрішність Папи римського тощо. Протестантські церкви в основному не визнають православної та католицької догматики. Термін "догма" використовується не лише в релігійному значенні, а й коли застосовується як синонім терміна "аксіома".

Перевезій В. О.

Догматизм (грец. – думка, вчення, постанова) – різновид некритичного способу мислення, який використовує догми, тобто незмінні тези, які приймаються на віру без доведення, без урахування обставин місця та часу, на підставі сліпого поклоніння авторитету. Термін запроваджений давньогрецькими філософами-скептиками Пірроном та Зеноном, які називали догматичною взагалі будь-яку філософію, оскільки вона формує визначені тези.

Баранівський В. Ф.

Доктрина (від лат. – вчення) – певне систематизоване вчення, яке має свою концепцію. На відміну від таких понять, як вчення, теорія, Д. є більш догматичною. В науці це поняття мало вживається, бо має певною мірою схоластичний характер. Найчастіше це поняття використовується у військовій науці. Так, перед Другою світовою війною існувала військова Д. Її основою була думка про те, що Радянська Армія має керуватися принципом ведення війни тільки на території ворога. Тому наступальний характер – основний принцип життєдіяльності армії. Зовнішня політика України – це визнання її багатосторонньої діяльності як на Заході, так і на Сході. Д. – більш догматизована система поглядів на певне явище в діяльності певних соціальних або державних організацій та закладів.

Ключніков В. П.

Доля – важливий чинник у соціально-культурній детермінації життєвого шляху. Різні уявлення про долю відбивають різне розуміння взаємовідносин людини зі світом.

Невід'ємною складовою уявлень стародавніх греків про світ було уявлення про "мойру". Д. вони розглядали як сам життєвий шлях, що його отримує людина в момент народження і йде по ньому до самої смерті. Чому людина отримувала ту чи іншу Д., не з'ясовувалось, це був дарунок богів, що сприймалось як данність.

У період класичного еллінізму було інше уявлення про Д. У давньогрецькій трагедії вже вбачалися зародки розуміння можливого впливу на зворотній хід подій з боку людини. Дія невблаганного фактуму розпочинається лише внаслідок певного вчинку, не здійснивши якого, людина може уникнути неминучої відплати. Але загальною характерною рисою тих часів була підлеглість людини незалежним від неї силам та обставинам.

У часи Середньовіччя вважалося, що людина певною мірою впливає на своє життя, відповідає за ті вчинки, що здійснює на життєвому шляху і цим вирішує свою подальшу долю. Йдеться про зумовленість життєвого шляху, вплив небесних сфер, залежність долі від знаків зодіаку.

У період Відродження залежність від Д. залишається, але визнається, що воля і розум можуть послабити цю залежність, і людина може кинути виклик фортуні і спробувати подолати її.

Віра у всемогутність Д. активно спростовувалася філософами-матеріалістами XVII–XVIII ст. Натомість життєвий шлях розглядався як похідна від реальних обставин життя.

За Г. Гегелем, людина повинна вільно обирати та вершити свою Д. Проте Д. має не вона взагалі, а лише її самосвідомість.

Ідея Д. констатує таке уявлення про людину, згідно з яким вона взагалі не має суб'єктивного впливу на своє життя, а є лише об'єктом впливу зовнішніх, незбагнених сил; описує життєвий шлях як низку випадків, які можна використати, якщо виникають сприятливі умови, однак неможливо створити самій людині. На думку сучасників, Д. – життєдіяльність людини, яка можлива за умови володіння індивідуальністю, у якій відбуваються життя, смерть, любов, народження дітей тощо.

Ткачук І. М.

Донцов Дмитро Іванович (1883–1973) – укр. філософ, літератор, ідеолог, політик, історіограф, фундатор інтегрального націоналізму. Д. протягом всього життя відстоював ідею національної самостійності України. Під час навчання в Санкт-Петербурзькому університеті, де вивчав право, брав активну участь у революційному русі. За свої політичні переконання змушений був емігрувати до Франції, Англії, США, Канади.

Наполягав на тому, що національна ідеологія має стати основою світогляду українського народу. Нація – альфа і омега його теоретичних розділів, безумовний критерій істини, єдиний реальний суб'єкт історії і культури.

У своїх працях, що стали засадами українського націоналізму ("Сучасне політичне положення нації і наші завдання", "Історія розвитку української державної ідеї", "Націоналізм", "Від містики до політики", "Українська державна думка і Європа" та інші), він пропагував ідею самостійної, сепаратистської української держави, підтримував роль

еліти, що має закликати народ стати самостійним. Серед суспільно-гуманітарних поглядів Д. слід виділити основні: визнавав вплив ідей на історичний розвиток; наполягав на вирішальній ролі людської особистості в історичному процесі; розглядав ірраціональну волю як основу індивідуума, суспільства, народу; наполягав на поверненні до джерел національних традицій, притаманних глибинам генетичної пам'яті етносу.

Для Д. нація виступає самодостатньою цінністю, а держава має стати гарантом і захисником нації. Для нього права національної спільноти однозначно вищі за права особистості. Спільність національного походження – це передусім спільність ментальності, способу розуміння й переживання світу. Філософські джерела поглядів Д. належать до традицій європейського ірраціоналізму. Деякі його твердження є повторенням відомих тез із філософської спадщини Ф. Ніцше, а саме:

- теорія "герой натовпу" – самотній зверхній герой протистоїть примітивному оточенню, керуючись "жадобою панування";
- фанатизм – обов'язковий чинник національних змагань;
- велика ідея має право розчавити окрему людину з її нікчемними потребами і повсякденними турботами;
- люди й нації нерівні від природи; розраховувати на панування можуть лише раси, пройняті усвідомленням власної покликаності й обраності.

Світогляд Д. характеризують такі основні риси: ірраціоналізм – негативне ставлення до розумового начала, царина людських почуттів значно вище за царину розуму; ідеалізм – релігійність, дух вище за матерію; волюнтаризм – віра у домінанту волі, пристрасті й насильства. Ці риси формують так званий "інтегральний націоналізм" Д., який привернув увагу до себе як прихильників, так і опонентів.

Варавкіна З. Д.

Досвід – філософська категорія, яка фіксує цілісність та універсальність людської діяльності як єдності знання, навичок, відчуття і волі. Характеризує механізм соціального, історичного та культурного успадкування. Це гносеологічна категорія, яка фіксує єдність чуттєво-емпіричної діяльності. Поняття *досвід* активно розвивалося у протистоянні емпіризму та раціоналізму, які по-різному оцінювали статус Д. у структурі пізнавального процесу: від тлумачення його як єдиного джерела достовірного знання (емпіризм та сенсуалізм) до повного не-

прийняття (крайні форми раціоналізму). В історії філософії феномен Д. інтерпретувався як підґрунтя синтезу чуттєвої та розумової пізнавальної діяльності (І. Кант), як наслідок саморуху та самопізнання свідомості (Г. Гегель), як фрагмент діяльності суб'єкта пізнання, у якому ідеальне та матеріальне "знімають" одне одного (позитивізм), як наслідок практичної та пізнавальної діяльності (діалектичний матеріалізм), як зміст внутрішнього світу суб'єкта (екзистенціалізм).

Чорний В. С.

Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) – укр. філософ, вчений і громадський діяч. Походив з дворянської родини, освіту здобув у Гадяцькому повітовому училищі, Полтавській гімназії та Київському університеті. Викладав історію у цьому університеті, брав активну участь у громадському русі. Внаслідок репресій з боку царського уряду у 1876 р. був змушений емігрувати до Швейцарії, а згодом – до Болгарії. В еміграції продовжував активну наукову та громадсько-політичну діяльність.

Д. зробив вагомий внесок в історію, літературну критику і літературознавство, етнографію і фольклористику, політологію і соціологію, філософію політики і філософію історії. Вирішальний вплив на формування філософських та суспільно-політичних поглядів Д. справили ідеї європейського позитивізму та раціоналізму, під дією яких сформувалося, зокрема, й його негативне ставлення до релігії, яка протиставляється науці. Водночас Д. зберігає властиві українській філософській традиції антропологічні акценти та етичну зорієнтованість, віддаючи пріоритет у своїй системі цінностей людині, її свободі та гідності, відстоюючи принцип справедливості в якості найвищого критерію міжлюдських стосунків. Суттєвого впливу позитивістської філософії, здобутки якої були критично переосмислені Д., зазнала також його історіософська концепція, в центрі якої – віра в об'єктивність законів суспільного розвитку та ідея прогресу як визначальної ознаки людської історії. Основним критерієм поступу людського суспільства Д. вважав вищий ступінь духовної культури та соціальної справедливості. Оригінальним поєднанням елементів радикального лібералізму та анархізму відзначається політична теорія Д., який, визнаючи вищою вартістю людську особистість, виступав за максимальне обмеження державної влади та висував "безначальство" (анархічний

лад, основу якого становить вільна спілка добровільних самоврядних асоціацій – громад, націй тощо, що об'єднуються на принципах федералізму) в якості ідеалу соціально-політичної організації. Нації Д. розглядав як необхідні елементи суспільної організації людства, однак він не надавав національності самодостатнього значення, розглядаючи національну проблематику лише в контексті прав і потреб особистості. Оптимальним шляхом досягнення свого суспільно-політичного ідеалу Д. вважав радше поступовий шлях просвіти, аніж шлях кривавих повстань.

Основні твори: "Література російська, великоруська, українська і галицька" (1873 р.), "Шевченко, українофіли і соціалізм" (1879 р.), "Чудацькі думки про українську національну справу" (1892 р.), "Листи на Наддніпрянську Україну" (1894 р.).

Боровик М. А.

Дуалізм – (лат. – подвійний) філософська концепція, яка покладає в основу всього суцього існування двох протилежних початків. В історії філософії виділяють: *онтологічний Д.* – світ складається з духовної (розум, свідомість) та матеріальної (тіло, матерія) субстанцій (Р. Декарт, Н. Мальбранш, Х. Вольф та ін.); *гносеологічний Д.* – фізичні предмети є незалежними у своєму існуванні та природі від розумового акту пізнання і знання (І. Кант, Д. Юм та ін.); *психофізіологічний Д.* – незалежне існування свідомості та тілесної організації людини (Б. Спіноза, Г. Ляйбніц, В. Вундт та ін.); *етичний Д.* – світ базується на двох фундаментальних принципах – добро та зло, світлий та темний початок (орфізм, зороастризм, маніхейство, гностицизм та ін.). В європейській культурній та філософській традиції, яка зазнала великого впливу християнства, Д. розуміється як принципова та фундаментальна несумісність протилежних початків. Людське буття наповнене Д. як проявами сакрального та земного, гріховного та добродісного, вічного та тимчасового. Д. виражається також в межах історико-філософської традиції як дуальна опозиція: монізм – дуалізм. Фундаментальний Д. західної культури породжений одночасним впливом раціонального інтелектуалізму античної філософії та містичного ірраціоналізму християнства. Східна культура виводить Д. із спів-буття, взаємодії та взаємопроникнення протилежностей в межах універсального синкретизму (янь та інь в давньокитайській культурі).

Гаврилюк Т. В.

Дух і душа – філософські поняття, що означають нематеріальне начало. Стародавні уявлення про дух (атман, пневма, спірітус) і душу (пране, псіхе, аніме, нефсе) пов'язувалися з процесом дихання: душа пов'язувалася із вдихом, а дух – з видихом. Вважалося, що кожна річ має власну душу, здатну переміщуватися у просторі, входити в інші тіла та впливати на них.

Філософська онтологія Д. і д. суттєво відрізняються одне від одного. Душа пов'язана з конкретним цілим (тілом), а після смерті тіла переміщається в інше тіло або перебуває в особливо легкому "астральному" тілі. Дух вільний від конкретних втілень і всюдисущий, легко проникає усюди, тому він здатний доходити до вершин світобудов. Душа зберігає проект і внутрішню форму свого тіла, його системні якості, лиш іноді на короткий час покидаючи тіло. Дух завжди рухливий, мінливий, творить все нові і нові свої визначення. Душа недосконала і обмежена, дух досконалий і необмежений. Душа твориться духом, дух вічний і несотворений. Разом із тим Д. і д. мають спільні риси: вони тотожні за своєю абсолютною природою. Про дух зазвичай говорять як про "буття", душа ж є "буттям – між тілом і духом". Не отримуючи імпульсів від духа, душа занепадає і випадає із загальної структури буття, і навпаки, насичуючись духом, душа квітне, розкривається і вдосконалюється.

Духовність – оплодотворення душі духом і постійна тяга до вершин буття. Бездуховність – відрив душі від духа, замикання здібностей душі та діяльності з обслуговування своєї тілесної оболонки і збереження досягнутої життєвої форми.

Перевезій В. О.

Духовна культура – 1) частина культури, яка включає в себе мистецтво, релігію, філософію, естетику. До Д. к. відносять також фундаментальну та прикладну науку (дослідження). Поняття *духовна культура* генетично пов'язане з гегелівським поняттям "Абсолютного духу", який є самопізнанням абсолютної ідеї в царинах мистецтва, релігії, філософії. У межах марксистської традиції Д. к. – надбудова й відображення матеріальної культури; вона має лише відносну самостійність. У концепціях, які виростають з філософії історії О. Шпенглера, де культура протиставляється цивілізації як духовне матеріально-технічному, Д. к. є синонімом культури взагалі. У сучасній українській філософії – зокрема в екзистенційній антропології та метаантропології

– ставиться проблема Д. к. особистості – культури самоактуалізації, творчого зростання та пізнання світу; 2) сукупність звичаїв, цінностей та норм, які регулюють життя людини – її ставлення до себе, до інших людей, до світу загалом. Головними формами Д. к. є міфологія, релігія, мистецтво, філософія та мораль. Міфологія та релігія репрезентують людську духовність через уявлення, ритуали; мистецтво – в одухотворених образах; філософія – у поняттях; мораль – у нормах поведінки. Форми Д. к. відрізняються також характером впливу на людину. Релігія впливає опосередковано через образи божеств та святих; мистецтво – засобами матеріальної культури (архітектура, живопис, музика, поезія, скульптура); філософія розглядає духовність як ставлення людини до світу, її місце у соціокультурному середовищі, а також рівень пізнання та осягнення людиною культурного часопростору. На відміну від них мораль є безпосереднім ставленням людини до людини, як носіїв Д. к. У цьому контексті мораль є основою Д. к. людини, етносу, нації.

Даць І. В.

Духовне виробництво – виробництво свідомості в певній суспільній формі, іншими словами – виробництво суспільної форми свідомості, яка проявляється в її різних видах (сферах), формах: релігії, моралі, праві, політиці, філософії тощо. Люди в процесі матеріально і духовно перетворювальної діяльності змінюють не лише матеріальні субстрати, але й специфічні форми їх відображення в свідомості індивіда, групи, верстви, класу. Відображення свідомістю суспільного та індивідуального буття може розглядатися лише як соціальний механізм виробництва людьми своєї суспільної свідомості. Люди змінюють, удосконалюють свою свідомість подібно тому, як вони змінюють своє матеріальне життя, то і свідомість являє собою виробничу сферу, яка підпорядковується загальним законам розвитку виробництва. Свідомість – це результат, підсумок з самого початку її функціонування. Вона є суспільним продуктом сукупної активної діяльності людей, підсумковим результатом їх мислительної діяльності. Д. в. розглядається у вузькому аспекті як виробництво духовних цінностей, ідей, уявлень, знань, гіпотез, ідеалів і здійснюється аналогічно матеріальному виробництву в межах функціонування певних соціальних інститутів та структур, і у широкому – вся багатогранна діяльність людей з виробництва, обміну і розподілу духовних цінностей.

Структурні елементи Д. в. проявляються насамперед через суспільні відносини, де вони певним чином і способом "відриваються" від матеріальних відносин і перетворюються на відносно самостійну "чисту" теоретичну форму і відіграють важливу роль не лише у відображенні реальної діяльності, суспільного виробництва, а й у "творенні" нових конструктів, видів діяльності, обміну та розподілу. Д. в. містить в собі сукупність конкретних видів професійної діяльності людей та відповідних їй структур – наука, мистецтво, освіта, культура, туризм, дозвілля, засоби масової інформації. В цих виокремлених елементах Д. в. здійснюються безпосередні та опосередковані стосунки між людьми, які мають відносини між суб'єктами виробництва і панівними верствами, групами, класами в суспільстві. Згідно з концепцією К. Маркса клас, який є панівною матеріальною силою суспільства, є разом з тим і його панівною духовною силою, яка є при цьому "кривим дзеркалом" панівних відносин у суспільстві і їх суб'єктів. Д. в. за сучасних умов трансформації українського суспільства потребує належної уваги, допомоги з боку держави, постійного забезпечення його структур і суб'єктів достатніми матеріальними ресурсами, а це в кінцевому підсумку сприятиме ефективності і авторитетності в цілому духовної сфери не лише всередині країни, а й у всьому світі.

Надольний І. Ф.

Духовні цінності – витвори людського духу, зафіксовані у здобутках науки, мистецтва, моралі, культури та релігії. Вони становлять підґрунтя первинних сенсів суспільного буття, є найвищим рівнем регуляції соціальних процесів, формують усталену систему суспільних відносин та зміцнюють соціум. Д. ц., функціонуючи як специфічні сенсоутворюючі джерела існування людини та будучи серцевиною механізму самоорганізації безпеки суспільства, набувають значення важливого чинника соціально-політичної стабільності держави та стають провідними критеріями її сталого розвитку. Тому держава повинна забезпечити своїм громадянам право і надати можливість задовольняти свої духовні потреби за умов рівності для усіх соціальних, національних та конфесійних груп населення. Без цього неможливий розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу народу. Як пріоритети національних інтересів, Д. ц. визначені Законом України від 19 червня 2003 року "Про основи національної

безпеки України" і розглядаються як складові частини загальної національної безпеки, тобто мають законодавче підґрунтя для формування правового поля, яке визначає духовні пріоритети та забезпечує захист національних інтересів у царині духовного життя українського суспільства.

Чорний В. С.

Духовність – якісна характеристика індивідуального чи колективного суб'єкта, конкретний прояв здатностей і потреб до відображення, пізнання, творення і перетворення власного і навколишнього світу в індивідуальній чи колективній свідомості. Будучи психічною за суттю формою зв'язку з трансцендентним і реалізуючись у свідомості індивідів, Д. за своїм змістом виходить за межі індивідуальної свідомості, таким чином поєднуючи внутрішньо-психічні і зовнішньо-символічні вияви людського буття. Як комплексне ціле Д. містить такі елементи: духовна діяльність, духовні потреби, духовні відносини, духовна культура. Найважливішими атрибутами Д. є свобода, віра, надія, любов, істина, справедливість, гуманність, моральність. Розрізняють світську і релігійну Д. Специфічна ознака останньої – релігійна віра, впевненість в існуванні божественного, сакрального. Д. в тандемі з душевністю протистоїть бездуховності і аморальності.

Бучма О. В.

Духовність та душевність – провідні категорії філософських та культурологічних досліджень; глибинні стратегії людського буття, що зумовлюють його трансцендентний та комунікативний характер і в своїй єдності складають основу особистості. Прояснення природи людського буття через категорії "дух" та "духовність" означає, що людина може не тільки пізнавати, осягати та інтегрувати навколишній світ, але й творити його. Творчі можливості людини як духовного суб'єкта підкреслюють її особливу функцію мислення та конкретне (чи опосередковане) ставлення до реальності. Дух як взаємодія мислительно-споглядальних та вольових процесів постійно об'єктивується в артефактах, створюючи світ культури. Духовність постає як інтегральна категорія, що виражає теоретико-пізнавальну, художньо-творчу та морально-аксіологічну активність людини. У християнській антропології духовність є виразом вищого морального спрямування людського

буття до Бога. Для М.О. Бердяєва головним атрибутом духовності є свобода, що споріднює людське та божественне і виявляється у творенні не лише об'єктів культури, а й власного життя. Креативно-трансцендуючий характер духовності дає підставу О.Ф. Лосєву трактувати її як міфотворення. У сучасній українській філософії обрії духовності окреслюються через екзистенціали "віра, надія, любов" (В.П. Андрущенко, В.І. Шинкарук, С.Б. Кримський, І.Ф. Надольний та ін.), що вияскравлює духовність як онтологічне осереддя людини.

Категорії "духовність" у людському бутті певною мірою протистоїть категорія "душевність", яка виражає спрямованість людини передусім не до трансцендентного, а до ближнього, здатність до конкретно вираженої любові та співчуття. Цю різницю духовності та душевності українська мова окреслює у контроверзі "духовна людина" – "душевна людина". Очевидно душевність виражає метафізичну жіночість, тоді як духовність метафізичну чоловічість. З іншого боку, жіночість та чоловічість є зовнішніми виразами душевності та духовності. Душевність концентрує в собі риси, які ми традиційно розглядаємо як жіночі – здатність до любові, співчуття, зверненість до теперішнього, а не майбутнього, переживання само цінності теперішнього. Духовність є ознакою чоловічого начала з його потягом у майбутнє, врахуванням теперішнього та бажанням геокультурного прогресу.

Горенко Л. І.

Дхарма (санскр. – закон, релігія, обов'язок, доктрина, благочестя, підґрунтя, порядок всесвіту, якість, характер, істина) – одне з найважливіших понять індуїстської та буддійської філософій. В індуїзмі Д. – істинна реальність, підґрунтя світу, онтологічні витoki буття. Етично – це закон в усіх аспектах життя, правда, справедливість. У релігійному житті – ритуал, обов'язок. У буддизмі Д. – багатозначний термін, визначення якого залежить від контексту (доктрина, вчення Будди, закон, моральні норми життя тощо).

Баранівський В. Ф.

Дьюї Джон (1855–1952) – амер. філософ, педагог, один із прихильників філософського напрямку – прагматизму, який ставить дії вище мислення і вирішує питання про істинність теорії на основі її вартості для життя. Освітньо-виховна й соціально-філософська пара-

дигма Д., насамперед, базувалася на тому, як перейти від формального розуміння і регулювання поведінки людей до її реальної оцінки, аналізу не з погляду того, якою мірою вона відповідає чи суперечить незмінним "вічним" моральним принципам, а з погляду тих практичних результатів, які досягаються відповідно до обраної поведінки, способу життя, смисложиттєвих орієнтирів. За таких умов "практичний прагматизм", "пристосуванство" до умов життя, праці чи виховання змінюється на новий концептуальний підхід до всієї системи буття людини і її цілей у житті, іншими словами, утверджується "гуманістичний прагматизм", що передбачає високий рівень традиційних знань, інтелектуальний розвиток, широкий спектр соціально-культурних і моральних цінностей, які звеличують людину як людину в її різних сферах діяльності за відповідних умов і реалій буття. Він підкреслював, що на основі нових досягнень природничих і гуманітарних наук, які мають бути використані для удосконалення суспільства, необхідно знаходити нові шляхи і напрями до розвитку основних проблем філософії, педагогіки та психології. Д. всебічно дослідив проблему культурної адаптації в умовах функціонування школи як інституту виховання молодих поколінь, яка є антиподом "примусового пристосування", але одночасно виражає життєві цінності і життєві цілі особистості з метою їх вигідності для особистісного потенціального розвитку.

Надольний І. Ф.

Е

Еволюція (від лат. – розгортання) – одна із форм руху, розвитку у природі і суспільстві, яка характеризується поступовими кількісними змінами. Термін "еволюція" вживається під час аналізу природничих процесів. Відома еволюційна теорія Дарвіна, яка визначає фактори Е.: змінність, спадковість і природний відбір. Усі процеси, які відбуваються в природі еволюційним шляхом не ведуть до якісних процесів, відбуваються у формі стрибків. Поняття *еволюція* вживається і при аналізі суспільних процесів. Так, перехід України до незалежності відбувається еволюційним шляхом, що пов'язаний з поступовим розвитком. Е. – це форма руху, яка характеризується певними змінами в системі або в явищі. Е. пов'язана з поняттям революції (франц. – переворот) – різкий стрибок, який призводить явище до нового, якісного стану. Так, в процесі соціальної революції відбуваються якісні зміни у всіх сферах суспільних відносин: політичних, економічних, соціальних і духовних.

Ключніков В. П.

Евтаназія (від грец. – хороший + смерть) – практика припинення (або скорочення) лікарем життя людини (чи тварини), яка страждає невиліковним захворюванням, відчуває нестерпні страждання, на прохання хворого в безболісній або мінімально болісній формі з метою припинення страждань.

Проблема Е. сягає часів античної Греції й Риму. У Спарті були чітко задокументовані акти вбивства новонароджених хворих та немічних немовлят шляхом залишення їх в горах за містом як поживу хижим звірам. Така ж доля очікувала і на старих, нездатних до воєнних дій людей. У Середній Азії (за Тимура I) позбавляли життя хворих на проказу, у Франції (за Наполеона) – хворих на чуму. Нацисти у Німеччині застосували Е. до 275-и тисяч своїх громадян (фізичних інвалідів, душевнохворих та інших), бо вважали немічність такою формою існування, що не гідна називатися життям.

Об'єктивною причиною розгляду проблеми Е. є вічна проблема життя та смерті, вірніше, гідного життя та гідної смерті. Не менш важливим тут є питання: "Чи є життя найвищою цінністю людини?"

Якщо, так, то "Чи має право хто-небудь, крім неї, розпоряджатися цією цінністю?". Суб'єктивною причиною виступають конкретні факти практичного застосування Е. легально і нелегально, у правовому і позаправовому просторах за невирішених корінних медичних, правових і філософських аспектів.

Проблема осмислення права людини на легку добровільну смерть в історії філософської думки не нова. Про Е. як благо і для самого хворого і для оточуючих говорили Сократ, Платон, стоїки, Ф. Бекон, З. Фрейд та ін.

Підвищений інтерес до Е. в сучасних умовах обумовлений, насамперед, тим, що, попри значний прогрес медицини, смертність від низки тяжких захворювань залишається ще високою. Тому лікарі нерідко стоять перед необхідністю прийняття непростих рішень, пов'язаних насамперед із безперспективністю подальшого лікування.

Розрізняють примусову і добровільну форму Е. Примусова Е. – це спричинення легкої, швидкої, штучної смерті хворій людині, але поза її волею, за приписом іншого суб'єкта, який несе або повинен нести відповідальність за прийняте рішення. Добровільна Е. – це спричинення легкої, швидкої штучної смерті хворій людині за її власним бажанням, коли вона цілком усвідомлює, що прийняла рішення про позбавлення себе життя. За засобами чи способами здійснення Е. може бути активною і пасивною. Активною Е. називають штучне причинення смерті хворій людині за допомогою активних дій медперсоналу (ін'єкція препарату, що викликає смерть, передозування наркотичних засобів, які застосовуються, щоб зняти біль тощо). Пасивна Е. – це відмова медперсоналу від лікування хворого для штучної підтримки його життя або відмова від застосування штучних заходів для підтримки життя хворого.

Про Е. говорять не лише стосовно важко хворих осіб, але також у випадку появи на світ дитини із серйозними вадами розвитку – Е. новонароджених.

Ще один вид Е. – соціальна Е., коли рішення позбавити когось життя залежить від суспільства, яке виходить з міркувань, що кошти, необхідні для лікування безнадійно хворих дорогими препаратами, внаслідок їх Е. будуть збережені для лікування тих хворих, які після одужання зможуть повернутися до нормальної робочої діяльності. Така загроза йде з боку економіки, яка керується критерієм "витрати – вигоди".

Е. – серйозна проблема сучасної етики, для розгляду якої потрібне урахування всіх "за" і "проти". Ситуація Е. є відображенням споконвічного конфлікту між нормативною та ситуаційною етикою.

На сьогодні Е. поки що не може використовуватися у повсякденній практиці як суспільна (медична) система дій з ряду причин – психологічних, медичних, соціальних, законодавчих, етичних. Тому що небажання жити не може автоматично тлумачитися як бажання вмерти, а страх перед точно встановленою датою смерті може перетворити останні години вмираючого на суцільний жах. Тому що досі не вирішене питання, хто саме повинен здійснювати Е., й не визначена єдина медична технологія (наприклад, неоднаковість дози для різних людей). А головні питання – як позначитися на духовному розвитку суспільства широке використання Е. та як виключити можливість зловживання Е.?

Е. – це складне соціальне явище, у якому наявна така багатоманітність суперечностей і неузгодженостей, залежностей і випадковостей, що його ніяк не можна втиснути у вузькі рамки права чи медицини, адже воно за своєю природою стосується свободи волі людини.

Пархоменко В. В.

Екзистенція (існування) – філософська категорія, яка використовується для позначення конкретного буття. У середні віки категорією "екзистенція" позначали спосіб буття речі як створеної і, зрештою, похідної від божественного буття, як існування несамодостатнього, незавершеного і такого, що не співпадає зі своєю сутністю. У сучасній філософії категорія "екзистенція" фіксує та позначає людське існування у його фундаментальній, глибинній онтологічній специфічності.

Баранівський В. Ф.

Економічна діяльність – специфічний спосіб ставлення людини до навколишнього світу, спрямований на його перетворення; форма свідомої та цілеспрямованої трудової діяльності людей, у процесі якої вони утворюють активні соціально-економічні зв'язки і відносини для розвитку і задоволення життєво необхідних потреб. Е. д. відбиває форми і прояви людської діяльності, детерміновані економічними потребами.

Е. д. виступає як важливий чинник розвитку самого суб'єкта діяльності, задовольняє його потреби, розвиває його здібності як суспільного ества.

Е. д. спрямована на виробництво матеріальних та духовних благ, форм суспільних зв'язків, перетворення економічних умов життя і соціальних відносин. Вона здійснюється різними економічними суб'єктами у різних сферах матеріального і нематеріального виробництва.

Пархоменко В. В.

Економічна культура суспільства – цілісна система, яка поєднує матеріальний та моральний досвід суспільства і характеризує рівень розвитку його економіки, сформованість соціально-духовних цінностей та норм, діючих в системі економічних відносин. Економічна культура являє собою сукупність духовних складових, моральних критеріїв та економічних принципів, засобів, форм, зразків та орієнтирів, що сформувалася у сумісній економічній діяльності та спілкуванні соціуму. Вона є продуктом людської економічної життєдіяльності і пов'язана з позитивними моральними цінностями та культурним надбанням попередніх поколінь усього світу. Сучасна економічна культура формувалася поступово в процесі тривалого узгодження особистісних, групових та суспільних інтересів. Цей процес розвивався в основному стихійно, шляхом проб та помилок, залишаючи в своєму арсеналі лише найголовніші та найдієвіші моральні та економічні норми й принципи ділового спілкування. Е. к. с. виконує важливі функції визначення "правил гри" в економічному просторі держави – моральних цінностей, норм, традицій, що визначають цілі та політику суспільства в цілому. Мораль у цьому сенсі надає економіці поштовх рухатися у певному напрямі. Саме моральні норми та звичаї формують моделі та принципи спілкування з іншими людьми в економічному просторі.

Головними ознаками економічної культури є: визнання ролі людського фактора; професіоналізм персоналу; рівень мотивації до праці, творчої ініціативи, морально-етичної толерантності; рівень солідарності та партнерства, комунікабельності та демократичності у взаємовідносинах.

Економічна культура виявляється у засобах соціально-економічного управління, що впливають на економічну поведінку суб'єктів економічної діяльності. Вона відіграє важливу роль стабілізації та ціннісно-

нормативного впорядкування економічної життєдіяльності суспільства, впливаючи на інші сфери суспільства та на прогресивний розвиток в цілому.

Овсянкіна Л. А.

Економічна мораль – одна з форм суспільної свідомості. Вона включає в себе моральну практику, моральні відносини, що регулюють економічну діяльність, та моральну свідомість, яка відображає ці відносини у вигляді певних уявлень (норм, ідеалів, понять про добро та зло, справедливість тощо).

Е. м. відкрита й динамічна, оскільки морально-економічне відображення не може не бути рухомим, воно враховує не тільки значні зміни в процесі економічних перетворень, але й всі інші суттєві зміни в ньому.

Е. м. є відображенням системи об'єктивних протиріч в економічних відносинах. Її завданням також є пошук моральних норм, що регулюють ці протиріччя. Система вимог Е. м. відображає динаміку економічної життєдіяльності людини та розвитку всієї системи суспільства. У міру того, як ускладнюються економічні відносини, система цих вимог збагачується новими нормами. Е. м. виконує такі функції: формує свідоме прагнення діяти у відповідності до самостійно поставленої економічної мети; координує дії суб'єктів економічної діяльності; підвищує ефективність роботи підприємства, культуру взаємин у ньому та соціумі; регулює поведінку підприємця за умови внутрішньої узгодженості системи її вимог із вимогами та потребами суспільства; відображає систему об'єктивних протиріч в економічних відносинах й формує моральні норми, що регулюють ці протиріччя; виражає моральні обов'язки підприємців перед індивідами та суспільством.

Овсянкіна Л. А.

Економічна освіта – процес, спрямований на формування економічних знань умінь, навичок господарювання, економічного мислення майбутнього фахівця.

Важливою метою Е. о. слід вважати формування економічного мислення, а її результатом – економічно обґрунтовану практичну діяльність громадян України. Важливим у процесі освіти є не тільки передача економічних знань, а й формування певних якостей особистості, які необхідні для ефективної економічної діяльності, що можна

вирішити завдяки виховним функціям освіти. Дуже важливо, щоб студенти від механічного накопичення економічної інформації перейшли до глибокого розуміння, усвідомлення закономірностей економічного життя, почали визначати модель економічної поведінки. Цьому сприятимуть оволодіння різними методиками та методичними прийомами розв'язання економічних завдань, прийняття економічних рішень, застосуванням оригінальних прийомів активізації творчого мислення. Якщо викладач є носієм економічної культури, має власний світогляд, економічне мислення та поведінку він здатний своїм прикладом забезпечити формування цих якостей у студентів.

Загальноекономічна освіта охоплює комплекс соціально-економічних знань, умінь і навичок для забезпечення розвитку економічної культури і свідомості як особи, так і суспільства загалом.

Е. о. охоплює чотири блоки дисциплін, які формують сучасний світогляд і зумовлюють потребу в постійному оновленні соціально-економічних знань, умінь, навичок: загальноосвітній, фундаментальний, інноваційно-практичний і блок дисциплін спеціальної підготовки. Дисципліни, що входять до названих блоків, забезпечують комплексне багатоаспектне вивчення закономірностей економічної сфери суспільства.

Черушева Г. Б.

Економічна свідомість – результати сприйняття суб'єктом тієї частини оточуючої дійсності, яка пов'язана з економікою, а також його свідомі дії та стани, нею обумовлені.

Е. с. піддає дійсність емоційній оцінці, забезпечує економічну діяльність – у попередньому проектуванні дій та передбаченні їх наслідків, контролюванні економічної поведінки і керуванні нею, у здатності особи давати собі раду в оточуючому матеріальному світі, у власному економічному житті. Отже, Е. с. – не просто образ економічної дійсності, а особлива форма психічної діяльності, орієнтована на відображення і перетворення економічної дійсності.

Е. с. особистості формується на основі життєвих переживань, нагромадженого досвіду та подолання труднощів.

Е. с. тісно пов'язана з економічною поведінкою, виступаючи у якості раціональної основи її суб'єктивних механізмів. Вона пов'язана також з економічною системою, являє собою її суб'єктивний фундамент, так би мовити, "особистісну основу".

Традиційно виділяють основні форми Е. с. – *масову, групову та індивідуальну*. У першому вимірі Е. с. визначається як масова свідомість суспільства (або його частини) стосовно економічних питань, що мають важливе для багатьох значення та далекосяжні економічні наслідки. Масова Е. с. розглядається як особлива підсистема, що характеризується специфічними механізмами детермінації та, відповідно, відносною автономією. Масова Е. с. визначається трьома групами факторів. По-перше, це рівень сподівань людей та оцінка ними своїх можливостей впливу на економічну систему. По-друге, це соціально-економічні цінності великих груп людей, що складають основу їх економічного вибору (наприклад, стабільність, рівність, всезагальність, корисність, економічна та соціальна справедливість). По-третє, це швидкозмінні думки та настрої, пов'язані з оцінками існуючого економічного становища в країні, регіоні та на окремому підприємстві. Масова Е. с. обумовлює найтипівіші масові варіанти економічної поведінки.

У другому вимірі Е. с. розглядається як групова, тобто як узагальнена свідомість краще організованих конкретних груп людей, наприклад, соціальних класів, певних прошарків населення. Групова Е. с. розглядається як сукупність думок та уявлень, які визначають основний зміст та напрям економічної активності цієї групи.

У третьому вимірі Е. с. розглядається як особлива якість окремої особистості, здатної певним чином сприймати економічну ситуацію, більш або менш точно її оцінювати та відносно цілеспрямовано діяти.

До структурних компонентів Е. с. належать: *економічні емоції та почуття*, що виникають при переживанні людиною економічних процесів, які можна поділити на: *праксичні емоції* (задоволення результатами та процесом праці); *гностичні* (пов'язані з пізнанням); *глоричні* (бажання визнання та пошани); *пугнічні* (бажання подолати страх, небезпеку, відчуття азарт, ризик); *альтруїстичні або егоїстичні* при обміні та споживанні; *перцептивна сфера економічної поведінки* (сприйняття грошей та заощаджень; ставлення до товарів, послуг; не-свідома перцепція у рамках маркетингової галузі економічної психології – психологія споживача, реклами, методи продажу); *економічні уявлення та економічне мислення*. Економічні уявлення – це уявлення про те, як функціонує економіка, як створюється суб'єктивний економічний образ: здатність людини або соціальної групи відображати, розуміти економічні явища, пізнавати їх сутність, засвоювати та зі-

ставляти економічні поняття, категорії, теорії з вимогами економічних законів, з об'єктивною реальністю та на основі цього будувати власну економічну діяльність.

Черушева Г.Б.

Економічне мислення – система поглядів людини на закономірності економічного розвитку, сутність економічних явищ і процесів та причини їх виникнення, воно є структурним елементом людського мислення взагалі. Визначальним фактором змісту Е. м. є характер існуючих відносин власності, місце людини у суспільному розподілі праці, рівень її освіти. Найважливішими елементами Е. м. є вміння знаходити оптимальні рішення для зростання економічної ефективності окремого підприємства, галузі та народного господарства, оволодіння найновішими методами технологічних, проектно-конструкторських розробок, техніко-технологічна культура, орієнтування на раціональне використання економічних і природних ресурсів. Правильне Е.м. забезпечує раціональне управління діями людини на робочому місці, у масштабі підприємства. Е. м. – це складова суб'єктивного характеру, воно є процесом відтворення людською свідомістю, у визначеній логічній послідовності економічних взаємин із відповідними їм економічними законами, це процес осмислення і переосмислення, засвоєння людьми нагромаджених суспільством економічних знань. Е. м. при цьому можна розуміти як наслідок відтворення суб'єктами господарювання економічних умов життя у вигляді економічних ідей, поглядів, теорій, концепцій, що визначають суспільну стратифікацію і виражають своє ставлення до економічної діяльності у кожний конкретний історичний момент. Е. м. виникає в процесі безупинної взаємодії об'єктів і суб'єктів економічного життя, а економічна дійсність – органічне переплетіння взаємодії системи об'єктів і системи суб'єктів. Е. м. – це процес пізнання дійсності. Мислення в дії – сам процес пізнання, тож економічне пізнання – це процес відтворення економічних знань за допомогою й у процесі Е. м. Відповідно до цього змістовою гранню Е. м. є рух у ньому економічних знань у вигляді економічних категорій, понять, узагальнень тощо, тобто економічне знання – основна форма існування економічного пізнання.

Е. м. опосередковане багатьма суспільними факторами. Воно формується під безпосереднім впливом (і в той же час усвідомленням) цілої системи елементів економічної структури суспільства. По-

перше, на ступені зрілості Е. м. позначається безпосередньо наявна система економічних законів з відповідним механізмом дії і використання. Саме система економічних законів з їхнім об'єктивним характером і суб'єктивним механізмом прояву виступає тією глибинною основою, що визначає Е. м. Чим повніші знання про економічні закони, у їхній складній суперечливій взаємодії, співвідношенні, тим повноціннішим є Е. м. У цьому й полягає діалектична єдність об'єктивного і суб'єктивного в економічному житті. По-друге, Е. м. опосередковане всією системою економічних взаємин, що виступає свого роду наступним рівнем усвідомлення економічних процесів і явищ. Єдність теоретичного й емпіричного рівнів Е. м. визначається взаємозалежним рухом конкретного й абстрактного в пізнанні, зумовленим взаємозв'язком суб'єкта з об'єктом пізнання. Е. м., будучи "продуктом" взаємодії суб'єкта й об'єкта, діалектично пов'язане з механізмом господарювання. Воно виступає стосовно останнього і як передумова, і як умова, і як результат його функціонування й удосконалення. З цього погляду Е. м. являє собою не тільки засіб пізнання економічної дійсності, а й засіб її перетворення. Саме на основі пізнання економічної структури, органічною частиною якої виступає механізм господарювання, формуються такі фактори перетворюючої діяльності суб'єкта: мотивація до дії, рішення діяти, настанова як внутрішня мобілізація, готовність до дії, дія, реалізація настанови, задоволення потреби, досягнення мети. Тут, зрозуміло, ідеться про властивості, що визначають економічну поведінку, під якою варто розуміти систему логічних і послідовних заходів впливу суб'єкта на економіку з метою її зміни. Взаємозв'язок Е. м. й економічної поведінки вивчається теорією економічної поведінки – *праксеологією* (загальна теорія людської діяльності). Вибір моделі економічної поведінки визначається умовами життєдіяльності людини: рівнем освіти, виховання, культури; соціальним оточенням; економічним досвідом, індивідуальними нахилами й симпатіями тощо. Величезний вплив на економічну поведінку мають економічні інстинкти, внутрішньо притаманні людині (контрольовані і неконтрольовані суспільством). Виокремлюють кілька груп таких інстинктів: інстинкти "індивідуалізму" (заощадження, продовження роду); інстинкти "розвитку" (волі, творчості тощо); інстинкти "соціальності" (справедливості, співчуття тощо).

Черушева Г.Б.

Експертна оцінка – комплекс дослідницьких процедур, методів, спрямованих на отримання від експертів інформації, наступний її аналіз та інтерпретацію з метою підготовки й вироблення управлінських і політичних, рішень.

Е. о. використовують на підготовчому етапі розробки політичних рішень, програм, проектів, застосовують при аналізі різних політичних подій, соціальних проблем тощо. Якість Е. о. визначається на основі аналізу результатів практичного розв'язання політичних проблем.

Відзначимо, що термін "оцінка" використовується у двох значеннях – як результат "виміру" та як процес. Процес оцінки, полягає в наступному. Стан досліджуваного об'єкта (проблеми, системи тощо) описується за допомогою певних показників, вимірюваних за відповідними шкалами. Ефективність функціонування досліджуваного об'єкта оцінюється за певними критеріями, за якими оцінки, своєї черги, ("оцінка" – як результат) також вимірюються у відповідних шкалах. Сутність процесу оцінки – у переході із простору станів досліджуваного об'єкта до критеріального простору. Нерідко критерії можуть бути суперечливими. Часом актуальні проблеми не можуть бути вирішені через відсутність більш-менш чітких і достовірних критеріїв.

Найпоширенішими при аналізі, зокрема економічних і технічних систем, є наступні критерії: фінансові (прибуток, вартість тощо), об'ємні показники (які вимірюють кількість продукту); технічні якості: ефективність функціонування, надійність тощо; живучість, сумісність із уже існуючими системами, пристосовність, гнучкість, стійкість відносно морального старіння, безпека тощо. При оцінці політичної системи важливими є такі критерії, як відкритість, стійкість, конфліктність, соціальна взаємодія між особистостями та групами тощо. Такі критерії, безумовно, корисні. Але їх варто розглядати скоріше як основу для конкретного пошуку в кожному окремо взятому випадку.

Титаренко О. Р.

Експертне дослідження – дослідження параметрів об'єкта, засноване на принципах організації колективної мислєдїяльності з використанням технології експертного оцінювання. Ціль експертного аналізу полягає в попередньому тестуванні об'єкта дослідження, спрямованому на виявлення в ньому внутрішніх властивостей і зв'язків, прихованих

від дослідника. Завдяки методам експертного аналізу збирається необхідний для винесення експертної оцінки матеріал, забезпечується його відповідність прийнятим стандартам.

Інформація, отримана в процесі експертного опитування, не є готовою експертизою, вона повинна бути оброблена, і лише після цього її можна розглядати як рішення поставленого завдання.

Експертні методи аналізу й прогнозування можуть бути як неформалізованими, творчими, оскільки процедури аналізу не мають чітких алгоритмів і часто сам експерт не може "розкласти їх по полицках", так і "м'якоформалізованими", заснованими на гнучких алгоритмах.

Організація взаємодії експертів з дослідниками залежить від обраного методу збору експертної інформації. Методи експертизи в цьому контексті можуть бути класифіковані в такий спосіб: індивідуальні методи експертизи, групові методи експертизи.

Експертні методи, що належать до першої групи, припускають індивідуальну роботу дослідників з кожним із залучених експертів. При цьому може бути задіяний і один експерт, якщо його кваліфікації достатньо для зняття інформаційної невизначеності з певної проблеми, однак, зазвичай залучають декількох експертів для підвищення надійності експертизи.

Групові методи формування експертизи залежно від характеру й спрямованості обговорення поділяють на аналітичні й креативні. Аналітичні методи націлені переважно на дослідження характеристик досліджуваного об'єкта. Креативні мають своєю метою колективну генерацію ідей або вироблення рішень щодо розв'язання проблеми. Відповідним чином класифікують і експертні групи: групи, що обговорюють (основна мета роботи – аналітична), творчі групи (основна мета роботи – креативна).

Титаренко О. Р.

Екстраверсія-інтроверсія (від лат. – ззовні – всередину, повертати, звертати) – характеристики індивідуально-психологічних відмінностей людини, крайні полюси якої відповідають переважаючій спрямованості особистості на світ зовнішніх об'єктів або на явища його власного суб'єктивного світу. Поняття *екстраверсія-інтроверсія* було введено К. Юнгом для позначення двох протилежних типів особистості.

Екстравертний тип характеризується спрямованістю особистості на навколишній світ, об'єкти якого, "як магніт", притягують до себе інтереси, "життєву енергію" суб'єкта, що певним чином веде до відчуження суб'єкта від самого себе, до приниження особистісної важливості (значимості) явищ його суб'єктивного світу. Екстравертам властиві імпульсивність, ініціативність, гнучкість поведінки, комунікабельність, соціальна адаптованість.

Для інтровертного типу характерним є фіксація інтересів на явищах власного внутрішнього світу, яким він надає найвищу цінність, замкнутість, соціальна пасивність, схильність до самоаналізу, труднощі соціальної адаптації.

Щіпановська О. Р.

Елементи (лат. – стихія, первинна речовина) – у ранній давньогрецькій філософії чотири первинні речовини (земля, вода, вогонь, повітря) і як "п'ятий елемент" ніч, або ефір. Вперше у традиційному значенні застосував Платон. У давньокитайській філософії первинні Е.: метал, земля, вода, дерево, вогонь; у давньоіндійській філософії: ефір, вода, вогонь, вітер, земля. У давньоукраїнській філософії космос складався з чотирьох первинних "стихій": вітру, води, вогню та землі. У сучасному розумінні Е. – складові частини цілого.

Баранівський В. Ф.

Еліта (від франц. – краще, вибране) – поняття у філософії, соціології, політології, що означає вищі привілейовані верстви суспільства, що здійснюють функції управління, розвитку науки і культури. Теорія Е. розвивалася ще Платоном, Т. Карлейлем, Ф. Ніцше, однак як система поглядів була сформульована у ХХ ст. В. Парето і Г. Москою. У сучасній світовій науці найбільшим авторитетом користуються два підходи до визначення Е.: ціннісна та функціональна теорії еліт. Прихильники ціннісної теорії (З. Фройд, С. Келер, Х. Ортега-і-Гассет) вважають Е. головною конструктивною силою суспільства, яка володіє найвищими здібностями і показниками в найважливіших сферах функціонування суспільства. Існування Е. відповідає інтересам всього суспільства, оскільки це його найбільш ініціативна і продуктивна частина. Відповідно до цієї теорії Е. формується внаслідок природного відбору найбільш цінних представників суспільства, на-

лежність до Е. визначається культурно-психологічними особистими якостями людини, з якими вона народжується або які у неї виховані. Сучасна Е. не володарює, а керує масами з їх добровільної згоди. Згідно з функціональною теорією еліт (концепції плюралізму) (О. Штаммер, Д. Річмен, К. Манхейм), Е. не є цілісною згуртованою групою, а поділяється за професійними, регіональними, релігійними ознаками. Таким чином, існують політична, економічна, адміністративна, військова, релігійна, наукова, культурна, спортивна Е. тощо. Жодна з них не здатна домінувати у всіх сферах життя, що запобігає встановленню тоталітаризму. Менш впливовими є теорія елітарної демократії, згідно з якою Е. виступає захисником традиційних суспільних цінностей від неконтрольованих масових виступів і ліво-ліберальна теорія, згідно з якою належність до Е. визначена захопленням окремими індивідами ключових позицій в економіці, політиці, інших сферах. Вплив мас на Е. дуже обмежений.

Перевезій В. О.

Еліта культури – творчо активна частина представників культури, що продукує і відтворює архетипи культури. Виділяють науково-технічну, військову, політичну, фінансову та гуманітарну Е. к. Саме гуманітарна еліта найбільш причетна до створення й поширення архетипів культури. Головною її ознакою є те, що вона живе духовними інтересами настільки, що прагне зробити культуру своєю сутністю й наповнити відповідним змістом. Це певною мірою протиставляє гуманітарну еліту культури не тільки її народові, але й іншим формам еліти; гуманітарна еліта тому може бути визначена і як духовна еліта. Гуманітарну Е. к. як духовну еліту можливо розглядати у вузькому та широкому сенсі. У вузькому сенсі це – професійні діячі гуманітарної культури – так звана гуманітарна інтелігенція; у широкому – всі представники нації, які актуально включені у процес відтворення її архетипів.

Горенко Л. І.

Емпатія (від грец. – співпереживання) – осягнення емоційного стану, співчування і проникнення у переживання іншої людини. Термін Е. введений Е. Тітченером, який узагальнив розвинені у філософській традиції ідеї *симпатії* з теоріями чуттєвості Е. Кліффорда і Т. Ліпса. Розрізняють *емоційну* Е., засновану на механізмах *проекції* і *наслідування* моторним і афективним реакціям іншої людини; *когнітивну* Е., яка

базується на інтелектуальних процесах (порівняння, аналогія тощо); *предикативну* Е., що проявляється як здібність людини передвіщати афективні реакції іншого в конкретних ситуаціях. Серед особливих форм Е. виділяють *співчуття* – переживання суб'єктом тих самих емоційних станів, які відчуває інша людина, через ототожнення з нею і *співчування* – переживання власних емоційних станів стосовно почуттів іншої людини. Важливою характеристикою процесів Е., що відрізняє її від інших видів розуміння (ідентифікації, прийняття ролей, децентрації тощо), є слабкий розвиток рефлексивної сторони, замкнутість у межах безпосереднього емоційного досвіду. Встановлено, що емпатійна здатність індивідів зростає зі зростанням попереднього життєвого досвіду. Е. простіше реалізується у випадку подібності поведінкових та емоційних реакцій суб'єктів-партнерів у спілкуванні, а також у занадто тривожних (бентежних) індивідів. Е. – це здатність індивіда емоційно відгукуватися на переживання інших людей. Е. – якість, необхідна для соціологів, психологів у роботі з клієнтами.

Щіпановська О. Р.

Емпіризм (грец. – досвід) – напрям у теорії пізнання, який визнає чуттєвий досвід джерелом знань та стверджує, що усі знання ґрунтуються на досвіді. У методологічному значенні Е. – це принцип, за яким життєва практика, мораль та наука повинні ґрунтуватися виключно на відповідному досвіді. У якості цілісної гносеологічної концепції Е. сформувався у XVII–XVIII ст. Е. протистоїть раціоналізм.

Баранівський В. Ф.

Емпіричний рівень наукового пізнання – спостереження об'єктів, фіксація фактів, проведення експериментів, встановлення зв'язків та співвідношень між окремими явищами. На цьому рівні об'єкт відображається з боку зовнішніх зв'язків і проявів, які доступні живому спогляданню. Основними методами Е. р. н. п. є такі: спостереження, вимірювання, опис, порівняння, експеримент, моделювання, аналогія. Знання, інформація, одержані на Е. р., мають дещо обмежений характер, який потребує подальшого теоретичного аналізу й узагальнень, бо Е. р. виступає як основа, фундамент теоретичного. Одночасно емпіричне пізнання спирається на певну теоретичну основу, що визначає напрям дослідництва, детермінує застосовані при цьому методи. Різкої межі між емпіричним та теоретичним рівнем пізнання не

існує. Е. р., виявляючи шляхом спостережень і експериментів нові дані, стимулює теоретичне пізнання, яке їх узагальнює, ставить перед ним нові, більш складні завдання – нові обрії, орієнтує і спрямовує його на пошук нових фактів, нових даних для поглибленого пізнання.

Надольний І. Ф.

Енгельс Фрідріх (1820–1895) – народився в сім'ї текстильного фабриканта. Завдяки самоосвіті відзначився знаннями у філософії, економіці і в природничих науках. З ним консультувалися вчені в галузі різних наукових знань. Перебуваючи в Берліні, де відбував військову повинність, Е. відвідував багато лекцій як вільнослухач в університеті, підвищував свою освіту. Відвідував лекції німецького філософа Ф. Шеллінга. У 1842 р. видає брошуру "Шеллінг і откровения", в якій формулює свої матеріалістичні погляди. У 1844 р. видає працю "Положення робітничого класу в Англії", в якій на великому фактичному матеріалі досліджує виникнення і розвиток пролетаріату як найбільш революційного класу. У 1849 р. бере участь у боротьбі проти контрреволюції у Германії. Пише працю "Революція і контрреволюція в Германії". У 1878 р. виходить його праця "Анти-Дюрінг". У ній він критикує німецького філософа Є. Дюрінга, який стояв на позиціях позитивізму та кантіанства. Це фундаментальна праця, де Е. аналізує складові марксизму: філософію, політичну економію, теорію соціалізму. У розділі *філософія* висвітлюються основні проблеми філософії: форми буття матерії (час, простір і рух у всіх його формах), питання розвитку органічного світу, істинність пізнання, закони діалектики, свобода і необхідність тощо. В розділі *політична економія* визначаються предмет і метод науки, теорії розвитку суспільства, категорії політичної економії (капітал, теорія вартості, земельна рента та ін.). Розділ *соціалізм* присвячений проблемам історичного матеріалізму (виробництво, розподіл, держава, сім'я, виховання). У праці "Походження сім'ї, приватної власності і держави" показано історичний процес виникнення і розвитку сім'ї, різних її форм, а також історія виникнення держави. Праця "Діалектика природи" присвячена філософсько-методологічним питанням природничих наук, а також категоріям філософії.

Ключніков В. П.

Ентропія (від греч. – поворот, перетворення) – фізична величина, яка в спостережуваних явищах і процесах характеризує знеціню-

вання (розсіювання) енергії, зумовлене перетворенням усіх її видів на теплову і рівномірним розподілом тепла між тілами (вирівнювання їхніх температур). У статистичній фізиці – міра вірогідності здійснення конкретного макроскопічного стану; в біологічній екології – одиниця виміру біологічної варіативності; в теорії інформації – міра конкретизації будь-якого досвіду (випробування), який повинен мати різні результати, а значить і якість інформації; в історичній науці поняття Е. служить для експлікації феномена альтернативності історії (інваріантності та варіативності історичного процесу).

Поняття *ентропії* було вперше введено Р. Клаузиусом у термодинаміці в 1865 році для визначення міри незворотного розсіювання енергії, заходи відхилення реального процесу від ідеального.

Бітаєв В. А.

Епікур (341–270 до н.е.) – давньогрецький натурфілософ. Народився в сім'ї учителя. Близько 307 р. до н.е. почав навчати філософії у Колофоні, Мітилені, Лампсаці. У 306 р. до н.е. разом з учнями переїздить до Афін, де живе до самої смерті. В Афінах засновує філософську школу – "Сад", що проіснувала близько 8 ст. Е. належать близько 300 праць – бесід з учнями, листів друзям тощо. Філософія Е. складається з трьох частин: фізики – вчення про буття; каноніки – вчення про пізнання; етики (практичної філософії) – вчення про мораль.

Фізика Е. ґрунтується на такому основному положенні: світ первинно утворюється взаємодією вічних, неподільних, рухомих атомів та вічної й безмежної порожнечі – простору. Атоми не породжуються сторонньою силою, а існують одвічно. Вони не можуть бути знищені, їхні властивості – маса, об'єм, швидкість руху – сталі. Взаємовідштовхуваність атомів породжує форми руху: *прямолінійний* – первинна форма; *відхилений* – наслідок взаємодії з іншим атомом; *всебічний* – взаємодія з багатьма атомами. Багатоманітність речей породжується довільністю взаємопоєднання атомів у порожнечі: речі відмінні, але атоми, що їх утворюють – однакові; речі – минущі, атоми – вічні. Теза про одвічність і незнищенність атомів привела Е. до положення про загальну сталість матерії у світі (це положення конвергентне закону збереження матерії). Вчення про одвічність атомів – теза, що протиставляє натурфілософію Е. натурфілософії Демокріта і Левкіпа, згідно з якою атоми відмінні за масою, об'ємом, формою та швидкістю.

Простір, на думку Е., позбавлений визначеної орієнтованості (натомість Аристотель стверджував, що простору властиві абсолютний верх і низ). За Е. можливі лише відносні орієнтації щодо конкретних речей (відносні простори заперечувались Демокритом). Поряд з матерією і простором, вічність і об'єктивність розглядались Е. як властиві також руху і часу. Е. не заперечував існування богів. Боги існують у просторі між світами й не втручаються у перебіг життя, їм властиві вічність і блаженство. Не заперечувалось й існування людської душі, яка однак мислилась як наслідок взаємодії атомів, відтак зі смертю тіла приходила і смерть душі.

Каноніка Е. ґрунтувалась на тезі про пізнаваність світу. Засоби пізнання – відчуття, почуття, поняття, уявлення. Відкидалось Платонове вчення про "світ ідей". Сутність речі розглядалась безпосередньо присутньою у речі, а відтак і доступною сприйняттю. Каноніці властиве широке застосування методу аналогій і гіпотез.

Етика Е. ґрунтується на вченні про щастя. Щастя полягає у насолоді, яке, своєї черги, пов'язується не з чуттєвістю (теза кіренаїків), а з відсутністю страждання. Е. розрізняв істинні та хибні насолоди. Істинна насолода можлива лише як реалізація об'єктивних і найнеобхідніших потреб, але й у їхньому вдоволенні потрібна присутність міри. Блаженні, відсторонені від світу боги – це своєрідний етичний ідеал. Етично істинною є поведінка мудреця – особи далекої від житейської марноти, якій властиве фізичне здоров'я і душевна непорушність, найвищою насолодою є пізнання. На відміну від стоїків, скептиків і неоплатоніків, Е. не вчив про ігнорування людиною світу. Соціальна етика Е. ґрунтувалась на поняттях справедливості й дружби. Ці поняття зазвичай проявляються відносно: справедливість як необхідність не завдавати й не зазнавати зла, дружба – цілком утилітарно – як вигода. Сягнути істинної справедливості й дружби здатен тільки мудрець.

Бушанський. В. В.

Епістемологія (грец. – знання + вчення) – філософсько-методологічна дисципліна, у якій досліджується сутність знання, його побудова, структура, функціонування та розвиток. Традиційно ототожнюється з теорією пізнання. Проте у некласичній філософії існує тенденція до розрізнення Е. та гносеології, яка ґрунтується на вихідних категоріальних опозиціях. Якщо гносеологія розгортає свої уявлення навколо опозиції "суб'єкт – об'єкт", то для Е. засадничою є опозиція "об'єкт – знання". Епістемологи

виходять не з "гносеологічного суб'єкта", який здійснює пізнання, а з об'єктивних структур самого знання. Головні епістемологічні проблеми: Як влаштоване знання? Які механізми його об'єктивації та реалізації у науково-теоретичній та практичній діяльності? Які бувають типи знань? Які загальні закони "існування", зміни та розвитку знань? При цьому механізм свідомості, який бере участь у процесі пізнання, враховується опосередковано, через наявність у знанні інтенціональних зв'язків (номінації, референції, значення тощо). Об'єкт при цьому розглядається як елемент у структурі самого знання (ідеальний об'єкт) або як матеріальна дійсність (реальність). У 70-х роках ХХ ст. К. Поппер дав онтологічне обґрунтування емансипації Е., висунув концепцію "третього світу" (об'єктивного змісту знання) та "пізнання без суб'єкта, який пізнає".

Баранівський В. Ф.

Естетика (від грец. – чуттєво сприйманий) – філософська наука про сутність та закономірності розвитку естетичних предметів і явищ у природі, суспільстві, людській діяльності, насамперед у мистецтві. Пізнання людиною об'єктивної реальності – це не тільки проникнення в сутність явищ за допомогою розуму. Дійсність дана людству у відчуженні, разом з тим в цілісному емоційному сприйманні.

Наше пізнання – не дзеркально байдуже відображення, а чуттєво-понятійний і образно-емоційний, активно перетворюючий дійсність процес. Всі явища реального світу існують у стані певного співвідношення змісту і форми. Людина пізнає не тільки абстрактну, теоретичну сутність явищ, але й їх цілісний образ, досконалість або недосконалість, стан співвідношення форми і змісту, що викликає в ньому ідейно-емоційне, власно-естетичне ставлення і переживання.

Досконалість предмета чи явища, гармонійна єдність ідейного змісту і відповідної форми надають людині естетичну насолоду.

Основні категорії Е.: *прекрасне* – конкретно-історичний прояв досконалості форми і змісту в предметах і явищах природи та суспільного життя; *потворне* – невідповідність форми і змісту, що спричиняє руйнування досконалого і гармонійного в конкретно-історичних умовах; *трагічне* – загибель одних та піднесення інших початків – результат боротьби протилежностей; *комічне* – недосконале, що об'єктивно чи суб'єктивно претендує бути досконалим, підмінити собою прекрасне, затвердитися у власній недосконалості. Основні категорії Е. тісно пов'язані між собою і відображають естетичні об'єкти, що реально існують,

явища, процеси, що породжують в людині естетичне ставлення і переживання.

Е. – наука багатогалузева. Існує промислова Е., художнє конструювання, моделювання, естетика праці та ін. Центральна ланка Е. як науки – Е. мистецтва як форми суспільної свідомості. Залежно від соціально-класового стану в суспільстві, від панівних концепцій, мистецтво виконує в житті або прогресивну, або регресивну роль.

Черушева Г. Б.

Естетична культура – сформованість у людини естетичних знань, смаків, ідеалів, здібностей до естетичного сприймання явищ дійсності, творів мистецтва, потреба вносити прекрасне в оточуючий світ, оберігати природну красу.

Рівень Е. к. виявляється як у розвитку всіх компонентів естетичної свідомості (почуттів, поглядів, переживань, смаків, потреб, ідеалів), так і у розвитку умінь і навичок активної перетворюючої діяльності у мистецтві, праці, побуті, людських взаєминах.

Бітаєв В. А.

Естетична свідомість – усвідомлена людьми сукупність соціально обумовлених ідей, теорій, поглядів, критеріїв, які відображають конкретно історичне естетичне ставлення людини до дійсності та мистецтва. До Е. с. органічно входить естетичний ідеал – соціально обумовлене уявлення про досконалу красу в природі, суспільстві, людині та мистецтві. Зміст Е. с. – об'єктивно естетичні категорії (прекрасне, трагічне, комічне, потворне), які допомагають естетичному сприйманню та осмисленню явищ, процесів дійсності та мистецтва. В єдності з естетичним почуттям воно містить в собі поняття художнього смаку та суджень – здатності людини оцінювати предмети, явища, ситуації, їх естетичні якості з позиції естетичного ідеалу. У процесі формування Е. с. розвиває в людині здатність естетичного судження, естетичної оцінки, сприяє накопиченню знань про критерії художніх оцінок. Естетичне судження, яке базується на розвиненій Е. с., є доведеною, обґрунтованою, ідейно-емоційною оцінкою явищ суспільного життя, мистецтва, природи. Е. с. людини розвивається в процесі її безпосереднього спілкування з естетичними явищами соціальної дійсності, природи, мистецтва, а також в активній художньо-творчій діяльності. Вирішальну роль у формуванні Е. с. відіграє ціле-

спрямоване естетичне виховання, послідовно і систематично здійснювана художньо-естетична освіта. Завдяки розвиненій Е. с. людина отримує можливість глибше проникати в сутність естетичних явищ дійсності та мистецтва, удосконалювати естетичне почуття, творчо працювати і жити багатим духовним життям.

Барвінок І. В.

Естетичне виховання (формування естетичної свідомості) може бути трактоване як виховання цілісної особистості, виховання "людини як людини" (Г. Недошивін). Таке розуміння суті Е. в. має потужну філософську традицію. Важливий висновок, що, так би мовити, підсумовував попередній досвід щодо значення чуттєвості у цьому процесі було зроблено Г. Гегелем. Німецький філософ, розвиваючи відповідне положення Ф. Шіллера, підкреслював: "... прекрасне є сплетіння й суцільність, взаємопроникнення розумного й чуттєвого і це взаємопроникнення є справді дійсним", а тому "естетичне виховання саме й повинне здійснити їх опосередкування й примирення". Отже, метою Е. в. є формування вільної гуманної індивідуальності.

Таким чином, Е. в. спрямоване на людинотворення як таке, на формування людяності особистості, перетворення її на самостійну, вільну й відповідальну особистість. Воно досягає своєї мети як виховання через розвиток людської чуттєвості.

Е. в. формує самосвідомість людини, її здатність до самовизначення й віднайдення сенсу власного буття, вимірів самоздійснення. Тому воно – основа індивідуалізації людини, розвитку її суб'єктивно-особистісного "Я", самості, яка, своєї черги, виступає мірою співвіднесення людини з навколишнім світом, з Іншим. Тому Е. в. – суть гуманізації людини, олюдненню й соціалізації якої необхідна основа й передумова реалізації родової сутності та індивідуальних здібностей в процесі реального буття.

Бітаєв В. А.

Естетичний розвиток (від грец. – відчуття, розуміння) – розвиток здібності переживати різні явища дійсності як прекрасні. Е. р. має місце в процесі сприйняття предметів, здатних викликати переживання під час власної художньої діяльності суб'єкта, особливо за умов спеціально-організованого виховного та навчального процесів.

Е. р. починається в дитинстві, коли маленька дитина переживає почуття радості при виконанні власних ритмічних рухів та сприйнятті яскравих кольорових предметів.

У молодшому шкільному віці основну роль, що визначає емоційний вплив творів мистецтва, відіграють зображені в них події. При цьому для позитивного ставлення дитини до твору важливо, щоб саме ці події викликали в неї інтерес. Значне місце в Е. р. молодших школярів займає їх власна діяльність: малювання, співи, драматизація тощо.

У підлітковому та старшому шкільному віці ставлення до творів мистецтв все більше визначається змістом, думками (вираженням) та почуттями. Особливого значення в оцінці твору набувають їх ідейний зміст, художні особливості, засоби виразності, що розкривають внутрішній світ героїв.

У процесі естетичного виховання, формуючи здібності до естетичного сприйняття дійсності, в процесі поступового усвідомлення мистецтва як специфічного продукту людської культури, необхідно враховувати притаманні кожній віковій категорії естетичні потреби та характерні їй особливості сприйняття.

Даць І. В.

Есхатологія (від грец. – останній + вчення) – релігійне вчення про кінцеву долю людства і Всесвіту. Варто розрізняти індивідуальну Е. – вчення про позаземну долю окремої людської душі і всесвітню Е. – вчення про мету існування світу та історії, про їх кінець і що наступить після цього кінця. У розвиток індивідуальної Е. великий внесок зробила давньоегипетська релігійна традиція з її вченням про потойбічне життя людської душі. Головну роль у розвитку всесвітньої Е. відіграв іудаїзм, який здійснив містичне осмислення історії як розумного процесу, що скеровується божою волею: історія, що керується богом, повинна подолати саму себе і закінчитися настанням "царства Божого". Іудейське есхатологічне вчення підхопили і розвинули християнство та іслам, звільнивши його від єврейських національних особливостей і доповнивши елементами античної, єгипетської і зороастрійської Е. Християнська Е. ґрунтується на ідеї про те, що есхатологічний час уже настав після першого приходу Ісуса Христа (Месії). Після цієї події історія завершилася лише незримо і продовжує тривати; друге пришестя, коли Ісус стане суддею живим і мертвим, остаточно завершить кінець світу. Схожим є есхатологічне вчення ісламу, який також підтримує ідею другого пришестя Ісуса (Іси), яке сим-

волізуватиме кінець світу. Індивідуальна Е. у християнстві, ісламі та іудаїзмі є частиною всесвітньої Е., оскільки прихід "царства Божого" стане моментом, коли воскреснуть праведні. Новий заповіт (особливо Одкровення Іоана Богослова) насичений есхатологічною символікою та притчами, однак не дає чіткої картини кінця світу. Деталізовану картину потойбічного світу змальовують численні апокрифічні тексти та художня література (Данте Аліґ'єрі "Божественна комедія"). У сучасному світі існує низка релігійних організацій есхатологічного спрямування, члени яких чекають кінця світу як величного моменту, здатного позбавити їх від марноти земного життя. З огляду на це час від часу з'являються різні спекуляції, пов'язані із прагненням визначити точну дату апокаліпсису.

Перевезій В. О.

Етика (від грец. – звичай, вчення про звичаї) – галузь філософії, що вивчає мораль. Уперше термін "етика" вжито Аристотелем для позначення "практичної філософії" – сфери пізнання, що є протилежною теоретичному сприйняттю (наприклад, метафізиці). Безпосереднє ("практичне") життя, за Аристотелем, пов'язане зі спілкуванням ("людина – тварина громадська"). Громадське життя ґрунтується на звичаях. Відтак, пізнання безпосередньої життєвої практики вимагає звернення до усталених звичаїв. М. Гайдеггер вказує і на древніше значення слова "етос" – "місце перебування". Відсилання до звичаю присутнє й у понятті "мораль". Утворене М. Т. Цицероном поняття "moralis" (мораль) є калькою з грецького. Мораль також позначає відношення до "вдачі", "звичаїв". Поняття *етика* та *мораль* остаточно не розмежовані. Термін "етика" зберігає своє первісне аристотелівське значення, позначає головним чином науку. Під мораллю ж розуміють переважно предмет цієї науки (етики) – реальне явище, що нею вивчається. На думку П. Рікьора, ніщо ні в етимології, ні в історії вжитку понять *етика* та *мораль* не спонукає до їхнього розрізнення: одне походить з грецької мови, інше – з латини, й обидва пов'язані з ідеєю звичаїв. Проте термін "етика" зазвичай вживається для позначення способу життя під знаком дій, які вважаються добрими чи злими; натомість, "мораль" – для позначення обов'язкового боку існування, пов'язаного з нормами, зобов'язаннями, заборонами, що характеризуються водночас універсальними вимогами та ефектом примушування. Е. покликана відповісти на питання "що є добро?" і "що є зло?". Своєї черги, мораль відповідає на питання "що є правильним?" і "що є неправильним?". У розрізненні між орієнта-

цією на "добре життя" і "слухняність" стосовно норм помітна протилежність двох спадщин: спадщини аристотелівської, де Е. характеризується своєю телеологічною перспективою (від teleo – кінець); і спадщини кантіанської, де мораль визначається обов'язковим характером норм, тобто з погляду деонтології (від deon – обов'язок).

Залежно від способу обґрунтування та предметного змісту Е. поділяють на: а) гетерономну – ту, яка має зовнішній, сторонній закон, наприклад, Божий Закон; б) автономну – обґрунтовується, виходячи із внутрішнього закону, створеного людиною; в) формальну – в основу покладається певний загальний поведінковий принцип; г) матеріальну – Е. цінностей; г) абсолютну – відокремлення етичних цінностей від їхньої мети, їхнє усамодостатнення; д) відносну – акцент переноситься із самої цінності на її призначення (інструменталізація цінності). Виходячи з особливостей усвідомлення, безпосередньо людського ставлення до етичної норми та її втілення у дії, сповідувана Е. може характеризуватись як евдемонічна, гедоністична, утилітаристська, перфекціоністська. Способи етичного обґрунтування можуть поєднуватися. Наприклад, кантіанська Е. є водночас і автономною, і формальною. Жоден спосіб етичного обґрунтування, жодна етична система не є цілком домінантною. Нині найвпливовішими визнаються християнська Е., Е. цінностей і Е. соціальна, яка має евдемонічний характер.

Турбан В. В.

Етимологізація – вивчення первинного (істинного, основного) значення слова, віднаходження етимона, від якого воно утворилося в сучасній мові з метою пояснення значення слів та їх складання.

Кузнєцова І. В.

Етичний кодекс культуртрегерської діяльності – система моральних пріоритетів для всіх напрямів культуртрегерської метапрофесійної діяльності з ретрансляції, інтерпретації та розповсюдження текстів культури, тобто професійної діяльності осіб, які забезпечують реальне функціонування та тяглість (у єдності спадкоємності та інновацій) культури у суспільстві: фахівців бібліотечної, інформаційної, музейної, редакторської, художньо-критичної, журналістської, клубної справи; перекладацької діяльності, культурологів, мистецтвознавців тощо. Кодекс професійної етики культуртрегерської діяльності як

вищої форми загальнолюдських взаємин має прийматися культуртрегерами добровільно на засадах особистого зобов'язання перед самим собою та суспільством.

Здійснення культуртрегерами свого фахового соціального призначення у смисловому полі етичних принципів за умов суспільства знання обумовлено ціннісними пріоритетами, що систематизовані в Е. к. к. д. За цими пріоритетами культуртрегер має:

- відповідати перед суспільством за наслідки поширюваних у соціумі текстів культури (відбір, інтерпретація, трансляція); актуалізувати зміст соціалізації та інкультурації людей, творити та постійно відтворювати єдине смислове поле культури, а відтак – цілісність суспільства, його історичну перспективу, виміри життя прийдешніх поколінь;

- забезпечувати адаптацію культурних явищ у просторі і часі, тобто забезпечувати тяглість схеми явищ культури: поява, продукування, "згортання" (перетворення на знак культури, втрата актуальності), "розгортання" знаків культури до особистої межі сприйняття;

- нести на собі особисту моральну відповідальність перед суспільством за його історичну тяглість, адже добираючи (відбираючи), інтерпретуючи, розповсюджуючи тексти культури, культуртрегер бере на себе відповідальність і перед минулим (як його інтерпретатор для сучасників), і перед сучасниками, і перед прийдешнім – як інтерпретатор сучасного для нащадків; звідси важливість розуміння культуртрегером меж своєї компетентності (і свободи свого Я) та міри своєї фахової відповідальності;

- виконувати своє професійне (локальне) завдання у контексті існуючого ціннісно-орієнтованого над-завдання, тобто, культуртрегер лише усвідомлюючи значущість професійної діяльності своїх колег набуде само-достатності у своїй культуртрегерській діяльності;

- забезпечувати розвиток суспільства, спираючись на знання історії, яка підтверджує ідею про єдність людства за всього його етнічного розмаїття;

- запобігати неправдивому свідченню на Інші народи, їх звичаї, обряди, виходячи з потенційної рівності всіх народів: усі різні – усі рівні;

- вивчати культуру народів світу у її минулому та сьогоденні з гуманістичних, людських позицій, з глибокою повагою до їх цінності, інтересів, долі;

- критично мислити, розв'язувати проблеми; бути допитливим, наполегливим, виявляти гнучкість мислення та вміти приймати зміни;

- підтримувати відкритий діалог міжособистісного спілкування; поважати права, інтереси, честь, гідність, репутацію та почуття осіб, з якими спілкується;
- вивчати і глибоко розуміти потоки знань та інформації; виявляти творчий підхід у пошуку якісної інформації;
- дотримуватись принципу гендерної рівності при наданні інформаційних послуг;
- забезпечувати вільний доступ реципієнта до інформації, поважаючи його інформаційні потреби;
- визнавати інтелектуальну власність та авторські права;
- підтримувати професійну компетентність, здатність до безперервної самоактуалізованої освіти протягом життя;
- створювати атмосферу доброзичливості, взаємопідтримки, взаємодопомоги, творчої співпраці, зацікавленості в отриманні нових знань;
- опікуватись суспільним статусом та авторитетом своєї професійної діяльності;
- активно, об'єктивно, аргументовано, необразливо протидіяти практиці безчесних та некомпетентних колег, що зашкоджує соціуму та репутації культуртрегерської діяльності – моральний обов'язок культуртрегера;
- ставитися з повагою до знань своїх колег, бути відкритим у професійному спілкуванні, що є важливою умовою розвитку професії;
- будувати професійні взаємини за принципом синергетичної ієрархії;
- виявляти громадську свідомість у захисті прав і свобод демократичного суспільства.

Кузнєцова І. В.

Етнічна аналогія – часткова або повна схожість між об'єктам і суб'єктами етноландшафтної діяльності (етнічними соціоутвореннями), явищами, тенденціями та процесами у їхньому середовищі; в етнології – умовивід про схожість етнічних реальностей з тотожними ознаками, висновок про можливу подібність їх з етнічними реальностями за іншими виявленими ознаками.

Е. а. враховує схожість етнічних систем, їх структур і складових частин за змістом і формою. Явища, тенденції і процеси, що, як правило, спричинюються різними чинниками, за певних умов можуть

протікати з однаковими циклом, ритмом, інтенсивністю, тривалістю, тобто аналогічно.

Е. а. ґрунтується на категоріях, які не залежать від часових і просторових обмежень. Вони можуть свідчити про зближення відмінних між собою етносоціальних форм на основі внутрішньої і зовнішньої подібності. У багатьох випадках різні етносистеми здатні мати однакову або схожу етнополітику.

Е. а. бувають історичними, сигнальними тощо. Вони можуть ґрунтуватись на психологічних, соціальних, демографічних та інших характеристиках. Структури етноландшафтних систем, різні за походженням і будовою, можуть виконувати однакові (аналогічні) функції.

Чернець В. Г.

Етнічна етологія – вчення про суспільно-біологічні засади, принципи й закономірності поведінки етноландшафтних систем, їх соціоструктур (етнічних груп, національних меншин та субетносів) у природному й соціальному середовищі. Е. е. вивчає значення етноповедінки як фактора еволюції етноландшафтних систем і структур. Вона займається розробкою механізму управління етнічними групами, об'єднаними у співтовариства на макро- та мікрорівнях. Е. е. тісно змикається з ученням про соціобіологію людини, в котрому соціальні та біологічні аспекти досліджуються комплексними методами. Е. е. вивчає як спадкові форми поведінки, так і набуті у процесі адаптації і асиміляції етностереотипи (традиції, звичаї та обряди), що справляють істотний вплив на манеру поведінки.

Чернець В. Г.

Етнічна консервативність – традиційна етноповедінка, що складається на основі історичних переконань, які захищають ті або інші засади етносоціального буття. Е. к. буває ворожою до нововведень, але це ще не означає її збитковості для етногенезу. Протидія Е. к. прогресу настає тоді, коли етнотрадиції гальмують процеси саморегуляції, які мають забезпечувати існування та адаптацію етносистеми до ландшафтного середовища. Е. к. здатна оберігати етноструктури від зовнішніх руйнівних впливів і тимчасово припиняти дію зовнішніх чинників, котрі можуть посягати на стабільність і ритм етносистем. Етнічна консервативна система ґрунтується на історично

сформованих поглядах і звичках, які передаються нащадкам (представникам молодшої генерації) з покоління у покоління. Е. к. розмивається процесами асиміляції, інтеграції в поліетнічне середовище та докорінними змінами у масштабі земної цивілізації. Е. к. означає стійку історичну традицію, котра, зміцнюючи етнічні стереотипи, захищає національні меншини від політичної, культурної та інших видів ерозії.

Чернець В. Г.

Етнічний ландшафт – неповторна місцевість, де склався певний етнос як система. Характер Е. л. впливає на формування етносу. Наприклад, степові ландшафти визначили характер життя кочових народів. У післяльодовиковий період на території сучасної України склалися унікальні природні умови: тут межували три основні смуги помірних широт – степова, лісостепова й лісова. З усіх боків ці землі (за винятком хіба що Закарпаття) були окреслені природним кордоном. Отже, якщо з одного боку природа відкрила територію України для різних впливів та експансій, розташувавши її на межі Сходу і Заходу, то з другого – вона подбала про її відокремленість. Земля України немовби спеціально створена природою для існування й розвитку людського суспільства: родючі чорноземи, чудові пасовиська для худоби у долинах численних річок, сприятливий клімат, великі ліси, корисні копалини, рівний ландшафт і безліч великих та малих річок створювали можливість для тісної взаємодії племен, що сприяла формуванню етносу.

Чернець В. Г.

Етнічний плюралізм (від лат. – множинний) – світоглядна позиція, сутністю якої є визнання рівності, самоцінності та самодостатності кожного етносу, його права на збереження своєї самобутності, права на вільний і всебічний розвиток. Е. п. виникає на противагу етноцентризму, а також таким розповсюдженим явищам, як етнічне протистояння, ксенофобія, конфронтація тощо. Е. п. ґрунтується на гуманістичних ідеалах людства та загальнолюдських цінностях. Його філософськими засадами є вчення про багатоманітність світу як законність його існування. У сучасних умовах етнічна одноманітність неможлива, оскільки призводить до міжнародної ізоляції, економічних санкцій та обмежень. Намагаючись зберегти свою етнічну багатоманітність, людство разом з тим бореться за своє виживання. Е. п. все більше

асоціюється з неподільністю загальнолюдської культури; все більшою мірою стає органічною частиною сучасного світового порядку.

Чорний В. С.

Етнічні маргінали (від лат. – край, межа) – поняття, яке традиційно використовується в етнології для аналізу граничного стану етнічних груп стосовно великих соціокультурних спільнот (націй). Отже, Е. м. – це особи, які під впливом домінуючих націй значною мірою втратили ознаки своєї колишньої національності, але ознак нової достатнім чином або й взагалі не набули. Формування Е. м. є закономірним наслідком етнічної дискримінації та асиміляції з боку метрополій та домінуючих націй. Зазвичай, проблеми Е. м. виникають у переважній більшості нових незалежних держав, які після тривалого колоніального минулого намагаються відродити свою мову, культуру, традиції тощо і таким чином повернутися до своїх національних витоків. Цей нелегкий процес зазнає значного опору з боку Е. м., які, спираючись на підтримку колишніх метрополій, намагаються законсервувати, а то й розширити субкультуру, що виникла за часів колоніальної залежності. Метрополії ж намагаються таким чином утримати в орбіті своїх інтересів колишні колонії, використовуючи, як жупел, мовне та національне питання. Яскравим прикладом у цьому зв'язку може слугувати так звана проблема "російськомовного населення" у країнах Балтії, які у 1991 р. стали на шлях незалежності. Власне сам термін "маргінальність" запровадив американський соціолог Р. Парк з метою виявлення соціально-психологічних наслідків неадаптації мігрантів до умов чужорідного середовища.

Чорний В. С.

Етнічність як дискурс – включає в себе дослідження того, як власне ідентичність вербалізується, зумовлюється і конструюється. Йдеться про оповідальну ідентичність – таку форму ідентичності, до якої людина здатна прийти за допомогою засобів оповідальної діяльності та до якої приходять у процесі презентації себе. В цьому розумінні формулювання відмін "своїх" та "чужих" і є конструюванням ідентичності, а дослідження етнічної ідентичності необхідно здійснювати через дискурсивний аналіз понять та категорій, якими індивід описує себе та свою групу, допомагає зрозуміти феномен Е. Відтак, Е. стає важливим виміром світу. Це той ідентифікаційний код, який

"лежить на поверхні", один із найдоступніших способів концептуалізації світу. Причому стереотипізація, приписування етнічному оточенню яких-небудь характеристик роблять світ зрозумілим і передбачуваним.

Чернець В. Г.

Етногенез (від грец. – плем'я, народ + походження, виникнення) – історичний процес походження етносів від їх зародження до формування цілісних етносоціальних організмів і їх специфічних етнокультурних систем. Е. включає як початкові етапи виникнення якого-небудь етносу, так і подальше формування його етнографічних, лінгвістичних і антропологічних особливостей. Історично розрізняють два типи Е. Перший належить до етнічної історії домодерного суспільства і завершується утворенням народностей (переважно у феодальну добу). У етногенетичних процесах другого типу при формуванні сучасних етнічних спільнот (наприклад, сучасних народів Америки) вирішальну роль відігравали представники вже сформованих народів і процеси акультурації. Е. характеризується взаємозв'язком двох видів етногенетичних процесів, консолідацією автохтонних (родинних і неспоріднених) етнічних компонентів і залученням до процесу Е. переселенців (мігрантів). У ході Е., під впливом особливостей господарської діяльності у певних природних умовах, формуються специфічні для нового етносу риси матеріальної і духовної культури, побуту, групових психологічних характеристик, що відрізняють його від інших (у тому числі сусідніх) етносів. У членів нової етнічної спільності з'являється спільна самосвідомість, значне місце в якій посідає уявлення про спільність їхнього походження, зовнішнім проявом якої є спільна самоназва – етнонім.

Карлова В. В.

Етнос (від грец. – група, народ, плем'я) – група людей, об'єднана тривалим спільним проживанням на певній території та наявністю культурної єдності. Специфіка географічного середовища, природно-кліматичних умов справляє значний вплив на формування певного способу життя, культури, господарського комплексу, соціально-психологічних особливостей групи. Серед елементів культурної єдності найважливішими є мова, релігія, звичаї, традиції, міфи, епос, віра у спільне походження. У кожному конкретному випадку ці елементи поєднуються в різних комбінаціях і з різною мірою вираженості. Суттєву варіативність має також міра культурної однорідності.

Значну роль відіграють також етнічна солідарність та етнічна самосвідомість – усвідомлення індивідом своєї приналежності до даної спільноти як до чогось відмінного від інших спільнот. Елемент протиставлення іншим спільнотам, самовизначення щодо інших груп є однією з найважливіших ознак етнічної самосвідомості. Історично Е. є одними з найдавніших природних людських спільностей. Кожен з них є оригінальним і неповторним утворенням, різноманіття яких є не лише джерелом збагачення культури людства, але й підставою багатоваріантності та всебічності історичного поступу.

Боровик М. А.

Етноцентризм (від грец. – народ, плем'я + середина кола, осереддя) – світоглядний принцип, механізм міжетнічного сприйняття, який полягає у схильності оцінювати явища навколишнього світу крізь призму традицій та норм своєї етнічної групи, яка розглядається у якості загального еталону. Термін "етноцентризм" вперше був застосований У. Самнером у праці "Народні звичаї" (1906 р.). Аналізуючи особливості внутрішньо- і міжгрупових відносин у первісних суспільствах, Самнер дійшов висновку, що Е., проявляючись у почутті переваги над іншими народами і у завищеній оцінці власної групи, неминуче породжує більш негативне ставлення до чужих груп, а це, своєю чергою, призводить до відчуження, неприязні і ворожнечі у міжгрупових відносинах. На його думку, Е. є універсальним, єдино можливим механізмом міжетнічної взаємодії: усередині групи постійно генерується дух співпраці, солідарності та консолідації, а неминучим атрибутом відносин з представниками зовнішніх груп виступають прояви ворожнечі, презирства, підозрливості та конкуренції. Проте численні факти, виявлені внаслідок соціологічних та етнопсихологічних досліджень, переконливо спростували універсальність положень теорії Е. за Самнером. З огляду на це значення поняття *етноцентризму* значно пом'якшилось. Тепер його розглядають, передусім, як тенденцію до надання переваги своїй етнічній групі та її представникам порівняно з іншими групами. Низка авторів застосовують термін *гнучкий або доброзичливий етноцентризм*, який допускає при збереженні кращого ставлення до своєї групи, прагнення зрозуміти і неупереджено оцінити чужу культуру. За умов етнополітичного конфлікту войовничий Е. може проявлятися у широкому діапазоні: від спалахів ненависті щодо чужих етнічних груп аж до крайніх форм насильства. Виникненню Е. сприяють такі

чинники: обмеженість життєвих ресурсів, що викликає неминучу боротьбу за виживання у взаємодіючих етнічних групах; очікування зовнішньої загрози з боку інших етнічних груп; прагнення до збереження або набуття групою вищого статусу у системі міжетнічних відносин; захист корінним етносом своєї споконвічної території від мігрантів тощо.

Чорний В. С.

Є

Євангелія (грец. – блага вість, благовістування) – головна частина Нового завіту, який своєю чергою є частиною Біблії. Складається з ранньохристиянських творів, які оповідають про життя Ісуса Христа, розкривають зміст його вчення.

Баранівський В. Ф.

Євгеніка (грец. – шляхетний) – вчення про спадкове здоров'я людини та шляхи покращання його складових якостей, про можливі методи активного впливу на еволюцію людства з метою подальшого удосконалення його природи. Створене англійським психологом та антропологом Ф. Гальтоном наприкінці XIX ст., його витоки сягають "Держави" Платона.

Баранівський В. Ф.

Ж

Життєвий світ – одне з центральних понять пізньої феноменології Е. Гуссерля, що фіксує значущий для людини світ первинних допредикативних істин та очевидностей, які конститууються у діяльності трансцендентальної суб'єктивності. Ж. с. виступає анонімно та апіорно щодо науково-технічних побудов і тих ідеалізацій, на яких ці побудови ґрунтуються. Саме заміщення у класичній культурі традицій усього змістовного розмаїття Ж. с. значеннями та категоріями, корелятивними математичному природознавству, призвели до кризи сучасного суспільства.

Даць І. В.

Життя – 1) термін класичної філософії, який фіксує спосіб буття, наділених внутрішньою активністю сутностей, на відміну від неживих предметів, які потребують зовнішнього джерела руху; 2) поняття не-класичної філософії, яке репрезентує собою філософію "життєвого світу" і позначає внутрішню єдність реальності буття, яка досягається інтуїтивно; 3) термін природознавства, який позначає такий спосіб існування систем, який передбачає обмін речовин, подразливість, здатність до саморегуляції, росту, розмноження та адаптації до умов середовища.

Даць І. В.

З

Заблудження (омана) – знання, яке не відповідає своєму предмету, його викривлене відображення. З. слід відрізнити від брехні, дезінформації – навмисного викривлення істини в корисних цілях. На усіх етапах розвитку З. нерозривно пов'язане з питанням про істину. Розмежування істини і З. вимагає розгляду проблем критерії істини: яким чином можна відмежувати, відрізнити істину від З. Розуміння природи З. виникає відповідно до формування діалектичного підходу до пізнання. Так, Г. Гегель, розглядаючи істину як процес, вважав З. не абстрактною протилежністю істині, а лише її моментом, історично обмеженою формою руху свідомості до істини. В реальному процесі пізнання З., як і істина, є його закономірним результатом. Постійне їхнє співіснування та взаємозв'язок мають джерелом практику, оскільки саме вона є основою пізнання в цілому, а таким чином – і його результатів. У марксистській філософії З. розглядається як результат обмеженості практики чи її розуміння, що в реальному ході пізнання має вигляд абсолютизації результатів освоєння окремих боків дійсності, моментів істини. Тому З. – не просто ілюзія, в ньому фіксується те, що лежить на поверхні явищ, історично-обмежені характеристики цих явищ перетворюються на "природні" і можуть на довго закріпитися як істинні. Питання про долання З. залишається відкритим, оскільки не існує чітко вираженого критерію істини, який би був задовільним для усіх часів і народів.

Гаврилюк Т. В.

Загальнолюдське – поняття філософської антропології, яке охоплює те спільне, загальне, що притаманне для будь-якого представника людського роду. З. переважно носить морально-ціннісний вимір. Структурно З. містить в собі такі найважливіші компоненти співжиття: співчуття, доброзичливість, ввічливість, уважність, відповідальність, правдивість, право на життя, самоцінність людської особистості, докори совісті тощо. Глобалізаційні процеси в сучасному суспільстві надзвичайно актуалізують оволодіння цінностями вселюдського характеру.

Даць І. В.

Закон – поняття, яке відображує сутність предмета або явища. З. – це певна форма всезагальності. З. у науковому понятті відображує об'єктивний процес, його внутрішню сутність. Кожна наука, яка вивчає певну сторону буття, має свої закони. Так, відомий у фізиці закон Ома говорить про зв'язок між силою струму і різницею потенціалів; сила струму прямо пропорційна напрузі і обернено пропорційна опору провідника. З. спадковості в генетиці говорить про діалектичний зв'язок між живими організмами. В статистиці велике значення має З. великих чисел. У логіці існує чотири З. Аристотель, засновник логіки, сформулював три З.: тотожності, протиріччя, виключення третього. Німецький вчений Г. Ляйбніц сформулював З. достатнього обґрунтування. З. логіки мають загальний характер. Вони характерні для всіх людей, незалежно від соціального або національного становища людини. Так, З. тотожності говорить про те, що наші думки тотожні об'єкту, який ми пізнаємо. Всезагальний характер мають З. діалектики: єдності і боротьби протилежностей, переходу кількісних змін в якісні і З. заперечення заперечення. Даються різні класифікації З.: закони, які характерні для певних форм буття (З. фізики, біології); особливі З., які характерні для деяких форм буття (З. збереження енергії); всезагальні З., філософські З. або З. діалектики. Розмежовують З. на З. природи і З. суспільства. З. природи діють стихійно, а З. суспільства проявляються через свідому діяльність людей.

Ключніков В. П.

Закон єдності і боротьби протилежностей – ядро діалектики. Він відповідає на питання: що є джерелом руху, розвитку – єдність і боротьба протилежностей? Всі предмети і явища навколишнього світу і суспільства складаються із протилежних часток, сторін, які є в єдності і в той же час заперечують одне одного. Так, квантова теорія розглядає матерію з погляду її фізичної побудови, яка складається із часток – тіл і полів, які знаходяться в єдності і, в той же час, протилежні. Частина – особливий стан полів, а поля, своєї черги, є особливим станом часток. У механіці дія і протидія пербувають в єдності і, в той же час, у протидії. В хімічних процесах існує єдність, а у протиріччі – процес асоціації і дисоціації атомів і молекул. У фізичних процесах – різниця електричних потенціалів. У органічній матерії – асиміляція і дисиміляція. У суспільному житті існують єдності різних форм суспільних спільностей і, в той же час, взаємозаперечення.

Протилежності перебувають в єдності і разом з тим – у протиріччях. Тому категорія протиріччя посідає центральне місце в З. є. і б. п. Протиріччя характеризують форми взаємовідносин між протилежностями. Спочатку протилежності перебувають у стані відмінності, надалі вони перетворюються на протиріччя. Коли протилежності повністю заперечують одне одного, відбувається процес їх вирішення.

Ключніков В. П.

Закон заперечення заперечення – підсумовує розвиток і створює нові якості і тенденції для нового розвитку. Проблема заперечення заперечення знайшла яскраве відображення у філософії Г. Гегеля, який пов'язав цей процес у відому формулу: теза, антитеза, синтез. Антитеза заперечує тезу, синтез заперечує антитезу. Заперечення – це закономірний аспект у процесі розвитку. Основу цього заперечення становить наявність протилежностей, які притаманні усім предметам і явищам матеріального світу. Діалектичне заперечення – це важлива умова розвитку, а також певний зв'язок нового і старого. Зняття, за висловом Гегеля, передбачає виникнення нового, яке поступово старіє і виникає необхідність зняття його. К. Маркс, як відомо, у праці "Капітал" показує процес дії З. з. з. на прикладі розвитку виробництва. На ранніх етапах суспільного розвитку існувала єдність робітника і засобів його праці. Але зростання виробництва, продуктивності праці досягло такого рівня, що існуючі виробничі відносини стримували соціально-економічні процеси. Виникає приватна власність, яка стає першим діалектичним запереченням. Але розвиток капіталістичного способу виробництва заперечує перше заперечення. Якщо перше заперечення повністю заперечує попереднє, то далі, в процесі подальшого заперечення, утримується все позитивне із старого. Розвиток у процесі заперечення заперечення проявляється у формі спіралі. Розвиток – це система діалектичних заперечень, за якої виникають нові якості, як перехід із одного стану розвитку до другого, від простого до складного, тенденція поступового руху. Але поступовість розвитку якраз і підтверджує всезагальність загальних протиріч, які властиві всім явищам і процесам. Сутність цього закону полягає у тому, що він виражає наступність, за якої не все заперечується, зокрема у ньому утримується все прогресивне, позитивне.

Ключніков В. П.

Закон переходу кількісних змін у якісні – відповідає на питання: в яких формах існує розвиток? Характеризується тим, що в об'єктивному світі відбувається постійний процес накопичення кількісних змін у природі і суспільстві, і за певних умов відбувається перехід у новий якісний стан. Відомий приклад із хімії. Якщо додати один атом, то змінюється природа речовини. H_2O – це вода, а H_2O_2 – це перекис водню. Це перехід до нової якості, де зникають одні кількісні стани і виникають нові. Відоме положення Г. Гегеля – якість є в собі кількість, а кількість є в собі якість. Будь-який стан кількості об'єкта означає певну якість, а якість передбачає певну кількість. Абсолютної кількості без певних якісних характеристик не існує, як і не існує абсолютної якості. Кількість і якість пов'язані між собою мірою. Це філософська категорія, яка відображає єдність якості і кількості об'єкта. Міра вказує на ту грань, за якою зміна кількості веде до зміни якості і навпаки. Кожний предмет, кожне явище мають свою міру. Є різні форми міри – міра, що виражає зовнішню сторону, міра, що виражає сутність об'єкта. Перехід із одного кількісного стану до нового якісного стану відбувається повільно або у формі стрибка. Існують такі форми переходу із одного стану до іншого у суспільному розвитку: реформа і революція. Реформа – це еволюційний процес розвитку. Реформи (від лат. – перетворення, перебудова мирним шляхом) можуть існувати у всіх сферах соціального буття: політичній, соціальній, економічній. Революція (від лат. – переворот) – форма переходу від одної політичної системи до іншої, в процесі якої змінюється сутність попередньої системи. В процесі революції відбуваються зміни у всіх сферах суспільного буття: економічній, соціальній, політичній, духовній. Перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої відбувався у формі революції. Історичні типи соціальної революції: революції рабів, буржуазні і соціалістичні.

Ключніков В. П.

Закономірність – поняття, яке характеризує внутрішній зв'язок, завдяки якому відбувається процес переходу із одного якісного стану до іншого. З. відбувається як у природі, так і в суспільстві. Наприклад, процес переходу від неорганічної матерії до органічної є закономірний процес, який призвів до виникнення людства. Але цей процес має не тільки природну сутність, а і соціальну. Виникнення людини –

процес закономірний, який обумовлюється проявом як природних законів, так і соціальних. Людина за своєю сутністю є біосоціальний продукт закономірного розвитку, який відбувався протягом тривалого часу. Суспільна З. пов'язана зі свідомою діяльністю людини. В історії людської думки існував так званий фаталізм-уявлення про невідворотність подій у світі і волюнтаризм, який розглядав волю людини як основу розвитку і заперечував закономірності буття.

Поняття "суспільна закономірність" пов'язане з поняттям "соціального суспільного прогресу". У процесі закономірного розвитку суспільства відбуваються зміни в усіх сферах суспільного життя: економічній, соціальній, політичній, духовній. Цей процес веде суспільство до нових етапів його розвитку, до постійного розвитку людського буття. Сам прогрес збігається з волею людини, суспільства в цілому. Віра в майбутнє – це ідея, яка підтримує і направляє діяльність людства до більш нового, якісного етапу його буття.

Ключніков В. П.

Звичай – один з найістотніших елементів традиції, втілений у стійких загально визнаних стереотипах поведінки та діяльності людей, спосіб орієнтації на певні реальні чи бажані моделі (зразки, еталони) співжиття та життєдіяльності соціальних суб'єктів (спільнот, індивідів), найважливіші компоненти соціальних норм. З. є засобами регулювання соціальних відносин та охоплюють усі сфери життєдіяльності суспільства.

Шпаченко В. Ф.

Зло – соціально-етична, філософська категорія, що існує у дихотомії з добром. Існують різноманітні тлумачення співвідношення добра і зла. У Древньому Китаї, наприклад, буття розглядалося крізь діалектику двох основ – Ян (світлого, доброго, творчого) та Інь (темного, злого, пасивного). У філософії Августина Блаженного джерелом добра є Бог, а З. виникає в результаті відхилення людей від божественного добра та зловживання свободою волі. У певних ідеологіях З. вважається основною силою. У боротьбі добра і зла кожна може здобути перемогу, але духовність і моральність людини завжди тяжіє до добра.

Добро та зло тісно взаємопов'язані, що обумовлює необхідність переосмислення суто негативного тлумачення поняття *зло* у аспекті його ціннісної властивості – підкреслювати та виявляти переваги добра.

Ткачук І. М.

Зміст і форма – філософські категорії, у взаємозв'язку яких зміст, будучи визначальною стороною цілого, являє собою єдність всіх складових елементів об'єкта, його властивостей, внутрішніх процесів, зв'язків, протиріч і тенденцій, а форма є способом існування і вираження змісту.

В історії філософії широко обговорювалась проблема співвідношення матерії З. і ф. Платон розробив теорію форми як прообразу речі. Він вважав, що форми речей існують як ідеали цих речей, незалежно від матеріального буття самих речей. Аристотель розробив іншу теорію форми. Намагаючись визначити причини виникнення і зміни сутності речі, він виділяє матерію як можливість речі бути або не бути, а форму як внутрішню мету речі і те, що являє собою єдність матерії і форми. Філософи Середньовіччя розглядали форму як вище начало, що вноситься у матерію, і наслідували теорії форми Платона і Аристотеля. У новий час Ф. Бекон, виходячи із багатогранності матерії, стверджував її примат над формою. І. Кант висунув тезу, що форма є принцип упорядкування і синтезування матерії. Для більш адекватного вираження сутності співвідношення матерії і форми Г. Гегель у "Науці логіки" вводить категорію "зміст", яка об'єднує у собі як форму, так і матерію. За Гегелем співвідношення З. і ф. є співвідношенням діалектичних протилежностей, тобто їх взаємоперетворенням.

Перевезій В. О.

Зняття – термін, що використовується у філософії Г. Гегеля. Він містить в собі заперечення і збереження. Гегель застосовував його для характеристики теорії розвитку, де вважав, що попередні філософські концепції, системи, погляди не відкидаються повністю, а зберігаються в досконалішій формі як сторона (момент) цілісного охоплення об'єкта пізнання.

Даць І. В.

I

Івент-аналіз – методика аналізу даних про події, що формують взаємодію сторін у рамках конкретної ситуації, з огляду на їх повторюваність та рівень інтенсивності; оброблення джерел інформації з метою чіткої класифікації акцій та їхньої тривалості у часі.

У процесі аналітичної діяльності аналітика може зацікавити інформація про окремі визначні події та ситуації, які за своїм змістом можуть визначати хід розвитку подальших політичних подій в державі але суть яких не повністю відбивається через послідовний опис подій. У випадках коли застосовуються узагальнені фактологічні дані про політичну ситуацію, дуже багато аспектів політичного процесу можуть залишитись закритими для дослідника, отже, ступінь невизначеності при прийнятті рішень у динамічно мінливих умовах політичного середовища залишається досить високим.

Мета аналізу подійного ряду, обробки інформації визначається за такими чинниками:

- хто головний суб'єкт у даній події (хто говорить, і діє);
- мета, зміст, наміри, завдання суб'єкта (що саме говорить і як діє);
- об'єкт, стосовного якого суб'єкт діє (по відношенню до кого);
- термін, час, місце, (коли говорить і робить).

Аналіз відповідних даних здійснюється за наступними ознаками:

- суб'єкт-ініціатор (хто);
- сюжет (що);
- об'єкт (стосовно кого);
- дата події (коли).

Цей простий алгоритм опису події дозволяє аналітику систематизувати та обробляти інформацію про події, закладаючи основи для бази даних, яка в перспективі уможливить прогнозування ймовірного впливу подій подібного роду на політичну систему в цілому.

Титаренко О. Р.

Ідеал (грец. – зразок, норма) – зразок досконалості, який носить нормативний характер і є визначальним у діяльності людини або соціальної групи.

Баранівський В. Ф.

Ідеалізація – один з методів наукового пізнання, який полягає в абсолютизації певних властивостей предметів та їхньому перетворенні на ідеальні об'єкти.

Баранівський В. Ф.

Ідеалізм (від грец. – ідея) – напрям у філософії, який виходить з положення, що свідомість, мислення, духовне – первинне, а матерія, навколишній світ – вторинне. Світ вторинний і залежить від духовного. У вирішенні першої сторони основного питання філософії, що первинне: матерія чи свідомість, І. поділяється на об'єктивний і суб'єктивний. Основи об'єктивного І. були закладені у філософії Платона. Він поділяв світ на світ ідей і світ речей. Світ речей – відблиск світу ідей. У Г. Гегеля абсолютний дух домінує, створює світ речей. Суб'єктивний І. виникає у XVIII ст. Його засновниками визнають Дж. Берклі і Д. Юма. Берклі стверджував, що навколишні предмети є сукупністю наших відчуттів. Бути – це означає бути сприйнятим. Він повністю заперечує об'єктивність предметів. Вони є лише "комплекси наших відчуттів".

У з'ясуванні другого боку основного питання філософії І. має такі напрями: сенсуалізм, раціоналізм, агностицизм. Раціоналізм визнає, що основою пізнання є розум, бо відчуття не здібні пізнати сутність предметів або явищ. А сенсуалізм, навпаки, абсолютизує роль відчуттів у пізнанні. Агностицизм (від грец. – непізнаваний) заперечує пізнання сутності предметів або явищ. І. Кант як засновник цього напрямку визнавав, що відчуття відображають поверхні явища і не здатні пізнавати сутність предметів або явищ. У сучасній філософії Заходу домінантне положення має суб'єктивний І., представлений різними школами і напрями: позитивізм, екзистенціалізм, неофрейдизм, прагматизм та ін.

Феоктістов А. М.

Ідеальне – філософське поняття для позначення характерних властивостей ейдосів, ідей, ідеалів та ідолів, тобто образів предметів; категорія для фіксації специфічної субстанції – субстанції духа.

Баранівський В. Ф.

Ідентифікація (від лат. – тотожний) – процес ототожнення (уподібнення) себе з іншим індивідом або групою, основою якого є емоційний зв'язок; набуття, засвоєння цінностей, ролей, моральних якостей іншої людини, особливо батьків; копіювання суб'єктом думок, почуттів, дій іншої людини, яка є моделлю.

Щіпановська О. Р.

Ідентифікація етносу – ступінь прив'язаності представника того чи іншого етносу до народу, з якого він походить або до якого належить в умовах соціального середовища. І. е. передбачає відданість як минулим, так і сучасним культурним здобуткам, надбанням та цінностям саме того етносу, який є для особи материнським, тобто близьким від народження або за походженням. І. е. може бути: а) абсолютною, що передбачає участь у державотворчих і суспільних діяннях на користь материнського етносу; б) територіальною (прив'язаність до певного регіону, в якому людина народилася і постійно мешкає; в) локальною (для села, районного центру, області).

І. е. – це відданість ідеям, державі, нації та суспільству, які розбудовуються на економічних і політичних засадах, хай не завжди демократичних. Відданість може бути активною і пасивною. *Активна* І. е. передбачає певну участь або посилене сприяння національним інтересам державотворчого народу і ґрунтується на патріотизмі, любові або співчутті. *Пасивна* І. е. означає співчуття чи співпереживання, не підкріплені духовним або матеріальним діянням, які спрямовуються у русло практичного забезпечення соціальних інтересів рідного народу.

Особи, які опиняються поза межами своєї історичної батьківщини, зберігають потяг до неї. Цей потяг відомий в науці як ностальгія, що є рушійною силою або двигуном процесу І. е. В еміграції І. е. сприяє утворенню колоній, осередків чи поселень, в яких компактно живуть переважно представники певного етносу. Завдяки І. е. в еміграції утворюються земляцтва, об'єднання і товариства, на ґрунті яких відтворюється національна культура.

Чернець В. Г.

Ідеологія (від грец. – поняття, вчення) – сукупність взаємопов'язаних ідей, уявлень, переконань, символічно навантажених вірувань і понять, призначених об'єднувати людей заради спільного життя та

спільних дій. Термін "ідеологія" запровадив франц. філософ А. Дестют де Трасі (1754–1836 рр.), який розумів під нею "науку про ідеї". Суттєвий внесок у розробку поняття *ідеологія* зробили також К. Маркс, Ф. Енгельс, К. Мангейм, Е. Шилз та ін.

I., яка завжди зорієнтована на людські практичні інтереси, виходить певним чином із пізнаної або "сконструйованої" (часто відповідно до інтересів певних соціальних груп) реальності та пропонує певний проект впливу на неї. У межах I. містяться цілі і програми активної діяльності, спрямованої на закріплення або зміну даних суспільних відносин. Вона функціонально необхідна для всіх нетрадиційних суспільств, оскільки не лише подає чітко сформульоване, ціннісно навантажене й директивне витлумачення світу, але й сприяє формуванню, актуалізації, спрямуванню й виправданню певних способів чи напрямів одних видів діяльності і засудженню інших, коли традиційні регулятори (зокрема релігія) перестають виконувати ці функції.

Важливим різновидом I. є політична I. – певна сукупність взаємопов'язаних ідей, цінностей, символів та ритуалів, призначених об'єднувати людей заради спільних політичних дій. Ядром політичної I. виступає коло ідей, пов'язаних з питаннями захоплення, утримання та використання політичної влади суб'єктами політики. Найпоширеніші моделі I. є більш чи менш систематизованими політичними доктринами, що їх сповідують найбільш організовані прихильники напрямів розвитку, які виникли у XVIII–XX ст.: лібералізму, консерватизму, соціалізму та ін. Нерідко I. політичну трактують як специфічну форму політичної свідомості, яка відбиває інтереси і цілі певної соціальної групи, однак в основі деяких I. можуть бути покладені цілі, які не можна звести до інтересів певної соціальної чи етнічної групи. I. політична виконує важливі суспільні функції (орієнтаційну, мобілізаційну, амортизаційну, нормативно-регулюючу та ін.) і відіграє важливу роль у політиці, наділяючи її системою цінностей та ідеалів, визначаючи вибір політичної мети, сприяючи політичній мобілізації мас тощо.

Існування I. в сучасних нетоталітарних суспільствах характеризується ідеологічним плюралізмом.

Боровик М. А.

Ідея (грец. – образ, форма) – поняття, яке широко використовується у різноманітних філософських системах для позначення найбільш розви-

нутих форм духа (пізніше – знання). Поняття *ідея* є одним з центральних у Платона і використовується для позначення трансцендентного світу істинного буття, за зразком якого існують речі чуттєвої реальності.

Баранівський В. Ф.

Ідол (грец. – образ) – виготовлений предмет, який зображує, уособлює божество, є об'єктом поклоніння у політеїстичних релігіях, зокрема в українському язичництві; за Ф. Беконом – людські забобони, які перешкоджають правильному пізнанню.

Баранівський В. Ф.

Ієрархія (грец. – священний + влада) – принцип структурної організації багаторівневих систем, який полягає в упорядкуванні взаємодій між рівнями буття за законом від вищого до нижчого (інволюція) і навпаки – від нижчого до вищого (еволюція). І. буває жорсткою і гнучкою. Жорсткі І. пропонуються у низці наукових дисциплін. Гнучкі І. існують в усіх реальних структурах буття. У цьому випадку кожен рівень І. є більш-менш автономним і, у той же час, підпорядкованим вищим структурам систем. Поняття І. широко застосовується практично в усіх філософсько-релігійних вченнях. Термін "ієрархія" був запроваджений близько другої половини V ст. Псевдо-Діонісієм Ареопагітом у трактатах "Про небесну ієрархію" та "Про церковну ієрархію". У християнстві І. уособлюється у небесній І. – сходами Іакова: ангели, архангели, витоки, сили, панування, престולי, херувими та серафими (безтілесні духовні сили). Термін використовувався для позначення системи церковних та духовних рангів. У Римській католицькій церкві поняття І. поєднує: 1) І. богословського права, 2) І. духовного права, 3) І. юрисдикції. У такій якості поняття І. проіснувало майже до середини XIX ст. Поняття І. використовується в ідеології низки соціально-політичних систем (авторитаризм, тоталітаризм, кастовість тощо) і характеризує структури влади. У сучасній західній соціології досліджуються І. престижу, багатства, влади, контролю як вираження стратифікації (розподілу) суспільства.

Шпаченко В. Ф.

Імідж (від англ. – образ) – образ об'єкта, який штучно формується в суспільній або індивідуальній свідомості людини засобами

масової комунікації та психологічного впливу або природним шляхом в результаті повсякденної діяльності та поведінки людей (груп, організацій). І. створюється з метою формування у масовій свідомості певного ставлення до об'єкта. Може поєднувати як реальні властивості об'єкта, так і такі, що не існують, а лише приписуються об'єкту. В якості об'єктів можуть виступати: а) на макрорівні – держава, нація, політичні партії, об'єднання тощо; б) на мезорівні – організації, групи тощо; в) на мікрорівні – особистість, товар, послуга тощо).

Наука, що досліджує І., отримала назву іміджологія. Фахівець з формування І. називається іміджмейкером.

Вперше термін "імідж" почав використовуватися в США у комерційній рекламі. Використання поняття І. в той час мало виключно практично-прикладний характер. До наукового обігу поняття І. увійшло на початку 60-х років ХХ ст. Але його використання було пов'язане здебільшого з передвиборчою діяльністю політиків. Серед зарубіжних вчених, які досліджували проблеми І. того часу, можна назвати Л. Брауна, Дж. Джеймса, Ф. Дейвіса та ін.

Існує багато класифікацій типів І., побудованих на основі різних критеріїв. З урахуванням даних критеріїв виділяють, наприклад, такі типи іміджу: 1) за сферою формування – політичний, економічний, управлінський тощо; 2) за суб'єктом, стосовно якого формується І. – нації, політичної партії, організації, особистості тощо; 3) за характером формування – безпосередній, опосередкований; 4) за характером емоційного впливу на аудиторію – позитивний (І., що притягує), негативний (імідж, що відштовхує); 5) за ступенем досягнення цілей – ефективний, неефективний; 6) за обсягом аудиторії, серед якої формується І., – "прицільно-точковий", "масовий"; 7) за ступенем самоконтролю – спонтанний, керований; 8) за ступенем раціональності сприйняття І. – когнітивний, емоційний та ін.

Значну роль у створенні І. Відіграють спеціальні технології. Вони можуть бути різними за цілями і результатами, змістом і витратами, термінами застосування і економічною ефективністю. Разом з тим вони містять ряд спільних структурних компонентів, до яких належать: 1) дослідження реального стану вже існуючого І., у ході якого з'ясовуються його якості, особливості, характерні риси, можливі переваги; 2) проведення маркетингового дослідження, що передбачає вивчення відповідного сегменту ринку, що має пряме відношення до

об'єкту, стосовно якого створюється І.; 3) підготовка ескізу І. "ділового портрету" та плану його створення, що є найбільш важливим елементом свідомого, керованого і ефективного створення; 4) власне впровадження розробленого плану створення І.; 5) дослідження кількісних та якісних показників впливу (показники позитивності, негативності, оптимальності, тривалості існування та стійкості І.; витрати на створення та підтримку І. тощо).

Карамушка Л. М., Креденцер О. В.

Імператив (лат. – вимога, владний + наказую). У філософії І. – загальний, фундаментальний, моральний припис. І. Кант виокремлював гіпотетичний та категоричний І., де перший має силу лише за певних умов, а другий виражає безумовну норму, визначає форму й принцип поведінки.

Чернець В. Г.

Інвестиційна привабливість – справедлива кількісна і якісна характеристика зовнішнього і внутрішнього середовища об'єкта потенційно можливого інвестування. Розрізняють два підходи до І. п. – з позицій інвестора та з прив'язкою до об'єкта. З позицій інвестора І. п. розглядається як узагальнена характеристика переваг і недоліків об'єкта інвестування, характеристика доцільності щодо інвестування в термінах здійснення інвестиційної діяльності з максимальним ефектом за мінімальних витрат, рівень задоволення фінансових, виробничих, організаційних та інших вимог чи інтересів інвестора щодо конкретного об'єкта.

І. п. є результатом узгодження інтересів учасників інвестиційного процесу, оскільки рівень ефективності інвестицій при прийнятті рішення щодо інвестування має вирішальне значення для інвестора, а обсяг інвестицій та умови, на яких вони надаються, є дуже важливими для особи, яка прагне їх залучити. Рівень І. п. підвищується при швидкому досягненні консенсусу між суб'єктами інвестиційного процесу. Головне завдання І. п. полягає у реалізації стратегії отримання максимального прибутку або іншого ефекту від вкладеного капіталу.

З прив'язкою до об'єкта інвестування розрізняють І. п. держави, регіонів, галузей, видів діяльності, ринку, підприємства, проектів та фінансових інструментів.

I. п. реалізується в обсягах і напрямках інвестиційної активності та разом з нею визначає характеристики інвестиційного клімату. Оцінка I. п. будь-якого об'єкта включає в себе вивчення політичної, економічної та соціальної ситуації в державі.

Кремень О. І.

Індетермінізм (лат. – невизначений, необмежений) – вчення про те, що існують явища та події, для яких причина не існує або не може бути визначеною.

Баранівський В. Ф.

Індивід – одиничний представник людського роду, носій сукупності морфологічних, фізіологічних і психічних ознак, що відрізняють його від представників інших видів живих істот. Часто термін I. використовується як синонім понять "особистість", "суб'єкт" для характеристики окремої людини на відміну від характеристики групи.

I. є кожна людина, індивідні властивості (сукупність психофізіологічних властивостей і задатків, уроджені потреби, потенційні можливості формування вищих психічних функцій і ін.) властиві їй від народження (за винятком випадків важкої уродженої патології). Натомість, особистісні характеристики не є уродженими, вони формуються в умовах діяльності, спілкування з іншими людьми, засвоєння людської культури. У процесі онтогенетичного розвитку I. стає особистістю, індивідуальністю, свідомим суб'єктом поведінки та діяльності.

Турбан В. В.

Індивід – індивідуальність – особистість Розгляд сутності людини крізь призму феноменів індивід – індивідуальність – особистість ілюструє розвиток свідомості від стадії архаїчної, інфантильної до вищого моменту трансцендентності – здатності сформувати в собі "безкінечну персону" (Г. Гегель).

Оскільки багатомірний світ визначається не лише фізичними координатами, а й культурно-соціальними та духовно-морально-етичними вимірами, то інтегральний розвиток світу потребує інтегральної свідомості, здатної ідентифікувати різноманітність світу. Інтегральна свідомість відіграє визначальну роль у процесі соціального становлення сучасного психотипу людини – цілісної особистості часів Суспільства

знання, за термінологією Гегеля, особистості, яка пізнала свою загальність і зберегла одиничність.

Сучасні глобалізаційні процеси ідентифікують рівень самовідчуття людиною себе громадянином Землі з тією мірою морально-етичної само-відповідальності, якою оперує космогенез. Такою морально самокерованою людиною є особистість – суб'єкт свідомості, для якої моральною нормою є новий рівень адаптації переоцінки традиційних понять, пов'язаних з відкриттям нової інформації про Всесвіт з точки зору космогенезу, енергії космічного простору донедавна не знайомих людині. Особистість – новий психотип людини, налаштованої сприймати інформаційні феномени, направлені на удосконалення людської форми життя завдяки астеріації (готовності подолати стереотип мислення) – переходу на новий рівень сінархізованої свідомості, за якої умовність "успіху" знімається в парадигмі творчості. Таким чином, особистість набуває досвіду бачення цілісності світу, в якому пошук балансу опозиції стимулює розширення свідомості.

Процеси еволюції суспільства від хаотичної множинності до упорядкованості за умови попереднього розвитку самотності кожного виступають передумовами розвитку особистості. Розуміння того, що "Я" існую доки існуєш "Ти", а "Ти" існуєш доки існую "Я", характеризує особистість.

"Я" первісної людини в її незборимому бажанні злитися із своїми сородичами виступає як "Ми". Можна стверджувати, що ціле – суспільство домінує над частковим – людиною, позбавляючи її права на вчинок, на самовизначення. А як наслідок – людина первісного суспільства – індивід у значенні "несамостійності", певної "похідності", одиниці біосоціального данника.

Закрита, фіксована, неподільна опозиція шукає розради в усвідомленні відмінностей між "Я" і "Ми", внаслідок чого відбувається розщеплення людини і роду. Проекцією колективного позасвідомого виступають фігури Лідера, Героя Античності. Психологію античної людини не можна збагнути поза феноменом "амеханії" (неможливість діяти), яку Л.М. Баткін слушно порівнює з коливанням в індивіді космічних важелів.

І тим не менш, індивід зробив крок уперед у пошуку свого "Я". Заперечення положення первісного індивіда "Я"-не-"Я", дає античному індивіду право сказати "Я" – "Я". Хоча швидше це інтуїтивне відчуття, ніж усвідомлена позиція. Позаяк, античний індивід позбавлений можливості прояву своєї волі, його самосвідомість формує у нього

відповідальність за свою долю й благополуччя, але в межах, визначених абсолютним розумом. Антична держава, як і раніше, панує над індивідом (окрема людина підкорена суспільству, людина виконує обов'язок перед богами) – як і раніше, ціле панує над окремим.

На рубежі Античності та Середньовіччя пластицизм світосприйняття зазнає кризи, мислення зазнає великих змін: екстравертність Античності змінюється інтровертністю Середньовіччя.

Домінантами Середньовіччя, що стали вічно актуальними, є совість, "новий ліризм" і "нова" індивідуальність (М.А. Ігнатенко). Поява естетико-морального феномена – совісті (феномена остільки, оскільки совість – глибоко моністичне почуття, що відображає уміння людини відповісти за свою поведінку перед самою собою, а потім перед людьми, суспільством) дає право говорити про появу першої ознаки індивідуальності у середньовічній людини, однак поки що тільки у сфері чуттєвості, в морально-етичному вимірі.

По суті відбулося перше заперечення заперечення у ході історичного розвитку суспільства: Античність, заперечуючи дрібне ділення людей на общини, запропонувала державу, тобто змінила спільність на суспільство. Середньовіччя, заперечуючи заперечення, повернуло людину, втім, на вищому рівні, до спільності – корпорації, внутрішні зв'язки якої були міцніші, ніж зв'язки між корпораціями або індивідами, які належали до різних корпорацій.

Складність ситуації, в якій проходило становлення свідомості середньовічної людини, – подвійне підкорення, з одного боку – світу як такому, вираженому в опосередкованому богом процесі самопізнання, який сприяв становленню душевних якостей людини, її чуттєвості, совісті, традицій психологізму, а з іншого – строго регламентованому соціальному корпоративізму, що стали основою подальшого усвідомлення опозиції "Я" – "Ми".

Тож про середньовічну людину, також, можна говорити як про індивіда, позаяк вона спроможна показати свою одиничність лише через загальне, властиве цілій категорії людей (корпорації), а не через організуючий центр свого індивідуального внутрішнього життя, вона усвідомлює себе переважно через виконання соціальної ролі, а не через виконувану діяльність. Однак, ще раз підкреслимо, що середньовічна людина завдяки своїй заглибленій чуттєвості і саме у сфері чуттєвості (психологізм, ліризм, совість) поклала початок індивідуальності.

Прагнення унікальності та особистої неповторності за часів Відродження своєї черги чуттєве спрямує до раціо, і знову стануть нагальними досягнення Античності у розвитку Его-свідомості індивідуальності, але вже на новому витку розвитку – через Видатну Особистість, надасть людині можливість зробити крок вперед до свідомості особистості.

Хоча складається враження, що ренесансна людина дійсно усвідомила себе суб`єктом історії та взяла на себе відповідальність за долю світу і свою власну, однак, Титан Відродження був настільки ж невилний у своєму виборі як і Герой Античності, оскільки він мусив відповідати взірцеві – "універсальній людині", що здатна не бути подібною до самої себе та до інших. Більше того, у поєднанні з ренесансним індивідуалізмом вимога наслідування взірця *virtu* (особиста доблесть, талант, цілісність натури) означала, що ідеал людини Відродження є ідеал індивідуального, виключеного із суспільного цілого, з плину суспільної історії. Така виключеність є зрозумілою реакцією на руйнацію феодального усталеного суспільного порядку, але, з іншого боку, зазначена виключеність виявляла дійсне безсилля і безпомічність: у залученні "універсальної людини" до суспільного процесу її *virtu* зіштовхувалось з фортуною – на чому закінчувалась самотійність, само-діяльність та само-відповідальність ренесансного героя.

Відродження дало людині відчуття автономного "Я", в якому людина і шукала надалі основи власного існування і власної діяльності, а також – причини недосконалості світу. Але Відродження не могло і не змогло звести автономного індивіда і суспільне ціле: стверджуючи міць і красу людини-Титана, воно закінчилось утопіями, де одиничне життя цілком приносилось в жертву цілому. Таким чином, Відродження виявило новий конфлікт: протиріччя між цілим і одиничним, сприяло усвідомленню опозицій між суспільством і людиною, відділивши останню від роду, стану, корпорації. З самоцілі універсальність людини Ренесансу перетворилась на засіб.

Доба Просвітництва стає наступним кроком на шляху до переконання в особливій, вирішальній ролі стану просвітництва і знань у соціальному розвитку. Характерною особливістю світогляду Просвітництва був специфічний "раціоналізм", що зміцнив прагнення пояснити світ у самоочевидних поняттях – уподібнюючи розумне до механічного і виводячи одне через інше. У світогляді Просвітництва створилося сплетіння рівностей: природне = розумне = корисне = законне = пізнаване = здійснимо.

Пошук особистості в період доби Нового Часу відбувається на теренах теоретичного та практичного ствердження людини як суб`єкта історичної дії, утвердження цінності і самодостатності особистості, суспільної значимості приватного людського життя. Проблема взаємодії соціальної спільності і одиничної людини, колективу і особистості мусить бути вирішеною на користь останньої.

Будучи суб`єктом свідомості і свободи, людина виходить за межі наявного буття. Саме в цьому виході закладена можливість суспільного прогресу, і це означає, що людина як суб`єкт зводиться в першу чергу до духовної активності, до розумності і чуттєвості.

На противагу механістичній ієрархії побудови світу (бюрократичні структури централізованої влади), що обмежує свободу та заважає розвитку свідомості, сінархічна ієрархія виступає основою творчої еволюції свідомості. Мобільна свідомість, розпоряджаючись великою групою трансперсональних переживань, спроможна легко визначитись з балансом усвідомлених опозицій (ціле – частина).

Таким чином, розвиток свідомості однієї людини обумовлений й обумовлює укрупнення соціальних систем, створюючи багатомірну картину світу, яку характеризує процес міжкультурної дифузії.

Пріоритетними особистісними рисами виступають етична рефлексія, трансцендентність, здатність бути наскрізною ланкою різних світів, їх зв'язком і шляхом спадкоємності тощо.

Історико-еволюційний підхід у розв'язанні проблеми становлення особистості дозволив виокремити етапи трансформації свідомості: від повного злиття "Я" з родом у первіснообщинному суспільстві до пластичних форм узнавання, а не пізнання світу і себе в античній культурі (часткове відділення від цілого, але не самодостатність, що бачимо у порівнянні людиною своїх дій з "відпрацьованими" діями богів) – шлях індивіда; від опосередкованого через ідею бога процесу самопізнання у Середньовіччі – створення психологічного і самобутнього художнього образу (літургійного), розвиток душевних якостей – ліризму через примат розуму в епоху Ренесансу (живопис – наука) до наділення розуму чуттєвістю (метафора у науці) в епоху Просвітництва – шлях індивідуальності (поглиблена чуттєвість – примат розуму – чуттєвий розум); від особистісного виплеску анархічної свідомості модернізму – егоцентризму ("Я" – все, цілого – немає) через розірвану свідомість постмодернізму (толерантність без спів-чуття) до сприйняття себе час-

тиною людства ("Я" існую доки існуєш "Ти", "Ти" існуєш доки існую "Я") у суспільстві знання – засвідчує значення суспільних умов у становленні особистості. Злиття пізнаних опозицій, вирішення протиріч у єдності характеризує центроверсію свідомості, тобто досягнення того рівня Самості (за К. Юнгом), що, усвідомлюючи всі опозиції, осягає їх.

Кузнецова І. В.

Індивідуалізм (лат. – неподільне) – філософсько-етичний принцип, який стверджує пріоритет та автономію особистості перед будь-якою формою соціальної спільноти (спільності).

Баранівський В. Ф.

Індивідуальність – індивід як суб'єкт свого життєвого шляху, унікальна, самобутня особистість, що реалізує себе в життєтворчості. За визначенням Б.Г. Ананьєва, І. – це вершина всієї структури особистісних властивостей, "глибина" особистості.

І. втілює в собі сутнісні характеристики психічних потенцій людини в їх індивідуальному своєрідному сполученні, сукупність особливих, одиничних і неповторних властивостей. Людина як індивідуальність розкривається в самобутньому, авторському "прочитанні" соціальних норм життя, у виробленні власного, суто індивідуального (унікального, неповторного) способу життя, свого світогляду, власного ("не загального") обличчя. І. виявляється в онтогенезі в процесі спонтанного саморозвитку суб'єкта, психічної активності, інтенсивності і спрямованості якої формує "зріле" ядро суб'єктності. Продуктом його функціонування стає самосвідомість, Я-концепція, психічного новотвору, рефлексія, "внутрішня картина світу", у цілому життєвий світ особистості. Прояви І. – когнітивні, емоційно-вольові характеристики, інтелект, здібності, творчість, наднормативна активність, вчинок.

Показниками зрілої І. виступають потреби у вільному самовираженні і самоактуалізації за будь-яких життєвих обставин. І. – це спосіб буття, внутрішня визначеність, діалог із самим собою, тотальна рефлексія всього життя. Особливістю І. є здатність зберігатися і саморозвиватися автономно від зовнішніх впливів, усередині "замкнутого контуру" суб'єкта психічної активності. Розвинути і зберегти І. – означає пройти шлях індивідуації, стати окремою істотою у своїй унікальності, самоздійснитися.

Турбан В. В.

Індукція (лат. – наведення) – філософський і взагалі науковий метод руху знання від окремого, особливого до загального та закономірного. Знання, яке здобує за допомогою І., називається індуктивним.

Баранівський В. Ф.

Індустріальне суспільство – стан суспільного поступу, що характеризується складною системою поділу праці, машинним виробництвом, його механізацією та автоматизацією, загальнонаціональним ринком. Поняття *індустріальне суспільство* запроваджено французьким соціалістом-утопістом А. Сен-Сімоном для характеристики промислового суспільства, що приходить на зміну індустріальному (аграрному) суспільству.

І. с. характеризується такими визначальними чинниками: наявністю приватної власності; бізнесом як рушійної сили суспільного поступу; наявністю плюралістичної демократії; відсутністю антагонізму, соціальних конфліктів, а також високою мобільністю зв'язків, транспорту, істотними змінами в задоволенні потреб населення, розширенні прав і свобод громадян, широкою основою їх виборчих прав, дотриманням загальноцивілізаційних норм співжиття. У теоретичних системах Д. Белла, З. Бжезинського, А. Тоффлера та ін. І. с. розглядається як перехідний стан до більш розвиненого "постіндустріального" суспільства.

Шпаченко В. П.

Інноваційні соціальні технології – процесуально структурована сукупність прийомів та методів, спрямованих на вивчення, актуалізацію та оптимізацію інноваційної діяльності, внаслідок якої створюються та матеріалізуються нововведення, що викликають якісні зміни у різноманітних сферах життєдіяльності суспільства, орієнтовані на раціональне використання матеріальних, економічних та соціальних ресурсів. Суспільно-історична практика більшості країн світу та України зокрема показала, що ефективне здійснення інноваційних процесів, однозначно вимагає використання соціогуманітарного знання (як теоретичних конструкцій, так і конкретних методів дослідження різноманітних соціальних явищ) як засобу оптимізації інноваційних процесів та побудови інноваційної діяльності на усіх рівнях.

Баранівський В. Ф.

Інтегративна культурологія – гуманітарна наука та навчальна дисципліна, де об'єктом дослідження (вивчення) виступає культура як феномен цивілізації та людської діяльності. Викладання І. к. в системі сучасної освіти потребує концептуалізації філософсько-методологічних принципів цього процесу на основі досягнень сучасної філософії культури. Сутнісна специфіка І. к. як навчальної дисципліни полягає в тому, що вивчення національних традицій у царині різних наук (історії, філології, фольклористики, історії філософії, культурології, мистецтвознавства тощо) має відбуватися методом певного світоглядного синтезу, спрямованого на свідоме освоєння і відтворення загальнолюдських смислів та універсальї культури у специфічних формах національного буття.

Підхід І. к. чітко відрізняється від галузевих культурологічних дисциплін. Наприклад, українознавство як інтегративна культурологічна дисципліна визначає свій предмет і завдання – це світоглядний синтез на основі вивчення конкретних галузей національної культури.

У науковому пізнанні, зокрема, актуальних питань І. к. розрізняють два рівні: *емпіричний* та *теоретичний*. Вони відрізняються: глибиною, повнотою, всебічністю осягнення об'єкта, а також цілями, методами досягнення та способами вираження знань. На емпіричному рівні здійснюється спостереження об'єкта, фіксуються факти (події культурно-мистецького життя), проводяться експерименти (соціологічні дослідження, анкетування, запити, тестування тощо), встановлюються емпіричні співвідношення та закономірні зв'язки між окремими явищами. На теоретичному рівні створюються системи знань, теорій, у яких розкриваються загальні зв'язки, формулюються закони в їх системній єдності та цілісності. Емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання розрізняються також і тим, з якого боку вони досліджують об'єкт, яким чином отримують основний зміст знання. На емпіричному рівні наукового пізнання об'єкт відображається з боку його зовнішніх зв'язків і проявів, доступних переважно живому спогляданню. Практичне застосування знання, одержаного на емпіричному рівні, обмежене, а щодо розвитку наукового знання, то воно є початковим, вихідним для побудови теоретичного знання. На емпіричному рівні основний зміст знання одержуються, як правило, з безпосереднього досвіду, тому іноді неможливо визначити ступінь загальності та застосованості одержаного знання. На цьому рівні наукового пізнан-

ня досягаються лише явища, а не сутність. На теоретичному рівні наукового пізнання об'єкт відображається з боку його внутрішніх зв'язків та закономірностей, які досягаються через обробку даних емпіричного знання, а суб'єкт за допомогою мислення виходить за межі того, що дається в безпосередньому досвіді, і здійснює перехід до нового знання.

Отже, емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання І. к. відрізняються:

- *гносеологічною спрямованістю досліджень* (вивчень): на емпіричному рівні пізнання орієнтується на вивчення явищ та поверхових ("видимих") зв'язків між ними, без заглиблення в суттєві зв'язки та відношення; на теоретичному рівні головним гносеологічним завданням є розкриття сутнісних причин та зв'язків між ними;

- *пізнавальними функціями*: головною пізнавальною функцією емпіричного рівня є описова характеристика явищ, теоретичного – їх пояснення;

- *характером і типом одержуваних наукових результатів*: результатами емпіричного рівня є наукові факти, закономірні взаємозв'язки між окремими явищами; на теоретичному рівні знання фіксуються у формі сутнісних законів, теорій, теоретичних систем;

- *методами одержання знань*: основними методами емпіричного рівня є спостереження, опис, вимірювання, експеримент, індуктивне узагальнення; теоретичного рівня – аксіоматичний, гіпотетико-дедуктивний методи, ідеалізації, єдність логічного та історичного, сходження від абстрактного до конкретного.

- *співвідношенням чуттєвого* (домінує на емпіричному рівні) *та раціонального* (на теоретичному рівні) *компонентів у пізнанні*.

Враховуючи вищевикладене, необхідно визначити роль І. к. як методологічної основи стосовно вивчення культурології як науки та навчальної дисципліни. Специфіка вивчення (дослідження) об'єкта, предмета та змісту культурології зумовлює вибір відповідних принципів, методологічних підходів та методів. Перш за все, загальнонауковими принципами розгляду проблем культурології мають стати принципи: історизму, джерельної мотивації, об'єктивності, всебічності розгляду, наступності та дослідницької повноти. Вони забезпечують науковість та повноту вивчення (дослідження) актуальних проблем І. к.

Горенко Л. І.

Інтелект (від лат. – розум, порозуміння) – сукупність будь-яких різноманітних розумових здібностей, що забезпечують успішність пізнавальної діяльності людини.

У сучасній психологічній науці не існує єдності у розкритті цього терміна. Різні дослідники пов'язують І. з системою розумових операцій, із стилем та стратегією вирішення життєвих проблем, з ефективністю індивідуального підходу до ситуації, яка потребує пізнавальної активності. Тлумачення І. можливе у двох напрямках: І. як глобальна інтегральна біопсихічна особливість людини, що характеризує її можливості в адаптації; у вузькому розумінні – І. об'єднує в собі узагальнену характеристику розумових здібностей людини. Виникнення поняття *інтелект* також пов'язано зі спробами оцінити за допомогою спеціальних психологічних тестів розумові та творчі можливості людини. Пов'язуючи І. з мисленням, доцільно співвіднести його з пізнавальною діяльністю людини, з тією формою прояву мислення, що пов'язана з переробкою інформації та вирішенням певних розумових завдань.

Яковенко О. В.

Інтент-аналіз – методика аналізу змістовно-емоційних аспектів мовлення конкретного суб'єкта з метою виявлення інтенцій. Терміном інтенція позначається суб'єктивна спрямованість думки людини на якийсь об'єкт, наміри чи мету, виражені в активності свідомості суб'єкта. Іntenціональний зміст мови людини є його важливою характеристикою.

Використання методу І.-а. в політичній аналітиці дозволяє досягти наступних цілей: реконструювати інтенції політика за його мовою, аналізуючи будь-які тексти й виступи того, хто говорить. Метод застосовується для аналізу виступів політиків за різних ситуацій: конфліктне протистояння влади, передвиборні кампанії, теле- й радіоінтерв'ю, публікації в пресі тощо. Результати дослідження дозволяють розкрити прихований підтекст виступів, недоступний при інших формах аналізу, що використовуються політичною аналітикою.

Мова завжди має певну спрямованість, мету. Будь-який монолог, навіть без усвідомлення промовця, спрямований на зміну переконань того, хто слухає. Мова несе в собі інформацію про емоційну складову промовця. Які політичні ідеали й ідеї є предметом його думок, наскільки політик щирий і притримується своїх політичних принципів, наскільки

широке коло його інтересів? Політична мова в цьому плані особливо цікава. Наскільки суб'єкт доброзичливий до опонентів, чи здатний він до толерантності, до плюралізму, чи виражає він терпимість або агресію до співрозмовника, наскільки він егоїстичний, і наскільки насправді його цікавлять інші люди? Ці й багато інших подібних показників приховані в тому, що людина говорить.

Інтенціональна спрямованість промовця становить центральну частину психологічного змісту мови. Слова, значеннєві конструкції тексту використовуються для того, щоб передати тим, кому призначений текст, певну інформацію або установки, що спонукують діяти, а також прохання, погрози, попередження про небезпеку, осудження, схвалення, несхвалення у відношенні тих або інших об'єктів, подій – все це є інтенціями.

Титаренко О. Р.

Інтерпретація тексту культури. У сучасному культуротворчому процесі провідної ролі набуває діяльність, безпосередньо пов'язана не з продукуванням, а саме з трансляцією та інтерпретацією текстів культури, що зумовлено цілями, динамікою та складністю культурно-інформаційних потоків у суспільстві.

Знак як єдність означального та означуваного фактично стає носієм єдності раціонального і чуттєвого, де почуттєві ознаки характеризують означальне, а означуване притаманне саме раціональним ознакам (Ф. де Соссюр). Дихотомія раціо-чуттєвість може бути спроектована в будь-яку реальність культури і якою можна інтерпретувати будь-що: з одного боку, культура інтерпретується як єдність мов (предметних, зображувальних, інших), а з другого боку, семіологія (або семіотика), як теорія про знакові системи, виступає важливою парадигмою інтерпретації культури.

Універсалізація знака робить його метазнаком – знак стає символом. Кожне явище культури розвивається за схемою: поява (спричиняється духовним та соціальним розвитком суспільства), продукування (від спорадичного до активного), втрата актуальності (певною мірою "згортання" – перетворення на знак культури). З часом відбувається "розгортання" – адаптація знака культури – або у первинному значенні, або у набутому новому значенні. "Розгортає" кожний знак культури до будь-якої межі сприйняття кожна людина особисто. Це важливі речі для XXI ст.: роль аксіологічного бар'єру, який в рамках семіології від-

чужується від внутрішнього та зовнішнього світу, належить суто тексту як реальності, як елементу конституювання світу, за Е. Гуссерлем, який формується і структурується свідомістю.

Сприйняття тексту культури є багатоаспектним. Воно включає в себе не лише розуміння змісту висловленого, тобто пізнавальний акт, а й почуттєвий аспект сприйнятого, тобто реципієнт у процесі осягнення логіки розвитку авторської думки має відчувати емоційне переживання автора через власне емоційне переживання. За умови жодних переживань текст культури залишається непізнаним, а отже, незрозумілим. Впливає на процес прийняття тексту неповторна модель світу реципієнта, від якої багато в чому залежить глибина розуміння тексту культури, вміння логіко-емоційно осмислити всі його змістовні компоненти в процесі пізнання смислу життя.

Отже, допоки свідомість людини не почала опановувати текст культури, останній представляє собою лише певну конструкцію, наповнену ідеальним змістом (точку зору автора). Потенціальний зміст тексту культури формується свідомістю реципієнта, що склалася під впливом величезної кількості різноманітних факторів, тому смисл тексту культури виявляється не зовсім вільним від особливостей формуючої його інтенціональної свідомості. Текст культури не є незмінним, непорушним, колись назавжди заданим, а навпаки, передбачає відкритість для свободи сприйняття. Змінена установка пропонує зрозуміти не стільки текст культури, скільки себе і своє життя крізь текст, водночас збагачуючи новим розумінням першопочатковий текст.

Таким чином, І. т. к. свідчить про пошук смислу життя і залежить від смислу, який шукає в житті реципієнт. Більше того, реципієнт, вже як автор інтерпретації, може знайти новий смисл (нова інтерпретація), нове світовідчуття, "розгортаючи" текст в координатах нових умов власного життєвого досвіду. Це свідчить не про втрату істини і смислу тексту культури, а про постійні верифікації різноманітних смислів, тобто текст живе у часі.

Інтерпретація як процес взаємодії людської свідомості з текстом культури актуалізує етичну проблему – взаємозалежність зони свободи і зони відповідальності людини. Смисл життя дійсно необхідно шукати вільно, втім, і відповідально. В епоху переосмислення, перевідкриття універсальних цінностей, саме інтерпретація як шлях пошуку смислу життя через смисл тексту культури дає людині опору в процесі подолання одномірності бінарного стереотипу (як структури,

що розділяє та не забезпечує синтез) та у відновленні цілісного світобачення. Небезпека бінарного мислення криється в схемі "або – або", за якою пари протилежностей ризикують стати протиріччям, яке знімають шляхом редукції діади до монади. Так, спрощений монізм радянських часів вимагав від суспільства "єдино вірної думки". Втім, витоки володарювання бінаризму в Європі можна віднести до IX ст., коли рішенням 8-го Вселенського собору трихотомія людини "тіло – душа – дух" була авторитарно зведена до дихотомії "тіло – душа", що позначається на сьогоденній західній ментальності.

Недосконалість пошуку істини в інтервалі між двома крайніми думками пояснюється лінійністю комбінації із двох величин, тобто між двома протилежними думками знаходиться не істина, а проблема, вирішити яку можливо лише за рамками бінарної схеми (за Г. Гете). Переключення з бінарної парадигми на тернарну стає можливим завдяки синергетиці, суть якої полягає саме у відновленні цілісного світобачення.

Синергетична концепція істотно посилює позиції діалектичного сприйняття та інтерпретації світу, наголошуючи на формуванні навичок відкритості до діалогу, толерантності у сприйнятті Іншого як такого, що робить монологічну та діалогічну соціальну відповідальність фахово засадничою, пріоритетно необхідною у професійній діяльності ретрансляторів, інтерпретаторів та розповсюджувачів текстів культури, тобто фахівців та інституцій, що забезпечують реальне функціонування та тяглість (у єдності спадкоємності та інновацій) культури в суспільстві.

Сучасна соціальна трансформація України актуалізує вимогу до метапрофесійної діяльності культуртрегерів (поняття, що узагальнює усі види діяльності ретрансляторів, інтерпретаторів та розповсюджувачів культури як такої, а також етимологічно відповідає особливостям процесів міжкультурної дифузії) глибоке розуміння потоків знань та інформації, виконання свого професійного (локального) завдання у контексті існуючого ціннісно-орієнтованого над-завдання.

Кузнєцова І. В.

Інтуїція (лат. – пильно, уважно дивитися) – чуття, проникливість, безпосереднє осягнення істини без логічного обґрунтування, засноване на попередньому досвіді; у військовій справі – здатність швидко оцінювати ситуацію, реагувати на її зміни та приймати правильні рішення без попереднього логічного розмірковування.

Баранівський В. Ф.

Інформаційне суспільство – тип постіндустріального суспільства, в якому головними продуктами виробництва є інформація і знання. Основними характеристиками І. с. є: збільшення ролі інформації і знань у житті суспільства; збільшення долі інформаційних комунікацій, продуктів та послуг; створення глобального інформаційного простору, який забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей; їх доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їхніх потреб щодо інформаційних продуктів і послуг.

І. с. – це філософсько-соціологічна концепція, що визначає головним фактором розвитку суспільства виробництво та використання науково-технічної та іншої інформації. Концепція І. с. є різновидом теорії постіндустріального суспільства, засновниками якої були З. Бжезинський, О. Белл, О. Тоффлер. Прибічники теорії І. с. пов'язують його становлення з домінуванням четвертого інформаційного сектору економіки, наступного після сільського господарства, промисловості та сфери послуг. При цьому стверджується, що капітал і праця, які є основою індустріального суспільства, поступаються місцем інформації та знанню у сучасному суспільстві. Революціонізуючі дії інформаційних технологій призводять до того, що в І. с. класи змінюються соціально недиференційованими "інформаційними спільнотами".

Однією з головних умов функціонування І. с. є забезпечення навчання, виховання, професійної підготовки людини для роботи в І. с., вдосконалення навчальних планів, відкриття нових спеціальностей із новітніх інформаційно-комунікативних технологій, втілення принципу освіти протягом усього життя

Впровадження Основних засад розвитку І. с. в Україні на 2007 – 2015 роки дасть можливість забезпечити позитивні зміни в життєдіяльності суспільства і людини, а саме: збільшити рівень захисту прав і свобод людини та її добробуту, активізувати участь громадян в управлінській діяльності, сприяти розвитку демократії; підвищити конкурентоспроможність України, ефективність державного управління, продуктивність праці у всіх сферах економічної діяльності, рівень інформаційної безпеки людини, суспільства, держави, ступінь розвитку інформаційно-телекомунікаційної відкритості; забезпечити перехід економіки до моделі науково-технічного та інноваційного розвитку, збільшити частку наукоємної продукції, сприяти якості та доступності послуг освіти, науки, культури, охорони здоров'я за

рахунок впровадження інформаційно-комунікаційних технологій тощо. Завдяки цьому забезпечується найбільший прогрес і свобода людини, можливість її всебічної реалізації.

Корецька А. І.

Інформація (від лат. – роз'яснення, уявлення, ознайомлення) – у філософському розумінні – одна із форм відображення. Це поняття відоме з періоду античної філософії, його розуміли як відомості про щось. Але з розвитком науки і технічним прогресом І. набуває значного поширення і постає питання про використання І. з огляду на її кількісний вимір. Математична теорія І. пов'язана з іменем видатного американського вченого К. Шенона, який в роботі "Математична теорія зв'язку" визначає І. як зменшення невизначеності. Рівень невизначеності вивчається поняттям ентропія. І. – це процес, за якого людина через створену нею систему машин може сприймати І., яка дає уявлення про об'єктивні процеси навколишнього світу. І. властива всім предметам і явищам об'єктивного світу. За функціонуванням усі живі об'єкти знаходяться в "інформаційному полі". Складовими І. є джерело повідомлення інформації, яка дає певні кодування інформації в якості певних знаків, форми розробки інформації, а також передачу цієї інформації до іншого об'єкта (людині). Поняття І. є центральним у кібернетиці. Шенон запропонував вживати це поняття як управління і зв'язок, який існує в живій і неживій матерії. Зараз це поняття розглядається як загальнонауковий метод пізнання. У філософському аспекті І. – це форма відображення, яка може передаватися у певних формах.

Ключніков В. П.

Ірраціоналізм (лат. – несвідоме, нерозумне) – філософські течії, які виділяють в якості онтологічних та гносеологічних основ позарозумне начало. Ірраціональному та містичному надається статус рівності з розумом та раціональністю як у пізнанні світу, так і в його основах. Такий підхід до досягнення дійсності притаманний будь-якій історичній епосі, навіть простежується в період найвищого розквіту раціональної філософії (наприклад, філософські ідеї Ж.-Ж. Руссо, І. В. Гете, Ф. Шлегеля та інших німецьких романтиків, які закликали до відмови від блукань "в порожньому просторі абсолютної думки"). Водночас, остаточного оформлення І. набуває в кінці ХІХ – поч. ХХ ст.

У філософії життя (Ф. Ніцше, В. Дильтей, О. Шпенглер, А. Бергсон) ірраціональне тематизується, завдяки чому обґрунтовується новий предмет філософського осмислення у вигляді інтуїтивного, до- або позатеоретичного знання, а сама філософія з мислення про світ у поняттях перетворюється на ствердження інтуїтивного сприйняття дійсності. І. піддає критиці соціальний та культурний прогрес, оскільки вбачає в ньому домінування влади науки й техніки та просвітительських духовних цінностей, що призводить, з точки зору І., до занепаду справді творчого культурного початку (О. Шпенглер "Занепад Європи"). У Німеччині, приміром, ірраціоналізм набув своїх найбільш реакційних форм у царині політичних теорій – у націонал-соціалізмі, що заперечували саморегуляцію соціальних спільнот за допомогою суспільних законів. Подальший розвиток І. пов'язаний з феноменологією, екзистенціалізмом та різновидами неопозитивізму. В другій половині ХХ ст. в структуралізмі з'являються спроби раціоналізації ірраціонального, тобто залучення до пізнання того, що вважалося витоково непізнаваним. Мовиться про дослідження об'єктивних проявів соціальної обумовленості свідомості та людської поведінки (аналіз первісного міфологічного мислення як колективного безсвідомого К. Леві-Стросса та ін.). Поява на утвердження І. призвели до сучасного розуміння раціоналізму та ірраціоналізму як взаємодоповнюючих складових реальності (принцип доповнюваності Нільса Бора).

Гаврилюк Т. В.

Ірраціональне – те, що не може бути досягнуте розумом, і очевидно, не підпорядковується законам логіки.

Баранівський В. Ф.

Іслам (араб. – покірність, віддання себе Богу) – одна з світових релігій (понад 800 млн. віруючих). Виник у VII ст. в Аравії. Засновником І. є пророк Мухаммед (бл. 570–632 рр.). Головні догмати: визнання єдиним богом Аллаха, а пророка Мухаммеда (Магомета) – його посланником, вчення про цілковиту залежність усього існуючого від волі бога, який наперед визначає долю кожної людини. Головні поняття мусульманства – "іслам", "дін", "імам". І. у широкому значенні означає весь світ, у межах якого встановилися та діють закони Корану. Цій царині протистоїть "дар-ал-хараб" – територія війни, де І.

повинен ствердитися за допомогою джихаду ("священної війни"). Дін – релігія, закон, звід правил. Імам (віра) розуміється передусім як "свідчення" про об'єкт своєї віри. Головні вимоги до людини – йти шляхом удосконалення, дотримуючись законів Корану. Характерною ознакою І. є його роль як соціального та культурного регулятора. У І. існують два головні напрями – сунізм (репрезентує ортодоксальну гілку – 90% віруючих), та шиїзм (відрізняється тлумаченням низки мусульманських догматів – близько 10% віруючих). В Україні діє близько 200 мусульманських громад, більша частина яких знаходиться у Криму.

Баранівський В. Ф.

Істина – філософська категорія, яка відображує ступінь відповідності людських знань дійсності. І. є важливою категорією теорії пізнання (гносеології). В І. відображуються об'єктивні процеси природних і соціальних явищ, показується рівень цих знань, послідовність процесу пізнання. Тому, формулюючи І., неодмінно виходять з визначення таких її характеристик. І. – єдина, але складається з таких аспектів: об'єктивність, відносність, конкретність і абсолютність. І. об'єктивна означає, що вона фіксує, відображує ті процеси, які існують об'єктивно і не залежать від свідомості, вони тільки відображують об'єктивні, ті реальні, які існують. І. – це процес, який відбувається у свідомості і який іде від незнання до знання, від чуттєвого до раціонального, від явища до сутності об'єкта пізнання. І. завжди відносна, бо вона не може охопити змісту всього процесу пізнання. Визнання відносності І. означає заперечення об'єктивності І., що стосується певного моменту – пізнавального, історичного, логічного. І. завжди конкретна, бо в ній відображується конкретний об'єкт. І. – єдність об'єктивного і суб'єктивного, І. складає основу гносеології як філософського вчення про діалектичний характер пізнання. І. є основою теорії пізнання, сутність якої полягає у послідовності пізнання. Пізнання починається з простого спостереження до абстрактно-логічного і до практики. Тільки на практиці перевіряється достовірність, істинність наших знань. Вищою формою досягнення І. є наукові теорії, закони природничих і соціальних процесів.

Ключніков В. П.

Історична свідомість – сукупність міфологічних, фольклорних, історико-художніх, наукових і суспільних цінностей, кількість і зміст яких відповідає системі видів духовної діяльності та відносин су-

пільства в історичному поступі. До І. с. входять такі важливі компоненти: соціальна пам'ять; історичні факти; історичні закони; суспільно-історичне передбачення та суспільні ідеали, які перебувають у тісній взаємодії і детерміновані відповідними матеріальними умовами життєдіяльності суспільства.

У своїй сукупності І. с. є однією із форм суспільної свідомості, у якій містяться як буденно-практичні (відчуття, сприйняття, уявлення, емоції, традиції та ін.), так і знання, цінність яких у відповідних історичних епохах і фазах розвитку людської цивілізації нерівномірні. З поступальним розвитком історії дедалі зростає теоретичний рівень І. с., яка у сучасних умовах виявляє свою сутність як наукова ідеологія правового громадянського суспільства, що нині формується в складних суперечностях і висхідних тенденціях.

Аналіз І. с. передбачає системний філософсько-історичний підхід, який містить обґрунтування її як історичної культури, як складний і тривалий процес усвідомлення людиною специфіки свого становища у світі історичного простору і часу; вона невід'ємно об'єднує як індивідуальний, так і суспільний процес відтворення об'єктивної дійсності і відповідно до світоглядно-ціннісної орієнтації людини виступає як її історична самосвідомість дійсного і прогнозуючого майбутнього. І. с. в усій її багатогранності аспектів і виконання суспільних функцій складає сутність історичної культури особи, соціальної групи, нації, суспільства і виступає важливим чинником конструктивно-перетворювальної діяльності на магістральних шляхах творення нового суспільного буття.

Надольний І. Ф.

Історичні етапи розвитку філософії:

- Філософія Стародавньої Індії та Китаю.
- Філософія Стародавньої Греції та Риму.
- Філософія Середньовіччя.
- Філософія епохи Відродження.
- Філософія Нового часу.
- Філософія французького Просвітництва.
- Німецька класична філософія.
- Марксистська філософія.
- Сучасна світова філософія.

Ключніков В. П.

К

Казуїстика (від лат. – випадок; казуальний – випадковий, одиничний, що не піддається узагальненню) – спритність, винахідливість у суперечці, у доведенні хибних або сумнівних положень; в юриспруденції – розгляд окремих складних судових справ (казусів) з огляду на те, як вони повинні вирішуватися згідно з нормами права; застосування до поодиноких випадків (казусів) загальних догматичних положень у схоластичній теології та середньовічній юриспруденції.

Борозенець Т. А.

Кампанелла Томмазо (до постригу в ченці у 1582 р. – Джованні Доменіко; 1568–1639) – італійський філософ і політичний мислитель, один з перших теоретиків утопічного соціалізму. Народився у бідній сім'ї шевця, займався самоосвітою. Брав участь у національно-визвольному русі у Калабрії. Переслідувався інквізицією за еретичні погляди. За участь у підготовці повстання 1598 р. був засуджений до довічного ув'язнення й підданий тортурам. 1629 р. на прохання папи Урбана VIII звільнений. Щоб уникнути нового арешту, 1634 р. втік до Франції. Автор багатьох праць з філософії, теології, політики, астрономії, астрології, медицини. Соціально-політичні погляди К. відображені у його трактатах "Монархія Месії" і "Про найліпшу державу", але найсистемніше – в найвідомішому творі "Місто Сонця" (1602 р., опубл. 1623 р.). Ідеї утопічного соціалізму К. виклав під виглядом опису порядків на уявному острові Тапробана. У Місті Сонця не існує приватної власності, а також сім'ї та шлюбу; немає рабства. У виробництві, яке має ремісничий характер і здійснюється групами (5–10 осіб), обов'язковий робочий день триває 4 години. Усі громадяни займаються науками та сезонними сільськогосподарськими роботами, що, на думку К., має усунути відмінності між розумовою й фізичною працею та між умовами міського й сільського життя. Потреби громадян прості, примітивізовані і строго контролюються, задовольняються шляхом розподілу продукції. Державний устрій у Місті Сонця поєднує авторитарні та демократичні риси: державою одноособово керує правитель з трьома помічниками – Силою, Мудрістю, Любов'ю; також передбачається Велика рада всіх громадян і Мала рада як представницький орган.

Бушанський В. В.

Капітал (від лат. – головний) – головне майно, яке складає основу економічної діяльності підприємства, вартість, яка приносить додаткову вартість. Економічна категорія, яка набула наукового статусу у період виникнення та існування капіталізму як соціально-економічної системи. У зв'язку з ринковими відносинами, які склалися в Україні, ця категорія посідає значне місце в економічному житті України. К. Маркс сформулював загальну формулу капіталу, яка відображує процес зростання вартості (Г–Т–Г). Це відома формула: Г – гроші – Т – товар, Г – гроші з приростом, який становить додаткову вартість.

Ключніков В. П.

"Капітал" К. Маркса – основна праця К. Маркса, яка має велике теоретичне та практичне значення за сучасних умов ринкових відносин. На прикладі розвитку капіталізму М. розкрив діалектику всієї економічної системи. Написанню "К." передувала праця "Передмова до критики політичної економії" (1859 р.). "К". складається із 4 томів, над цим твором М. працював, починаючи з 40-х років ХІХ ст. і до кінця свого життя. Перший том, який є основним, було опубліковано у 1867 р. Рукописний матеріал (23 томи) підготував до друку і видав протягом 1885–1894 рр. Ф. Енгельс. Четвертий том вийшов у 1910 р. – матеріали цього тому підготував до друку і видав К. Каутський (1854–1938 рр.), один із лідерів німецької соціалдемократії. Перший і третій томи присвячені теоретичним засадам аналізу капіталізму як економічної системи, характеру її розвитку. Аналізується важлива економічна категорія – товар як продукт праці, який виробляється для продажу. Кожний товар має споживчу вартість і вартість. У другому томі М. показує процес обороту капіталу, у третьому аналізується процес виробництва, у четвертому томі подається критичний аналіз тогочасних економічних теорій.

Ключніков В. П.

Карма (санскрит – дія, справа, жереб) – одне з основних понять індійської релігійної філософії, що є важливим елементом вчення про переродження (реінкарнацію) душі. Виникло ще у ведійський період розвитку індійської філософії, однак згодом стало однією з головних категорій брахманізму. Присутнє майже у всіх релігійно-філософських системах Індії, є важливим елементом буддійської та джайністської

світоглядних систем. К. – це закон, відповідно до якого відбувається реінкарнація. Якість реінкарнації залежить від співвідношення позитивних та негативних вчинків, здійснених людиною протягом життя. Саме цим визначається, ким стане особа у наступному перевтіленні, а саме: її стать, соціальний статус, тривалість життя, стан здоров'я, рівень достатку тощо. У більш вузькому значенні дія закону К. впливає й на земне існування людини. Однак основний прояв закону К. полягає у тому, що він визначає прогрес чи регрес індивіда стосовно його основної мети – досягненні стану нірвани (у буддизмі) або мокші (в індуїзмі), тобто у прагненні подолати коло постійних перероджень (колесо сансари) і домогтися злиття з Абсолютом. Основна особливість етичної концепції закону К., на відміну від багатьох інших релігійних етичних систем, які визнають долю людини предметом дії невідворотніх божественних або інших надприродних сил, полягає у тому, що вона стверджує ідею про те, що теперішнє і майбутнє існування обумовлюється відплатою за здійснене. Цим поняття К. відрізняється від понять доля або рок.

Перевезій В. О.

Каузальність (від. лат. – причина) – причинний зв'язок; філософська категорія для означення об'єктивного зв'язку між явищами, моменту універсальної взаємодії предметів і явищ матеріального світу, який полягає в утворенні або породженні одними предметами і явищами (причинами) інших (наслідків). Об'єктивний ідеалізм зводить причинність до духу, абсолютної ідеї, суб'єктивний ідеалізм вбачає у причинності звичну для людини послідовність відчуттів чи апіорну форму організації досвіду, діалектичний матеріалізм постулює, що причинні зв'язки об'єктивні, властиві самим речам. Всупереч метафізиці, яка або розриває взаємозв'язок між причиною і наслідком, або заперечує наявність якісної межі між ними, діалектичний матеріалізм розкриває як тотожність причини і наслідку, так і їхню відмінність. К. належить до суттєвих визначень предмета. Для її пізнання необхідно застосувати апарат логічного мислення. Глибина і достовірність відображення об'єктивної К. залежить від рівня розвитку суспільно-історичної практики. У послідовності розвитку елементів, що становлять зміст категорії К., відображується не лише багатогранність об'єктивних причинних зв'язків, а й історія заглиблення людства

в їхню сутність. Відповідно до багатоманітності формоутворень матеріального світу та їхніх структур причинні зв'язки мають різноманітний характер і не зводяться до якоїсь однієї форми. Залежно від властивостей об'єкта К. виражається у формі динамічних і статистичних закономірностей. У сучасній науці великого значення набуває відображення причинних зв'язків у пізнанні категорії взаємодії.

Бітаєв В. А.

Кваліфікація (лат. – який, якої якості + робити) – 1) ступінь професійної підготовленості працівника, наявність у нього знань, умінь та навичок, необхідних для певного виду діяльності. Залежно від К. працівника спеціальна кваліфікаційна комісія присвоює йому певний розряд, клас тощо; 2) професія, спеціальність; 3) характеристика предмета, явища, віднесення його до певної категорії, групи, наприклад, К. злочину – визначення статті кримінального кодексу, що передбачає покарання за даний злочин.

Пилипенко І. І.

Києво-Могилянська академія – перший вищий навчальний заклад України, створений у 1632 р. шляхом об'єднання братської школи Києво-Богоявленського братства (яка існувала з 1615 р.) та школи Києво-Печерської лаври (яка була заснована у 1632 р. київським митрополитом Петром Могилою). З 1632 р. називається колегіумом, а з 1658 р., відповідно до Гадяцької угоди між Україною і Польщею, колегіум набуває статусу академії. Академія проіснувала до 1817 р. У 1819 р. у приміщенні Києво-Могилянської академії була створена Київська духовна академія, яка існувала до 1917 р. 19 вересня 1991 р. поновлено діяльність Києво-Могилянської академії як вищого навчального закладу, що інтенсивно готує освітньо-управлінську еліту для сучасної України.

Філософську традицію, що сформувалася в стінах К.-М. а., репрезентувала плеяда видатних професорів – І. Гізель, Т. Прокопович, Й. Кононович-Горбацький, Г. Щербицький, С. Яворський та багато інших. Вони розуміли філософію як систему дисциплін чи наук, покликаних віднайти і дослідити життя й добродієність. Істину ототожнювали з вищим буттям, тобто з Богом, якого називали творящою силою. У філософських системах професорів Академії наявні ідеї гуманізму,

реформації та раннього просвітництва. Філософський курс викладався окремо від теології і складався з трьох частин: логіки, фізики, метафізики.

Гізель Інокентій (1600–1683) – культурний і церковний діяч, історик, філософ, з 1646 р. – ректор Києво-Могилянської академії, з 1650 р. – ігумен Київських Кирилівського та Миколаївського монастирів, з 1656 р. – архімандрит Києво-Печерської лаври. Автор праць "Про істинну віру" (1668 р.), "Стара віра" (1668 р.), в яких захищав національну і релігійну незалежність українського народу, а також філософсько-морального твору "Мир з Богом чоловіку" (1669 р.). Філософські погляди Г. знайшли свій відбиток у "Повному курсі філософії", який зберігається у відділі рукописів ЦНБ НАН України ім. В. Вернадського.

Щодо проблем буття Г. займав деїстичні позиції, що проявлялися у рівноправності матеріального та ідеального моментів у визначенні природи та інтерпретації Бога. Першим серед професорів ознайомив студентів з ученням Коперника про те, що Сонце є нерухомим центром Всесвіту.

Визначав метафізику як "мудрість, тому що вона з'ясовує перші причини речей, найвищі і найскладніші речі". Здобуття істини Г. мислив як результат складного процесу пізнання. Вважав, що процес пізнання починається з чуттєвого досвіду, за яким іде раціональна обробка чуттєвих даних за допомогою розуму.

Одним із перших вітчизняних мислителів Г. поставив природне право як критерій людської поведінки над законом Божим, доповнюючи критерії добра і зла розумом, який, пізнавши закони природи, керує вчинками людини відповідно до цих законів. Особливого значення надавав моральному вихованню та освіті, вбачав у них шлях до природного земного життя.

Прокопович Теофан (справжнє прізвище та ім'я Єлісей Церейський) (1677–1736) – укр. і рос. церковний та громадський діяч, письменник, учений, філософ. У 1702 р. прийняв ім'я Теофана Прокоповича у пам'ять рідного дядька-опікуна, ректора Києво-Могилянської академії. Сам був ректором Академії зі славою, якої не мали ні його попередники, ні наступники. У 1716 р. за викликом Петра I виїхав до Петербурга, де став радником царя з питань освіти і церкви. Був найосвіченішою людиною у тогочасній Росії.

Як професор Академії, П. спрямував свою діяльність на утвердження принципів, що були проголошені великими вченими і філо-

софами Нового часу, які вели рішучу боротьбу за очищення розуму від "примар" і перешкод для досягнення людиною справжньої істини. Визначаючи важливу роль чуттєвого досвіду в пізнанні істини, П. надавав не меншого значення в її досягненні спогляданню. У його курсі філософії, на відміну від І. Гізеля, вже відсутні елементи емпіризму. Сутність методу пізнання він визначає як віднайдення невідомого через відоме. Розробкою такого методу має займатися логіка. Істинне пізнання П. характеризує як певне, очевидне і вірогідне.

Визначаючи Бога як творця, П. вказував, що світ матеріальний за своєю природою, а сама матерія не створена і не знищувана, розвивається за своїми власними законами. П. прихильно ставився до натурфілософії. Для обґрунтування своїх поглядів постійно посилався на численні спостереження, наукові дані з галузі механіки, оптики. Коли ж виникають суперечності між текстами Святого Письма й науковими даними, П. радив додержуватись останніх, наполягав на тому, щоб технічні досягнення ставали надбанням усього людства.

П. ще не наважувався заперечувати твердження про божественне творення людини, але відкрито висміював схоластичні спроби пошуку в людині божественного образу, показував, що людина велична й славна своїм розумом, чеснотами незалежно від божества.

Свободу людини розглядав як панування індивіда над самим собою, його здатність керувати своїми діями, пристрастями.

На думку П., необхідною умовою щастя є здобуття певного рівня матеріального добробуту, оскільки бідність і нестатки із щастям несумісні. Здобуття такого рівня він пов'язує з сумлінною працею, в основі якої лежить вигода, користь. Останню він зближує з добродієм і в такий спосіб дає їй позитивну моральну оцінку.

Кононович-Горбацький Йосип (?–1653) – один з перших професорів філософії Академії, згодом її ректор (1642–1646 рр.). Визначаючи існування Бога як єдиної субстанції і творця, обґрунтував положення про дві істини – богословську і філософську.

На думку К.-Г., предметом теології є вчення про Бога, тоді як у філософії, фізиці та інших науках таким предметом постають реальні тілесні речі.

Займаючи теологічні позиції, до вимоги відокремлення розуму від віри, філософії від богослов'я, посиленнями на Еразма Роттердамського, Ю. Ліпсія, Агріколу, він домагався перетворити філософію зі

служниці теології на вільну науку, без якої сама теологія ставала пустою спекуляцією.

Розвиваючи положення про те, що філософія, як і інші науки, вивчає реальні тілесні речі, К.-Г. особливу увагу звертав на розгляд питання про їх субстанційні основи, начала. Такими субстанційними началами вважав матерію і форму. Обстоював реальність простору і часу, в яких вбачав реальні акциденції і форми, що діють на речі. Доводив, що людина складається з матерії (тіла) й душі (форми), заперечував безсмертя душі, оскільки, на його думку, вона не створена на початку світу. Природу розглядав такою, як вона є сама по собі, не залежить від свідомості окремої людини й людства, а також від того, як вона сприймається.

Виходячи з такого уявлення про природу, вважав, що пізнання має починатися з суттєвого сприйняття світу, на основі чого через абстрагуючу діяльність розуму утворюються загальні поняття, а саме: вважав, що пізнання постає єдністю чуттєвого досвіду й розумного мислення. На прикладах логіки доводив корисність знань для задоволення не тільки духовних, але й матеріальних земних потреб.

При цьому К.-Г. надавав перевагу корисності суспільства, де знання мали б поставати супутниками й спільниками свободи народу, захисту держави. Розвиваючи гуманістичні ідеї, К.-Г. проголошував: "Нічого немає на землі великого, крім людини, і нічого великого в людині, крім розуму".

Щербацький Георгій (1725–?) визначає філософію у дусі картезіанського раціоналізму. Дослідний інтерес філософії при цьому спрямований на пізнання насамперед навколишнього середовища й людини, спирається на людський розум і керується єдиним методом. Спираючись на вчення Р. Декарта, Щ. усуває традиційне розрізнення розуму й душі (чуттєвого та розумового), висловлює оригінальні думки щодо етичних проблем. Етика поділялась ним на етичну та практичну. Теоретична етика займалася обґрунтуванням ролі людини у світі, розглядала проблеми сенсу життя, свободи волі, міри відповідальності за свої вчинки. Практична – вказувала на шляхи й способи влаштування особистої долі, досягнення щастя, розробляла систему виховання відповідно до уявлень про досконалу людину. Сенс життя вбачався у творчій праці, спрямованій на власне та громадське добро. Можливість досягнення людиною щастя перебуває у стані компроміс-

ного поєднання задоволення прагнень і потреб різних частин душі, тобто тілесних і духовних.

Яворський Стефан (1658–1722) – укр. і рос. письменник, церковно-політичний діяч, філософ. Дотримуючись на той час теїстичної концепції про створення світу Богом, ототожнював Бога й природу, визнавав матеріальність останньої. У питанні про співвідношення матерії і форми першість віддавав матерії, наголошував, що не форма породжує матерію, а, навпаки, матерія є першим суб'єктом, і тому форма залежить від матерії.

Активність матерії пов'язував із рухом. Сам рух він поділяв на чотири види, що збігалися з класифікацією Аристотеля: народження і загибель, ріст і зменшення, зміна якості та просторове переміщення. Обстоював об'єктивність часу, пов'язував його з рухом, наголошував, що час є рухом відповідно до попереднього стану речей. Пояснював рухом найменших часток тепло та інші зміни природних явищ. Предметом психології вважав субстанційне поняття "душа". Визнавав три її різновиди: вегетативна душа – для рослин, відчуттєва – для тварин і розумова – для людини. На питання про створення душі давав відповідь у дусі сенсуалізму. Попри визнання того, що розумна душа створюється Богом, Я. неодноразово вказував на її зв'язок із тілом. Коли йшлося про віру, відкидав усілякі втручання в неї розуму, вимагав підпорядкування його авторитету церкви, соборів, догматів; вищою мудрістю вважав теологію.

Вказане аж ніяк не означало заперечення розуму як такого, його ролі й значення в житті людини. Він був переконаний, що Бог обдарував людину розумом, щоб та пізнала й підпорядкувала світ для своїх потреб. Захищав принципи середньовічного богослов'я, нетерпимо ставився до будь-яких ідей вільнодумства.

Вчені Києво-Могилянської академії значну увагу приділяли проблемі взаємозв'язку волі й розуму. Визначаючи свободу волі, вони надавали пріоритетного значення переважно розумові. Останній, на їхню думку, здійснює вплив на волю, даючи їй різні варіанти вибору між добром і злом. При цьому вони наголошували на необхідності гармонізації раціонального й вольового моментів у людині, що сприяло б здійсненню нею такого життєвого шляху, який привів би її до мети, тобто блага, щастя.

Філософська концепція розроблена професорами Києво-Могилянської академії є теоретичним виявом культури українського бароко.

Варавкіна З. Д.

Кібернетика (від грец. – мистецтво управління) – наука про процеси управління у складних динамічних системах. Сформувалася як самостійна наукова дисципліна після виходу у світ книги Н. Вінера "Кібернетика, або управління і зв'язок в тварині і машині" (1948 р.). К. абстрагується від конкретного аналізу вказаних систем, бо розглядає узагальнено. К. не цікавить різниця між машиною та живим організмом. Вона виділяє і вивчає одну властиву їм всім сторону – здійснення функцій управління (в цьому плані К. аналогічна, наприклад, геометрії, яка також відхиляється від конкретної природи реальних тіл). Процес управління, як він вивчається К., пов'язаний передусім із циркуляцією (рухом) інформації. Із керівного пристрою на керований об'єкт надходять деякі команди, накази, сигнали (тобто керівна інформація). Із керованого об'єкта в керівний пристрій мають надходити відомості, дані про стан керованого об'єкта, про хід виконання керівних команд. Зворотня інформація переробляється керівним пристроєм (із використанням уже наявної в ньому інформації у вигляді так званих програм) в нову, командну (керівну) інформацію. Таким чином, ядро процесів управління утворюють процеси передачі і перетворення інформації. Тому К. може бути також охарактеризована як наука про процеси отримання, зберігання, передачі і перетворення інформації. Центральне місце в русі інформації займають процеси її перетворення, яке проходить по деяких програмах (алгоритму). Звідси К. слід трактувати і як науку, яка вивчає загальні алгоритми перетворення інформації. К., не кажучи про її велике практичне значення (вона може бути названа теоретичною основою автоматизації), має важливе філософське значення. Доповнюючи вивчення процесів перетворення речовини і енергії, із появою К. важливим завданням наукового пізнання стає вивчення процесів перетворення інформації. Завдяки цьому К. робить новий істотний внесок в обґрунтування матеріальної єдності світу, встановлюючи нові зв'язки між живою і неживою природою. Велике філософське значення має здійснюване на базі К. моделювання функцій мислення. Створення кібернетичних пристроїв, що вже зараз відтворюють низку функцій мислення, доводить одне із основних положень матеріалізму – положення про мислення як функцію особливим чином організованої матерії. Велике значення має К. у постановці питань наукової методології про роль і місце моделювання, про методи вивчення складних систем, співвідношення структурного і функціонального підходів (структура і функція), роль і місце ймовірних методів та ін.

Сакада Т. Д.

Кітч – феномен мистецтва та масової комунікації. Термін "кітч" виник близько 60-70 років XIX ст. у середовищі мюнхенських митців і, як сленговий вислів, позначав "дешеві мистецькі вироби". Етимологія не з'ясована. Можливо, термін походить від нім. kitschen – сміттярство, verkitschen – здешевлювати, чи англ. sketch – ескіз, коротка жартівлива п'єса (М. Калінеску, Т. Гундорова), англ. kitchen – кухня (В. Єшкілев). Термін "кітч" перетинається зі "шльок" (їдиш, Schlöck – пошкоджені речі) та "кемп" (франц. camper – яскраво зображувати), а також "пошлость" – за термінологією М. Гоголя та В. Набокова.

К. – це свідоме чи мимовільне наслідування: 1) мистецьких стилів (використання зображувальних прийомів визнаних авторів); 2) відомих творів (їх тиражування або часткове використання); 3) престижних форм поведінки (мови, одягу, дозвілля). Поняття *кітч* не тотожне поняттю *мода*. Моду не наслідують, моди – дотримуються. Однак "мода" в мистецтві, філософії, науці, політиці, релігії – вже є кітчем. К. експлуатує інфантильність (світ дитинства), сексуальність, міфологію, містику, фетишизм, зовнішні прояви релігійності, мілітарності, патріотизму. Естетика К. умисне серйозна, довірлива, сентиментальна, гуманна, адже присутньо некритична, а відтак і неіронічна. К. спрощує і вульгаризує філософські, політичні, релігійні та мистецькі вчення, роблячи їх прийнятними для масового сприйняття.

К. викликає не естетичне переживання, а його наслідування. Цитуючи відомі мистецькі образи, кітч відсилає до переживань, які вони мусять викликати. Відтак, естетичне переживання, викликане К., є вторинним. К. – естетично-емоційний паразитизм, це – гра в переживання. Згідно з Ж. Бодрійяром, К., як симуляція, стереотип, створює для суб'єкта відчуття комфортності звичного буття.

Бушанський В. В.

Класифікація прогнозів – визначається масштабом прогнозування, часом, функціями прогнозу, характером об'єкта та ін. За масштабом прогнозування поділяють на:

- макроекономічні прогнози (народногосподарські);
- мікроекономічні прогнози (на рівні окремих підприємств);
- міжгалузеві і галузеві прогнози;
- прогнози виробництва окремих продуктів.

За періодом прогнози поділяють на:

- оперативні;
- короткострокові;
- середньострокові;
- довгострокові.

Оперативні прогнози застосовуються для прийняття рішень у тих ситуаціях, які склалися на даний час без спроби їх зміни. Термін – не більше місяця.

Короткострокові прогнози застосовуються для розробки квартальних і річних планів. У порівнянні з оперативними прогнозами невизначеність у них дещо більша. Термін – до 1 року.

Середньострокові прогнози використовуються щорічно і уточнюються в поточному півріччі. Термін – до 3-х років.

Довгострокові прогнози складаються на період, коли очікуються кардинальні якісні зміни. Вони складаються на перспективу, коли визначається загальна тенденція очікуваних змін.

За об'єктами дослідження розрізняють:

- економічні прогнози;
- науково-технічні прогнози;
- прогнози соціального розвитку;
- демографічні прогнози.

За функціональною ознакою розрізняють:

- дослідницькі прогнози;
- нормативні прогнози.

Дослідницький прогноз ґрунтується на припущенні збереження закономірностей і особливостей, що мали місце в минулому і склалися в прогнозованому періоді.

Нормативний прогноз встановлює час досягнення намічених цілей.

В'юненко О. Б.

Класична філософія – історичний тип філософування разом з некласичною та постнекласичною. У трактуванні власної предметної сфери К. ф. може бути визначена як "філософія тотожності", що розглядає світ як цілісну єдність, відкриту для раціонального пізнання, продуктом якого виступає адекватне об'єктивоване знання. У структурно-проблемній сфері для філософії класичного типу є характерною чітко визначена диференціація та демаркація таких проблемних областей, як онтологія, гносеологія, філософська антропологія, філо-

софія історії тощо. Для мислення у межах К. ф. властивий абсолютний логоцентризм, за яким універсальний Логос задає світу раціональні основи та іманентну логіку розвитку. Логоцентрична метафізика постулює наявність трансцендентних принципів буття. Фундаментальною опозицією к. ф. є опозиція суб'єкта та об'єкта, яка предметно-семантично та структурно упорядковує весь простір філософського мислення. Сповідуючи ідеал гносеологічного оптимізму, найбільш яскраво виражений в концепції відображення, К. ф. орієнтована на експліцитність дефініцій та визначеність змісту понять, що використовуються. Базовими цінностями та непорушними аксіомами К. ф. виступають ідеали гармонії світобудови та гармонії людини і світу. Універсум інтерпретується як цілісна завершена система, знання про яку викладається в традиційній онтології. Типовим варіантом класичного моделювання світу є натурфілософія як філософія природи. У сфері антропології для К. ф. властиве розуміння людини як носія свідомості, суб'єкта пізнання. Змістовно-хронологічно традиція філософії класичного типу починається з текстів Платона й Аристотеля і продовжується донині.

Борозенець Т. А.

Когерентність (від лат. – внутрішній зв'язок, зв'язність) – узгоджена у часі й просторі поведінка елементів всередині системи. У фізиці – узгоджене протікання у часі й просторі декількох коливальних та хвильових процесів, що проявляється за їх складення. Ефекти виникнення кооперативної, когерентної поведінки елементів у системі також називають синергетичними ефектами. Когерентна поведінка елементів – основа для виникнення складних упорядкованих просторово-часових структур із хаосу.

Кузнєцова І. В.

Коеволюція (від лат. – з, разом + еволюція) – спільна та взаємоузгоджена еволюція складних структур світу. Поняття застосовано екологами П. Ерліхом, П. Рейвенем у 1964 р. з метою опису координованого розвитку різних видів у складі єдиної екосистеми (хижак – жертва, рослина – рослиноїдна тварина) та еволюційної взаємодії організмів різних видів, які не обмінюються генетичною інформацією, але тісно пов'язані біологічно.

Чернець В. Г.

Козловські Петер (нар. 1952) – нім. філософ, соціолог і економіст, автор численних праць, присвячених міждисциплінарному аналізу сучасної доби, зокрема, співвідношенню етичних та економічних чинників соціального розвитку. З 1987 р. професор К. – директор-засновник Центру етичної економіки й культури бізнесу, а з 1996 р. – ад'юнкт-професор університету Віттен-Гердеке (Німеччина), член Ради комітету етики бізнесу Німеччини і директор проекту Ганноверського інституту філософських досліджень з наукового обміну з Росією "Схід–Захід–Філософія". З 1997 р. професор К. – голова "Комітету з економічної етики". На теперішній час – професор кафедри філософії Вільного університету Амстердаму.

За К., культура, філософія і релігія виконують функції смислового орієнтування людини, наскільки вона не втрачається у світі чистого споживання. Коли послаблюється тиск проблем виробництва, тоді вільний час спрямовується на становлення культури і духовності, ще настане час культури, філософії і релігії ("Культура постмодерну"). Причину кризи епохи модерну К. вбачає у протистоянні "Схід–Захід" не у сферах економіки і політики, а у сфері метафізики, тобто у відриві сфери духу від сфери праксису. Розуміючи культуру як мудре й бережливе ставлення до оточуючого, К. вважає, що культурне мислення (окультурюючий підхід до дійсності) від технічного відрізняє, по-перше, орієнтація на контекстуальність, що означає пізнання явища в усіх його співвіднесеностях, увага до внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків предметів та обставин; по-друге, культурний підхід відрізняє визнання власного права речей, що незалежно від наших цілей та інтересів виявляють власну іманентну телеологію та доцільність. Тобто, діючий суб'єкт усвідомлює, що предметам за їх природою властивий власний духовний зміст, до якого вони і намагаються приєднатися, стати його частиною.

К. також досліджує широке коло проблем, пов'язаних із взаємовідносинами держави, суспільства і людини, аналізуючи їх як в історичному аспекті, так і з урахуванням особливостей сучасної епохи ("Суспільство і держава: неминучий дуалізм"). Ґрунтуючись на текстах Е. Юнгера, К. працює над формулюванням усієї міфо-поетичної складової модерну ("Міф про модерн. Поетична філософія Ернста Юнгера").

Основні праці: "Постмодерна культура: суспільно-культурні наслідки технічного розвитку" (1987 р.), "Етика капіталізму. Еволюція і

суспільство" (1996 р.), "Культура постмодерну" (1997 р.) "Суспільство і держава: неминучий дуалізм" (1998 р.), "Принципи етичної економії" (1999 р.), "Міф про модерн. Поетична філософія Ернста Юнгера" (2002 р.). Професором К. опубліковано понад 200 праць; він є редактором серії книг "Етична економія. Дослідження з етики, культури і філософії господарства".

Корецька А. І.

Комунізм (від лат. – спільний) – 1) соціально-політичне вчення про особливу суспільно-економічну формацію – комуністичне суспільство, яке за історичною необхідністю має прийти на зміну капіталізму; 2) ідеологія і практика комуністичних партій в усьому світі; 3) суспільство, засноване на засадах комуністичної ідеології. Ідеологія К. була створена у середині ХІХ ст. німецькими мислителями К. Марксом і Ф. Енгельсом. Основними засадами цієї ідеології мали стати: суспільна власність на засоби виробництва, знищення всіх форм і проявів приватної власності та експлуатації людини людиною; ліквідація соціальних класів і прошарків; відмирання релігії, буржуазної моралі, нації, держави; знищення суспільного розподілу праці.

Борозенець Т. А.

Комунікативний бар'єр – різновид психологічного бар'єру, перешкода, що виникає на шляху передачі інформації від комунікатора (відправника інформації) до реципієнта (її одержувача). Дослідники виділяють чотири основні підходи до вивчення К. б.:

- психолінгвістичний;
- загальнопсихологічний;
- соціально-психологічний;
- організаційно-психологічний.

Виділено класифікацію типів К. б.:

1. К. б., обумовлені особливостями спрямованості особистості:

- бар'єри, обумовлені різними мотивами виконання діяльності та поведінки учасників комунікації – мотиваційні бар'єри;
- бар'єри, обумовлені різними установками учасників комунікації – бар'єри установок;
- бар'єри, обумовлені різними моральними цінностями учасників комунікації – моральні бар'єри;

2. К. б., обумовлені особливостями пізнавальної сфери особистості:

- бар'єри, обумовлені особливостями інформаційної основи взаємодії учасників комунікації – інформаційні (гносеологічні) бар'єри;
- бар'єри, обумовлені особливостями інтелектуальної сфери учасників комунікації – інтелектуальні бар'єри;

3. К. б., обумовлені особливостями емоційно-динамічної сфери особистості:

- бар'єри, обумовлені особливостями емоційної сфери учасників комунікації – емоційні бар'єри;
- бар'єри, обумовлені особливостями динамічної сфери учасників комунікації – бар'єри, обумовлені типом темпераменту;

4. К. б., обумовлені особливостями спілкування учасників комунікації:

- бар'єри, обумовлені особливостями інформаційної складової спілкування – мовні бар'єри, бар'єри говоріння та бар'єри слухання;
- бар'єри, обумовлені особливостями соціально-перцептивної складової спілкування – емпатійні бар'єри, бар'єри стереотипного сприйняття та естетичні бар'єри;
- бар'єри, обумовлені особливостями інтерактивної складової спілкування – бар'єри, обумовлені різним стилем та стратегіями спілкування.

5. К. б., обумовлені організаційно-професійними та соціально-демографічними характеристиками учасників комунікації:

- бар'єри, обумовлені різним соціальним, управлінським та професійним статусом учасників комунікації;
- бар'єри, обумовлені віковими особливостями учасників комунікації;
- бар'єри, обумовлені гендерними особливостями учасників комунікації;

Для налагодження ефективної комунікації під час навчання у вищому навчальному закладі та з метою відповідної підготовки майбутніх фахівців з питань ділового спілкування, особливої актуальності набуває проблема дослідження К. б. у студентської молоді.

Креденцер О. В.

Комунікація (лат. – єдність, передача, з'єднання, повідомлення; похідне від іменника *communis* – спільний; пов'язане з дієсловом *communico* – роблю спільним, повідомляю, з'єдную) – 1) соціальна

комунікація, спілкування між людьми та іншими соціальними суб'єктами; 2) технологічна комунікація, зв'язок за допомогою різноманітних технічних засобів; наприклад: телекомунікації, Інтернет; 3) певна система, за допомогою якої забезпечується сполучення між віддаленими об'єктами, наприклад: підземні комунікації, транспортні комунікації, каналізаційні комунікації тощо.

В загальному сенсі К. є процесом взаємодії між людьми. Для характеристики процесів К. між двома або більше особами застосовують термін "міжособова комунікація". До основних видів міжособової К. належать: усна, письмова, невербальна.

Для позначення процесів К. в межах організації використовують поняття "організаційна комунікація". До основних видів організаційної К. належать: формальна та неформальна К. (за критерієм санкціонованості вищим керівництвом); міжрівнева (нисхідні та висхідні), горизонтальна (бокова) та діагональна К. (за характером спрямованості).

Борозенець Т. А.

Конвенціоналізм (лат. – угода) – напрям у філософії науки, згідно з яким наукові теорії та поняття є наслідком довільної угоди (конвенції) між ученими. Ці теорії та поняття укладені за принципом зручності, простоти, доцільності тощо, тобто критеріями, які не пов'язані з поняттями самої теорії. Засновник – французький математик, фізик, філософ А. Пуанкаре.

Баранівський В. Ф.

Конгломерат (лат. – зібраний, накопичений) – 1) механічне об'єднання чогось різнорідного, безладна суміш; 2) в економічній діяльності – одна з форм господарських об'єднань, що виникла у 50-ті роки ХХ ст.; К. поєднує підприємства, які належать до різних галузей економіки та не пов'язані прямою виробничою кооперацією.

Баранівський В. Ф.

Консерватизм (лат. – зберігати, охороняти) – ідеологія і практика соціально-політичного та духовного життя, що орієнтується на збереження і розвиток існуючих форм життєдіяльності суспільства, його структурних елементів, традицій, правил, звичаїв, особливо соціально-моральних та правових засад. Вперше термін "консерватизм" виник за часів французької буржуазної революції кінця ХVІІІ ст. Зміс-

товного значення К. набув у трактаті Е. Берка "Роздуми про Французьку революцію" (1790 р.). Ідеологи цієї епохи різко критикували введення нових порядків у зв'язку з революційними змінами, в удосконаленні соціальних структур, форм життєдіяльності, духовних устремлінь і все вістря політичної інфраструктури було спрямоване ними на збереження старих порядків, заперечення переустрою суспільства, будь-яке ігнорування інноваційних явищ і процесів у розвитку суспільних укладів життя.

К. споконвічно існував як світоглядна парадигма, тип соціальної конструкції, що тяжіє до стабільності, закостенілості.

К. притаманні такі найбільш істотні риси: визнання недосконалості людської природи, незмінність усталених норм, орієнтація на релігійно-містичні норми, вроджену нерівність людей, вічність конституційних норм, продиктованих Абсолютом, Богом, законопослушність як вияв індивідуальної свободи. Науковцями та ідеологами К. характеризується у різних аспектах, найбільш характерними інтерпретаціями К. виступають: історична, антропологічна (вічна загальнолюдська система цінностей), ситуаційна (погляди певних класів, груп, прошарків на вічне збереження існуючих порядків поза історичним конкретним часом і простором). За інтенсивного розвитку сучасного суспільного поступу, обумовленого динамічними змістами в усіх сферах виробництва, духовних основах, політичних устремліннях виробленням нового мислення і нових світових формоутворень, К. віддзеркалює переважно ірраціональні ідеї, застарілі погляди на суспільну світовибудову та адекватні форми життєдіяльності індивідів за умов глобалізаційних викликів.

Надольний І. Ф.

Контент-аналіз – один з найпоширеніших методів прикладного вивчення текстової інформації. Методика була введена до наукового обігу в кінці 30-х років ХХ ст. у США. В основному використовувався для аналізу рекламних та пропагандистських публікацій, надрукованих у ЗМІ. У сфері ж політичних досліджень К.-а. вперше був використаний американським вченим Г. Лассуелом, який досліджував пропагандистські матеріали часів Другої світової війни.

Суть К.-а. полягає у систематичному виділенні та фіксації певних одиниць змістовної частини тексту, квантифікації отриманих даних та інтерпретації отриманих результатів з метою оцінки та прогнозування

дій політичних акторів. При використанні методу К.-а. слід враховувати той факт, що його технологія не викривляє результати обробки інформації за рахунок взаємодії з суспільним або суб'єктивним фоном дослідження. Крім того, даний метод дозволяє сформулювати певне уявлення про об'єкти, за якими дослідник безпосередньо не спостерігає.

К.-а. передусім використовується для аналізу поточних публікацій у ЗМІ. Разом з тим, останнім часом дана методика все активніше залучається для аналізу змістовної частини конкретних політичних документів (законодавчих актів, програм політичних партій тощо), виступів політичних діячів тощо.

При використанні К.-а. в прикладній аналітиці можливе широке залучення інформаційних технологій. Зокрема, на даний момент у світі (наприклад, у США) розроблені комп'ютерні системи (Oasis, Text Date Mining, Fluent), які використовуються для пошуку оперативної інформації в текстових документах, радіо- та телепередачах тощо. Вищезазначені технології активно використовувалися державними органами США для відстеження незаконних фінансових операцій, наркотрафіку та ін.

Як правило, К.-а. застосовується за умови наявності значного за об'ємами та несистематизованого матеріалу. Виділяють дві основні форми застосування методики К.-а.: кількісну (частотну) та якісну.

Титаренко О. Р.

Континуум (від лат. – неперервне, суцільне) – поняття вживається для позначення неперервних утворень у математиці, природознавстві та філософії. Виникло у математиці, де спочатку ототожнювалося з сукупністю усіх точок будь-якого відрізка прямої або з потужною множиною дійсних чисел. У сучасній математиці застосовується для позначення певного класу топологічних просторів. У теоретичній фізиці фундаментальну роль відіграє просторово-часовий К. У ботаніці К. означає неперервність рослинного покриву, поступовість переходу від одного рослинного угруповання до іншого. За аналогією може вживатися в інших напрямках природознавства та суспільствознавства.

У той час як природничо-математичне мислення дотримується положення, що К. зв'язку всього, що відбувається – духовного і матеріального – реально існує, з філософської точки зору, і перш за все у С. К'єркегора, подібний К. збагнений як чиста абстракція. Тільки абстрактне мислення створює безперервність (континуїтивність); життя,

конкретний світ переходить з одного стану в інший раптово, через «стрибок».

Чернець В. Г.

Конфлікт (від лат. – зіткнення) – суперечність, що виникає як незгода відмінностей у поглядах, інтересах. У психології виділяють такі основні види конфліктів: внутрішньо-особистісні або просто особистісні, що виникають між несумісними або складносумісними інтересами, потребами, уявленнями, ролями людини (наприклад, конфлікт між бажанням та почуттям обов'язку або між необхідністю сумісництва службових та сімейних обов'язків); міжособистісні конфлікти – ситуації, що виникають між людьми через протиріччя в їхніх цілях, інтересах, способах поведінки тощо; міжгрупові конфлікти, де в якості конфліктуючих сторін виступають соціальні групи, що мають несумісні цілі і своїми практичними діями суперечать одна одній.

Будь-який К. зберігає свої основні ознаки: наявність протиріч; сприйняття його як значущої проблеми, що потребує вирішення; активність, яка спрямована на подолання протиріччя.

Мають місце імітації К. як прагнення ідеологічного, політичного, морального тиску. Це так звані уявні К., які за довготривалого акцентування на їх наявності можуть стати реальними. У реальних К. його учасники є носіями такої якості і стану свідомості, яка відображає в загостреній емоційній формі протиріччя між ними. К. як соціальне явище може бути позитивним, продуктивним і навпаки – негативним, що гальмує розвиток прогресу, є деструктивним щодо суб'єктів – учасників протилежних сторін.

Яковенко О. В.

Конформізм (від лат. – подібний, схожий) – морально-політичний термін, що означає пристосування, пасивне некритичне прийняття існуючого стану речей, законів, норм, пануючих думок, цінностей, традицій і т.д. Виявляється у зміні поведінки і установок відповідно до зміни позиції більшості або самої більшості. К. означає відсутність власної позиції, безпринципне і некритичне наслідування певної моделі, яка має найбільшу силою тиску (думка більшості, визнаний авторитет, традиція). К. – термін, яким психологи визначають сліпе слідування людини чужій думці, аби не створювати у спілкуванні з іншими додаткових труднощів, досягати поставлених цілей, іноді йдучи при цьому проти істини. К. – це

зміна поведінки або думки людини в результаті реального або уявного тиску групи. У дослідженнях було виявлено, що тенденція до К. пов'язана з менш низьким інтелектом, більш низьким рівнем розвитку самосвідомості. Однак визначено, що чим більше значуща для індивідуума ситуація, тим менше він здатний до прояву К. Виявилось, що якщо хоч би одна людина в групі підтримує неконформну поведінку, то рівень прояву К. знижується до 6%. Конформна поведінка відіграє подвійну – як позитивну, так і негативну – роль у соціалізації особистості. З одного боку, конформна поведінка сприяє виправленню помилкової думки чи поведінки, якщо більш вірною виявляється думка більшості, і при цьому залишається захистом психіки індивідуума. З іншого боку, конформна поведінка заважає ствердженню власної незалежної поведінки чи думки. Скоріше за все, для індивідуума бажаний прояв "розумної" долі К., що визначається, у першу чергу, реальною самооцінкою і достатнім рівнем впевненості у собі.

Стосовно до тиску групи існує чотири типи поведінки:

- зовнішній К. – коли думки і норми групи приймаються людиною тільки зовні, а внутрішньо, на рівні своєї самосвідомості, вона продовжує не погоджуватися з групою, вголос цього не висловлює. В принципі це і є справжній К., це тип поведінки людини, яка пристосовується до групи;

- внутрішній К. – коли людина дійсно засвоює думку більшості і повністю погоджується з цією думкою, що демонструє високий рівень навіюваності даної людини. Це тип поведінки людини, яка пристосовується до групи;

- негативізм – коли людина опирається тиску групи, активно відстоює власну думку, показує свою незалежну позицію, сперечається, доводить, прагне того, щоб її індивідуальна думка стала думкою всієї групи, відверто заявляє про це своє бажання. Це тип поведінки людини, яка не пристосовується до групи, а намагається пристосувати групу до самої себе;

- нонконформізм – незалежність, самостійність норм, цінностей і суджень, непідвладних тиску групи. Це тип поведінки самодостатньої людини, коли її точка зору не змінюється на угоду більшості і не нав'язується іншим.

Щіпановська О. Р.

Конфуцій (латинізована форма китайського імені Кун Фу-цзи або Кун Цзи, що означає мудрець (учитель) Кун) (551–479 до н.е.) – давньокитайський мислитель, засновник конфуціанства, яке з 2 ст. до н.е. і до поч. ХХ ст. було офіційною державною ідеологією Китаю. Крім того, конфуціанство разом із буддизмом і даосизмом утворили релігійну систему – "Китайський синкретизм" (синкретизм – злиття вірувань та обрядів різних релігій), яка домінувала у Китаї протягом двох тисячоліть.

Вчення К. спрямоване на самовдосконалення людини, досягнення нею ідеалу (цзюнь-цзи), для якого характерними є дві головні добродітності: гуманність (жень) і почуття обов'язку (і). К. створив культ старовини. На його переконання, тільки серед древніх були справжні цзюнь-цзи. Із культом старовини тісно пов'язаний культ предків (сяо), відповідно до якого діти мали пожертвувати усім заради блага батьків.

К. розробив основи нового соціального порядку, на підставі якого протягом двох тисячоліть функціонувала суспільно-політична система Китаю. В основі цієї концепції лежить ідея про те, що імператор отримує від Неба мандат на управління країною за володіння добродітностями. Соціальна, політична та економічна криза в країні є свідченням того, що імператор, внаслідок віддалення від ідеалу цзюнь-цзи, втратив право володіти мандатом на управління. У такому випадку конфуціанство підтверджувало право народу на повстання проти правителя. Учені-конфуціанці часто стояли на чолі народних повстань у Китаю.

Конфуціанство спричинилося до небаченого поширення культу вченості, грамотності, писемності. Найвпливовішим соціальним станом у Китаї був стан державних чиновників (шень-ши), який формально був відкритий для усіх, хто оволодів чітко означеною системою знань, але фактично простолюддя було відділено від стану шень-ши "стіною ієрогліфів".

Отже, понад два тисячоліття конфуціанство в Китаї було не тільки державною ідеологією, а й релігійною системою та соціальною етикою.

Перевезій В. О.

Концепція (лат. – розуміння, єдиний задум, провідна думка) – система поглядів, яка відображає певний спосіб бачення, розуміння, тлумачення будь-яких предметів, явищ, процесів та репрезентує провідну ідею або (і) конструктивний принцип, що реалізують певний задум у теоретичній чи практичній площині.

Баранівський В. Ф.

Коперник Микола (1473–1543) – польський середньовічний філософ, гуманіст, астроном. Остаточо заперечив геоцентричну теорію Аристотеля-Птолемея про центральне положення Землі у Всесвіті і відродив та беззаперечно утвердив геліоцентричну картину світу, про яку ще у 3 ст. до н.е. говорив Аристарх Самоський. Його відкриття здійснило переворот у природознавстві. К. пояснив видимий рух небесних світил обертанням Землі навколо своєї осі і обертанням планет (у тому числі Землі) навколо Сонця. Своє вчення виклав у творі "Про обертання небесних сфер" (1543 р.), який був заборонений католицькою церквою з 1616 р. до 1828 р. Вчення К. стало поштовхом до розвитку нової астрономії і фізики у працях Г. Галілея, І. Кеплера, Р. Декарта, І. Ньютона та ін.

Ключніков В. П.

Корупція (від лат. – псувати) – протиправна діяльність, яка полягає у використанні службовими особами їх прав і посадових можливостей для особистого збагачення; підкупність і продажність громадських і політичних діячів. К. виступає як складне соціальне явище, яке зародилося у глибокій старовині і продовжує існувати нині практично у всіх країнах світу. Історично виникнення К. припадає на час формування перших класових суспільств і державних утворень у найдавніших центрах людської цивілізації: Єгипті, Месопотамії, Індії, Китаї у 3–2 тисячоліттях до н.е.

Теоретично виникнення та існування К. стає можливим з моменту виокремлення функцій управління в суспільній і господарській діяльності. Саме в цьому випадку у посадової особи (керівника) з'являється можливість розпоряджатися ресурсами і приймати рішення не на користь суспільства, держави, фірми, а виходячи зі своїх особистих корисливих спонукань. К. як соціально-економічна категорія виражає відносини, що складаються між посадовими особами та окремими членами суспільства з приводу використання можливостей займаної посади з метою отримання особистої вигоди на шкоду інтересам третьої сторони (суспільства, держави, фірми).

Залежно від сфери діяльності існують наступні види корупції: К. в сфері державного управління; парламентська К.; К. на підприємствах. Залежно від ієрархічного становища державних службовців К. може підрозділятися на верхівкову і низову.

К. має негативний вплив на всі сфери життя суспільства: економіку, соціальну сферу, політику, що не тільки перешкоджає прогресивному, поступальному розвитку суспільства, а й є серйозною загрозою інтересам національної безпеки країни.

Як в економічній, так і соціальній сфері К. припускає істотну відмінність між оголошеними і реальними цінностями і формує у членів суспільства "подвійний стандарт" моралі і поведінки. Це призводить до того, що мірою всього в суспільстві стають гроші, значущість людини визначається розміром її особистого статку незалежно від способів його отримання, відбувається девальвація і злам цивілізованих соціальних регуляторів поведінки людей: норм моралі, права релігії, громадської думки та ін

К. сприяє несправедливому перерозподілу життєвих благ на користь вузьких олігархічних груп, наслідком чого є різке зростання майнової нерівності серед населення, зубожіння значної частини суспільства і зростання соціальної напруженості в країні. Корупція дискредитує право як основний інструмент регулювання життя держави та суспільства – у суспільній свідомості формується уявлення про абсолютну правову беззахисність громадян. У політичній сфері К. спричинює зсув цілей з загальнонаціональних до забезпечення владарювання олігархічних кланів та угруповань. Корумповані суб'єкти, що ховають свій капітал за кордоном, перетворюються на "п'яту колону" і зраджують інтереси національної безпеки. Загалом К. підриває престиж країни на міжнародній арені, сприяє її політичній та економічній ізоляції. І насамкінець, К. знижує довіру суспільства до влади, викликає розчарування в цінностях демократії і може спричинити перехід до іншої, більш жорсткої форми державного устрою – диктатури.

Таким чином, К. – це складне соціальне явище, що негативно впливає на всі аспекти політичного і соціально-економічного розвитку суспільства та держави, і основними характеристиками якого є протиправність та аморальність. К. є інтернаціональною проблемою, незалежно від політичного устрою та рівня політичного розвитку країни, і вирізняється лише масштабами.

Пархоменко В. В.

Критичне мислення – спрямування розуму людини на дослідження з метою виявлення і усунення можливих помилок і хиб. Термін "кри-

тичне мислення" був одним із ключових у філософії К. Поппера. За його еволюційною епістемологією кожен живий організм діє як розв'язувач проблем. При цьому дані з навколишнього світу використовуються для підтвердження чи скасування гіпотез, котрі попередньо визначаються живим організмом. Не лише організм, а й знання, які він несе і зберігає, адаптуються до навколишнього середовища шляхом природнього відбору. Знання завжди є результатом усунення погано пристосованих гіпотез чи адаптацій. Проблема, що постає перед організмом, породжує спробу розв'язання за допомогою висунення пробних теорій. Пробні теорії піддаються критичному процесу усунення помилок. Як підкреслював К. Поппер, всі організми надзвичайно активні у здобутті знань. У здобутті знань організми, можливо, навіть більш активні, ніж у здобуванні їжі. Пошук і усунення помилок відбувається за допомогою критики теорій і припущень. Людина може критикувати свої власні ідеї чи ідеї інших людей. У будь-якому разі, вихідною умовою пошуку істини є формулювання гіпотез і теорій у доступній формі для критики.

За Р. Джонсоном К. м. – особливий вид розумової діяльності, який дозволяє людині скласти розумне судження про запропоновану точку зору чи модель поведінки.

Завдяки тому, що К. м. скеровується до переконливої аргументації, навчання з рутинної роботи перетворюється на цілеспрямовану, змістовну, інтелектуальну діяльність і призводить до розв'язання реальних життєвих проблем.

Р. Енніс визначає К. м. як прийняття обдуманих рішень про те, як слід чинити і у що вірити.

Успішне мислення неможливе без синтезу критичності й креативності, тому навчання К. м. має бути доповнене навчанням мисленню творчому, і навпаки.

Корецька А. І.

Куліш Пантелеймон Олександрович (1819–1897) – укр. мислитель, історик, письменник, фольклорист, етнограф, перекладач. У 1837–1839 рр. навчався в Київському університеті як вільний слухач. За участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, в якому займав ліберальні позиції, 1847 р. заарештований і засланий до Вологди (заслання замінено службою в Тулі). Покаявшись, у 1850 р. дістав дозволу переїхати до Петербурга. Останні роки життя провів в Україні.

Світогляд, літературна й наукова діяльність К. надзвичайно суперечливі. У його творчій спадщині немає текстів суто філософського характеру. К. пройшов довгий шлях змін світогляду: від романтизму еволюціонував до позитивізму, від релігійного світогляду – до культу миротвориці-науки, від православ'я – до ідеї природної релігії, спільної для всіх людей і народів. Провідна ідея творчості – ідея України. На думку К., все у світі розпадається на дві групи, залежно від ставлення до України. Основний принцип творчості – принцип подвійності людини, двох природ, двоякого єства душі. Ідея "внутрішнього" і "зовнішнього" в людині глибокого вразила К. і дала провідну ідею "еволюціям". "Серце" людини і "зовнішнє" у ній – завжди перебувають в конфліктній ситуації. Це боротьба душевної "глибини" й "поверхні". "Серце", "внутрішнє" людини пов'язані з Україною, з рідним краєм, з батьківщиною. Забути про неї можна лише тоді, коли "зовнішнє" в людині бере гору над "внутрішнім". На "внутрішньому" можна й треба збудувати ідею України, "зовнішнє" треба відкинути як шкідливе й вороже. Так виникають антитези – минуле й сучасність, народна і штучна мова, хутір і місто, Україна і Європа.

К. – неабиякий фольклорист, збирач народних пісень. Вбачаючи в народній пісні відбиття неповторного національного духу, К. своїми пошуками прагне показати всю глибину світорозуміння українського народу з притаманною тільки йому неповторною специфікою.

Варавкіна З. Д.

Культура (від лат. – догляд, обробіток, виховання, розвиток, освіта). Поняття *культура* класично сформульовано ще у Стародавній Греції. Вихідне значення К. – це обробіток і догляд ґрунту, ефективна сільськогосподарська діяльність. За цією концепцією К. – це сукупність всіх видів діяльності, звичаїв, вірувань; знання шляхів пристосування до природного оточення; вона – скарбниця всього створеного людьми, що накопичувалося віками, тобто це спосіб діяльності людини з оволодіння світом. На початку ХХ ст. філософія К., соціологія К. та культурна антропологія на основі системного підходу розглядають К. як інтегративне утворення, складовими якого виступають *матеріальна, соціальна та духовна К.* Матеріальною К. вважається все, що належить до взаємовідносин людини з довкіллям, задоволення її потреб, забезпечення подальшого існування, технологічної сторони

життя. До матеріальної К. належать стан виробничих сил, трудові навички людей. *Матеріальна К.* виступає як предметно-фізичний світ (засоби праці, житло, одяг, оброблені руками людини природні речовини та об'єкти). Під *соціальною К.* розуміється ставлення людей один до одного, система стосунків і соціальних інститутів; *духовна К.* – це суб'єктивні аспекти життя, ідеї, установки, цінності і способи поведінки, що орієнтуються на них. *Духовна К.* охоплює все духовне виробництво, його результати, які задовольняють духовні потреби людей. В якості духовної К. виступають ті явища, які пов'язані зі свідомістю, з інтелектуальною, а також з емоційно-психологічною діяльністю людини (мова, звичаї, вірування, етичні норми, просвіта, наука, література і мистецтво та ін.), розвиток яких визначається матеріальними умовами життя суспільства. Духовна К. завжди була і залишається культурою певної епохи, народу. Разом з тим К. сьогодення спирається на досягнення попередніх поколінь.

На нинішньому етапі розвитку цивілізацій К. поділяється на два основні напрями: особистісного формування людини, універсального засобу суспільного життя. Найбільш прийнятним є дуалістичне трактування К. як виду діяльності, засобами якого по історичній вертикалі створюються духовні та матеріальні цінності. К. розглядається як зміст суспільно-історичного процесу, який впливає на формування людини як творчої, активної особистості; сукупність досягнень суспільства, який характеризується рівнем оволодіння ним силами природи, накопичення духовних цінностей, а також фізичного і духовного розвитку самої людини; сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених і розвинених людством упродовж його історії. Вона вказувала як на перетворюючу активність людини щодо природи, так на вміння, майстерність, що їх виявляла людина у праці. Тобто, вже у початковому значенні цього терміна достатньо чітко виявлена єдність культури людини та її діяльності. Вона, на відміну від поняття "natura" (природа), означала "створення", "поза-природне". Світ К., будь-який її складник, сприймається не як результат дій природних сил, а як надбання зусиль самої людини, спрямованих на вдосконалення, зміну того, що безпосередньо дане природою. Реальне буття К. – у неповторно індивідуальних творчих здібностях людей, які формуються і проявляються в безпосередньому їх діяльному спілкуванні, і втілюються у засобах, знаряддях і продуктах їх діяльності.

К. виступає як узагальнююча характеристика діяльності поколінь людства, складова їх цілеспрямованих зусиль зі збереження, засвоєння, споживання і створення світу людських цінностей. Завдяки інтегрованості її характеристики, правомірним є розгляд К. одночасно як засобу і якості діяльності, організації суспільного життя, як історично визначених особливостей змісту і форм, образу і стилю життя та діяльності людей.

Термін "культура" має декілька визначень. 1. Історичні визначення підкреслюють роль соціальної спадщини і традицій, які дісталися сучасній епосі від попередніх етапів розвитку людства. До них слід приєднати генетичні визначення, які стверджують, що К. є результатом історичного розвитку. Вона охоплює все штучне, що вироблено людьми, що передається від покоління до покоління – знаряддя, символи, організації, загальна діяльність, погляди, вірування. 2. Нормативне визначення акцентує значення прийнятих норм і правил. К. – це спосіб життя індивіда, який визначається соціальним середовищем. 3. Психологічні визначення виходять з вирішення людиною певних проблем на психологічному рівні. У цьому випадку К. виступає як особливе пристосування людей до природного середовища та економічних потреб і складається з усіх результатів такого пристосування. 4. Визначення на базі теорії навчання: К. – це поведінка, яка не отримана людиною в якості біологічного наслідування (надбання), а якій вона навчалася. 5. Структурне визначення – вказує на значущість моменту організації або моделювання. Таке тлумачення дозволяє уявити К. як систему ознак, які певним чином пов'язані між собою. Матеріальні і нематеріальні культурні риси, які організовані навколо основних потреб, утворюють соціальні інститути, виступають ядром (моделлю) К. 6. Ідеологічні визначення розглядають К. як потік ідей, які переходять від індивіда до індивіда завдяки особливим діям, а саме за допомогою слів або наслідування. 7. Символічні визначення розкривають К. як організацію різних феноменів (матеріальних предметів, дій, ідей, почуттів), яка передбачає вживання цих символів або залежить від них.

Черушева Г. Б.

Культура автохтонна – культура, яка розвивається на певній території впродовж тривалого історико-культурного періоду, тому вступає в органічний зв'язок з природними умовами цієї території. З

іншого боку, К. а. визначають як культуру, що тяжіє до осідлості на відміну від маргінальної культури. Як правило, К. а. має на власній території свою державу, яка легітимує її автохтонний статус. Проте в історії є випадки, коли К. а. входила у часопростір іншої держави – або як архаїчна форма, що не вважається актуальною для сучасності, а тому існує лише в музеях та резерваціях (наприклад, культури аборигенів Австралії чи Америки), або як елемент імперського культурного угруповання (як наприклад, єгипетська культура в імперії Олександра Македонського чи українська культура у межах російської імперії та СРСР). І в першому, і в другому випадках К. а. стає маргінальною за своїм соціальним статусом, проте вона може зберігати свій автохтонний статус у духовному значенні і за сприятливих умов створити власні форми державності. К. а. українців системно вивчає і досліджує українознавча наука як комплекс інтегративних знань про Україну та українців як світовий феномен.

Горенко Л. І.

Культура в системі українознавства – філософський та культурологічний підхід у вивченні (дослідженні) процесів культуротворення та її складових. Одним із завдань системи українознавства є виявлення та висвітлення місця і ролі культури в розвитку української нації, держави та суспільства, а тим самим – як культура відбиває і творить образ України та світового українства. Зміст українознавства як науки та навчальної дисципліни ґрунтується на засадах української культури, всотуючи в себе найбільш актуальні традиції українського народу.

Культура має власні закони розвитку і функціонування. Культура як продукт суспільної практики є і наслідком дії поколінь, і здійснює активний вплив на людей, на їх буття та свідомість, а також на процеси націотворення та державотворення. Культура посідає чільне місце в системі українознавства. Місце К. в с. у. визначив професор П.П. Кононенко: "Українознавство – це не просто система знань; це – уроки (історичні, державно-політичні, соціально-економічні, етнологічні, міждержавні, культурно-мистецькі, релігійно-філософські, морально-етичні) досвіду віків; аналіз причин і характеру проблем сучасності; прогноз тенденцій і проектування шляхів майбутнього". Якщо аналізувати культурно-мистецький аспект українознавства не за "компонентним" (матеріальним чи духовним) принципом, а за його

приналежністю до тієї чи іншої сфери життєдіяльності людини і суспільства, то, маючи за основу усталений поділ суспільства на чотири основні сфери – матеріальне виробництво, суспільно-політичні відносини, духовне життя і побут, можна умовно виділити такі основні види культури: екологічна культура; виробнича (економічна) культура суспільства (культура праці, матеріального виробництва); мовна культура; культура почуттів, мислення, життєдіяльності; політична культура; духовна культура (художньо-естетична культура і мистецтво, моральна і релігійна культура, інтелектуальна та інформаційна культура тощо); культура спілкування та побуту (культура споживання, життєоблаштування, відпочинку, дозвілля тощо). Поширеним є також підхід до структуризації культури за її суб'єктом, у якості якого постають такі спільності, як народ, нація, інтелігенція, робітники та селяни, молодь, діти та ін. Відповідно розглядаються "національна культура", "народна культура", "молодіжна культура", "дитяча культура" та ін. Матеріальне й духовне, моральне й естетичне, виробниче й інформаційне в ній постають як своєрідні аспекти, взаємодія між якими створює синтез якісної визначеності і спрямованості.

Культура як суспільно-історичне явище виконує низку функцій. Серед них виділяються наступні: виражальна, пізнавальна, інформативна (інформаційна), світоглядна, комунікативна, регулятивна, нормативна, аксіологічна (оціночна), а також виховна. В системі українознавства кожна з цих функцій невідворотно несе українознавчий аспект. Культура реалізує свої функції, спираючись на досягнення людства, народу, нації, іншої спільноти, особистості в усіх сферах суспільного життя (економічного, соціально-політичного, духовного, національного). В системі українознавства культура українського народу органічно поєднується з його іншими складовими і набуває повноцінного звучання, подальшого розвитку та прогресу. Кожен народ (нація, держава) постає перед іншими передусім і найповніше через власну культуру.

Українознавство в єдності з іншими науками (філософія, культурологія, соціологія, економіка та ін.) має аналізувати стан справ у суспільстві та своєчасно надавати пропозиції вищим державним органам, політичним та громадським структурам на місцях щодо прийняття певних рішень, заходів для оптимізації процесу розвитку та зміцнення української нації, українського народу та його державності. Тому культура є невід'ємною складовою українознавства.

Предметом українознавчих досліджень є феномен українства, закономірності, досвід і уроки його етно-, націо-, державотворення, матеріального й духовного життя, формування і розвитку етнічної території (України). Відповідно філософсько-гуманістичними та культурологічними основами українознавства є визнання: світ – єдиний, цілісний, повний лише у своїй різноманітності, в тому числі людей (народів), що складають вселюдство: кожна людина, нація, мова, культура має природне, однакове право на життя й повну самореалізацію; тільки у взаємодії з іншими людьми кожна людина, кожен народ, його мова, культура можуть виявити всю повноту своєї індивідуально-вселюдської чуйності; посягання на природне право кожної людини, нації, мови, культури, на їхню самотність і волю до життя є злочином; шляхом до повної реалізації сутності, покликання людини і людства є пізнання як синтез самопізнання і самотворчості. Отже, "Українознавство – шлях до самопізнання й самотворення українства, здійснення ним своєї історичної місії. Воно органічно поєднує (синтезує) процеси пізнання, виховання й навчання, народної педагогіки, вітчизняного і зарубіжного досвіду".

Враховуючи зміст і структуру навчального курсу "Українознавство", інтегративний курс "Культура в системі українознавства" включає в себе культурні детермінанти крає-, країно-, природо-, суспільство-, людино-, народознавство, але не як окремі предмети, а як елементи універсальної цілісності. При цьому універсальна цілісність "України" й "українства" розкривається й досягається шляхом взаємопов'язаного еволюційно-синхронного й діахронного розгляду концентрів (концептуальних центрів): Україна – етнос, нація; Україна – природа, екологія; Україна – мова; Україна – держава, суспільство; Україна – культура (матеріальна та духовна: релігія, філософія, мистецтво, освіта, наука, право, валеологія, військо); Україна – в міжнародних відносинах; Україна – тип людини, ментальність; Україна – доля; Україна – історичні уроки, історична місія. В силу цього "українознавство постає як цілісна система самопізнання, виховання й навчання, єдності знання, любові й творення". Таким чином, українознавство ґрунтується на знанні української національної культури, а тому процес її пізнання і усвідомлення є передумовою існування цього предмета.

Горенко Л. І.

Культура маргінальна (від лат. – межа) – культура, яка знаходиться на межі різних етнокультурних вимірів або перебуває в опозиції до культурної спільноти, що є автохтонною на даній території. Фундаментальними рисами К. м. є її неукоріненість, нон-фінітність (принципова незавершеність) та схильність до деконструкцій. К. м. може бути результатом міграції – як одиничної, так і постійної; лише в другому випадку проявляється К. м. в чіткому значенні; у цьому випадку вона протистоїть автохтонній культурі за самим способом етно-буття. Проте К. м. може мати своєю протилежністю і офіційну культуру, виступаючи у формі контркультури. К. м. у царині філософії (маргіналізм) означає, передусім, ірраціоналістичні тенденції, які мають деконструктивний та десакралізуючий характер. У такому контексті постмодернізм у філософії значною мірою є феноменом філософської К. м.

Даць І. В.

Культура особистості – рівень розвитку системи соціокультурних якостей, які формуються в структурі і процесі життєдіяльності індивіда (в умовах мікро- і макросередовища) і забезпечують як продуктивні, так і репродуктивні її сторони. К. о. являє собою індивідуальну форму відбиття результатів культурного впливу суспільства на особистість та результатів сприйняття особистістю культурних цінностей, міру активного засвоєння загальнолюдських та національних культурних багатств, міру її індивідуальної культурної діяльності. Компонентами К. о. виступають ціннісні якості, які системно формуються та реалізуються в діяльності, і в яких досягнення суспільної культури проявляються як особистісні досягнення. К. о. – це не лише сума знань, переконань, пріоритетних умінь та здібностей, засвоєних методів та засобів діяльності, а й змістовне наповнення життєдіяльності, стилю та образу життя. Саме тому К. о. розглядається як особлива сукупність, ансамбль соціокультурних якостей, які проявляються у життєдіяльності не в кількісних і формальних, а складних, якісних параметрах, що визначають продуктивність соціальної діяльності. К. о. – це кумулятивне утворення, яке забезпечує якість конкретних форм діяльності і поведінки індивіда, рівень, повноту та цілісність розвитку його особистості.

У повсякденній свідомості К. о. асоціюється з розвиненими, творчими здібностями, ерудованістю, розумінням творів мистецтв, вільним володінням мови, ввічливістю, моральною відповідальністю, самовладанням, художнім смаком тощо. Рівень К. о. визначається її

соціалізованістю, залученістю до культурної спадщини, рівнем розвитку індивідуальних здібностей.

Барвінок І. В.

Культура спілкування – поняття філософської антропології, філософії культури та етики, що окреслює норми й принципи продуктивного спілкування та їх реалізацію в бутті особистості чи суспільства. Кожна національна культура має свою специфічну К. с., проте К. с. має й універсальну ознаку – толерантність. Зовнішнім виявом К. с. є етикет, тому являє собою зовнішню толерантність – сукупність правил взаємовідносин між людьми в стандартних, буденних та святкових ситуаціях, які дають можливість комфортного спілкування, організують та спрощують стосунки між ними. Внутрішнім виявом К. с. є світоглядна толерантність, яка означає здатність до неупередженого сприйняття цінностей та архетипів іншого, спрямованість на діалог та взаємну актуалізацію.

Горенко Л. І.

Культурна політика – сукупність цілей, принципів, механізмів, заходів, спрямованих на створення умов для повноцінного культурного розвитку суспільства, на максимально можливе забезпечення основної ролі культури в розвитку і самореалізації сутнісних сил людини, гуманізацію суспільства, забезпечення культурних потреб громадян. Предметом К. п. є сукупність регульованих соціокультурних процесів та взаємодій, пов'язаних із створенням, збереженням, розповсюдженням, споживанням культурних цінностей. Суб'єктами К. п. виступають: творці культурно-мистецьких цінностей – професійні митці та аматори, літератори, працівники різноманітних установ культури; виробники (розповсюджувачі) культурно-мистецької продукції і послуг – заклади культури і мистецькі (виконавські) колективи, видавництва, кіностудії, студії звукозапису тощо; канали та мережі культурної комунікації – засоби масової інформації (преса, телерадіоорганізації, Інтернет-видання), а також мережі театральньо-видовищних та концертних установ, бібліотек, книгарень, галерей, виставкових залів, кінотеатрів, музичних крамниць тощо; споживачі культурного продукту, індивідуальні та колективні; органи та системи регулювання культурної діяльності та мовних практик – відповідні органи державної влади та

місцевого самоврядування, національні структури регулювання медійного простору та ринку культурних товарів і послуг, структури громадянського суспільства – творчі спілки, професійні асоціації тощо. К. п. залежить від багатьох факторів: природи і характеру самої держави, політичного устрою, типу політичного режиму, об'єктивних внутрішніх і зовнішніх умов існування країни, розстановки соціально-політичних сил у конкретному суспільстві. К. п в демократичному суспільстві ставить у центр людину, особистість, її потреби й інтереси, що сприяють реалізації в повному обсязі її природної суті. Основними завданнями К. п. є: забезпечення необхідних фінансово-економічних, правових, організаційно-управлінських умов для створення, збереження та поширення культурних цінностей у суспільстві з метою максимального задоволення культурних потреб і запитів громадян, різних суспільних груп; забезпечення і захист конституційних прав громадян у сфері культури – свободи творчості, вільного доступу до культурно-мистецьких цінностей, участі в культурному житті суспільства; забезпечення вільного функціонування і розвитку всіх наявних на території країни національних культур, включаючи й національні меншини; забезпечення спадкоємності культурного розвитку; збереження єдиного культурного простору і цілісності національної культури, що передбачає єдність і багатоманітність державних, регіональних, місцевих програм соціокультурного розвитку, узгодженість інтересів центру і регіонів; сприяння активному функціонуванню державної мови в усіх сферах культурного життя держави; розвиток всебічного міжнародного культурного співробітництва.

Карлова В. В.

Культурний шок – явище, що переживає суспільство внаслідок суспільно-економічної трансформації, яка як така неминуче спричиняє перегляд усталених регулюючих систем соціуму, інакше – його соціокультурної системи, а саме: усталених історично-спадкоємних зв'язків, що слугують обґрунтуванню актуальної парадигми суспільного руху. Тут йдеться про всю повноту суспільних зв'язків – від виробничих до соціально-статусних, опосередкованих складною системою ціннісних ставлень. Усі вони під час трансформації зазнають, якщо не зламу, то значної деформації, в результаті чого суспільство переживає певний "культурний шок" (поняття вперше використано стосовно етні-

чних груп мігрантів, що опиняються в інокультурному середовищі). У цьому явищі виокремлюють такі складові: збій в соціальних ролях, цінностях, само-ідентифікації; почуття втрати; напруга (психічні зусилля, пов'язані з процесом адаптації до нових умов); почуття знедоленості та неповноцінності – як наслідок безсилля взяти під свій контроль довколишню ситуацію і навіть свою поведінку за нових умов, що сприймаються як нове середовище.

Означені суспільно-психологічні явища призводять до соціальної аномії, подолання якої можливе виключно шляхом вироблення відповідної до нових умов ціннісної нормативно-регулятивної системи, що всебічно охоплює світоглядні засади як суспільства, так і особи – моральні, смисло-буттєві, ідентифікаційні (культурні, статусні, національно-етнічні тощо), правові. Тобто, стає необхідним створення цілісної суспільно прийнятної ідеології – у тому первісному, загальному розумінні терміна, що його пропонував свого часу Дестют де Трасі як системи ідей, поглядів, концептів, в яких відтворюються смисложиттєві основи певного суспільства, покоління, епохи, тобто передусім – "спільні для певного загалу виміри, соціально-об'єднуючі цінності та цілі".

Підсумовуючи, можна стверджувати, що, по-перше – кожне переосмислення культурних цінностей, зміна системи культурних комунікацій ставить перед людською спільнотою завдання зміни попередньо усталеної соціокультурної парадигми і вироблення нової, відповідної до нових умов ідеології інтеграції спільноти й спрямування її до перспективної мети, що, своєї черги, в історії Нового часу набуває все більш свідомого артикульованого характеру. По-друге, констатація кризисного періоду означає, що перед спільнотою стоїть саме таке завдання, і виконання його є не просто складовою трансформаційного процесу, а передумовою досягнення мети, свідомо поставленої суспільством. По-третє, суспільно-політичні суб'єкти не можуть бути безпосередніми суб'єктами вироблення загальноприйнятної суспільно-об'єднуючої і суспільно-спрямовуючої ідеології, – остільки, оскільки вони є виразниками часткових інтересів суспільних груп.

Отже, постає проблема пошуку суспільного суб'єкта вироблення нової культурної парадигми, ширше – вироблення розгорнутої системи ідеології, відповідної поставленій суспільством меті. Таким суб'єктом культурної діяльності, що є професійно-спеціалізованою, фаховою, а

отже – компетентною діяльністю з відбору, інтерпретації та трансляції культурних цінностей стає культуртрегер. Слід підкреслити, що саме фахівці здатні найбільш компетентно соціалізувати суспільство шляхом відбору та просування в соціальному полі певних культурних цінностей, які у своїй синергетизованій системній сукупності і складають загальноприйнятну суспільну ідеологію, смисложиттєві засади буття і перспективного руху суспільства.

Кузнєцова І. В.

Культурологія – інтегративна гуманітарна наука та навчальна дисципліна, де об'єктом дослідження (вивчення) виступає культура як феномен цивілізації та людської діяльності. Характеризується як: 1) комплекс дисциплін, що вивчають культуру по історичній вертикалі її розвитку, соціальному функціонуванню з визначенням кінцевого результату системності культурного феномена; 2) сукупність дисциплін, що вивчають культуру і намагаються осягнути її як цілісне явище з урахуванням надбань міждисциплінарних зв'язків, а також з позиції культурології, національних, регіональних особливостей в їх історичному розвитку; 3) самостійна наукова дисципліна в системі соціально-гуманітарних знань; 4) наука, яка вивчає специфіку розвитку матеріальної та духовної культури цивілізацій, етносів, націй у конкретно-історичному періоді, їх взаємозв'язки та взаємовпливи.

Горенко Л. І.

Культуртрегер (лат.-нім. Kulturtrager, буквально – носій культури, носій культурних цінностей, транслятор культури). Даний германізм ілюструє п'ятий період /XIX – поч. XX ст./ (Українська Мова : Енциклопедія. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.) проникнення німецьких лексем в українську мову, який характеризується актуалізацією перекладів німецької філософської, суспільно-політичної, художньої літератури; складанням україно-німецьких термінологічних та загальномовних словників; увагою громадськості до проблеми використання слів іншомовного походження.

Переваги іншомовних запозичень полягають у наступному: вони виступають ознакою відкритості мови і культури в цілому до взаємодії та взаємозбагачення з іншими культурами; здійснення пошуку в полі вже існуючого термінологічного апарату дає можливість називати аналогічні явища єдиним поняттям, знімаючи проблему плутанини в тер-

мінах; набуття іншомовними термінами статусу власного лексичного ряду вирішує проблему "моє – інше", коли інше стає своїм та сприяє подальшому розвитку термінологічного апарату на тлі власної науки, що, своєї черги, збагачує світову науку власними науковими розробками.

Слово "культуртрегер" було вироблено за часів крестових походів німецьких лицарів-меченосців. В подальшому, за умов суспільної трансформації Німеччини, в межах літературно-суспільного руху німецької філософії романтизму (Й. Г. Гаман, І. Гердер, В. Гумбольдт, О. Клопшток та ін.), слово "культуртрегер" відбивало акцентовану увагу до проблем розповсюдження (трансляції) культури в соціальному середовищі. Усвідомлюючи, що поступальний рух суспільства зумовлюється розповсюдженням, просуванням культури, і зокрема – її вивільненням з-під тотальної церковної опіки, німецькі філософи-романтики визначали поняття *культуртрегер* як суб'єкт відбору, інтерпретації та поширення культурних цінностей, що сприяють розвитку суспільства. З часом термін "культуртрегер" набув дещо іронічного відтінку через те, що німецькі романтики доводили можливість вирішення всіх соціальних проблеми за посередництва лише світської освіти, не приділяючи належної уваги вихованню та зміні соціальних умов щодо позначення особи, нав'язливо транслуючої знання про культурні цінності. З цієї причини термін "культуртрегер" на деякий час було вилучено з широкого наукового обігу.

Проте, не зважаючи на будь-які переосмислення та інтерпретації, історико-понятійні витоки суті слова "культуртрегер", подолавши видимість самозаперечення семантичного інобуття, зберегли в собі заряд ейдетичної інтуїції, евристичну підказку щодо предмету рефлексії, смислової єдності в рамках семантичного поля первинної інтуїції. Етимологізації (повернення істинного значення) поняття "культуртрегер" зазначене у словниках, творчості М. Стельмаха, А. Толстого та ін.; сайтах Інтернету.

Звернення сучасних науковців, журналістів, літераторів до понять *культуртрегер*, *культуртрегерство* свідчить про встановлення "межі самовираження речі", повернення зазначеним поняттям свого онтологічного характеру – носій культурних цінностей, транслятор культури.

Мова науки потребує поняттєвої точності й однозначності термінології у межах однієї галузі знання. Дефініція має чітко визначити межі поняття, що його тлумачить термін, мати необхідні та достатні

ознаки, по-перше, щоб набути свого місця серед інших понять, а, по-друге, щоб відчувати свою специфічність (за С. Чаплигінім та Д. Лотте).

Зазначене виявляє необхідність і закономірність парадоксу збереження первинного, онтологічно обумовленого, "дійсного" значення терміну "культуртрегер" та доцільність утвердження його у сучасній терміносистемі української культури у якості поняття. На користь наведеного твердження свідчить наступне: 1. Термін "культуртрегер" вже має розповсюдження в українській мові, досить широко представлений у науковій публіцистиці, набув первісного понятійного значення у полі наукової мови. 2. Запозичення терміна "культуртрегер" є водночас сприйняттям українською наукою того корпусу знань, що вже накопичені в іншомовних культурах. При цьому не є обов'язковим сприйняття цих знань як аксіоматичних та доведених, але у кожному разі вони збагачуватимуть проблемне поле української культурології, що матиме, безумовно, позитивне значення. 3. У понятті "культуртрегер" можливе узагальнення усіх видів діяльності ретрансляторів, інтерпретаторів та розповсюджувачів культури, тобто людей та інституцій, що забезпечують реальне функціонування та тяглість (у єдності спадкоємності та інновацій) культури в суспільстві.

Таким чином, здійснення К. свого фахового соціального призначення пов'язане з соціальною відповідальністю за наслідки поширюваних серед соціуму культурних текстів (відбір, інтерпретація, трансляція), а також актуалізує зміст соціалізації та інкультурації людей, створює та постійно відтворює єдине смислове поле культури, а відтак – зумовлює цілісність суспільства, його історичну перспективу, виміри життя прийдешніх поколінь. Вищезгадане накладає на К. велику моральну відповідальність, вводить до поля суто фахових вимог вимоги моральнісно-етичні, що постають як фахово засадничі, підставові, пріоритетні.

Сучасна соціальна трансформація України диктує необхідність перегляду історико-культурної ідентичності суспільства, що актуалізує культуртрегерську діяльність та вимагає від останньої глибокого розуміння потоків знань та інформації.

Кузнєцова І. В.

Культуртрегерська діяльність – метапрофесійна діяльність культуртрегерів (поняття, що узагальнює усі види діяльності ретран-

сляторів, інтерпретаторів та розповсюджувачів культури як такої), яка потребує такого суб'єкта, котрий буде розглядати виконання свого професійного (локального) завдання у контексті існуючого ціннісно-орієнтованого над-завдання, тобто, кожний культуртрегер, лише усвідомлюючи значущість професійної діяльності своїх колег, набуде само-достатності у своїй К. д.

Фахівці К. д. здатні найбільш компетентно створити умови соціалізації особи та суспільства в цілому шляхом відбору та просування у соціальному полі певних духовних та культурних цінностей, які у своїй системній сукупності складають загально прийнятні смисложиттєві засади буття та перспективного руху суспільства.

Значущість та необхідність К. д. зумовлює сама знакова природа культури. Кожне явище культури розвивається за схемою: поява (спричиняється духовним та соціальним розвитком суспільства), продукування (від спорадичного до активного), втрата актуальності (певною мірою "згортання" – перетворення на знак культури, що відійшла). З часом відбувається "розгортання" – адаптація знака культури – або у первинному значенні, або у набутому новому значенні. "Розгортає" кожний знак культури до будь-якої межі сприйняття кожна людина особисто. Завдання культуртрегера – забезпечити адаптацію культурних явищ у просторі і часі.

Таким чином, маючи людинотворчий характер та реалізуючись виключно у формі спілкування, К. д. за сучасного уявлення людиною Простору, Часу, Всесвіту і Себе своїми пріоритетами має моральнісні виміри:

- делікатне спричинення само-реалізації кожної людини;
- неупереджене інформаційне забезпечення життєдіяльності людей зо всіх галузей знання сьогодення;
- формування емоційно-позитивного простору взаємовідносин у суспільстві (наприклад, підбір продукту для ЗМІ).

Морально-етичні характеристики К. д. в соціумі та рівень її соціального статусу є взаємозалежними, що пояснює дотеперішню неефективність декларативно зобов'язуючих вимог з боку суспільства і держави до суб'єктів К. д. та зумовлює необхідність встановлення нового типу взаємовідносин між культуртрегерською професійною спільнотою і суспільством та державою, який повинен ґрунтуватися на принципах пріоритетності К. д. в соціумі.

Суб'єкту К. д. має бути притаманний найвищий рівень єдності професійної і особистісної моралі, зважаючи, що за існуючих умов культуртрегер покликаний допомогти сучасній людині у будь-якому віці зробити свій вибір у моральному просторі. Зміни у пріоритетах висунули нові вимоги до підготовки культуртрегера – нарівні з вузькопрофесійною підготовкою він повинен володіти високою культурою, духовно-моральним та творчим потенціалом. Формуванню цих якостей сприяє доповнення логічного мислення інтуїтивним сприйняттям людини, що, своєї черги, вимагає удосконалення психофізіологічних та емоційних процесів самого культуртрегера, головним завданням діяльності якого стає: відбір, трансляція та інтерпретація повної згорнутості культури, розгортати яку до будь-якої межі сприйняття має кожна людина особисто. У формуванні цих артикулюючих здібностей бере участь і культуртрегер.

Завдання К. д. у сучасній Україні значно розширилися, набули характерно нових рис, а це вимагає становлення фахівця нового типу, активного культуртрегера, здатного до самостійного й відповідального осмислення, інтерпретації та просування до соціального поля таких культурних цінностей, що відповідають сучасним потребам суспільства.

Кузнєцова І. В.

Кун Томас Семюель (нар. 1922) – амер. філософ, представник філософії науки (неопозитивістської). Основна праця – "Структура наукових революцій". Науку розглядає як форму діяльності наукових спільнот. За схемою К., в розвитку науки існують такі етапи: "Нормальна наука" – коли домінує наукова парадигма (взірець), наприклад, парадигма, коли домінувала теорія А. Ейнштейна або І. Ньютона; "Наукова революція" – коли відбувається процес розпаду парадигми через конкуренцію альтернативних парадигм, перемагає якась нова парадигма і відбувається перехід до "нормальної науки". Таким чином, історія розвитку науки – це процес боротьби парадигм.

Кожна парадигма стимулює розвиток науки. Вчені, які володіють певною парадигмою, стимулюють розвиток науки. К. заперечує наступність в розвитку науки. Прогрес у науці відбувається на етапі "нормальної науки". Власне, його філософія – це філософія прагматизму й інструменталізму.

Ключніков В. П.

Курдюмов Сергій Павлович (1928–2004) – російський вчений, спеціаліст в галузі математичної фізики, обчислювальної математики, фізики плазми та синергетики, один із засновників синергетичного руху в Росії. Член-кореспондент Російської академії наук (1984 р.). Директор Інституту прикладної математики ім. М.В. Келдиша РАН (1989–1999 рр.), зав. кафедри прикладної математики Московського фізико-технічного інституту, професор Міжнародного університету "Дубна" і Російської академії державної служби при Президенті РФ. Дійсний член Європейської академії наук, президент Міжнародного комп'ютерного клубу.

К. – співавтор відкриття ефекту Т-шару нового типу нестійкості плазми (1968 р.), автор теорії режимів із загостренням, що отримала світове визнання. Активно розвивав міждисциплінарні підходи і займався філософськими проблемами синергетики, що знайшло відображення у понад 300 роботах, у тому числі 10 монографіях, виданих у Росії та за кордоном: "Нестационарные структуры и диффузионный хаос" (1992 р.), "Blow-up in Quasilinear Parabolic Equations" (1995 р.), "Синергетика и прогнозы будущего" (2003 р.), "Основания синергетики" (2005 р., 2006 р.) та ін. Був ініціатором створення центру "Стратегії динамічного розвитку".

Книги та публічні виступи К. мали великий вплив на розвиток досліджень з нелінійної динаміки та синергетики. Більш за все К. турбувало, щоб синергетичні ідеї розповсюджувались по світу, приживалися в ньому, виростали. Головним завданням вчений вбачав запуск процесів самоорганізації. Підкреслював необхідність ретельного формулювання синергетичної ідеї сьогодні, щоб вона була затребувана у майбутньому.

Кузнєцова І. В.

Л

Лао-цзи – видатний китайський мислитель, основоположник даосизму. Ім'я філософа перекладається як "старий учитель". За легендою мати була вагітна ним 81 рік і народила його сивим старцем. Інше ім'я Лао-цзи – Лі Ер. Прізвище Лі він отримав тому, що родився під деревом Лі (сливою), а ім'я Ер, бо мав довгі вуха (ер – вуха).

Точних дат життя Л.-ц. не відомо, хоча його вважають дещо старшим за Конфуція, тобто роки його життя припадають на 6 ст. до н.е.

Найбільш відомим трактатом Л.-ц. вважається "Дао де цзин" – "Книга про дао і де" (шлях і добродетель). Л.-ц. прийняв дао за вищу категорію своєї філософії, надавши їй не тільки смисл загального закону, а й розглядаючи її як джерело походження світу. Він вважав, що дао – це "корінь неба і землі", "мати всіх речей", що дао лежить в основі світу. Л.-ц. говорив, що дао народжує одне, одне народжує два, два народжує три, а три народжує все. Це і є процесом народження всього сущого від дао. Все існуюче складається із двох начал: світлого і темного, чоловічого і жіночого, "янь" і "інь". "Зв'язок між двома початками породжує гармонію, а потім народжується все суще", – говорив Л.-ц.

Вчення Л.-ц. лягло в основу даосизму, який разом із конфуціанством і буддизмом склали так званий китайський синкретизм – релігійно-філософську доктрину, яка протягом більш як двох тисячоліть була панівною в Китаї.

Перевезій В. О.

Лассаль Фердинанд (1825–1864) – філософ, діяч німецького робітничого руху, адвокат, публіцист, основоположник лассальянства.

Народився у заможній єврейській купецькій родині. Вивчав філософію та класичну літературу у Бреславському та Берлінському університетах. За участь у революції 1848–49 рр. у Німеччині засуджений до шестимісячного ув'язнення.

Учення Л. і його практична діяльність ґрунтувалися на таких теоретичних положеннях: 1) експлуатація робітничого класу в умовах капіталістичного виробництва є неминучою (Дж. Рікардо). Логіка примноження капіталу об'єктивно унеможливорює згладжування про-

тиріч між капіталом і працею. Тож й усяка боротьба за трудові права є марною; 2) пролетаріат є окремим соціально-політичним класом, який має специфічні соціальні та політичні інтереси. А відтак задля можливості діяти політично пролетаріат мусить об'єднатися; 3) держава являє абсолютну цінність (Г. Гегель). Саме завдяки державі може бути встановлена соціальна справедливість і вільний розвиток людської особистості.

Поділяючи низку теоретичних положень марксизму, зокрема вчення про визначальність у суспільно-політичному розвитку засобів виробництва та майбутню гегемонію робітничого класу, Л. розходився з основоположниками марксизму в трактуванні питань організації робітничого руху. Передусім розглядав державу не як засіб забезпечення панування правлячого класу, а як знаряддя, що мимоволі, навіть попри волю панівної верстви, встановлює соціальну справедливість. Виходячи з такої оцінки ролі держави, висунув тезу: метою робітничого руху є боротьба за розширення виборчих прав. Відтак у перспективі, участь робітничого класу в державному управлінні має, як вважав Л., подолати експлуатацію й усі форми соціальної нерівності. Розглядаючи державу як універсальний, позбавлений класової сутності механізм організації влади, підтримав і процес об'єднання Німеччини під егідою Прусії.

Л. справив значний вплив на соціал-демократичний рух. Зокрема співпрацю Л. та О. фон Бісмарка високо оцінював Е. Бернштейн. Вважається, що діяльність Німецької соціал-демократичної партії зажди ґрунтувалася на засадах лассальянства, а А. Бебель був його послідовником.

Основні твори: "Філософія Геракліта Темного з Ефеса", (1858 р.); "Система набутих прав", (1861 р.); драма "Франц фон Зіккінген", (1858 р.) та ін.

Бушанський В. В.

Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (1870–1924) – організатор КПРС і засновник Радянської держави, продовжувач вчення марксизму. Народився в сім'ї інспектора народних училищ у м. Симбірську. Після закінчення гімназії вступив до юридичного факультету Казанського університету. Але за участь у революційному русі був відрахований із складу студентів. У жовтні 1888 р. повернувся до Казані, де вступив до марксистського гуртка. У 1891 р. склав іспити екстер-

ном на юридичний факультет при Петербурзькому університеті. У 1893 р. переїхав до Петербурга. У 90-ті роки пише твори "Що таке друзі народу..." і "Розвиток капіталізму в Росії". Створює "Союз боротьби за звільнення робочого класу". Під керівництвом Л. була створена марксистська партія (більшовиків). Будучи в еміграції, працює над твором "Матеріалізм і емпіріокритизм", який було видано у 1909 р. Це головна філософська праця, в якій Л. обґрунтовує теоретичне положення марксистської філософії: онтології, гносеології, діалектики. Дає визначення категорії "матерія", розкриває соціальні і гносеологічні корені емпіріокритицизму як різновиду позитивізму, формулює сутність теорії пізнання, вчення про істину та ін. У 1912 р. Л. із Парижа переїжджає до Кракова і керує безпосередньо газетою "Правда". Друкує статті з національних питань. У 1916 р. друкує працю "Імперіалізм як вища стадія капіталізму". В цей період виходить праця "Філософські зошити", у якій розглядаються філософські проблеми через призму історії світової філософської думки. На початку 1917 р. він нелегально прибув до Петербурга і очолив Жовтневу революцію. У 1918 р. на з'їзді Рад був обраний головою РНК. 1920 р. у праці "Дитяча хвороба лівізми в комунізмі" формулює питання тактики комуністичної партії.

Ключніков В. П.

Лесевич Володимир Вікторович (1837–1905) – укр. і рос. філософ позитивістського напрямку. Родом з Полтавщини, вищу освіту здобував у інженерно-військових закладах Петербурга. Брав участь у народницьких гуртках, пізніше – в організації народних шкіл на Полтавщині, за що був висланий до Сибіру. Л. був добрим знавцем тогочасних напрямів західноєвропейської філософії і поставив собі за мету ознайомити з ними тогочасне суспільство в Російській імперії. Найбільше уваги приділив популяризації вчення Огюста Конта, фундатора позитивізму. Згодом розглядав емпіріокритицизм як найбільше досягнення наукової філософії, вважав філософію загальним знанням для всіх конкретних наук.

Основні праці: "Спроба критичного дослідження основоначал позитивної філософії", "Що таке наукова філософія", "Листи про наукову філософію", "Нариси розвитку ідеї прогресу" та ін.

Сакада Л. Д.

Лібідо (від лат. – потяг, бажання) – статевий потяг, бажання до статевої близькості. Вираження і спрямованість Л. визначається рівнем статевої зрілості, спадковістю, диенцефальним відділом мозку, залозами внутрішньої секреції, індивідуальним досвідом.

Поняття *лібідо* в розумінні статевого інстинкту, сексуального бажання використовувалось М. Бенедиктом (1868 р.) і А. Моллем (1898 р.). Розуміння З. Фройдом Л. еволюціонувало та розширювалося паралельно із розробкою психоаналітичної концепції. Л. розглядалося як одне з ключових понять психоаналізу. Спочатку Л. означало психічну енергію в основі всіх сексуальних проявів індивіда. Це поняття використовувалось як синонім сексуального потягу безсвідомого.

Розглядаючи несвідому частку психіки "Воно", З. Фройд характеризує її як джерело психічної енергії, рухому силу поведінки, міцний мотив – цінний початок. У силу насиченості сексуальною енергією Л. керується принципом задоволення.

"Я – лібідо", спрямоване на власне "Я". Прив'язаність Л. до власного "Я", як до об'єкта, називається нарцисизм. "Я – лібідо" може бути первинним (коли "Я" і "Воно" ще не відокремлені один від одного), яке змінюється за нормами, що характеризується зв'язком частини Л. до зовнішніх об'єктів, і вторинним, коли частина Л. відокремлюється від об'єктів і знову обертається на "Я".

Розрізняють також "Об'єкт – лібідо" – як частка, спрямована до одного або декількох зовнішніх об'єктів, і протистоїть "Я – лібідо".

Пізніше Л. стало виразом і в інших формах любові: до батьків, дітей, до самого себе. Оскільки в концепції була покладена ідея про можливість витіснення і заміщення Л. шляхом регресії або сублімації (психологічний захист), Л. стало одним із найбільш важливих пояснювальних понять психоаналізу, завдяки яким розривається механізм нормального або патологічного розвитку. В більш пізніх працях З. Фройд використовує поняття Л. в широкому розумінні – пов'язаних з двома основними потягами людини: потяг до життя (Ерос) і до руйнування, смерті (Танатос).

У трактуванні К. Юнга прослідковується відхід від позицій З. Фрейда. Він вивільняє Л. від сексуальності і розглядає його як психічну енергію, надавши йому метафізичного характеру.

У всіх психічних феноменах як у свідомих, так і несвідомих суб'єктом Юнг бачив прояви єдиної енергії Л. При цьому самим суб'єктом Л. переживається як несвідомий потяг чи бажання.

Л. протягом життя не залишається незмінним, воно постійно трансформується і набуває різних символічних форм.

Черушева Г. Б.

Лідер (від англ. – провідний) – член групи, за яким визнається право приймати відповідальні рішення у значимих для групи ситуаціях, тобто авторитетна особистість, яка реально відіграє головну роль в організації спільної діяльності та регулюванні взаємовідносин у групі. У психології прийняті різні класифікації Л.: 1) за змістом діяльності (Л. – натхненник та лідер виконавець); 2) за характером діяльності (універсальний Л. та ситуативний Л.); за спрямованістю діяльності (емоційний Л. та діловий Л.) тощо. Л. одночасно може бути керівником групи, а може й не бути. На відміну від керівника групи, якого інколи цілеспрямовано обирають, але частіше призначають і який, будучи відповідальним за стан справ у очолюваному ним колективі, має у своєму розпорядженні офіційне право заохочувати та накладати стягнення на учасників спільної діяльності, Л. висувається стихійно. Він не наділений жодними визнаними поза групою владними повноваженнями і на нього не покладені жодні офіційні обов'язки. Якщо керівник групи та її Л. не збігаються у одній і тій самій особі, то взаємовідносини між ними можуть сприяти ефективності спільної діяльності та гармонізації життя групи, або ж навпаки, набувати конфліктного характеру, що, врешті-решт, визначається рівнем групового розвитку.

Баранівський В. Ф.

Лідерство – відносини домінування, підпорядкування та впливів у системі міжособистісних стосунків у групі. Під час досліджень Л. виділені різні його стилі, розроблена низка концепцій Л. Теорія лідерських ролей (Р. Бейлс) розглядає такі ролі: "професіонала" – Л., орієнтованого на вирішення виробничих проблем, та "соціально-емоційного фахівця", який вирішує проблеми стосунків між людьми. Прихильники теорії рис Л. вважають передумовою визнання людини лідером володіння специфічними "лідерськими" рисами та здібностями. Дослідження, проведені у річищі цієї теорії, концентрувалися на виявленні якостей, специфічних для лідерів. Варіантом такого підходу є харизматична концепція Л., згідно з якою Л. дароване окремим видатним особистостям як певна благодать ("харизма"). Прихильники

інтерактивної теорії вважають, що лідером може стати будь-яка людина, яка посідає відповідне місце у системі міжособистісних взаємодій. Питання про те, хто конкретно візьме на себе лідерство, повинне вирішуватись з урахуванням індивідуальних особливостей кандидата у лідери, особистісних характеристик інших членів групи та її структури, ситуації, що склалася, та завдання, яке виконується. Ситуаційна теорія Л. (або груподинамічний підхід) стверджує, що Л. – це, насамперед, продукт сформованої у групі ситуації (Ф. Фідлер) і що у ситуаціях дуже сприятливий, або ж навпаки, вкрай несприятливий для групи лідер, орієнтований на завдання, домагається більших результатів, ніж лідер, орієнтований на людей. При помірковано сприятливій ситуації більш успішним виявляється лідер, орієнтований на людей. Синтетична (або комплексна) теорія робить акцент на взаємозв'язок головних складових процесу організації міжособистісних відносин: лідерів, послідовників та ситуацій, за яких здійснюється Л.

Баранівський В. Ф.

Логіка (грец. – розум, думка, слово) – 1) необхідна закономірність у взаємозв'язку об'єктивних явищ ("логіка фактів", "логіка історичного розвитку" і т. д.); 2) закономірності зв'язків і розвитку думок ("логіка міркування", "логіка мислення"); 3) процес мислення загалом або його види ("логіка людини", "жіноча логіка", "чоловіча логіка", "дитяча логіка"); 4) наука про закони та форми істинного абстрактно-теоретичного пізнання. Як наука Л. формується та розвивається в рамках філософського знання за часів стародавньої Греції у вигляді формальної Л., засновником якої є Аристотель. Подальший розвиток філософії призводить до збагачення формальної та утворення нових видів Л.– діалектичної (Г. Гегель) та математичної (Г. Ляйбніц).

Борозенець Т. А.

Логічний позитивізм – напрям аналітичної філософії, який ставить за мету здійснення програми неопозитивізму; досі складає особливий розділ формально-логічних досліджень. Представники цієї теорії – М. Шлік, Р. Карнап, О. Нейрат та ін. – вважали, що єдиним предметом філософії повинен бути логічний аналіз мови науки.

Баранівський В. Ф.

Логос (грец. – слово, думка) – філософський термін, який фіксує єдність поняття, слова і думки, до того ж слово у даному випадку розуміється не стільки у фонетичному, скільки у семантичному плані, а поняття – як виражене вербально. До філософського обігу поняття *логос* першим запровадив Геракліт.

Баранівський В. Ф.

Локк Джон (1632–1704) – англ. філософ та політичний мислитель. Освіту здобув у Вестмінстерській школі та Оксфордському університеті. Викладав у Оксфорді філософію, риторику, давньогрецьку мову. У 1667–1683 рр. був секретарем лорда-канцлера Ешлі. З 1682 до 1688 рр., з огляду на можливі політичні переслідування, жив у Нідерландах. До Англії повернувся після перемоги "Славної революції" 1688 р.

Центральне місце у філософії Л. відведене проблемам гносеології та соціальної філософії. Досліджуючи походження людського знання, Л., всупереч Р. Декарту, заперечував існування "вроджених ідей" і стверджував, що всі знання мають досвідне походження, а людський розум при народженні – це "чиста дошка" (*tabula rasa*), яку досвід заповнює письменами. Досвід Л. поділяв на зовнішній (відчуття), який є основою чуттєвого пізнання природи, та внутрішній (рефлексія) – основа пізнання діяльності душі. Досвід є джерелом простих ідей. На їх основі завдяки діяльності розуму, який сприймає, зіставляє, поєднує, класифікує прості ідеї, утворюються складні ідеї (серед них вирізняються модуси, субстанції, відношення). Всі речі зовнішнього світу, на думку Л., мають первинні (протяжність, фігура, щільність, рух) та вторинні (колір, запах, смак, звук) якості, які дають відповідно адекватні та неадекватні, суб'єктивні уявлення про речі. Пізнання, за Л., ділиться на інтуїтивне, демонстративне та сенситивне.

Соціально-політична концепція Л. базується на теорії засадничих природних прав – на життя, свободу та власність, які регулюють відносини людей у природному стані (до появи державної влади). Останні, на думку Л., є станом рівності та свободи, однак неможливість забезпечення природних прав диктують необхідність переходу до громадянського стану, який здійснюється шляхом укладання суспільного договору. Важливою складовою теорії суспільного договору Л. є ідея суверенітету народу, який створює державу з метою надій-

ного захисту своїх природних прав і має право замінити своїх правителів, якщо вони їх порушать. На відміну від Т. Гоббса, Л. вважав, що державна влада не може бути абсолютною і має бути обмежена законами. Гарантувати права особи та убезпечити її від владної сваволі повинен був розподіл влади, ідея якого була вперше сформульована Л. (пропонував поділити владу в державі на законодавчу, яка б мала найвищий статус, виконавчу та федеральну). В царині релігійних стосунків Л. був одним з фундаторів ідеї релігійної толерантності, вважаючи її однією з умов законного правління.

Політична філософія Л., який вважається одним з засновників доктрини лібералізму, зокрема його теорії суспільного договору, природних прав та розподілу влади, справила значний вплив на розвиток соціальної філософії та суспільно-політичної думки в усьому світі і набула подальшого розвитку в політичних концепціях європейського Просвітництва.

Основні твори: "Два трактати про державне управління" (1689 р.), "Дослід стосовно людського розуму" (1690 р.), "Думки про освіту" (1693 р.).

Боровик М. А.

Людство – сукупність людей, людська спільнота (генетично походить від понять "люд", "люди", "людино") як соціально-біологічна і соціально-історична спільність осіб, які мають осмислений обмін інформацією, володіють комунікативними взаємозв'язками в процесі виробництва і творення людини як вищої ціннісної істоти суспільства, матеріальних благ та духовних цінностей. З давніх часів у повсякденній буттєвості виділялося дві складові – люди, спільнота (рід, плем'я, союз племен, народність, нація) і природні умови (географічне середовище), які перебувають у тісній взаємодії і взаємопереплетенні. Життєвість людини (людства) протікає в умовах природного середовища, а останнє – олюднюється багатогранною діяльністю людини (людства) – суб'єкта історичних епох і цивілізацій.

Л. можна уявити як кількість всіх людей земної кулі, які перебувають у стані від народження до смерті; як об'єднання осіб, що жили у певну історичну епоху; як кількість осіб, що живуть на Землі у сучасний період (6,6 млрд. чол.). Сутність Л. як цілісності, як планетарної сукупності людей хвилювали мислителів ще з часів Давньої

Греції та Риму. Зацікавленість цими проблемами значно зросла на межі XIX – XX (XXI) ст. як серед західних, так і вітчизняних вчених (М.П. Драгоманов, Г.С. Сковорода, Т.Г. Шевченко, І.Я. Франко, М.С. Грушевський, В.І. Вернадський). Нині, на межі тисячоліть, інтерес до проблем Л. сягнув апогею, ставши не лише теоретичною проблемою, а й увійшовши до реальних суспільно-політичних сфер життя. Нині не існує єдиної концепції розуміння поняття Л., адже вона формувалася за полярних систем суспільного устрою – соціалізм і капіталізм, різнопланового розуміння понять нація та етнос, співвідношення загальнолюдських і національних цінностей тощо. Більшість науковців схиляється до тези, що Л. має певні складові: людська особа, етнос, нація і саме людство – єдність всіх мешканців планети як єдина велика об'єктивна цілісність.

Окремі дослідники заперечують поняття *людство*, зокрема американський філософ Стюарт Чейз у книзі "Тиранія слів" стверджує, що Л. не існує як самостійної сутності: "Спробуй покликати: "Гей, Людство, сюди!", – і жоден Адам не відгукнеться на ваш заклик". Скептиків щодо феномена "людство" чимало. Історія об'єктивно стверджує, що Л. існує реально і об'єктивно, є його всесвітня історія, яка складається з історії окремих народів, націй, етносів, держав, де кожна із відзначених складових має свою специфічну і спадкоємну історичну реальність – історію Людства.

Сучасні глобальні загальнолюдські проблеми істотно впливають на долю світової цивілізації, загальний поступ в умовах роздоріжжя ставить Л. перед історичним вибором – подальшим розвитком людської цивілізації.

Надольний І. Ф.

М

Максима (від лат. – основне правило, принцип) – однозначна вимога неординарного змісту, подана у вигляді чіткої, стислої формули; певний принцип моралі, права. Поняття М. вживається у моральній філософії як моральне правило, що має граничну ступінь спільності і обов'язковості (в первісному значенні – загальний принцип поведінки).

Чернець В.Г.

Максимович Іван (чернече ім'я – Іоан) (1651–1715) – святий Російської православної церкви. Народився в м. Ніжин у сім'ї заможного міщанина Максима Васильківського, який був наближеним до ієрархів Києво-Печерської лаври, котрі передали йому в оренду частину монастирських земель і млинів, та до гетьмана І. Мазепи, який доручив йому збирати митні податки для поповнення державного скарбу Гетьманщини.

М. закінчив Києво-Могилянську академію, працював у ній професором. Розпорядженням місцеблюстителя кафедри Київської митрополії Л. Барановича був призначений економом Києво-Печерської лаври. Виконував дипломатичну роботу у складі делегацій від уряду та духовенства Гетьманщини, які вели перемовини з Московським царством, Російською та Костянтинопольською патріархіями. З 1695 р. архієпископ Чернігівський, за наполяганням якого у 1700 р. відкрився Чернігівський колегіум – перший на Лівобережній Україні вищий навчальний заклад. За зв'язки із гетьманом І. Мазепою у 1711 р. був засланий Петром І до Сибіру, де в Томську відкрив колегіум, який був подібний до колегіуму в Чернігові. М. був блискучим знавцем грецької і римської філософії, письменником-полемістом, апографом, укладачем богословських "казань", проявляючи при цьому пантеїстично-раціоналістичні тенденції.

Помер М. у Томську у 1715 р., а у 1916 р. Російська православна церква канонізувала Іоана як святого.

Шевченко В. І.

Максимович Михайло Олександрович (1804–1873) – вчений-енциклопедист, ботанік, натурфілософ, історик, етнограф, письменник, перший ректор Київського університету. Свої ґрунтовні філо-

софські погляди М. виклав у "Листі про філософію", де стверджував, що філософія як любов до мудрості не може бути побудована тільки на розрахунках розуму. Завдання філософії полягає в проникненні у внутрішнє знання і єдність предметів, а філософом є той, хто зводить головні галузі знання до загального начала і розвиває їх у струнку системі. Предметом філософії є всі предмети кінцевого пізнання, відповідно до чого філософія має бути історичною наукою, цінувати дійсність. Обстоюючи ідею розвитку, єдності природи, філософське розуміння світу М. еволюціонувало в бік матеріалізму. Обстоював матеріальну єдність світу, доводив, що все в природі складається з єдиної всезагальної речовини. Органічна природа виникає на певному етапі розвитку з неорганічної природи в процесі її складних перетворень, а існуюча реальність не залежить від свідомості. Природа проникає в свідомість людини через органи почуттів. Наші знання про природу є відображенням предметів і явищ, які існують реально. Прогрес науки, як і природи, безмежний. Виступаючи проти вузького емпіризму, М. не сприймав також абсолютизації раціональних форм освоєння дійсності, обстоював зв'язок єдності теорії і практики, аналізу і синтезу, вимагав конкретного історичного підходу до вивчення явищ природи, феноменів культури, суспільного життя, врахування історичного досвіду, умов та рівня науки свого часу.

Для нього філософія – це не просто наука, це – любов до мудрості. А завдання мудрості полягає в умінні звести різні знання до спільного початку, надавши їм вигляд системи. Важливе місце у системі філософського мислення він відводить історії філософії. Певний час захоплювався ідеями Ф. Шеллінга, які надихали його на уважне ставлення до народної культури, народних вірувань та переказів. Немало зробив для збирання та збереження української народної мудрості. У 1827 р. взяв участь в опублікуванні збірки "Малороссийские песни", де основна увага зосереджена на джерелах української культури.

На основі порівняльної характеристики укр. та рос. культури М. вперше визначив відмінності української ментальності: нескореність, дієвість, звернення до природи.

Дружба з представниками Кирило-Мефодіївського братства ще більше укріпила віру в необхідності боротьби за долю України. Він став активним поборником української ідеї, захисником українського світу, самотійність якого утверджував усією своєю творчістю.

Варавкіна З. Д.

Маніпуляція (від лат. – рука, робот, механізм) – полісемантичне соціальне явище, що віддзеркалює механізм як явного, так і латентного (прихованого) примусу. Серед дослідників немає єдиного підходу до визначення терміну "маніпуляція". У Оксфордському словнику англійської мови маніпуляція (manipulation) в загальному розумінні визначена як виконання руками складної дії, що потребує вправності, вміння тощо. Наприклад, в медицині – це рефлексотерапія, діагностика, лікувальні процедури, оперування тощо. Термін "маніпуляція" використовується і в техніці – розглядається як дія з механізмами, що здійснюється за допомогою рук. В міру ускладнення різних механізмів (важелів) технічного призначення маніпуляторами стали називати імітатори або штучні замітники рук: спеціальні пристрої для складного пересування предметів з дистанційним управлінням (наприклад, для завантаження стрижнів з ядерним паливом).

У переносному значенні Оксфордський словник визначає М. як "акт впливу на людей або управління ними або речами з "ловкістю", особливо з деструктивним підтекстом, як приховане управління або обробка".

Поняття М. (що має цілу гаму термінологічних еквівалентів і смислових синонімів) акумулює факт певних стратегій у політиці, економіці та бізнесі, є дискусійним за змістом. При цьому, варто розмежовувати предикати судження щодо суб'єкта (зловмисний чи добромисний; навмисний чи ненавмисний наміри відповідного впливу), враховуючи дуалізм поняття "маніпуляція" (управління, керування, трансформація, програмування, зомбування, прогнозування), що містять у собі суб'єктно-об'єктні складники – "маніпулювальний" (керуючий) та "маніпульований" (керований).

Таким чином, М. у своєму переносному значенні має достатньо потужну інтеграцію та диференціювання у лексико-семантичному полі навантаження, що значною мірою продукує *маніпулювання*. Маніпулювання – це особливий вид діяльності, що являє собою систему засобів ідеологічного та духовно-психологічного впливу на свідомість задля спрямування їх у заданому напрямі.

Лісовський П. М.

Маркс Карл (1818–1883) – видатний мислитель, політичний діяч, засновник марксизму. Навчався у 1835–1836 рр. у Боннському університеті, а у 1836–1841 рр. – на юридичному факультеті Берлінського

університету, який і закінчив. Філософські погляди М. почали складатися під впливом младогегельянців, які в основу свого вчення, замість вчення Г. Гегеля про "світовий дух", поклали ідею самопізнання окремих особистостей.

У 1841 р. виходить перша наукова праця М. "Різниця між натурфілософією Демокріта і натурфілософією Епікура" (докторська дисертація), яка написана латинською мовою. В ній М. захищає матеріалістичні погляди давньогрецьких філософів. Після закінчення університету М. працює редактором "Рейнської газети", на сторінках якої публікує статті з питань держави і права, захищає інтереси селян. У 1843 р. М. переїздить до Парижа, де видає "Німецько-французький щотижневик" і публікує "До критики гегелівської філософії права...". З 1844 р. починається співпраця і дружба М. та Ф. Енгельса, яка існувала між ними протягом усього їхнього життя. М. ширше вивчав питання філософських проблем економічної науки, Е. – проблеми філософії як форми духовності, а також питання історичного матеріалізму і філософські проблеми природничих наук. У праці "До критики гегелівської філософії права" М. критикує ідеалістичну діалектику Гегеля, а також підкреслює основну роль економіки щодо політики. У 1845 р. М. видає працю "Святе сімейство", де критикує недоліки попереднього матеріалізму і вказує на революційний характер нового матеріалізму. В цей період М. та Енгельсом був написаний рукопис "Німецька ідеологія", у якому формулюється матеріалістичне розуміння історії. У 1848 р. М. пише "Тези про Фейєрбаха", де підкреслює революційно-перетворюючий характер філософії. У 1847 р. видає працю "Злиденність філософії", а у 1848 р. разом з Енгельсом – "Маніфест комуністичної партії", який став програмним документом для комуністичного руху. У 1859 р. пише працю "До критики політичної економії", яка стала основою для великого твору М. "Капітал". У 1893 р. виходить перший том "Капітала", у якому розкрито матеріалістичну діалектику як метод політичної економії, показано антагоністичний характер капіталізму. У 1875 р. друкує працю "Критика Готської програми", у якій показано етапи переходу від капіталізму до комунізму, що проходить дві фази. Помер М. 14 березня 1883 р., похований на Хайгетському кладовищі у Лондоні.

Ключніков В. П.

Марксистська філософія – ідейна течія другої половини ХІХ–ХХ ст., яка традиційно базується на філософському, ідеологічному, політико-економічному вченні Маркса. Як система поглядів на природу, суспільство та пізнання, М. ф. спирається на засади матеріалізму та діалектики; тлумаченні соціально-історичного процесу як необхідної поступальної зміни суспільно-економічних формацій, який завершується переходом до комунізму. У М. ф. вирізняють марксизм автентичний, марксизм ортодоксальний, марксизм інтерпретаційний. Марксизм автентичний – це сукупність ідей, які були сформульовані Марксом і розвинені послідовниками у близькому йому контексті. Насамперед, це ідеї відчуження людини і уречевлення суспільних стосунків у капіталістичному світі, а також ідея досконалого розкриття творчого потенціалу особистості за комунізму. М. ф. визначається працями Ф. Енгельса та В. Леніна, які відповідно розробили філософію діалектичного матеріалізму та концепцію епістеміологічного натуралізму (теорія відображення).

Борозенець Т. А.

Масова комунікація (від лат. – передача, повідомлення) – систематичне розповсюдження спеціально підготовлених, соціально значущих повідомлень для задоволення інформаційних потреб масової аудиторії (широких верств населення) і вплив на поведінку, погляди, судження, думку людей. Технічно здійснюється за допомогою різноманітних засобів: преса, радіо, телебачення, Інтернет та ін.

М. к. часто розглядається як соціальна комунікація, яку розуміють як діяльність, що зумовлена системою соціально значущих норм і оцінок, зразків і правил спілкування, прийнятих у суспільстві.

Соціальна комунікація спрямована на взаємодію людей, на передачу, отримання, збереження та актуалізацію смислової та оцінювальної інформації, що є підґрунтям для соціальної адаптації.

М. к. виступає як форма опосередкованого спілкування. Дослідження М. к. як соціального явища, її засобів, методів, форм і цілей почалося на початку 40-х років ХХ ст. У 1960–1980 рр. увага до М. к. зростає, тому що масова інформація трактується вже як ключовий чинник соціального управління. В цей період М. к. досліджується із залученням ідей філософії, лінгвістики, кібернетики, математики та інших наук. Значний внесок до розуміння М. к. зробили Г. Лассуелл, Р. Якобсон, Р. Фішер, Н. Вінер та ін.

М. к. характеризується наявністю технічних засобів, масової аудиторії, багатоманітністю комунікаційних каналів, варіативністю комунікативних засобів.

Нині загально визначені основні функції М. к.:

- інформаційна (надання відомостей з різних сфер суспільного життя і діяльності);
- регулятивна (формування суспільної свідомості, думки, створення стереотипів, маніпулювання, соціальний контроль);
- культурологічна (ретрансляція культуро-значущої інформації, ознайомлення з досягненнями людства, збереження культурних традицій, міжкультурна взаємодія).

У словнику "Масова комунікація" (Ж. Фаже) зазначені її функції на основі підходу, запропонованого Р. Якобсоном:

- експресивна функція (самовираження відправника);
- поетична, естетична функція (процес спілкування виступає як цінність);
- комунікативна або референтна функція (співвідношення з реальністю, контекстом);
- фатична функція (входження в контакт, взаємодія із співрозмовником).

В ідеалі М. к. спрямована на оптимізацію соціальної діяльності, інтеграцію та консолідацію суспільства і соціалізацію індивідів.

Черушева Г. Б.

Масова культура – явище культури ХХ ст., яке пов'язане з науково-технічною революцією, урбанізацією, руйнацією соціальних меж та локальних спільностей. М. к. виникла на Заході як продукт бізнесу. Процес розвитку М. к. (масовізація культури) пов'язаний з розвитком засобів масової комунікації та інформації, які завдяки потужним можливостям внесли зміни у специфіку змісту та способів виробництва і розповсюдження культурних цінностей індустріального суспільства, посилили професіоналізацію і інституціоналізацію у сфері культури, вплинули на традиційні народні форми культури творчості, посприяли створенню масової аудиторії споживачів культурної продукції.

М. к. – складне і суперечливе утворення. Завдяки сучасним технологіям (технічним засобам) маси отримують доступ до різних напрямів (проявів) культури в т.ч. високої професійної культури різних народів,

підвищують свій загальнокультурний рівень, рівень інформованості. Все більше поширюється уявлення, що людство перебуває (опинилося) в умовах розвитку "третьої" системи культури – культури засобів масової комунікації (радіо, телебачення, комп'ютерної мережі тощо).

М. к. задовольняє тимчасові потреби широкої аудиторії споживачів, тому вона не однорідна за змістом. М. к. реагує на будь-які нові соціально-культурні події, її стандарти швидко змінюються, застарівають, втрачають актуальність, виходять з моди. В той же час М. к. охоплює широку аудиторію прихильників. Вона доступна усім верствам населення і віковим категоріям, незалежно від рівня освіти. М. к. – це узагальнена характеристика панівного в сучасному суспільстві типу культури, який набув індустріально-комерційної форми виробництва.

М. к. зазнала критики з боку прихильників та творців елітарної культури, які пов'язували її розповсюдження з кризою культури. На їх думку, низький рівень свідомості мас виступає основним джерелом негативних явищ у культурі. Окремі критики ототожнюють М. к. з "низькою культурою", яка розрахована на "середню людину" з наміром маніпулювати свідомістю мас. Її основні риси – примітивізм зображення людських відносин та соціальних конфліктів, розважальність, стандартизація змісту, сентиментальність, культ успіху та споживання, натуралістичне відображення насилля і сексу, насадження конформізму. М. к. підкорює свідомість мас примітивним цінностям та споживацькому способу життя. В найбільш агресивних формах вона може виступати руйнівною силою і зашкодити моральним основам суспільства.

Барвінок І. В.

Масова свідомість – відшукує ідеали людини в її обцинному або "соборному" минулому, не чекаючи на відповідь від теорії,

Практика демократизації суспільства, масовий процес індивідуалізації особи, реальний вихід особистості на рівень індивідуальності вимагають нового бачення смисложиттєвих вимірів людського існування, природи людини, її біологічних, соціальних і особистісних параметрів.

Бітаєв В. А.

Матеріалізм (від лат. – речовий) – філософське світорозуміння, світогляд, а також сукупність ідеалів, норм і цінностей людського пізнання, самопізнання і практики, які основою і субстанцією всіх форм

буття вважають матеріальне начало, матерію. Початковою формою європейського М. був античний атомізм (Демокріт). Основними ідейно-структурними складовими і водночас самостійними версіями М. є натуралізм, емпіризм, деякі школи аналітичної філософії та ін. Виступає світоглядним антиподом філософії ідеалізму, особливо щодо її радикальних різновидів.

Свого максимального впливу на життя суспільства досягає в епоху Просвітництва (Д. Дідро, П. Гольбах та ін.), здійснюючи руйнівну критику релігійної ідеології католицизму епохи буржуазних революцій. У ХІХ ст., з одного боку, втрачає домінуючі позиції в середовищі філософської інтелігенції Західної Європи, з іншого, зусиллями К. Маркса, Ф. Енгельса, Є. Дюрінга та ін. догматизується як "істинна магістральна лінія" історії філософського знання. В подальшому, зусиллями мислителів філософського М. (Д. Лукач, А. Грамши та ін.) розробляється діяльнісна парадигма М., яка поєднує в собі діалектико-матеріалістичні підходи Маркса з пошуками новіших філософських систем 1920–1930-х рр. (М. Гайдеггер та ін.). У 1930–1940-х рр. школи М. зазнали подальшої еволюції внаслідок реконструкції фрагментів ранніх рукописів Маркса, присвячених проблемі відчуження та самовідчуження людини в процесі праці. Сьогодні ідеї філософського М. не втратили своєї актуальності для багатьох представників як світової, так і вітчизняної філософії.

Борозенець Т. А.

Матеріальне виробництво – основа суспільного виробництва (матеріальна основа існування та розвитку суспільства), яке покликане задовольняти найрізноманітніші людські потреби, зокрема в їжі, одязі, житлі тощо. М. в. – це материнське лоно історії (К. Маркс), воно в кінцевому підсумку визначає всі структурні елементи суспільних відносин та видів діяльності людини з реалізації цілей і завдань, що постають постійно перед нею в процесі життєдіяльності, суспільного поступу. Якби зупинилось матеріальне виробництво хоч на деякий час, то це спотворило б хід історії, призвело б до гальмівних процесів цивілізаційного розвитку. М. в. – це багатогранна діяльність людини, яка спрямована на освоєння, насамперед, навколишнього природного середовища, що містить в собі так звані "три хвилі" – аграрне, промислове та інформаційне виробництво. Якщо на перших двох витках історичного поступу домінувало М. в., то нині воно відходить на другий план. Домінантну, а часом і визначальну, роль відіграє виробництво знань, ідей, теорій, тобто

духовне виробництво, яке визначає магістральні вектори розвитку суспільства, його продуктивних сил та виробничих відносин, змушує змінювати усталені стереотипи, спосіб життя; дедалі основним видом економічної діяльності стає виробництво, збереження і розповсюдження інформації, яка вплетена до канви виробництва і детермінує всі сторони, сфери життєдіяльності людини, де інтелектуальна технологія стає спонукальним чинником зміни матеріальних основ суспільства.

Надольний І. Ф.

Матерія (лат. – речовина) – основна категорія матеріалістичної філософії, яка позначає об'єктивну реальність, першооснову усього існуючого. Матеріалізм не піднімає проблему походження М., постулюючи її одвічність і нествореність. Все об'єктивно існуюче являє собою різні форми М. Відтак, весь навколишній світ являє собою М. у її нескінченно різноманітних формах і проявах. Невід'ємними загальними властивостями М. є рух, простір та час. Матеріальний світ існує і розвивається в результаті взаємодії речей і процесів. Таким чином, способом існування М. є рух. Формами існування М. є простір та час. Простір виражає протяжність, будову матеріальних об'єктів, а час – тривалість протікання процесів, послідовність зміни їхніх станів. Поняття М. охоплює не тільки всі спостережувані об'єкти та тіла природи, але й всі ті, які можуть бути пізнані в майбутньому у результаті розвитку науки. М. відображається відчуттями людини, існуючи незалежно від неї. Поняття М. в історії філософії пройшло три основні етапи розвитку, на яких М. розуміється як: річ, властивість, відношення. В античній філософії М. виступає у якості речі – першооснови всього сущого (Фалес – вода, Анаксимен – повітря, Анаксимандр – алейрон тощо). Субстанційне розуміння основ світу закладають Левкіпп та Демокріт, виділяючи першоосновою незмінні та нестворені матеріальні атоми – єдину субстанцію. Це зумовило подальший пошук та вивчення первинних елементарних структур природи. В епоху Нового часу М. продовжує розумітися субстанційно, але доповнюється певними атрибутивними властивостями, які виявляються під час наукових досліджень. Всезагальна сутність речей розкривається тепер через такі властивості М., як маса, протяжність тощо. Маса розуміється як визначальна ознака М. Д.І. Менделєєв в "Основах хімії" практично ототожнює М. з речовиною: "Речовина або М. є те, що,

наповнюючи простір, має вагу, тобто масу, те – із чого складаються тіла природи і з чим здійснюється рух та явища природи". Таким чином, М. продовжує розумітися як первинна субстанція, першооснова всього. Водночас М. розглядається поза її відношенням до свідомості і позначає лише природний світ. Новий підхід до розуміння М. пропонують К. Маркс та Ф. Енгельс. М. у філософії марксизму постає філософською абстракцією і визначає основне питання філософії – про відношення мислення до буття. У філософії В. Леніна М. позначає "об'єктивну реальність, яка існує незалежно від свідомості людини та відображається нею". У сучасній філософії поняття М. втратило свою актуальність. Здебільшого його використовують в природознавстві в якості субстрактної першооснови речей, тобто речовини.

Гаврилюк Т. В.

Мафія (від італ. *maffia*) – 1) терористична організація на о. Сицилія, яка виникла в кінці XVIII ст., як організація для боротьби проти сваволі поміщиків. Згодом до М. увійшло багато декласованих елементів, і вона перетворилася на бандитсько-терористичну реакційну організацію; 2) таємна терористична організація, яка переслідує мету незаконного збагачення і діє методами погроз і насильств, вбивств; 3) у політиці: незаконний, злочинний вплив на осіб, державні та громадські установи й організації з метою досягнення його ініціаторами поставлених ними економічних або кадрових результатів.

Варавкіна З. Д.

Менталітет (від франц. – сукупність) – сукупність інтелектуально-психологічних настанов, які зорієнтовують поведінку соціальної та елітної групи чи індивіда. На відміну від ідеології, М. відображає той рівень суспільної свідомості, у якому ставлення до світу є логічним, не відділеним від емоції та звичок, але дає змогу своєрідно (по-своєму) сприйняти самого себе, своє природне та соціальне оточення.

Під М. часто розуміють якості і особливості соціальної та політичної психології людей, заснованої на етнічних особливостях. У такому контексті в основі М. є побудовані на певній системі цінностей стереотипні уявлення, норми та взірці поведінки, звичаї і традиції, що мають як історичні, так і соціальні коріння. Суттєвий елемент М. – емоційне забарвлення, яке виступає у вигляді складної гами почуттів,

настроїв, особливостей темпераменту, емоційно-вольових устремлінь та детермінованих ними форм вираження, сукупність яких виявляється в побуті і традиціях.

М. етносу пов'язаний з процесом позабіологічної передачі з покоління в покоління стійких взірців поведінки, що розрізняються за змістом (ідеї, норми, стереотипи), функціями (звичаї, обряди) і за характером побуту. Традиції (усні та письмові) – це найбільш стійка, стереотипна частина М. етносу.

Баранівський В. Ф.

Ментальність (від франц. – світопорозуміння) – як етнопсихологічний феномен визначається як субстанція життя соціуму, що передається з покоління в покоління у вигляді продукту спадковості історії та культури суспільства під впливом географічних, кліматичних та ландшафтних умов життя. Вона є немовби "каркасом", на якому відбудовуються суспільні психологія, свідомість, культура, і який є підґрунтям для прийняття чи неприйняття певної ідеології тощо. Феномен М. стосується здебільшого неусвідомлених форм історичного життя соціуму. М. містить в собі: по-перше, архетипи – колективне несвідоме, культурна спадщина минулого, загальнолюдський досвід, характерний для всіх рас та народностей; по-друге, набір адаптивних форм поведінки – як вибір психосоціальних засобів захисту людини від соціуму та інших людей, а відповідно, соціуму – від зовнішніх та внутрішніх проблем; по-третє, певні психосоціальні властивості у вигляді бінарних опозицій "екстраверсія-інтроверсія", "прагматичність-емоційність", "чоловічість-жіночість" і т. п. Неусвідомлення або неповне усвідомлення – одна з важливих рис М. Але М. об'єднує в собі свідоме та несвідоме, логічне та емоційно-почуттєве – глибинний і тому не завжди усвідомлений виток мислення, почуттів, емоцій. Категорія *ментальність* дає змогу аналізувати психічний склад людей у соціальному, політичному та етнічному контекстах.

Яковенко О. В.

Ментальність нації – духовно-культурний та історичний самопрояв нації (чи елітної спільності). Її об'єднує з національними (чи етнічними) архетипами напівусвідомлений характер. Якщо національні (етнічні) архетипи існують як феномени внутрішнього духовного життя етносу (нації), то етнічна (національна) ментальність, навпаки є

комплексом таких зовнішньодіяльних феноменів, що сприймаються свідомістю, як дух нації, як те, що робить дану націю "помітною", специфічно відмінною серед розмаїття інших етносів (націй).

Змістовно М. н. втілюється в характерні особливості світосприйняття, моральні вимоги, норми та цінності, переважаючі життєві настрої, у типи характеру, форми взаємин, у ставленні до праці та організації побуту тощо. Важливість збереження ментальності кожної нації полягає в тому, що вона є неповторною, цінною для перетворення етногенезу та націєтворення у процес, що дає змогу кожному окремому представникові людства збагачуватися надбаннями соціуму протягом багатьох тисячоліть у різних природних умовах.

Баранівський В. Ф.

Метафізика (від грец. – після фізики) – філософське вчення про загальні, не пов'язані з конкретним існуванням людей або речей принципи і форми буття. У марксизмі М. розглядається як протилежність діалектиці, тобто як вчення, що характеризує структури буття і мислення поза їх розвитком, заперечує якісний саморозвиток буття через протиріччя, тяжіє до побудови однозначної та статичної картини світу.

Термін "метафізика" вводить Андронік Родоський, який назвав так групу систематизованих ним трактатів Аристотеля, що стосувалися "буття самого по собі". М. є неначе надбудовою над людським досвідом і знанням, визначаючи узагальнені картини світобудови, фіксуючи зв'язки і залежності, що не збігаються з визначеністю окремих речей, їх сприйняття людиною та дій, спрямованих на них. М. часто характеризують як вчення про надчуттєві форми буття, вона синтезує різноманітні форми людського досвіду і знання, є інструментом побудови онтологій, світоглядів та логічних загальних визначень. До ХІХ ст. філософія часто ототожнювалась із М.; М. розглядається як специфічна для філософії форма осмислення буття. З ХІХ ст. утверджується критичне ставлення до М.

У ХХ ст. М. відроджується як вчення про надчуттєві форми, про їх виявлення в контактах з природою, в культурних взаємодіях, у світогляді і методології діяльності людини.

Перевезій В. О.

Метод (грец. – шлях дослідження, спосіб пізнання) – спосіб досягнення певної цілі, вирішення конкретного завдання; сукупність засобів, інструментів практичного чи теоретичного освоєння (пізнання) дійсності. Науковий М. – це спосіб пізнання явищ дійсності в їх взаємозв'язку та розвитку, спосіб досягнення поставленої мети і завдань дослідження. Фундаментальним, узагальненим М. пізнання дійсності є діалектичний М. Об'єктивну основу його утворюють найбільш узагальнені закони розвитку матеріального світу. Діалектичний підхід дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, змістом і формою, об'єктивність в оцінюванні дійсності. Діалектика виступає як знаряддя пізнання у всіх галузях науки і на всіх етапах наукового дослідження, визначає позиції дослідника, стає основою інтерпретації об'єкта та суб'єкта пізнання, процесу пізнання та його результатів. Наукове дослідження може відбуватись на двох рівнях: емпіричному (коли здійснюється процес накопичення фактів) і теоретичному (на якому здійснюється узагальнення знань), відповідно до цих рівнів. Загальні М. пізнання умовно поділяються на три групи: М. емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент); М. теоретичного дослідження (ідеалізація, формалізація, єдність логічного й історичного М.); М., що можуть бути застосовані на емпіричному і теоретичному рівнях (абстрагування, аналіз і синтез, індукція й дедукція, моделювання).

Карлова В. В.

Методи економічного прогнозування – сукупність способів і прийомів розробки прогнозів, які дають можливість на основі аналізу певних даних здійснити передбачення стосовно майбутнього розвитку економіки чи суспільства в цілому.

Методи прогнозування поділяють на три основні класи:

- експертні методи (інтуїтивні);
- методи екстраполяції;
- методи моделювання.

Розрізняють індивідуальні та колективні експертні оцінки. До індивідуальних експертних оцінок належать: метод "інтерв'ю", за допомогою якого здійснюється безпосередній контакт експерта за схемою "запитання – відповідь"; аналітичний метод, у процесі якого здійснюється логічний аналіз певної прогнозованої ситуації, склада-

ються аналітичні доповідні дані; метод написання сценарію, який ґрунтується на визначенні логіки процесу в часі за різних умов.

До колективних експертних оцінок належать такі методи: метод "комісій", "колективна генерація ідей" ("мозкова атака"), метод "Дельфі", матричний метод.

Метод *комісій* полягає в обговоренні поставленої проблеми групою фахівців і складання прогнозу на основі результатів обговорення.

Метод *колективної генерації ідей* ("мозкова атака") – творча діяльність групи висококваліфікованих фахівців з метою вироблення шляхів вирішення поставленого завдання.

Метод "*Дельфі*" – систематичний збір інформації про об'єкт прогнозування на основі анонімного опитування учасників експертної групи та логічної обробки даних.

Матричний метод – опитування експертів, обробка отриманої інформації і складання експертної матриці – таблиці, у якій по горизонталі фіксуються напрями дослідження (запитання для експертів), по вертикалі – експерти. На перетині рядків і колонок відображені думки фахівця з конкретного питання.

За допомогою методів *екстраполяції* досліджуються закономірності і тенденції економічних процесів. Він ґрунтується на припущенні, що не змінні фактори у розвитку явища в минулому будуть діяти і в майбутньому. За допомогою екстраполяції визначають тенденцію зміни кількісних характеристик об'єкта, що статистично склались. Екстраполюються функціональні, системні, структурні і оціночні характеристики. В екстраполяційних методах не тільки здійснюється передбачення конкретних значень досліджуваного явища, але й своєчасне фіксування об'єктивних зрушень, що відбувається в основі на-зриваючих тенденцій.

Поширеним методом прогнозування є *моделювання*. Моделювання – практичні або теоретичні оперування об'єктом, у якому предмет досліджується природнім або штучним аналогом, на основі дослідження якого дається прогноз. Моделювання притаманне створенню моделі на основі попереднього вивчення предмета і визначення його істотних характеристик, зіставлення результатів з даним об'єктом, подальше коригування моделі.

У дослідженні економічних і соціальних процесів використовуються методи *математичного моделювання*. Види моделей класифі-

куються залежно від критерію оптимізації або найкращого очікування результату. Поширеними є моделі вартості та моделі розширеного відтворення, одно- та двогалузеві моделі, моделі для аналізу та оцінки функціонування окремих галузей чи регіонів.

В'юненко О. Б.

Методика (грец.) – 1) певна послідовність застосування сукупності методів або прийомів доцільного виконання будь-якої роботи; 2) галузь педагогічної науки, яка досліджує закономірності навчання певного навчального предмета (методика мови, методика філософії тощо).

Шпаченко В. Ф.

Методологія (від грец. – шлях дослідження, спосіб пізнання) – філософське вчення про закономірності, принципи, методи і форми пізнання. Закономірності пізнання: від конкретного до загального, від відносного до абсолютного. Принципи пізнання: об'єктивність, конкретно-історичний підхід. Методи: аналіз, синтез та ін. Форми: гіпотеза, теорія, закон. Основу, сутність М. складають закони і категорії діалектики.

Головним функціональним проявом М. є аналіз об'єкта через призму законів і категорій діалектики. Пошук філософської М. відбувався протягом всієї історії людського пізнання. Так, у Стародавньому Єгипті в якості М. визнавалися геометричні положення при розподілі земельних площ. Аристотель розглядав її як "органон", універсальний інструмент пізнання.

М. – це всезагальний метод пізнання. Логіка методологічного підходу до об'єкта пізнання полягає у визначенні об'єкта пізнання та чіткої постановки питань, які складають сутність предмета пізнання. Об'єкт пізнання розглядається у взаємозв'язку з іншими об'єктами, визначаючи ті протилежності, які виникають у процесі пізнання, аналізу кількісних і якісних боків об'єкта.

Пристосування принципу детермінізму, який виражає значну сутність пізнаваних об'єктів. Методологічна функція філософії має евристичний характер, саме на цю особливість М. вказував В.І. Вернадський.

Наукове пізнання та соціальна практика показують, що природничі і соціально-економічні наукові теорії мають філософсько-методологічне і світоглядне обґрунтування. Так, методологічне обґрунтування теорії відносності А. Ейнштейна підтвердило філософсь-

ке пояснення про єдність форм буття матерії: руху, простору і часу. Із зміною швидкості руху змінюються просторово-часові параметри.

Ключніков В. П.

Методологія політичних досліджень (методологія політологічна) – вчення про методи політичного дослідження. В одному сенсі під методологією розуміють систему загальних гносеологічних установок, що визначають напрями дослідницької діяльності в політичній науці, її мету та структуру, а також принципи й методи отримання нового знання. В іншому – спеціальну дисципліну у рамках політичної науки, предметом якої виступає сам процес політологічного дослідження. Методологія як система пізнавальних установок містить декілька рівнів. Перший з рівнів включає знання філософського характеру. На цьому рівні методологічну функцію виконують ті філософські орієнтації, яких дотримується вчений-дослідник (позитивізм, неокантіанство, марксизм, філософія життя, екзистенціалізм, феноменологія, герменевтика й ін.). Другий рівень методологічних установок – це знання про сутність, структуру, принципи, правила і методи наукового політичного дослідження. Третій рівень представлений теоретичними знаннями, які характеризуються своєю прихильністю до конкретного предмета дослідження й, відповідно, віднесеністю методологічних рекомендацій тільки до рішення певного класу дослідницьких завдань (наприклад, теорія політичної влади, теорія політичного лідерства і т.д.). У методології як спеціальній політологічній дисципліні процес конкретно-політичного дослідження усвідомлюється теоретично. Політичну науку можна розглядати як систему з рефлексією, що становить собою таку форму діяльності вченого, яка спрямована на осмислення своїх власних дослідницьких дій.

Разом з тим вона постійно поєднана з постановкою нових проблем, з пошуком нових шляхів і способів вивчення, з формуванням нових ідей навіть у тих випадках, коли вирішення питання, здавалося б, уже було знайдено. Тому пізнавальна діяльність у політичній науці постійно змінюється завдяки, насамперед, інноваційній спрямованості (у її межах) методологічних досліджень.

Титаренко О. Р.

Мислення – найвищий пізнавальний психічний процес, суттєвою властивістю якого є породження нового знання на основі творчого відображення та відображення людиною навколишньої дійсності. М. як особливий психічний процес має специфічні характеристики та ознаки:

- узагальнене відображення дійсності, відображення загального в предметах та явищах реального світу та пристосування узагальнень до одиничних предметів та явищ;

- опосередковане пізнання об'єктивної реальності. Сутність опосередкованого пізнання полягає в нашій здатності виносити судження про властивості або характеристики явищ за відсутності безпосереднього контакту з ними шляхом аналізу непрямой інформації.

Важливою характерною особливістю М. є його безпосередній зв'язок з вирішенням певної задачі, що виникає в процесі пізнання або в практичній діяльності. Процес М. найбільш яскраво проявляється тоді, коли виникає проблемна ситуація, яку необхідно вирішити. М. завжди починається з питання, відповідь на яке є метою М. Відповідь на це питання знаходиться не одразу, а за допомогою певних розумових операцій, у процесі яких відбувається зміна та перетворення наявної інформації. Винятково важлива особливість М. – це нерозривний зв'язок з мовою.

Мова є знаряддям М. Складність процесу М. пояснюється тим, що М. не існує як окремий психічний процес. Воно присутнє у всіх інших пізнавальних психічних процесах – у сприйнятті, увазі, пам'яті, мовленні. Всі форми цих процесів певною мірою, залежно від рівня свого розвитку, пов'язані з М. М. поділяється на *теоретичне* та *практичне*. В теоретичному М. виділяють понятійне та образне мислення, а в практичному – наочно-образне та наочно-дійове. М. має такі форми, як поняття, судження та умовивід. Розумові операції здійснюються через аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення та конкретизацію.

Яковенко О. В.

Мистецтво – творчий процес, складне поєднання творчих та професійних якостей, що визначають кінцевий результат – художній твір, витвір мистецтва, естетично-виразні форми. Головними ознака-

ми художнього твору вважаються відповідність ідеальним нормам та вимогам теорії мистецтва, органічне поєднання форми та змісту.

У М. поєднані два аспекти – художня реальність, створена внаслідок розмежування суб'єктивного та об'єктивного, та художник – творець, який володіє високим рівнем професійної майстерності і орієнтується на високі гуманні засади.

До функцій М. належать:

- діяльнісно-перетворююча – ідейно-естетичний вплив на людей, що певною мірою визначає подальшу соціальну трансформацію суспільства, відбиваючи реальність через призму уявлень;
- творча – творець розкриває людям усе розмаїття життя, залучає до радості досягнення краси та естетичного задоволення;
- естетична – формування естетичних смаків, ціннісних орієнтацій, пробудження творчого духу та бажання творити за законам краси;
- пізнавальна – відображення таких аспектів буття, які не може досягнути наука;
- просвітницька – передавання досвіду, закріплення навичок мислення та узагальнення системи поглядів;
- інформативна – мова мистецтва зрозуміла завдяки її гнучкості та емоційності;
- виховна – формує почуття, думки, дії людей, вчить співпереживати, збагачує внутрішній світ;
- катарсично-компесаторна – "очищення" та "відновлення" почуттів, творчого сприйняття дійсності.

М. трансформує дійсність через образи літератури, музики, архітектури, живопису, скульптури, кінематографу тощо.

Ткачук І. М.

Міра – філософська категорія, яка традиційно використовується для відображення взаємозв'язку і взаємозалежності кількісних та якісних змін. У зазначеному контексті категорію *міра* використовував Г. Гегель.

Баранівський В. Ф.

Міф (давньогрец.– казка, переказ, оповідання, альтернативна вимова) – сказання, що передає уявлення людей про світ, місце лю-

дини в ньому, про походження всього суцього, про богів і героїв; певне уявлення про світ, системи, процеси чи події.

Специфіка М. виступає найбільш чітко у первісній культурі, де М. є еквівалентом науки, цілісної системи, у термінах якої сприймається й описується увесь світ. Пізніше, коли з міфології виокремлюються такі форми суспільної свідомості, як мистецтво, література, наука, релігія, політична ідеологія тощо, вони утримують ряд міфологічних моделей, що своєрідно переосмислюються при включенні до нових структур – М. переживає своє друге життя. У міфологічному світогляді світ розуміється за аналогією з родовою спільнотою, котра згуртовує, організовує спільну поведінку за допомогою колективних уявлень як зразка поведінки.

О. Лосєв у монографії "Філософія. Міфологія. Культура" визначає М. для міфологічної свідомості найвищою за конкретністю, максимальною інтенсивною і напруженою реальністю. Це логічна, перш за все, діалектична, необхідна категорія свідомості і буття. М. – не ідеальне поняття, не ідея і не поняття, це саме життя.

Р. Барт розглядає М. як семіологічну систему, звертаючись до відомої моделі знаку Ф. де Соссюра, що виділяє три основні елементи: означуюче, означуване і сам знак, котрий є результатом асоціації двох перших елементів. За Р. Бартом, специфіка М. полягає в тому, що він є вторинною семіологічною системою, надбудованою над першою мовною системою, чи мовою-об'єктом. Цю вторинну семіологічну систему, чи власне М., він називає "метамовою", бо це вторинна мова, якою говорять про першу. Як кінцевий елемент першої системи називає означуюче смислом, у плані М. – формою. Означуване міфологічної системи одержує назву концепта, а її третій елемент представляє значення. Третій елемент семіологічної системи – значення чи власне М. – створюється за рахунок деформації відносин між концептом і смислом.

М. виконує різні функції: одночасно позначає і повідомляє, навіює і дає розпорядження, має спонукаючий характер. М. не приховує своїх конотативних значень, він "натуралізує" їх. Натуралізація концепту є основною функцією М. Внаслідок міфологізації означуюче й означуване подаються читачу поєднаними природнім способом. Будь-яка семіологічна система є системою значимостей, але споживач М. сприймає значення як систему фактів.

Корецька А. І.

Міфологія (від грец. – переказ + слово, значення) – 1) спосіб духовно-практичного освоєння світу, форма суспільної свідомості та світосприйняття людиною первісного суспільства; 2) сукупність міфів певного народу; 3) наука про міфи.

М. є першою формою духовного життя, коли людина усвідомлює свій зв'язок з природою, а також відмінність від навколишнього світу. У М. здійснюється усвідомлення людиною різних форм соціального життя, відбувається соціалізація індивідів, гуманізація людини й світу. У міфологічній свідомості виділені всі головні світоглядні питання – проблема походження людини й світу; місце та призначення людини у світі. При цьому у М. розуміння світу орієнтоване виключно на минуле, тому сучасне та майбутнє розуміється у вигляді повторення по колу ряду подій. Оскільки людина не відокремлювала себе від природного буття, свій спосіб дій ототожнювала з діями природних сил, М. як перша історична форма духовного буття первісної людини відігравала роль засобу розвитку суспільної культури. Синкретизм М. сприяв входженню її до мистецтва, літератури, філософії, коли ці форми духовної культури включалися у вирішення найбільш узагальнених світоглядних питань.

У дохристиянські часи на території України-Руси була розвинена система міфологічних вірувань. У ранній період у первісних міфологічних постатях були втілені персоніфіковані сили природи, які вшановувались у вигляді тотемістичних та анімістичних вірувань та стали антропоморфічними, міфологічними божествами. Після прийняття християнства залишки міфологічних вірувань ранньослов'янської та княжої доби, які частково змішалися з елементами християнської релігії або ж увійшли до народних вірувань та фольклору, створили багату народну демонологію.

Виникнення та розвиток М. як науки зумовлене відкриттям пам'яток міфологічної творчості різних народів, що зберегли первісні відносини. Дослідження М. почалося з епохи Відродження, мислителі якої були орієнтовані на Античність. М. розглядалася як алегоричне тлумачення минулого людства, в тому числі й Біблія. Просвітницьке розуміння XVIII ст. характеризувалося відсутністю історичного підходу, а самі міфи розглядалися як продукт обману та невігластва, марновірства, яке повинно бути викорінене розумом. Романтичне розуміння М. було художньо-теоретичним, коли вона розглядалася як

продукт загальнонародної творчості і як виразник народної мудрості. З другої половини ХІХ ст. уявлення про М. набули позитивістського тлумачення у зв'язку з розвитком емпіричної психології, а також збиранням та вивченням історичного матеріалу.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. значного поширення отримала психоаналітична теорія З. Фрейда, яка виділила підсвідоме, як основу освіти та духовної культури. Разом з цим увага приділяється вивченню раціональної основи М. (Л. Леві-Бруль); розгляду культурного значення М. (Б. Малиновський, Ж. Дюмезіль, Ш. Бодуен, М. Максимович, М. Костомаров та ін.); символічним теоріям (Ф. Ніцше, М. Гайдеггер, екзистенціалісти). Одночасно низкою мислителів були розглянуті та запропоновані інші теорії М., які так або інакше пов'язані з сучасними соціальними та науковими процесами.

Варавкіна З. Д.

Мова (мовлення) – основний засіб спілкування і взаємного розуміння в суспільстві; провідна форма виразу предметного змісту людської свідомості, тобто форма передачі того, що не може бути вказане безпосередньо, натуралістично. Існує цілий спектр М.: М. видів мистецтва, М. науки, М. жестів, серед яких людське мовлення постає найбільш гнучкою та оперативною формою виразу змісту свідомості. М. властива лише людям, тому М. – це сукупність відтворюваних мовними органами загальноприйнятих у межах даного суспільства звукових знаків для предметів і явищ дійсності та різноманітних понять, а також загальноприйнятих правил комбінування цих звукових знаків у процесі вираження думок та обміну думками.

М. є не лише однією з можливих форм опредметнення свідомості, а й способом організації та виразу думки. Думка людини завжди прагне вилитись у слово, мовлення. Свідомість і М. нерозривно пов'язані між собою. Отже, М. є прямим та найгнучкішим способом прояву свідомості.

М. виконує багато функцій: позначає, називає предмет, явище чи дію; є засобом мислення, засобом виразу предметного змісту знання; виражає ідеальний зміст свідомості; є засобом спілкування людей, обміну досвідом, переживаннями, почуттями; зберігає та передає інформацію для прийдешніх поколінь, тим самим сприяючи соціально-історичному розвитку; є засобом управління як поведінкою людини, так і колективними діями.

М. є однією з найістотніших ознак нації і існує як мовна діяльність членів відповідної етнічної спільності. Отже, М. – найважливіший, універсальний засіб спілкування, організації та координації всіх видів суспільної діяльності: галузі виробництва, побуту, обслуговування, культури, освіти та науки.

М. як реальне фізичне явище будується та функціонує залежно від загальних законів матеріального буття.

Варавкіна З. Д.

Модель (лат. – міра, зразок) – об'єкт-заступник, який за певних умов може замінювати об'єкт-оригінал, відтворюючи властивості та характеристики оригіналу, що досліджуються. Відтворення здійснюється як у предметній (макет, пристрій, зразок), так і у знаковій формах (графік, схема, програма, теорія). Можливі два способи конструювання М.: емпіричний (на підставі емпірично виявлених властивостей і залежностей об'єкта конструюється його модель) і теоретичний (у вихідній точці передбачається додосвідне відтворення об'єкта у моделі і оскільки модель відома, то вважається пізнаним і об'єкт). Проблема відповідності М. оригіналу відсувається на другий план завдяки відділенню питання про будову М. від питання її інтерпретації.

Баранівський В. Ф.

Модернізм (франц. – новітній, сучасний) – загальна назва художньо-естетичного руху у культурі ХХ ст., який багато у чому визначив подальші шляхи розвитку сучасного мистецтва. М. об'єднує значну кількість відносно самостійних напрямів (експресіонізм, кубізм, футуризм, дадаїзм, сюрреалізм, абстракціонізм, поп-арт тощо).

Баранівський В. Ф.

Можливість і дійсність – співвідносні філософські категорії, що характеризують два основні моменти у становленні і розвитку предмета або явища. М. – об'єктивна тенденція становлення предмета, що виражається в наявності умов для його виникнення. Д. – об'єктивно існуючий предмет як результат реалізації певної можливості, в широкому значенні – сукупність всіх реалізованих можливостей. Розрізняють *абстрактну* (формальну) і *реальну* (конкретну) М. Абстрактна М. характеризується відсутністю принципів перепон для станов-

лення предмета, однак для її здійснення немає всіх необхідних умов. Реальна М. має всі необхідні умови для власної реалізації: схована у дійсності, вона за певних умов стає новою дійсністю. Зміна умов зумовлює перехід абстрактної М. в реальну, а реальної у Д. Чисельна міра можливості виражається через поняття ймовірності.

В історії філософії вагомий внесок у дослідження категорій М. і Д. зробив Аристотель, який розкрив зв'язок М. і Д. з рухом і розвитком, вважаючи останні як перехід від М. до Д. М. і Д. Аристотель пов'язував із вченням про абсолютну пасивність матерії та активності форми, вважаючи, що форма надає пасивним М. здатність перетворюватись на Д. Аристотелівська концепція М. і Д. була панівною в середньовічній філософії. У XVII–XVIII ст. представники механістичного матеріалізму (Т. Гоббс, П. Гольбах, П. Лаплас) дійшли до заперечення об'єктивного значення М., утотоживши її із випадковістю. Г. Ляйбніц розвинув релігійно-ідеалістичне тлумачення категорій М. і Д., розгорнувши ідею про загальну необхідність, що виключає різноманітні М., та висунувши тезу про існуючий світ як єдино можливий і відповідно найкращий.

Г. Гегель піддав критиці суб'єктивістське розуміння М. і Д., що ґрунтувалося на їх абсолютному протиставленні. Гегель вважав М. абстрактним моментом Д., а Д. визначав як конкретну єдність внутрішнього і зовнішнього, сутності і явища. Марксистська філософія розглядає М. і Д. як основні моменти руху і розвитку матерії.

Перевезій В. О.

Монада (грец. – одиниця, єдине) – поняття докласичної та класичної філософії, яке використовується для позначення фундаментальних елементів буття. Термін запроваджено у платонівській Академії.

Баранівський В. Ф.

Монархія (від грец. – єдиновладність, єдиновладність) – форма управління державою, за якої верховна влада зосереджена в руках одноосібного глави держави – монарха, влада якого, як правило, передається у спадок. Але історія стверджує, що це не завжди так. За часів Візантійської монархії із 109 її царюючих імператорів було вбито 74, та престол переходив до царевбивці на правах захоплення. Польська республіка Речі Посполита очолювалася королями, яких обирали.

Одним з проявів М. є *абсолютна М.*, яка характеризується повним безправ'ям народу, відсутністю представницьких установ і зосередженістю всієї влади в руках монарха. Це тип держави, в якому влада неподільно належить володареві.

Відомий теоретик російського монархізму Іван Солоневич писав: "М. є одноосібна влада, підпорядкована традиціям нашої країни, її вірі і її інтересам, інакше кажучи, це влада однієї особи".

Абсолютизм розглядався багатьма політичними мислителями як найбільш сучасна форма правління, внаслідок неподільності верховної влади, її постійності, застосовності до великих за розміром країн. Абсолютизм стверджує, що монарх стоїть вище всякого права і закону, що йому все дозволено, аж до кримінального злочину.

М. буває:

- *дуалістична* (законодавча влада здійснюється парламентом, що підкоряється монарху, який здійснює виконавчу владу);
- *парламентарна М.* (влада монарха істотно обмежена, а іноді і зведена до нуля законодавчою владою парламенту, що обирає і виконавчу владу);
- *необмежена М.* (цар прибрав до себе законодавчу і виконавчу влади. Принцип необмеженої М. такий: що "благоугодно государю", те має силу законів.) Проявом необмеженої М. є деспотія. Король Франції Людовик XVI, якому належить знаменита фраза: "Держава – це я!", стверджував, що "той, хто дарував королів, бажав, щоб їх шанували, як Його намісників, і Одному йому надається право судити про їх вчинки. Його воля полягала в тому, щоб всякий народжений, підданий підкорявся без міркувань".

Пархоменко В. В.

Монізм (грец. – один) – 1) тип організації філософського знання, який визначається наявністю одного основного принципу, у відповідності до якого здійснюється все змістовне наповнення філософської системи; семантично протистоїть дуалізму та плюралізму; 2) тип світогляду, який постулює наявність єдиного першопринципу, спільного закону устрою світобудови, який визначає всю багатоманітність суцього, у т.ч. і людського буття. На відміну від дуалізму та плюралізму, М. відзначається більшою внутрішньою послідовністю, монолітністю, що водночас призводить до більшої схематизації реальності. Складність

охоплення всієї дійсності в рамках одного принципу призводить до того, що М., який виникає, зазвичай історично трансформується в дуалізм чи плюралізм. Проте в історії філософії мав місце і зворотній рух, який був зумовлений вирішенням іманентних філософських проблем певної філософської системи (рух від Р. Декарта до Б. Спінози, від І. Канта до Й. Г. Фіхте). Сучасна філософія у більшості своїх напрямів не займається побудовою онтології. Тому поняття *монізм* сьогодні переважно використовується в історико-філософському контексті.

Борозенець Т. А.

Монтеск'є Шарль Луї (1689–1755) – відомий франц. філософ-просвітник, правознавець, письменник.

М. прихильник теорії природного права. Аналізує проблеми походження суспільства і держави, типи державного устрою. Головне завдання держави вбачає у забезпеченні політичних свобод людини. На його думку, мірою свободи є право, а її гарантія – заклади, що стримують і обмежують свавілля. М. обґрунтовує і відстоює необхідність і важливість принципів верховенства права і поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, які виконують контролюючі функції стосовно одна одної. Визначальною є законодавча гілка влади, яка створює закони, а виконавча і судова лише їх реалізують і виконують. Отже, М. – один з відомих теоретиків концепції правової держави. Він розмежовує громадянське суспільство з державою, розрізняє закони політичні (дають людям державну волю і обмежують природну) та цивільні (не трансформовані у державну волю). М. поділяє форми держави на справедливі (демократія, аристократія і монархія) та несправедливі (деспотія). Форма держави визначає характер її зовнішньої політики і "дух законів".

Законодавець має творити закони не на свій власний розсуд, а з урахуванням впливу низки чинників суспільного розвитку на законодавчий процес. М. – теоретик географічного детермінізму. На його думку, на "дух законів" впливають природні умови (клімат, якість ґрунтів тощо), густота населення, економічний розвиток країни, релігія, розмір території тощо і визначають духовність народу, його культуру і суспільний устрій.

Разом з тим М. аналізує співвідношення понять "право" і "закон". У його інтерпретації право постає як виразник справедливості, що має передувати закону.

Основні твори: "Перські листи" (1721 р.), "Загальний трактат про обов'язки" (1725 р.), "Роздуми про причини величі і падіння римлян" (1734 р.), "Про дух законів" (1748 р.).

Бучма О. В.

Мор Томас (1478–1535) – англійський філософ, юрист, державний діяч. Досліджував питання соціального розвитку суспільства, змальовував його проекти відповідно до своїх світоглядних устремлень і переконань, зокрема у своїй праці про ідеальну державу – "Золота книга, така ж корисна, як і кумедна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопію", яка опублікована вперше у 1516 р. (дослівно "утопія" означає місце, якого ніде немає). У першій частині мова йде про обезземелення англійських селян, коли "вівці поїли людей". У другій частині розкриваються основи про ідеальне суспільство, в якому немає приватної і особистої власності, де все належить всім і де всі люди працюють не більше 6 годин на добу, де немає грошей і відсутня їх роль у відносинах між індивідами, а із золота та срібла "утопійці" виготовляють посуд для певних непотребів. Між людьми існує гама суспільних та індивідуальних інтересів, які між собою не співпадають, але індивідуальні інтереси підпорядковані суспільним. Головне завдання життя на острові полягає в тому, щоб ніхто не сидів без роботи, а працював для загального блага. М. постійно вимагав відчуження власності індивідів на користь держави, він розглядав приватну власність як головну причину всіх соціальних страждань, бідувань, вимагав утвердження соціальної справедливості між людьми, щоб вироблений продукт порівну поділяти між ними, бо за інших обставин неможливо ефективно управляти людськими справами. Приватна власність якщо й збережеться у суспільстві, то вона викликатиме страх, осуд у переважної більшості людей. М. одночасно проголошував дотримання релігійної терпимості як консолідованої єдності інтересів громадян. За його судженнями проголошені принципи утопічного устрою в силу дії багатьох соціальних чинників можуть бути не реалізовані, але є добрими намірами, побажаннями їх здійснення.

Мораль (від лат. – моральний; нрав, звичай) – сукупність історично обумовлених правил, норм, звичаїв, принципів співжиття і поведінки людей, їх відносини в процесі виробництва матеріальних і духовних вартостей, які визначають їхні обов'язки один до одного, до соціальних груп, верств, класів, до суспільства, виконання яких базується на громадській думці. М. – це суспільний інститут, що виконує функції регулювання поведінки людини у всіх без винятку сферах життя – у праці, побуті, в управлінні, науці, сім'ї, в громадських місцях і має при цьому порівняно з іншими соціальними інститутами специфічні особливості. Поведінку людини на виробництві чи в побуті, в установі чи сім'ї тощо регулюють також державно-правові акти, норми, декрети, виробничо-адміністративні розпорядження посадових осіб, що переростають з плином часу у певні звичаї, традиції, набувають як соціального, так і національного забарвлення і в сукупності становлять соціальний портрет поведінки людини відповідно до вимог суспільства, його панівних верств на певному конкретно-історичному етапі. На відміну від права, за яким стоїть державний примус, М. спирається на силу переконання, громадську думку, виховання, традиції, моральний авторитет окремих осіб, організацій чи установ. Авторитет у М. не пов'язаний з будь-якими офіційними повноваженнями, реальною владою і суспільними повноваженнями, але є авторитетом духовним, обумовленим його ж моральними якостями (сили прикладу) і здатністю адекватно виразити зміст моральних вимог відповідно до конкретної ситуації.

Значна частина представників різних напрямів у філософії як минулого, так і сучасності специфічно розкривають зміст М., переважно зводячи її до природного, вродженого характеру, недооцінюючи при цьому інтереси суспільного поступу, в цілому – суб'єктів суспільного виробництва. Моральні норми, звичаї, принципи і правила людей є історичними. Кожна історична епоха чи цивілізація створює свої специфічні моральні правила і норми, зберігаючи при цьому певну спадкоємність. М. як одна із найбільш ранніх форм суспільної свідомості наповнюється новим змістом у процесі історичного розвитку, виражаючи при цьому інтереси відповідних соціальних інститутів та верств

населення. Одночасно у М. зберігається попередній моральний досвід, прості норми М., елементарні правила людського співжиття.

Структурно М. містить в собі такі елементи: моральні відносини, моральну свідомість і моральну практику (діяльність), що перебувають у тісній взаємодії і мають відповідно свою структуру, розкриваючи в цілому цілісність моральних устремлінь, вимог, правил до найбільш досконалої, справедливої поведінки людини незалежно від її приналежності до різних соціальних інститутів, що засвідчує загальнолюдський характер і зміст М.

Зазначені структурні елементи М. часто-густо можуть перебувати у складних суперечностях, що обумовлено постійно зростаючими вимогами суспільства до правил поведінки людини і нехтуванням людиною цих вимог. Їх недооцінка може призвести до морального краху як окремого індивіда, так і, особливо в перехідний період, в цілому суспільства. Таку картину практично переживає наше суспільство в даний період, що потребує консолідації, терпимості, злагоди всіх людей з мобілізації їх зусиль в інтересах утвердження досконалості суспільних та індивідуальних норм і правил співжиття в повсякденній життєдіяльності.

З поступальним розвитком суспільства, з розподілом праці, з відокремленням розумової праці від фізичної, з удосконаленням знарядь праці й історичного досвіду М. (моральність) стає об'єктом дослідження етики – науки про мораль. М. і етика за змістом часто бувають рівнозначними. М., відповідно до її структури та історичності розвитку, виконує роль регулятора поведінки шляхом найбільш загальних функцій – гносеологічної, соціальної, регулятивної, виробничої, ідеологічної (виховної) тощо. Моральні вимоги людина засвоює в процесі виховання у неї моральних почуттів і уявлень – обов'язку, совісті, честі, гідності, відповідальності, що є різними формами імперативності, наказовості щодо індивіда з боку суспільства.

У процесі корінних соціально-економічних змін сучасної цивілізації дедалі ширше розкривається творчий потенціал М. і звужується викривлене поле негативних рис у поведінці ще чималої кількості людей – індивідуалізм, прагматизм, егоїзм, конформізм, нехтування суспільними інтересами на догоду процвітанню "індивідуального" благополуччя, цинізму тощо. Без здійснення перевороту в суспільній свідомості, ідеології та психології, переосмислення світоглядних по-

зицій і орієнтирів неможливо сформувати соціально-активну, творчу особистість.

Надольний І. Ф.

Мудрість – інтелектуальна та моральна характеристика особистості, яка означає високий рівень оволодіння нею соціальним досвідом. Мудра людина здатна оптимальним чином розв'язувати пізнавальні, трудові, навчальні та життєві проблеми. Її дії та вчинки глибоко осмислені, поведінка відповідає обставинам, реальним потребам, конкретній ситуації та власним можливостям. М. не є вродженою ознакою, вона набувається протягом усвідомленої життєдіяльності.

Баранівський В. Ф.

Н

Навіювання – відповідний механізм впливу на свідомість людини, що пов'язаний зі зниженням рівня критичності мислення, з відсутністю розгорнутого аналізу та оцінки. Сутність Н. полягає у здійсненні впливу на ірраціональну сферу свідомості людини, а через неї – на волю та поведінку. Інформація, засвоєна через Н., латентно (приховано) вбудовується в ціннісну структуру свідомості людини і в подальшому відповідно піддається трансформації. Таким чином, за допомогою механізму Н. створюється міцне, стійке ставлення до певних явищ дійсності, формуються орієнтації на певні моделі поведінки.

Лісовський П. М.

Надія – екзистенційна ситуація (екзистенціал) граничного буття, що виражає відкритість особистості своїм перспективам. Н. – це імпульс, що творить майбутнє. Н. існує у сфері позасвідомого, піднімаючись у свідомість тільки в граничному бутті.

Н. – це стрижень, що пронизує всі ситуації граничного буття, світогляду. Вона допомагає зберегти цілісність особистості в тузі, оживляє у відчаї і прояснює в гніві. Більш того, Н. дозволяє спрямувати потік гніву в конструктивне русло. Саме завдяки Н. гнів, наповнений сліпою силою, що руйнує, розвіюється, і особистість прозирає, виходить з його простору з найменшими втратами.

Н. – це впевненість у можливості здійснення чогось бажаного, потрібного, приємного.

Варавкіна З. Д.

Надприродне – продукт соціально-творчої діяльності людини, який має суб'єктивно-об'єктивний характер і є результатом релігійно-філософської рефлексії над сенсом життя. Ним позначаються ті аспекти життєдіяльності людини, які не підлягають перевірці сучасними науковими методами і виражають реальність, яка виступає щодо природного первинною фундаментальною основою.

Розуміння Н. в історії філософської та релігійної думки є різноманітним й неоднозначним. Можна виділити такі види Н.: 1) Н. як *гносеологічна ознака* образів богів, духів тощо, а також сакральних

властивостей та зв'язків реальних предметів і явищ; 2) Н. як *онтологічне* – деяка реальність, що не підлягає практичній перевірці і випадає із причинно-наслідкових зв'язків; 3) Н. як *екзистенційне* – дещо дане людині в релігійних переживаннях, але воно якісно відмінне від знайомих та визначених емоційних станів і тому належить до потойбічного, трансцендентного (саме тут найбільший діапазон визначень – від переживання присутності найдосконалішого божества до зведення його в ніщо); 4) Н. як *феноменологічне* – як невимовна сила, якій людина надає сакрального статусу та відповідно до власного культурного розвитку по-різному її називає.

В історичному процесі загальний розвиток ідеї Н. має поступовий характер. Формування образів Н. відбувається в процесі становлення людської свідомості як уособлення явищ об'єктивного та суб'єктивного світу під впливом соціально-культурних факторів.

У монотеїстичних релігіях ідея Н. ототожнюється з ідеєю Бога. Тут Н. перебуває поза межами природного (як протилежне природному) і є трансцендентним (як межа природного та надприродного). Беззаперечним атрибутом Н. залишається протиставлення йому природного як похідного, абсолютно відмінного, зрештою, як актуалізованого вияву творчості Н.

В еволюції релігійних уявлень про Н. можна виділити декілька основних етапів, залежних від соціокультурних обставин: 1) первісне уявлення про Н. як священність, притаманну природі; 2) формування образів Н. як уособлення суб'єктивного впливу на явища об'єктивного світу; 3) в монотеїстичних релігіях ідея Бога постає як Н., що перебуває поза межами природного.

До розуміння Н. спостерігаються різні підходи: для богослов'я воно є об'єктивним (об'єкт віри); для філософів набуває статусу гносеологічної межі, стає напрямною пізнавальних зусиль певного філософа; для релігієзнавців предметом дослідження є не саме Н. (як для богослова чи філософа), а об'єктивні вияви впливу поняття Н. на свідомість та життєдіяльність віруючих.

Гаврилюк Т. В.

Народ (від укр. – рід, родина, народити) – культурно-історична спільнота людей, пов'язана однаковою походженням та мовою, яка є справжнім і єдиним носієм об'єктивного духу – сукупності можливих

предикатів до поняття *народ*. Об'єктивний дух проявляється у загальному духовному надбанні, до якого, за Н. Гартманом, належить насамперед мова, потім виробництво і техніка, чинне право, традиційна форма виховання та освіти, панівні цінності, мораль, тип поглядів та настроїв, смаки, мода, напрям мистецтва і художнього розуміння, місце і стан пізнання та науки, пануючий світогляд у будь-якій формі (релігія, міф, наука, філософія). Філософія, передусім в особі своїх визначних представників, пов'язана з Н. не тільки через мову, зміст та форма якої також несе на собі виразний відбиток особливостей Н., якому ця філософія належить. Вона вибудовується на підставі типового сприйняття життя та спільності буття, відтворюючи у розумовій формі характерні для даного Н. проблеми. Поняття *народ* може бути синонімом корінного етносу певної країни або синонімом розпорошеного по світі етносу. У широкому значенні Н. – це все населення певної держави, наприклад, український народ.

Чорний В. С.

Нарцисизм – риса характеру, яка проявляється у виключній (винятковій) самозакоханості. Термін походить з грецького міфу про Нарциса, гарної молодого людини, яка знехтувала коханням німфи Ехо. У покарання за це він був приречений закохатися у власне відображення у воді озера і помер від цього кохання. У психології і психіатрії надмірний Н. розглядають як серйозну особистісну дисфункцію або розлад особистості. Часто говорять про нарцисичну акцентуацію характеру. Слова "нарцисизм", "нарцисичний" і "нарцис" зазвичай використовуються як негативно забарвлені і вказують на гоноровість, зарозуміння, егоїзм або просто самозакоханість. Стосовно соціальної групи вони можуть іноді означати елітарність або байдужість до проблем інших людей. Зігмунд Фройд вважав, що певний Н. є невід'ємною частиною будь-якої людини від самого її народження, і був першим, хто застосував цей термін у психології. Ендрю Моррісон стверджував, що дорослій людині розумна кількість здорового Н. дозволяє збалансувати задовільненість власних потреб відносно оточуючих. Нарцисичний розлад особистості характеризується впевненістю у власній унікальності, особливому становищі, перевазі над іншими людьми; завищеною думкою про власні таланти і досягнення; захопленістю фантазіями про свої успіхи; очікуванням безумовно доброго ставлення і

безмежного підкорення від оточення; пошуком захоплення оточуючих для підтвердження своєї унікальності і значущості; невмінням проявляти співчуття; ідеями про власну свободу від будь-яких правил, про те, що оточуючі їм заздять. Згідно з О. Кернбергом, нарцисичні риси характеру претинаються з істероїдними, і у випадку тяжких особистісних розладів істеричної групи (істеричний розлад особистості) ті та інші риси зустрічаються в комплексі. Супер-Его нарцисичної особистості не розвинене, також не розвинений Его-Ідеал, і головною особистісною ціллю може стати досягнення статусних атрибутів, характерних для даного суспільства. Нарцис ледь здатний до міжособистісної близькості, він не здатний любити, як і ревнувати – нарцисичні ревності виникають тільки постфактум, коли другий бік оголошує про розрив стосунків. Партнер потрібний нарцису як дзеркало – для відображення себе.

Щіпановська О. Р.

Наступність в історії філософії – процес збереження та передачі історико-філософського досвіду (досягнень), відповідно до історико-культурних та цивілізаційних етапів розвитку людства. Вперше ґрунтовно проблему наступності у філософії поставив і розв'язав Г. Гегель. Стосовно історії філософії він застосовував принцип "зняття" – кожна наступна система містить у собі все позитивне, що було в попередній і відкидає деструктивне і помилкове. У результаті Г. Гегель дійшов висновку, що його філософське вчення є абсолютне зняття всієї попередньої філософії. Але цьому суперечать два принципових положення. В одному часопросторі існує не одна, а багато філософських та культурологічних систем, відповідних їм методів, що по-різному трактують світ. Зв'язок між філософськими системами різних культурних регіонів не має абсолютного характеру. Тому Н. у філософії – це Н. всередині філософського вчення і Н. між філософськими вченнями. Перша виражає особистісний розвиток філософа, зв'язок ідей і текстів у рамках однієї особистості, друга – зв'язок вчень (як метатекстів) різних особистостей. Буття Н. у філософії можливе тільки в єдності цих двох форм Н.

Існує специфіка Н. в теоретичній філософії, есеїстичній філософії і філософському мистецтві і має істотні відмінності. У *теоретичній філософії* Н. найбільш очевидна і явна, тому що в теоретичній

філософії чітко розподілені метод і система. Такий поділ дозволяє послідовникам того чи іншого філософського напрямку використовувати свій метод для побудови власної системи чи трансформації методу класика. Співдружність мислителів, що використовують спільний метод і приймають головні світоглядні висновки, які виникають завдяки його застосуванню, може бути названа філософською школою. Тому Н. у теоретичній філософії, як і в науці, здійснюється саме через школи, де максимально проявляється специфіка теоретичної Н. Однак у теоретичній філософії, на відміну від науки, Н. у найбільшій мірі може бути неочевидною. У такій філософії автори систем часто заперечують основоположення одне одного. Це наскрізний факт всієї історії теоретичної філософії.

Н. в *есеїстичній філософії* – вільна Н., логіка Н. в есеїстичній філософії не потребує виділення методу-основи і відкидання системи-висновків. Це обумовлює більш цілісний характер такої Н. – есеїстичні тексти в значно більшій мірі, ніж теоретичні, виявляються тривалими в історико-культурному часопросторі. При цьому Н. в есеїстичній філософії невіддільна від Н. в теоретичній філософії, виступаючи образним збагаченням теоретичної Н.

У *філософському мистецтві* Н. найбільш вільна, а прогрес найменш очевидний. У порівнянні з теоретичною філософією та філософською есеїстикою, філософське мистецтво є абсолютно сучасним і значимим у різних епохах і світових культури. Н. у філософському мистецтві є Н. тем і образів-особистостей. Історія філософії свідчить, що у філософському мистецтві Н. впливає на Н. у теоретичній філософії й філософській есеїстиці. Тому очевидно є умовність ізольованої Н. в теоретичній філософії, філософській есеїстиці і філософському мистецтві. Історія філософії є історія взаємодії трьох цих форм прояву філософії в культурі. Таке визначення історії філософії дозволяє уникнути її однозначних трактувань і найбільш повно виразити її буття в історії культури.

Горенко Л. І.

Натуралізм (лат. – природний) – філософсько-світоглядний напрям, який розглядає природу як універсальний принцип для пояснення усього суцього.

Баранівський В. Ф.

Натурфілософія (від лат. – природа + філософія) – філософія природи, особливістю якої є здебільшого *умоглядне* тлумачення природи, яка розглядається *цілісно*. Природа в Н. трактується як одухотворений, гармонічний організм, що розвивається за власними законами, не потребуючи для свого існування надприродного начала. Людина вписується в горизонт природи як частина цілого. Метою Н. є пізнання законів природи, що зближує її з природознавством. Співвідношення Н. і природознавства в історії неодноразово змінювалося, залежно від безпосереднього тлумачення природи. В античній філософії природа (фюзис) трактується як першооснова світу, яка пов'язує мікрокосмос (людину) та макрокосмос (природу) в єдине ціле (гілозоїзм). Органічною складовою Н. є космологія та космогонія. У середньовічній схоластиці присутні лише елементи Н., які виражені в пристосуванні до геліоцентричної картини світу деяких принципів аристотелівської Н. та космології. В епоху Відродження Н. набуває значного поширення, спираючись на більш високий рівень природничих наук. Велике значення мали відкриття Дж. Бруно (ідея безкінечності природи та незліченності світів, що входять до її складу), М. Кузанського (ідея збігу протилежностей в нескінченно великому та нескінченно малому), праці Дж. Кампанелли, Дж. Кардано, Парацельса, Ф. Патріці. У XVII ст. математика і механіка виокремлюються з Н., але праця І. Ньютона "Математичні начала натуральної філософії" вказує на те, що остання мислилася в тісному взаємозв'язку з наукою. У XVIII–XIX ст. значну роль відіграла Н. Ф. Шеллінга, у якій було сформульовано ідею єдності сил природи, узагальнено низку значних природничо-наукових відкриттів тієї епохи. Н. XIX–XX ст. представлена такими філософами, як В. Оствальд, Р. Авенаріус, Т. Ліппс, Х. Дріш, А. Уайтхед.

Гаврилюк Т. В.

Наука – одна з форм суспільної свідомості, яка вивчає закономірності розвитку природи, суспільства і духовного життя. І. Франко писав, що "наукою можна назвати тільки пізнання законів і сил природи, які проявляються всюди і завжди". Н. – продукт розвитку історії. Головною причиною її виникнення і розвитку є потреби виробництва. Виділяючи історичні етапи виникнення і розвитку Н., він підкреслює, що Н., як і природа, нероздільна і нерозривна. Процес виникнення Н.

Франко починає з математики, яка "утворює ніби найпростіший скелет для інших наук". Далі виникає фізика, яка вивчає природу, а також її певні розділи: механіка, акустика, оптика, електричність, астрономія, космологія, геологія. З переходом до пізнання живої природи виникає біологія з її розділами. Розкриваються наукові пошуки про душу людини (психологія). Суспільні процеси вивчаються економікою. Н. знаходиться в постійному розвитку, у процесі якого виникають нові наукові дисципліни.

На сучасному етапі розвитку суспільства Н. посідає місце лідера в духовній сфері. Проте наукові ідеї втілюються у матеріальних формах людської діяльності і, в першу чергу, в нових засобах виробництва та поступово стають продуктивною силою. Виникнення нових наукових дисциплін потребує визначення об'єкта пізнання і предмета, наявності певного понятійного апарату, знання закономірностей об'єкта пізнання. Існує класифікація наукових дисциплін за об'єктом їх пізнання: природничі, суспільні і прикладні; за формою руху матерії: фізичні, хімічні, біологічні.

Ключніков В. П.

Наукове знання – знання, яке належно перевірене та логічно обґрунтоване. Наука використовує знання, які не завжди використовують на практиці, тому для неї є характерним здійснювати цілеспрямований контроль за отриманням знань і забезпечувати його досвідну перевірку, а також виведення нових знань на основі вже існуючих. Знання стає науковим тоді, коли воно досягає високого рівня розвитку, абстрагування, теоретичності, розкриває сутність явищ та взаємозв'язки між ними, а також пояснює, чому дане явище протікає так чи інакше, і відповідно прогнозує його подальший розвиток. Тому науковим не можна вважати будь-яке знання, хоча воно і взаємодіє із іншими формами знань. Істинність Н. з. визначається не тільки логікою, але насамперед обов'язковою перевіркою його на практиці. Н. з. принципово відрізняються від сліпої віри (яка базується на безапеляційному визнанні істинності того чи іншого твердження, без належного логічного обґрунтування і практичної перевірки).

Войтович Р. В.

Націоналізм (від лат. – народ, франц. – nationalisme) – ідеологія та політичний рух за досягнення та утвердження незалежності, суверенності та соборності нації. Основними положеннями ідеології Н. є: світ, поділений на нації із власною історією; нація є джерелом політичної влади; людина може досягнути свободи та самореалізації лише у складі нації; нації можуть самореалізуватись лише у власній державі; гармонія та свобода можливі у світі суверенних національних держав. Історично Н. як ідейно-політичний рух утворився наприкінці XVIII ст. у зв'язку з розвитком національних рухів, становленням націй, ростом національної самосвідомості, розгортанням національно-визвольної боротьби в колоніях і напівколоніях. Н. відіграв важливу роль у становленні націй, їх консолідації, звільненні пригноблених народів, їх самовизначенні. Виокремлюють такі типи Н.: *антиколоніальний* (прагнення здобути незалежність від чужоземних володарів і створити на місці колоній державну націю); *інтеграційний* (намагання після здобуття незалежності об'єднати етнічно строкате населення у територіальну націю); *сепаратистський* і *діаспорний* (прагнення відокремитися від більшої політичної одиниці й заснувати на власній історичній території етнічну націю); *іредентистський*, або *паннаціоналістичний* (намагання сформувати націю шляхом приєднання до історичної території тих членів спільноти, які проживають за її межами, або формування союзу близьких за етнокультурними ознаками національних держав). Н. містить розроблені принципи побудови держави, державної політики, має свою концепцію розвитку суспільства, культури, економіки тощо. У своїй основі Н. проголошує вірність та відданість своїй нації, політичну незалежність від інших націй і роботу на благо власного народу, інтеграцію національної самосвідомості задля практичного захисту умов життя нації, її території, економічних ресурсів і духовних цінностей. Н. спирається на національне почуття, яке лише подібне до патріотизму.

Карлова В. В.

Національна безпека – стан суспільних відносин, який гарантує захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави від внутрішніх та зовнішніх загроз, за яких забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національ-

ним інтересам. Об'єктами Н. б. є: людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи; суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище та природні ресурси; держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність. Основними принципами забезпечення Н. б. є:

- пріоритет прав і свобод людини і громадянина;
- верховенство права;
- пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів;
- своєчасність і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам;
- чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у забезпеченні Н. б.;
- використання міждержавних систем та механізмів міжнародної колективної безпеки.

Поняття *національна безпека* вперше офіційно використав президент США Т. Рузвельт. У своєму посланні до конгресу (1904 р.) він аргументував захоплення зони майбутнього Панамського каналу інтересами "національної безпеки США". У 1947 р. конгрес США прийняв закон "Про національну безпеку", згідно з яким була створена Рада національної безпеки із завданням надавати консультації президенту з питань Н. б., що охоплювали ключові проблеми внутрішньої, зовнішньої та військової політики. Це стало поштовхом до наукових досліджень Н. б. у системі філософських, соціологічних та політичних знань. На сьогодні існують два принципових підходи щодо операціоналізації цього поняття. Згідно з першим її розглядають у контексті національних інтересів, а згідно з другим – у контексті засадничих цінностей. Проте, як у першому, так і у другому випадку виникає стрижнева проблема – визначення множини національних інтересів або множини національних цінностей суспільства. Н. б. України забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих у встановленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, військовій, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах. Головним нормативно-правовим актом, який регулює відносини у сфері Н. б. України, є Закон "Про основи національної безпеки України" (2003 р.). Одним із провідних суб'єктів забез-

печення Н. б. України є Рада національної безпеки і оборони, а найважливішим інститутом – Збройні Сили України.

Чорний В. С.

Національна ідея – певний комплекс національного світобачення і розуміння, своєрідний духовно-інтелектуальний потенціал нації, система ціннісних орієнтацій, що полягає в урахуванні інтересів усіх верств суспільства, всіх народів. Н. і. – категорія історична, філософська, політична, етнічна. Це явище рухливе, динамічне і певною мірою мінливе, що відбиває загальний інтерес, загальні потреби усієї нації, нею визнається і усвідомлюється завдяки і через власну історію, культуру, традиції. Формування Н. і. щільно пов'язане з національною психологією. Н. і. стосується усіх сфер життя суспільства – економічної, політичної, духовної, культурної тощо. Як ступінь усвідомлення нацією, народом власної значущості, сили, ваги, потреби в тому, щоб її поважали і з нею рахувалися інші. Н. і. розглядалася Г. Сковородою, Т. Шевченком, І. Франком, М. Грушевським та ін. Вона передбачає розвиток особливого виду самопочуттів, серед яких найважливіше значення має почуття безпосередньої причетності до долі свого народу, своєї країни, любов до Батьківщини, до національних історій, культур і традицій.

Основним об'єднуючим чинником у процесі творення України як суверенної, демократичної, правової, соціальної держави є ідея України – Вітчизни для всіх громадян, які пов'язали власну долю з українською землею.

Корнієнко П. С.

Національна культура – сукупність культурних надбань, властива даному народу; особлива, специфічна для даної національної спільноти система тих чи інших видів людської діяльності. Більшість видів людської діяльності – виробнича, мовна, створення засобів життєзабезпечення, транспорт, біологічна життєдіяльність – притаманні всьому людству, але в кожній національній спільноті вони оформлюються різними, більш чи менш специфічними саме для неї способами, які в сукупності і складають її культуру.

Н. к. – спосіб існування загальнолюдської культури, конкретна форма вияву її сумісної властивості як універсальної адаптивно-

адаптуючої системи, що забезпечує пристосування людського суспільства до різноманітних умов природного й соціального середовища. Найважливіша функція Н. к. полягає у забезпеченні якісно і кількісно розширеного само відтворення національної спільності. Це досягається шляхом розвитку і взаємодії основних підсистем Н. к. – виробничої, життєзабезпечувальної, пізнавальної і соціо-нормативної. Важливою властивістю Н. к. є її здатність виконувати етнічні функції, тобто служити виокремленню даного етносу з інших шляхом протиставлення "наше" – "не наше" і згуртуванню на цій основі членів етносу. З точки зору виконання цих функцій у побутуючій для даного етносу культурі розрізняють *етнічну*, *міжетнічну* та *іноетнічну* культури.

Етнічна є сукупністю елементів і форм культури, які найбільшою мірою виконують етнічні функції – етнодиференціюючу та етноінтегруючу. Це передусім традиційно-побутова культура – від минулого успадковані найбільш стійкі елементи. Етнічну культуру становлять не будь-які абсолютно неповторні, унікальні елементи – більшість з них також поширені серед сусідніх або взагалі у більшості народів світу. Унікальність і неповторність етнічної культури кожного народу зумовлюються специфічним тільки для нього поєднанням загалом неспецифічних або малоспецифічних елементів і форм. Етнічні культури – основна форма локальної багатоманітності культури людства, що є одним з виявів надлишковості культури – надзвичайно важливої з огляду на процеси соціальної самоорганізації суспільства її властивості. Вона виявляється в особливостях соціальних інститутів, ідей, цінностей, притаманних етнічним культурам, і є однією з рушійних сил історії, фактором безперервно оновлюваного оригінального синтезу. Для ефективного виконання своїх функцій культура повинна завжди так чи інакше мати надлишковий характер. Водночас відносна, а часто й абсолютна вага етноспецифічних елементів у культурі сучасних урбанізованих націй неухильно зменшується. Швидше цей процес відбувається у сфері матеріальної культури, що зумовлює переміщення етнічної специфіки дедалі більше у сферу духовної культури і психології.

Внаслідок наростаючих культурних взаємовпливів основний масив Н. к. сучасних народів становлять елементи і форми, спільні для ряду чи більшості етносів. Це передусім сфери матеріальної технології, засобів комунікації, поселень, одягу, житла, дозвілля – у розвитку

яких взяли участь різні народи і які з часом отримали повсюдне поширення. Критерієм віднесення конкретних елементів і форм до міжетнічної культури є їх етнічно-специфічна адаптація – наповнення змістом, контекстом, значеннями, що історично виробилися в даній Н. к., внаслідок якої вони відтворюються даним етносом, стають органічною складовою його культури і сприймаються ним як "свої" (як, наприклад, сучасна архітектура, кіномистецтво, музика, мода, футбол).

Суттєву роль у культурному житті народів відіграє іноетнічна культура – ще не адаптовані елементи культури інших народів, які споживаються (чи засвоюються) представниками даного етносу, але не відтворюються ним, не відчуються як "свої", і тому не стали ще частиною його Н. к. Прогрес у засобах передачі інформації та комунікації надзвичайно посилює взаємодію, діалог різних культур, стимулює в них інтеграційні тенденції, синтез Н. к. Внаслідок цих процесів відбуваються структурні зрушення в побутовій сфері Н. к. – зменшується відносна вага власне етнічної культури, і зростає обсяг і відносна вага міжетнічної культури за рахунок адаптації іншоетнічних елементів.

Горенко Л. І.

Національна незалежність – комплекс теоретичних і практичних проблем історії розвитку народу, його наполегливої боротьби за соціальне і національне визволення по створенню справжніх, гідних людини умов існування та співжиття в територіальному і глобалізаційному світі. Н. н. історично хвилювала уми мислителів, науковців, практиків, політиків, ідеологів, управлінців за всіх історичних часів. Кожна історична епоха робила свій специфічний внесок у вирішення цієї надто важливої соціальної проблеми як для окремого індивіда, так і всієї нації.

Н. н. включає, насамперед, питання мови, території, єдиного економічного способу життєдіяльності, культурного розвитку, вияв національної ментальності та характеру з високим рівнем національної свідомості. Національна свідомість є синтезуючим началом, формою уявлень, поглядів національно-етнічної групи на суспільному та індивідуальному рівнях засвоєння. Н. н. впливає із розуміння нації як суспільного феномена. За визначенням А. Сміта, нація – це колектив людей, "що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову громадянську культуру,

спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів". Нація як найбільш тісний союз людей близьких один одному історично, економічно, політично і культурно являє оптимальне соціальне середовище для розвитку людини, що складає основу переконливої національної незалежності. Забезпечити Н. н. має діяльність національної держави, яка охороняє право народу на історичну перспективу, гарантує право на життя. Відсутність національної держави у відстоюванні національних інтересів засвідчує історичні катаклізми у становленні народу. Рівноправність народів, право кожної нації на свою національну державу, відсутність зверхності однієї нації над іншою – вистраждані людством принципи міжнародної солідарності у відстоюванні інтересів кожної нації за всебічний розквіт, за торжество загальнолюдських цінностей у відносинах між народами і націями.

Надольний І. Ф.

Національна самосвідомість – складна модернізована система духовних феноменів та їх утворень, які сформувалися у процесі історичного розвитку нації, відображають основні засади її буття та розвитку.

Н. с. – не просто самоідентифікація, віднесення людиною себе до тієї чи іншої національності, а більш складне структурне утворення, яке охоплює також національні стереотипи й уявлення про територію, культуру, мову, релігію, історичне минуле. Н. с. – це пізнання нацією своєї власної сутності, система уявлень нації про саму себе, а також ставлення даної нації до народів, що її оточують, та до всього світу.

Самосвідомість залежить від конкретних шляхів формування будь-якої нації. Вона стає однією з вирішальних умов існування та розвитку нації, яка виступає вже як спільність людей, об'єднаних не лише об'єктивними чинниками (економіка, територія), але й зв'язками, що ґрунтуються на ній.

Баранівський В. Ф.

Національне виховання – історично зумовлена, створена самим народом сукупність ідеалів, поглядів, переконань, традицій, звичаїв та інших форм соціальної практики, спрямованих на організацію життєдіяльності молоді, під час якої засвоюються духовні та матеріальні надбання нації, формується національна свідомість та досягається духовна єдність поколінь. Н. в. – це виховання молоді на багатовікових

традиціях народу. Воно ґрунтується на засадах родинного виховання, ідеях та засобах народної педагогіки, науково-педагогічної думки, які уособлюють вищі зразки виховної мудрості народу.

Горенко Л. І.

Національний характер (від грец. – риса, особливість) – сукупність найбільш усталених психологічних якостей; своєрідне, специфічне поєднання загальнолюдських рис, конкретних історичних та соціально-економічних умов буття нації, які проявляються у ціннісному ставленні до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях, обрядах тощо. Відповідно до методів аналізу, інтерпретації та збору матеріалів, які використовуються у вивченні Н. х., виділяються: культурно-історичний, етнографічний і психологічний підходи. Провідним серед них визнається перший, оскільки він відстоює принцип культурного або соціального детермінізму, згідно з яким відмінності у Н. х. різних народів обумовлені впливом культурного середовища. З самого початку описове поняття народного характеру виступало об'єктом аналізу істориків, філософів, географів, мандрівників, літераторів, які використовували його для пояснення і характеристики психології окремих народів світу, їхнього стилю та способу життя, моралі, звичаїв, поведінки тощо. Перші згадки про Н. х. сягають Античності – праці Геродота, Тацита та ін. У більш пізні часи до проблеми Н. х. зверталися К. Гельвецій, Й. Гердер, Д. Юм, І. Кант, Г. Гегель, а також інші представники світової філософської думки.

Чорний В. С.

Нація (від лат. – плем'я, народ) – специфічна соціальна спільнота періоду Нового часу, членів якої об'єднує усвідомлення своєї належності до цієї спільноти та ставлення до неї, як до значної цінності, яка має бути збережена в майбутньому і потребує політичного оформлення (національна свідомість). Національна свідомість формується на основі цілої низки об'єктивних чинників: спільна масова громадянська культура та літературна мова, територія, економічна інтегрованість, спільний і політичний досвід та публічно-правова рівність, традиції, соціально-психологічні особливості, релігія, спільна історична спадщина, які поєднуються у різних пропорціях і комбінаціях і суб'єктивно усвідомлюються. Збереження та зміцнення власної іденти-

чності та специфічності, насамперед культурної, вимагає відповідного автономного політичного утворення, власної суверенної держави. Значення політичного чинника в процесі націотворення дало підстави деяким дослідникам трактувати Н. виключно як політичну спільноту, що об'єднує усіх громадян однієї держави, незалежно від їхнього національного самоусвідомлення, мовно-культурних та інших особливостей, і навіть ототожнювати Н. і державу. Проте історія засвідчує, що Н. нерідко утворюються ще до їх державного оформлення і демонструють здатність вистояти після розпаду чи руйнування політичної спільноти. В науковій літературі існують також й інші підходи до визначення сутності феномена Н. Умовно їх можна поділити на кілька основних груп: *психологічні, етнологічні та історико-економічні*. Процес націобудівництва відбувається в епоху переходу людства до індустріального суспільства внаслідок дії цілої низки чинників та цілеспрямованої діяльності людей. Модерна доба не лише створює сприятливі умови для формування та масового поширення національних ідентичностей (завдяки посиленню ролі держави, зростанню урбанізації та соціальної мобільності, поширенню масової освіти та вдосконаленню засобів комунікації), але й "вимагає" формування національних спільнот, забезпечуючи в гострій конкурентній боротьбі більші переваги згуртованим, свідомим своїх інтересів, культурно однорідним спільнотам і надаючи членам таких спільнот кращі можливості для соціальної адаптації за нових суспільних умов. Формування Н. може відбуватися на основі певного етносу, але частіше вони утворюються на поліетнічній (чи навіть позаетнічній) основі. В кожному конкретному випадку провідну роль у націотворенні можуть відігравати різні соціальні групи: політичні еліти, державна бюрократія, інтелігенція, які першими стають носіями національної самосвідомості і поширюють її в масах. Щодо перспектив подальшого існування чи трансформації національних спільнот, які протягом модерної доби були і значною мірою залишаються основними суб'єктами історичного процесу, в сучасному суспільствознавстві існує значне розмаїття думок.

Боровик М. А.

Нелінійна динаміка. Своєрідною реакцією на відчуття нестабільності буття людства можна вважати формування уявлень про самоорганізацію реальності й активний розвиток на початку ХХІ ст. "нової", або

"нелінійної" науки, ініційованої ще у 70-ті роки минулого століття фундаментальними працями таких природодослідників, як І. Пригожин, Г. Гакен, М. Ейген. Поняття нелінійності передбачає насамперед відмову від класичного уявлення про причинно-наслідкові зв'язки процесів і подій. Н. д. системи означає становлення нової фази цієї системи як нового цілого при випадковому виборі одного з можливих варіантів подальшої еволюції в особливій кризовій точці (або ситуації) біфуркації.

За звичні межі наукових дисциплін сьогодні виходять такі галузі та теми наукових досліджень, засновані на застосуванні нелінійних методів, як нерівноважна термодинаміка і теорія дисипативних структур (дослідження Пригожина), автоколивання в хімічних реакціях (праці Білоусова і Жаботинського), гіперцикли й автокаталітичні реакції в живій матерії (Ейген), автопоезис в організмичних структурах (Матурана і Варела), теплові структури в плазмі (Кадомцев і Курдюмов), детермінований хаос (Лоренц), фрактали (Мандельброт), нелінійна динаміка і теорія катастроф (Сіпай, Арнольд, Том, Зеєман), а також самоорганізація в соціальних системах (Луман), в економіці (Вайс, Блазейо, Бауер), у сфері політики й права (Вільке, Тойбнер), у культурному розвитку та історії (Артігіані і Маннерман) тощо. Хоча ці дослідження стосуються різних предметів, проте між ними спостерігається суттєва єдність у методологічних підходах, принципах інтерпретації та характері наукових висновків.

Досить часто як синонімічний до поняття нелінійна наука вживається термін "синергетика".

Кузнєцова І. В.

Нелінійне мислення в освіті – складна система, що самоорганізується; розкриває і розвиває особистість і учня, і вчителя, роблячи їх со-дослідниками однієї проблеми. Питання формування Н. м. в. о. сформулював у найзагальнішому вигляді В. Буданов, як необхідність введення превентивного навчання принципами життя в нелінійному, нестійкому світі.

Однією з основних умов реалізації переходу від лінійного сприйняття освіти як системи ранньої профорієнтації, диференціації учнів за рівнем підготовки, культивування дисциплінарного вузькоспеціального засвоєння знань до Н. м. в. о., як встановлення примату мислення є подолання стереотипів, що склалися в системі освіти, тобто мають відбутися якісні зміни:

- перехід від навчання до цілеспрямованого формування особистості, її нелінійного способу мислення;
- погляд на знання як на суму незаперечних істин має бути знятим у варіативності, можливістьності вибору, що означає етичну відповідальність;
- учитель – не недоступний ментор, передавач інформації, а дослідник;
- підручник – не посібник для вчителя, а організатор навчального процесу всіх його учасників: учнів, вчителів, батьків учнів;
- перехід від сприйняття освіти як справи кожної окремої держави до сприйняття її як розвивального потенціалу людей всього світу, всього соціуму Землі, виходу його з моральної кризи, що дозволить зняти питання екологічних та економічних загроз.

Кузнєцова І. В.

Нелінійне середовище (система) – середовище (система), процеси якого описуються нелінійними рівняннями, має потенціал для еволюції різними шляхами, зберігає в собі біфуркації.

Кузнєцова І. В.

Необхідність і випадковість – співвідносні філософські категорії, що відображають різноманітні типи зв'язків в об'єктивному світі і його пізнанні. Н. – це відображення переважно внутрішніх, сталих, повторюваних, загальних відносин дійсності, основних напрямів її розвитку. Це спосіб перетворення можливості в дійсність, за якого у певного об'єкта є лише одна можливість перетворитися у дійсність. В. – це відображення зовнішніх несуттєвих, нестійких, одиничних зв'язків дійсності; спосіб перетворення можливості в дійсність, за якого у певного об'єкта за даних умов є кілька різних можливостей перетворитися у дійсність, але реалізується тільки одна з них.

Н. зумовлюється регулярними і постійними причинами процесу, характеризується строгою незмінністю та однозначністю, часто невідворотністю. В. з'являється в результаті дії віддалених, нерегулярних, непостійних причин, характеризується неоднозначністю, невизначеністю свого протікання. Один і той самий комплекс причин за одних умов може обумовлювати необхідні процеси, за інших – викликати випадковість.

Ключніков В. П.

Неотомізм – головний напрям неосхоластики, що спирається на вчення Томи Аквінського. З 1879 року Н. отримав офіційне визнання Ватикану. До середини ХХ ст. Н. перестає бути просто католицьким вченням, а стає однією з головних течій сучасної філософії. Найбільш відомі представники Н. – Е. Жільсон, Ж. Марітен, А. Сертіянш (Франція); В. Бруггер, А. Демпф, І. Лоц, М. Грабман, Й. де Фіз (Німеччина); Д. Мерс'є, Л. де Реймекер (Бельгія); У. Падовані, Ф. Ольджаті, К. Фабро (Італія).

Н. протиставляє себе як матеріалізму, так і суб'єктивному ідеалізму. Він претендує на універсалізм, на синтез віри і розуму. Цей синтез здійснюється в Н. на жорсткій догматичній основі, що визначається незаперечністю і обов'язковістю для філософії Божого откровення. Основне завдання філософії вбачається в раціональному розкритті теологічних істин. Відповідно до цього Н. постулює світ як створений Богом і ієрархічно поділений на низку шаблів, співвідношення між якими описується на основі модифікованих Т. Аквінським аристотеліанських моделей.

Н. визнає єдність віри і науки. Основне завдання філософії – захист релігійних догм. Значне місце у філософії відводиться потенції (від лат. *potentia* – сила) – як силі, яка створює різні форми буття. Буття існує у формі природного буття, ідеального, особистого. Особистість є субстанцією духовного. Суспільне буття – це сім'я, батьківщина, держава. Наука інтерпретує емпіричний матеріал, а філософія розглядає його зі світоглядних позицій. Людина – це складна субстанція, яка складається із душі і тіла. Але основу людини складає душа. Суспільство – це об'єднання особистостей, які мають керуватися певними духовними принципами. Н. висуває ідею зближення всіх світових релігій.

Перевезій В. О.

Неокантіанство – філософська течія у Німеччині, що розвивала вчення І. Канта у річищі послідовного впровадження у життя засадничих принципів його трансцендентально-критичної методології. Виникла у 1860 р. за умов глобальної кризи спекулятивно-ідеалістичних систем Ф. Шеллінга та Г. Гегеля, а також вульгарного матеріалізму, які виявилися методологічно безпорадними у справі філософського усвідомлення наслідків тогочасної науки, що прискорено розвивалась.

Баранівський В. Ф.

Несвідоме – гіпотетичний конструкт для опису поведінки, феноменів, процесів поза свідомістю.

Різні уявлення про Н. існували у філософській традиції з давніх часів. Однак, найсерйозніший інтерес до ірраціональних рушійних сил поведінки людини проявився наприкінці ХІХ ст. у європейській філософії (А. Бергсон, А. Шопенгауер, Е. Гартман, Ф. Ніцше). Ж.-М. Шарко, Г. Бернгейм, Ф. Месмер використовували це поняття у психотерапії для опису явищ дисоціації, месмеризму та гіпнозу.

Етапними в розвитку теорії Н. стали праці З. Фрейда, який представив Н. як простір, що має специфічні характеристики, функції і закономірності. Він розрізняв два рівні Н. Перший (досвідоме) – це думки, переживання, що перебувають за межами свідомості, але можуть бути в нього допущеними. За певних умов зміст досвідомого може переходити у свідомість. Зміст другого – інстинктивні потяги і спонукання, конфлікти, захисні механізми, що не допускаються у свідомість, витісняються, придушуються. Витиснуте Н. є результатом забування неприємних дитячих переживань, що створюють напругу і можуть вести до неврозу.

К. Г. Юнг розглядав функцію Н. стосовно свідомості як компенсаторну. Якщо людина у свідомості розвивається односторонньо, то Н. забезпечує прояв іншої полярності. Крім індивідуального Н., Юнг описав колективне Н. як сховище колективного досвіду. Колективне Н. забезпечує активність, що пов'язує індивіда з глибинними основами психіки. Воно є носієм мудрості, накопиченої людством. Зміст колективного Н. – архетипи, що знаходять своє вираження у символічній продукції.

Американський психотерапевт М. Еріксон розробив методичні прийоми, що ґрунтуються на введенні людини в транс і дозволяють одержати доступ до минулих спогадів, що покладаються в основу сценаріїв майбутнього. Це дає можливість зрозуміти зміст зазвичай неусвідомлюваних психомоторних дій.

Теорія установки Д. М. Узнадзе спрямована на дослідження того, яке значення цілісної ситуації, що інтегрується в Н., впливає на поведінку людини.

Несвідоме функціонування відрізняється від цілеспрямованої свідомої активності, оскільки воно не підкоряється причинно-наслідковим зв'язкам, моральним принципам і обмеженням, законам простору і часу. У сновидінні, як характерному продукті Н., можуть сполучатися різні простори, наприклад: власна кімната та людина,

яка може знаходитися в незнайомому будинку. У такий спосіб виявляється процес згущення. Для логіки Н. характерний також зсув, заміна цілого частиною. У цьому плетиві різні логічні типи: одиничне і загальне. Для узагальнення може використовуватися будь-який критерій, а не тільки істотна ознака. Цей спосіб відображення дійсності характерний, наприклад, для міфа, мистецтва.

Турбан В. В.

Нігілізм (лат. – ніщо) – початково – одна з характерних рис буддистської та індуїстської філософій. Згідно властивому їм Н., в земному світі в принципі відсутня реальна основа існування, світ – це ілюзія, яка приносить людині суцільні страждання. В історії філософії європейського типу Н. втілюється в ряді різноякісних версій. Як особливий термін "нігілізм" був введений німецьким філософом Ф. Г. Якобі (1799 р.) та набув широкого розповсюдження серед інтелектуалів Європи після осмислення богоборчих спрямувань Великої французької революції та завдяки роману І. Тургенєва "Батьки та діти" (1862 р.). Ф. Ніцше, перейнявши термін "нігілізм" у Тургенєва, позначив ним явище, пов'язане з переоцінкою всіх вищих цінностей, які наповнюють сенсом всі дії та прагнення людей. За Ніцше, не має більш нічого, заради чого варто жити та до чого потрібно прагнути. Всі вищі цінності втрачають свою цінність. Будь-яка картина світу втрачає сенс, а сам цей світ вважається єдино існуючим безцільним, безпричинним, безструктурним, позбавленим цінності, хаотичним. У психоаналізі Н. розуміється як результат руйнації балансу між гнітючим тиском традицій та буянням безсвідомого. У рамках французького (А. Камю, Ж.-П. Сартр) та німецького (К. Ясперс) екзистенціалізму Н. тлумачиться як вихідна буттєва даність. У філософії М. Мамардашвілі Н. – це своєрідний спосіб пережити власну поразку, результат "несамодостатності людських станів", відмова від настанови на подолання екзистенційних, життєвих обставин.

Борозенець Т. А.

Нірвана (санскр. – заспокоєння, згасання) – описаний у давньоіндійській релігії та філософії – буддизмі і джайнізмі – стан відчуженості від життя та непорушного спокою, який виступає у якості кінцевої мети та "порятунку" людини.

Баранівський В. Ф.

Ніцше Фрідріх Вільгельм (1844–1900) – нім. філософ. Народився в Рекені (Прусія) в сім'ї протестантського пастора. У 25 років за надзвичайні здібності був запрошений на посаду професора класичної філософії Базельського університету. В цей період Н. потоваришував з німецьким композитором Ріхардом Вагнером і захопився його музикою. На формування світогляду мислителя вплинули також його ранні захоплення романтизмом, творчістю І. В. Гете, ідеї дарвінізму, філософія А. Шопенгауера.

У 1872 р. вийшла у світ перша книга Н. "Народження трагедії з духу музики", а у 1878 р. надрукована його відома праця "Людське надто людяне".

Через погіршення здоров'я у 1879 р. відмовляється від кафедри у Базелі і останні роки проводить на самоті. Кочовий спосіб життя, подорожі по Європі не завадили Н. написати низку відомих праць: "Так говорив Заратустра" (1883 р.), "По той бік добра і зла" (1886 р.), "Про генеалогію моралі" (1887 р.), "Ніч антихриста" (1888 р.), "Сутінки ідолів" (1889 р.). Його праці досить суперечливі і не підлягають однозначному тлумаченню.

Засуджуючи в цілому специфічні етичні погляди Н., науковці одночасно віддають данину проникливості філософа.

Ключем до розуміння праць Н. виступав філософський скептицизм. Н. вважав, що істина – лише культурна необхідність. Фундаментальна істина існує в природі речей. Він стверджує, що не існує ні моральної, ні наукової істини, яка б керувала нашим існуванням. Якщо моральна істина не існує, то не може бути абсолютних понять добра і зла. Він вважав, що боротьба за перемогу добра і знищення зла є помилковою.

Ця ідея є центральним моментом християнства. Н. стверджує, що християнство приборкало в людині серце. Воно має бути засуджене за відштовхування цінності "духу, що б'є через край, прекрасного анімалізму, інстинктів війни і завоювань, обожнювання пристрасті, помсти, гніву, похитливості, авантюристичності, знання".

Основний філософський задум Н. – "переоцінка цінностей". Він вважав, що світ створений людиною і що мірою моральних цінностей має служити не добро і зло, а велич і перевага.

На думку Н., тому, хто не може говорити про добро і зло, залишається вимірювати цінність речей і людей в термінах величі. Мірою

величі виступає сила волі. Ця сила може подолати мораль інших та страждання у пошуках великого мистецтва і сильного керівництва.

Його ідеалом була "надлюдина", здатна власною волею впливати на слабких та непристосованих.

У своїй праці "Так говорив Заратустра" філософ проголосив: "Бог мертвий". Він мав на увазі, що мораль рабів в європейській культурі помре і що розуміння добра і зла згине навіки.

Н. високо цінував думку А. Шопенгауера про волю як вигідну основу сущого. Але на відміну від нього, який говорив тільки про волю до буття, Н. проголошував, що власне воля являє собою "волю до волі", тобто потяг до простого самовиявлення у будь-який спосіб. Воля виявляє себе, насамперед, через життя, яке для Н. є єдиною реальністю.

Контрпросвітницькі ідеї Н., що народилися у ХІХ ст., прийшлися до душі багатьом діячам ХХ ст.

Вплив його ідей відчувається у філософії екзистенціалізму Мартина Гайдеггера і Жана Поля Сартра, а також у постмодерністській філософії, яка розвинула деструктивні здогади Н. про панівні цінності людського існування.

Черушева Г. Б.

Ноосфера (грец. – розум + куля) – царина взаємодії суспільства та природи, у межах якої розумна людська діяльність виступає визначальним чинником розвитку (позначається також термінами "антропосфера", "соціосфера", "біотехносфера"). Поняття *ноосфера* було запроваджене на початку ХХ ст. французьким філософом Е. Леруа, який тлумачив її як оболонку, що "мислить", і яка формується свідомістю людини. В Україні проблему Н. досліджував В. Вернадський.

Баранівський В. Ф.

О

Олігархія (грец. – влада небагатьох) – 1) панування незначного кола осіб, родів, сімей, кланів та груп, які певним чином домоглися влади; 2) форма правління, заснована на прихованому або відкритому підпорядкуванні державного апарату невеликій групі людей, які за рахунок володіння основними засобами виробництва, банками, фінансами, військовою силою тощо здійснюють політичне та економічне панування у державі. За Аристотелем, О. є наслідком спотворення аристократичної форми правління.

Баранівський В. Ф.

Онтологія (від грец. – суттєве, вчення) – вчення про суттєве, про буття, а також про ті проблеми, які є головними: матерія, свідомість, причина і наслідок, необхідне і випадкове, кількість, якість та ін.

Головна проблема О. – це буття в його різних формах. Перші розробки ідей буття, онтологічні дослідження характерні для філософії античного періоду. Джерелом онтологічних ідей можна визначити Мілетську школу з вченням про субстанції, стихії буття. У Платона в якості О. виступає світ ідей. У Аристотеля О. розглядається як О. співвідношення ідей чуттєвому досвіду. В епоху Середньовіччя О. – це вчення про універсали, співвідношення номіналізму і реалізму. У філософії Нового часу О. виражається в проявах тілесного, в думках (Р. Декарт). Тілесне існує завдяки наявності у людині мислення. "Я мислю – отже я існую". У І. Канта вчення про буття полягає в оформленні даних відчуження з категоріями розуму. У Г. Гегеля О. – це процес об'єктивізації свідомості як чуттєвого відносно до абсолютного духу. У сучасній філософії Заходу О. розглядається як центральна частина філософії. Об'єктом пізнання О. є процес переходу від поняття життя до поняття людського буття. У Е. Гуссерля О. – це інтернаціональність, направленість свідомості на об'єкт. У Ж. П. Сартра О. ототожнює ніщо зі свободою. О. є предметом аналізу всіх напрямів сучасної філософії Заходу.

Ключніков В. П.

Операціоналізм (від лат. – дія) – напрям у філософії науки, за яким зміст наукових концептів та конструкцій обумовлюється способами (схемами та практичними і (або) теоретичними процедурами)

взаємодії суб'єкта з об'єктом. Головні ідеї О. сформулював американський фізик та філософ П. Бріджмен (1927 р.).

Баранівський В. Ф.

Організація (від грец. – поєднання, побудова) – об'єднання чогось або когось у єдине ціле; приведення до строгої системи. О. можуть бути різними за характером і метою діяльності, за формою власності, мати комерційну й некомерційну спрямованість, але всі вони діють на основі певних правил і процедур.

Існує багато класифікацій типів О., побудованих на основі різних критеріїв. Основними з них є: 1) мета й характер діяльності (комерційні та некомерційні організації); 2) форма власності майна (приватні, колективні та державні організації); 3) правовий статус і форма господарювання (одноосібні, кооперативні, господарські товариства тощо); 4) галузево-функціональний вид діяльності (промислові, будівельні, сільськогосподарські, банківські, освітні, медичні та ін.); 5) розмір за чисельністю працівників (малі, середні, великі).

Організації виконують зовнішні (соціально-економічні) та внутрішні (соціально-психологічні) функції, що є суттєвими для особистості (групи).

Соціально-економічні функції:

- концентрація капіталу (матеріально-фінансових ресурсів);
- вихід на внутрішній та зовнішній ринок;
- включення у соціальні процеси;
- виробництво товарів та послуг;
- задоволення матеріальних потреб суспільства та його громадян тощо.

Соціально-психологічні функції:

- реалізація потреби особистості щодо приналежності до певної професійної групи;
- реалізація потреби особистості у професійному визнанні;
- можливість самореалізації, побудови кар'єри;
- забезпечення соціального захисту і стабільності тощо.

Карамушка Л. М., Креденцер О. В.

Освітні системи (адаптивний та біфуркаційний розвиток) – складова частина соціальних систем; є складними, динамічними, керованими, з цілим рядом властивостей, зокрема: цілісність; структурність; ієрархія системи; взаємозв'язки освітньої системи і соціального

середовища; поліфункціональність системи. Водночас О. с. здатні до саморозвитку, самореалізації та здійснення процесів дифузії з навколишньою ієрархією середовищ/систем.

Введення у сучасну науку категорії хаосу синергетичної методології дозволяє аналізувати складні системи, до яких належать й освітні, що розглядаються як дисипативні структури, що отримують енергію для свого існування і розвитку (виникнення нових структур, зв'язків і стосунків і т. ін.) з навколишнього середовища.

Залежно від характеру суперечливої взаємодії тенденції збереження гомеостазу і тенденції мінімізації дисипації розвиток будь-якої соціальної системи, в тому числі освітньої, може йти і за адаптивним, і за біфуркаційним типами.

При адаптивному типі розвитку О. с., що має рефлексивний характер, відбувається її адаптація до зміни зовнішнього середовища, превалює тенденція до збереження гомеостазу (кількісні екстенсивні зміни): залишаються незмінними основні змістові й організаційно-структурні компоненти системи.

О. с. має такі важливі особливості адаптивного розвитку:

- прогресивно підсилювана самоорієнтація на збереження структури освітнього процесу;
- адаптація (приспосовування) до змін зовнішнього і внутрішнього середовища при збереженні характеру функціонування системи;
- зміна умов зовнішнього і внутрішнього середовища за межами адаптивних можливостей спричиняє докорінні зміни її суттєвих можливостей і злам гомеостазу системи.

Біфуркаційний розвиток О. с. характеризується різкою зміною структури властивостей, що визначають її сутність; відбувається в разі переходу її до нового якісного стану, а тому біфуркацію можна трактувати як перехід системи до нового якісного стану, причому цей перехід і його характер визначається не лише зміною зовнішніх умов, а й властивостями самої системи.

Біфуркаційний розвиток О. с. має параметри:

- максимально ефективного використання можливостей внутрішнього середовища і ресурсів, що визначаються змінами умов у зовнішньому середовищі;
- перетворення механізмів розвитку від гомеостатичних до гомеодинамічних (останні характеризуються якісними змінами, неперервним

самооновленням за рахунок ефективного використання ресурсів зовнішнього і внутрішнього середовища);

- нестійкість і велика множина можливих траєкторій розвитку освітньої системи. Розвиток О. с. характеризується нелінійністю та вибірковою чутливістю до зовнішніх і внутрішніх впливів, які залежать від ступеня і відповідності впливу нинішньому її стану, і об'єктивно зумовленими можливими траєкторіями розвитку.

З погляду синергетичної методології біфуркаційні режими більш прийнятні для розвитку О. с.

Кузнєцова І.В.

Особа – людський індивід, який виражає соціальну природу людини як суб'єкта соціокультурного життя, окремий представник людського роду. У процесі історичного розвитку та соціалізації О. стає індивідуальністю і особистістю.

Особистість – це О., яка характеризується соціальними якостями, інтегральною цілісністю, володіє певними потребами, інтересами, здібностями, має специфічну форму світоглядно-ціннісних орієнтирів, усвідомлює своє буття в процесі життєстверджувальних форм і видів діяльності. Особистість характеризує О., яка саморозвивається в контексті соціальних відносин, спілкування і предметної діяльності. Формування О. здійснюється в процесі взаємодії природних (біологічних) і соціальних факторів, які в процесі історичної динаміки та впливу соціокультурних чинників (соціалізації) постійно її удосконалюють, внаслідок чого збагачується її внутрішній світ, духовність, переконання, розширюється світоглядна культура. Сутність людини, багатогранність її діяльності як суб'єкта суспільних відносин виражається в таких ролях: людина, індивід, індивідуальність, особистість, тип особистості. Зміст цих понять розкривається через співвідношення соціального та індивідуального, загального та одиничного, сходження від загально-абстрактного (індивід) через особливість (індивідуальність) до конкретного (особистість). *Індивід* визначає людину як одиничного представника біологічного виду і людського роду, яка поєднує одночасно в собі біологічне та соціальне. *Індивідуальність* характеризується сукупністю самобутніх, індивідуально-неповторних природних і соціальних якостей, що відрізняють індивіда від усіх інших, виступає визначальною властивістю особистості як суб'єкта цілепокладальної усвідомленої діяльності. *Особистість* у спіл-

куванні виявляє свої риси, ознаки, зазнає впливів з боку суспільства, шліфує свою багатогранну діяльність і дедалі самобутнім чином самореалізується, виявляючи при цьому неповторність у своїх вчинках, діях. Дослідники підкреслюють, що особистістю не народжуються, нею стають у процесі соціалізованої діяльності, засвоєння культурних надбань і цінностей людства, переосмислюючи їх через типове самовираження, що найбільш повно проявляється у переконаннях, ціннісних орієнтирах, смисложиттєвих вимірах. Іншими словами, індивідуум стає особистістю тоді, коли знаходить своє особливе місце, нішу в основних структурних елементах суспільства, самоідентифікуючись з їх допомогою й одночасно реалізуючи себе в них. Так, давньогрецький філософ Демокріт писав, що добродійна і доброзичлива людина завжди керується розумом, почуттям обов'язку і сорому, але не страху.

Яковенко О. В.

Особистість – унікальне за змістом поняття, що містить у собі не лише загальні і особливі ознаки, але й одиничні, унікальні властивості людини. О. – це внутрішній світ людини, що характеризується унікальністю та відкритістю, реалізується в самопізнанні та створенні людини та об'єктивується в ціннісних нормативах розвитку культури. Поняття *індивід* акцентує увагу на соціально значущих рисах саме людського індивіда. О. (особа) – це суспільний індивід, у якому поряд з природними переважають соціально значущі риси людського індивіда, які утворюють сталу систему. О. набуває соціальних рис, якостей у практичній діяльності, в спілкуванні з іншими людьми, тобто вона постійно соціалізується (процес засвоєння досвіду, цінностей, орієнтацій даного суспільства) в процесі діяльності і пізнання, набуваючи або удосконалюючи людські риси і якості в активній духовно-практичній перетворювальній діяльності. *Діяльність* є основою формування та розвитку О. Спеціалісти відзначають, що О. володіє двома тисячами якостей, які соціально успадковані і постійно удосконалюються в процесі задоволення потреб та інтересів людського індивіда в історичному розвитку. Варіативність набуття людиною нових соціальних якостей можна схематично подати в такій послідовності: людина як біосоціальна істота, індивід, індивідуальність, особа (особистість) як масова, так і історична, видатна, де кожен соціально генетичний відзначений тип (послідовність, наступність) має свою специфічну

характеристику. При цьому можна відзначити, що кожна О. – це людина, але не кожна людина – О. У характеристиці О. існує чимало теоретичних моделей, теорій О., які специфічно відокремлюють певні її важливі сторони, якості, особливості: *біологізаторська* – кожна О. формується і розвивається відповідно до її вроджених якостей і особливостей, де соціальне середовище не відіграє відповідної ролі і значення; *соціологізаторська* – О. – це продукт, результат, який повністю формується лише в процесі соціального досвіду, біологічна спадковість не відіграє значної ролі; *психоаналітична* (теорія З. Фрейда) – О. – це сукупність бажань, імпульсів, інстинктів, які Фрейд змалював так:

а) "Ід" ("Воно") – безсвідома поведінка особи, це інстинкти, потреби, які особою не усвідомлюються;

б) "Его" ("Я") – це усвідомлення людиною самої себе, своїх бажань і потреб;

в) "Суперего" ("Над-Я") – усвідомлення людиною норм, правил, традицій суспільства. При цьому відзначимо, що конфлікт, суперечність між безсвідомою поведінкою і нормами (правилами) суспільства сприяють самореалізації і розвитку О. Відзначені З. Фрейдом основні компоненти співвідносяться таким чином: "Я" співвідноситься зі свідомістю, "Воно" – з підсвідомістю, "Над-Я" – контролює діяльність "Я" і оберігає його від панування "Воно". Ідонічна теорія Г. Юнга, де О. виступає як певна система реакцій на різні стимули зовнішнього середовища. Головним мотивом поведінки людини є бажання одержати задоволення або уникнути неприємностей, страждань тощо. Отже, проблема О. і суспільства є об'єктом дослідження багатьох наук і підвищений інтерес до них обумовлюється сучасною практикою, трансформацією суспільства та глобалізаційними впливами на всі сторони суспільної та індивідуальної життєдіяльності.

Надольний І. Ф.

Острозька слов'яно-греко-латинська академія (колегія) – перша в Україні і на східнослов'янських землях школа вищого типу і наукова установа, створена 1576 р. волинським магнатом, князем Костянтином-Василем Острозьким (1528–1602). Палкий прихильник освіти вважав, що саме вона дасть можливість українському народові успішно вести боротьбу за свої національні інтереси. Ректором Острозької академії став відомий письменник-полеміст, культурно-освітній діяч Герасим Данилович

Смотрицький (?–1597). В Острозькій академії, згідно з європейською системою, вивчали сім вільних наук, що поділялися на trivium (граматика, риторика, діалектика) і quadrivium (арифметика, геометрія, музика й астрономія). Найбільша увага приділялася вивченню мов (старослов'янська, грецька, латинська) для засвоєння духовної спадщини минулого та тогочасної західноєвропейської культури, а це вимагало серйозної філологічної освіти. Серед філософських дисциплін викладалася логіка, що називалася тоді діалектикою. Серед світоглядних орієнтирів Острозьких викладачів та книжників (Іван Федоров, Дем'ян Наливайко, Іван Вишенський та інші) слід виділити основні: відстоювали ідею захисту українського народу як етнічної спільності від ополячення і окатоличення; порушували питання про громадські права й особисті права громадян; обстоювали думку про природну рівність людей незалежно від соціальної й релігійної приналежності; орієнтація на внутрішнє, духовне життя людини. Організатори Острозької академії прагнули зберегти традиції української культури Київської Русі як основу самобутності української культури. Академія відіграла визначну роль у культурно-освітньому розвитку України. На жаль, після смерті К. Острозького академія поступово почала занепадати і 1636 р. була закрита Анною-Алоїзою Хоткевич.

Ключніков В. П.

Охлократія (від грец. – натовп + влада) – влада суспільно-політичних груп, що апелюють до популістських настроїв у їх примітивних, масованих варіантах.

Ще старогрецький мислитель Аристотель вважав О. виродженою формою демократії, заснованою на змінних примхах натовпу, що постійно попадає під вплив демагогів.

О. притаманні ситуації заколотів, погромів, безладдя, в яких господарем становища є натовп. Така влада динамічно реагує на суспільні настрої, стереотипи масової свідомості, орієнтується на люмпенізовані та маргінальні верстви, вдається до провокацій для спонукання масових пристрастей і заворушень. Перебування О. у владних структурах спричинює публічний галас, безвихідні ситуації, різні авантюри, бешкети, корупційні скандали. Тому О. вважають загрозливим політичним феноменом, що може призвести суспільство до загальнонаціональної катастрофи.

О. як форма правління характерна для перехідних і кризових періодів розвитку суспільства.

Пархоменко В. В.

II

Паблік рилейшнз (від англ. – відносини з публікою) – наука про зв'язки з громадськістю, організаціями, структурами та реалізація в їх інтересах програм; діяльність різноманітних урядових та інших організацій з метою досягнення взаєморозуміння з громадськістю. Цей перелік вперше вжив президент США Т. Джефферсон у посланні до Конгресу, де він вписав П. р. замість "стан думки". П. р. виконує комунікативні технології, обмін думками, судженнями в процесі спілкування. Основними функціями П. р. є: контроль за діями, поведінкою громадськості з метою задоволення потреб та інтересів організації, від імені якої здійснюються дії П. р.; врахування думок, суджень інших груп, структур, організацій та досягнення взаємовигідних відносин між різними структурами з метою їх удосконалення.

Шпаченко В. П.

Пантеїзм (грец. – усе + Бог) – філософське вчення про присутність Бога у естві самої природи, ототожнення Бога з природою. Бог знаходиться не за межами природи, а розчиняється в ній. Термін "пантеїст" запровадив англійський філософ Дж. Толанд (1705 р.), а "пантеїзм" – нідерландський теолог Й. Фай (1709 р.).

Баранівський В. Ф.

Парадигма (ст. грец. – приклад, зразок) – прообраз сфери вічних ідей та світоглядна точка відліку, яка визначає всю архітектоніку світоглядного знання (за визначеннями античних та середньовічних філософів).

У період становлення та розвитку філософії науки під П. почали розуміти тип теоретичного світогляду (узгоджений еталон, взірць), який належить брати до уваги у разі постановки та вирішення наукових проблем. Таким чином, П. дефініціювали як:

- система теоретичних, методологічних, соціальних, аксіологічних установок, прийнятою за зразок модель розв'язання наукових завдань, яку схвально сприймають усі члени певного наукового поля (Т. Кун);
- науково-теоретичне, концептуальне та методологічне бачення світу (Р.Т. Челкоут);
- нормативна методологія наукового пошуку (Г. Бергман);

• розуміння світу (що забезпечується тією частиною концепції, на якій зосереджується мета пояснення) та допомога діючим всередині цього світу, забезпечуючи зразками прийняття рішень та їх здійснення (А. Етціоні).

У конкретних наукових дисциплінах термін "парадигма" вживається як номінант зразка, моделі або перспективи, що сприяють організації та проведенню дослідження. Втім, навіть з'ясування взаємин між наукою та технікою в просторі і часі передпарадигмальної стадії (ідентичність науки і техніки), парадигмальної стадії (інституціональна диференціація науки і техніки) та стадії "сцієнтифікації" техніки залишає П. світоглядну якість.

Методологічний каркас сучасної світоглядної П. утворюють теоретичні положення (парадигмальні виміри або парадигмальні принципи), що являють собою своєрідні мікроконцепції з власною інфраструктурою. Носієм світоглядних знань є людина. Сприйняття останньої як результат "світопрояву" природи, що характеризується як єдність і рівність матеріальних та ідеальних начал (синергізм), визначає сутність і місце людини у Всесвіті, її відповідальність за "етичний порядок буття" (С. Кримський)

Кузнєцова І. В.

Парадокс (грец. – незвичайний, неймовірний, дивний; від грец. – поруч, біля, порівняно з + думка, погляд; пов'язане з грец. – положення, догма; вважаю, думаю) – суперечне міркування, що зумовлене не порушенням внутрішньо-теоретичних правил, а позапредметним застосуванням їх. П. поділяють на семантичні та логічні, в залежності від того, чи пов'язані вони з відносністю інтерпретації основних понять теорії, або є наслідком невідповідного застосування її вивідних засобів. П. у логіці – міркування, що призводить до двох протилежних висновків.

Чернець В. Г.

Патристика (лат. – отці) – напрям філософсько-теологічної думки II–VIII ст., пов'язаний з діяльністю ранніх християнських авторів – отців церкви. Підґрунтям формування П. стали – антична філософія (загальнонаціональний метод та конкретний зміст таких філософських течій, як платонізм, неоплатонізм, стоїцизм тощо) з одного боку, та християнська телеологічна доктрина (насамперед, ідея одкровення, а також семантичні фігури теїзму, креаціонізму, телеологізму тощо) – з іншого. В еволюції П. виділяються три змістовних етапи: 1) рання П., або апологетика (II–III ст.), пов'язана з діяльністю Юстіна (пом. ~165 р.), Татіана (~120– ~175 рр.),

Афінагора (пом. ~177 р.), Тертулліана (~160– ~220 рр.), Климента Александрійського (пом. до 215 р.), Орігена (~185– ~254 рр.). Головною проблемою П. на цьому етапі є проблема співвідношення християнства з античною спадщиною; 2) зріла П. (III–V ст.) реалізує себе на грецькому Сході – у діяльності каппадокійського гуртка: Василь Великий Кесарійський (~330–379 рр.), його брат Григорій Нисський (~335– ~394 рр.), Григорій Богослов Назіанзін (~330 – ~390 рр.), Амфілохій Іконійський (~340– після 394 рр.) та інші, які синтезували християнське віровчення та філософські методи Античності, а на латинському Заході – у діяльності Августина. Головним напрямом у розвитку П. на цьому етапі є боротьба з ересями (аріанство, гностицизм тощо), що пов'язано з набуттям християнством статусу державної релігії та офіційним формуванням християнського Символу віри на Нікейському Вселенському Соборі (325 р.), який сформулював головні догмати віровчення; 3) пізня П. (V–VIII ст.) зосереджується на проблемі систематизації християнського віровчення. Ключові постаті цього етапу – Іоанн Дамаскін (~675– до 753 р.) – візантійський богослов та поет, який завершив систематичне оформлення засад християнської теології, а також Леонтій (~475–543 рр.) на Сході та Боецій (~480–524 рр.) на Заході.

Баранівський В. Ф.

Патріотизм (від грец. – батьківщина) – одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури та героїчне минуле свого народу. П. проявляється у практичній діяльності, спрямованій на всебічний розвиток своєї держави, самовідданий захист її інтересів, суверенітету та територіальної цілісності. П. – соціально-історичне явище, його виховання – важлива складова діяльності командирів (начальників) усіх рівнів та структур військово-соціального управління.

Баранівський В. Ф.

Персоналізм (лат. – особистість) – концепція людини в сучасній філософії, яка базується на персоналістичному теїзмі іудаїзму чи християнства. П. підкреслює неповторність і максимальну цінність особистості. Розвивається мислителями усіх християнських конфесій, у поодиноких випадках оформлюється у позаконфесійно-гуманістичні концепції. Вперше термін "персоналізм" вживається Ф. Шлейєрмахером в "Промові про релігію до освідчених людей, які її зневажають" (1799 р.). Основи персоналістичної парадигми трактування особистості

закладені в історико-філософській традиції антифізикалістськими й антинатуралістичними інтерпретаціями людини: "філософія почуття та віри" Ф. Якобі, "теологічна етика" Х. Тіліке, антропологічні ідеї Б. Олкота, "соціальне християнство" Ш. Пегі, "етичний персоналізм" і концепція надвітального призначення людини М. Шелера, а також традиція екзистенціалізму. Виділяють: а) американський напрям П. (Б.П. Боун, Дж. Ройс, Дж. Х. Хауісон, Р.Т. Флюелінг, Е.Ш. Брайтмен, У. Хокінг); друкований орган – журнал "Personalist" (з 1920 р.); б) французький напрям П. (Е. Муньє, Ж. Лакруа, М. Недонсель, П.-Л. Ландсберг, Г. Мадіне, Д. де Ружмон, Ж.-М. Доменак, у певний період своєї творчості – П. Рикер і М. Дюфрен); друкований орган – журнал "Esprit" ("Дух", з 1932 р.); в) представники П. також є в англійській (Б. Коутс, Х.У. Кер), німецькій (В. Штерн) і російській (М. Бердяєв) філософських традиціях. "Особистісний погляд" теїзму набуває в П. інструментального статусу, не лише задає трактування людини як унікальної суб'єктивності, але також визначаючи парадигмальні настанови персоналістичної концепції в цілому. Термін "персоналізм" сьогодні використовується не лише в рамках християнської філософії, набуваючи більш широкого оціночно-семантичного звучання та виражаючи загальноаксеологічну установку на домінування "людини" над "людством" як абстракцією. У цьому зв'язку в рамках П. формується гуманістична теза про свободу особистості як критерій демократичності суспільства, що стимулює тенденцію зближення П. як з соціально орієнтованими напрямками сучасної філософії (перш за все, з концепцією постіндустріального суспільства), так і з екзистенціалізмом і філософською антропологією.

Борозенець Т. А.

Підсвідоме – сукупність активних психічних процесів, що певний час не виступають центром розумової діяльності свідомості, але впливають на перебіг свідомих психічних процесів. П. – це психічний акт, який на певному етапі людської діяльності знаходиться за межами її свідомості (процеси запам'ятовування, визрівання творчого задуму тощо). Між свідомістю і підсвідомістю немає нездоланної межі. Зміст підсвідомості може переходити у свідомість і самосвідомість, та навпаки. Наприклад, те, про що людина у даний момент безпосередньо не думає, але що в принципі відомо їй самій і асоційовано пов'язане з предметом її думки, може у якості смислового підтексту впливати на перебіг думки, супроводжувати її і т.п. Так само і вплив оточення, ситуації, автоматичних дій (рухів), які сприймаються (хоча

прямо і не усвідомлюються), присутні як підсвідоме сприйняття в усіх свідомих актах. Певну смисловою роль відіграє і мовний контекст мовлення, не висловлена, але така, що мається на увазі, зумовлена самою побудовою фрази думка. У П. немає нічого містичного чи непізнаного. Це явище – побічний продукт свідомої діяльності, і включає в себе психічні процеси, які не беруть прямої участі в осмисленні тих об'єктів, на яких зосереджена увага людини у даний момент.

Сфера підсвідомості охоплює:

- неусвідомлений психічний контроль за діяльністю тіла, деякі бажання, потяги, спонукання;
- знання, почуття, переживання, які були витіснені із свідомості з метою самозбереження (від надлишкової інформації, болісних, неприємних переживань тощо), а також сни, патологічні душевні стани;
- неусвідомлені процеси мислення, які пов'язані з визріванням творчого задуму, а також з визріванням вищих прагнень людського духу і душі (творчості, віри, любові, дружби та ін.)

Щіпановська О. Р.

Підхід сценарний (метод сценаріїв) – метод декомпозиції завдання прогнозування, що передбачає виокремлення набору окремих вірогідних варіантів розвитку подій (сценаріїв) із сукупності усіх можливих варіантів. При цьому кожний окремий сценарій має уможливлювати досить точне прогнозування, а загальне число сценаріїв має бути доступним для огляду.

Методи прогнозування, на відміну від методів практичної політології, достатньо умовно можна узагальнити під назвою "сценарний підхід". Як і в соціологічних дослідженнях, метод сценаріїв, застосовний насамперед для експертного прогнозування. Екологічне або соціально-економічне прогнозування, як і будь-яке прогнозування взагалі, може бути успішним лише за певної стабільності умов. Однак рішення органів влади, окремих осіб чи інші події змінюють умови, і події розвиваються інакше, аніж передбачалося.

Для розв'язання проблеми щодо підготовки сценарного прогнозу, що описує гіпотетичну послідовність очікуваних соціально-економічних та політичних змін, у практичній політології використовують наступні сценарні підходи.

Сценарні методи – це не жорсткі, чітко встановлені алгоритми дій по створенню прогнозу, а велика та доволі неоднорідна сукупність підходів, технік, способів організації роботи експертів тощо. Розробка

сценаріїв прогнозування дозволяє створити своєрідний образний спектр можливих конфліктних ситуацій як основу для упередженого (тобто превентивного) реагування у формі підготовки і планування альтернативних рішень. Такого роду ситуаційні описові моделі обстановки дають змогу не тільки визначити характер варіантів її подальшого розвитку, але й оцінити роль і значення різноманітних факторів, що визначають причини виникнення й напрям розвитку подій. При розробці сценарію можуть висуватись різноманітні цілі, в тому числі – оцінка обстановки, визначення можливих варіантів та напрямів її розвитку, визначення деяких вірогідних випадків та наслідків прийняття тих або інших рішень, а також різноманітних варіантів дій у різних ситуаціях. Таким чином, сценарій необхідний для віднайдення відповіді на запитання про те, як може розвиватися ситуація і які можливості слід використати на різних етапах її розвитку задля того, щоб пришвидшити початок одних та попередити настання інших подій.

Титаренко О. Р.

Пізнання – творча діяльність суб'єкта, орієнтована на отримання достовірних знань про світ. П. є сутнісною характеристикою буття культури і, в залежності від функціонального призначення, характеру знання і відповідних засобів та методів, може здійснюватись у наступних формах: побутовій, міфологічній, релігійній, художній, філософській і науковій. Вихідною структурою П. є суб'єкт-об'єктне відношення, де питання щодо можливості адекватного відтворення суб'єктом сутнісних характеристик об'єкта (проблема істини) є центральною темою гносеології. У залежності від вирішення даного питання у філософії виділено позиції пізнавального оптимізму, скептицизму і агностицизму. Істина постулюється у якості універсальної цілі П. При цьому уявлення щодо істини і шляхів її досягнення в контексті історико-філософської традиції конкретизуються через "знання і погляди" (Античність), "розум і віру" (Середньовіччя), "знання і незнання" (Новий час). Розуміння характеру суб'єкт-об'єктних відношень обумовлює відповідні погляди на природу, суспільство і людину (сучасний період).

Мартич Р. В.

Піфагореїзм – один із напрямів давньогрецької філософії, що дістав назву від імені філософа, політичного діяча, музикознавця й математика Піфагора Самоського (~ 571–497 р. до н.е.). У м. Кротоні ним було засновано "Союз піфагорійців", у колі яких вважали, що чис-

ло є основою всього існуючого, а числові співвідношення – джерелом гармонії Всесвіту, структура якого виявляється через фізично-акустично-геометричну поєднаність. Вважалося, що всі тіла складаються з "математичних атомів", а об'єкти, що реально існують, – це їх комбінації. Числа 1, 2, 3 та 4 відігравали головну роль, і вбачалося, що всі об'єкти складаються з четвірок. Число 1 є значенням неподільної точки, 2 – прямої лінії, 3 – трикутника, 4 – піраміди. Піфагорійці відкрили математичні співвідношення в основі музичної гармонії (музику наділяли магічною функцією – вона підносила й очищувала душу). Піфагор вивчав властивості пропорцій та цілих чисел, довів свою відому математичну теорему і водночас був прихильником релігійно-ідеалістичних поглядів про переселення душ. Через те, що вчений-мислитель сам нічого не записував, його вчення обростало легендами і з часом зазнало змін. Слухачі його школи, яка мала два рівні – нижчий і вищий, спочатку називалися послухниками і лише потім – математиками. Поширюване у школі вчення було таємним, закритим для інших. Вважали, зокрема, що існує три способи життя: божественний, людський і вищий.

Оскільки головним полем мислення у вченні Піфагора про числа була музика, то саме йому приписують твердження, що висота тону залежить від довжини струни, а співвідношення довжини струн 1 : 2, 2 : 3, 3 : 4 утворюють милозвучні для слуху звуки. Вчений вже знався на ірраціональних числах, розглядав непарні числа як обмежені й такі, що є відбиттям кращого, парні – як необмежені і відбиття гіршого. У його школі існувала система культових заборон, музика використовувалась при відправленні культу й наділялася магічним значенням.

Філософські, естетичні та математичні погляди Піфагора розробляли надалі його учні – Платон, Поліктет та ін. Його вчення мало вплив на становлення наукових дисциплін (математики, астрономії, теорії музики, медицини) та сприяло розвитку цифрової містики (кабалізму) й ідеалізму.

Сакада Т. Д.

Платон (427–347 до н.е.) – видатний давньогрецький філософ, представник об'єктивного ідеалізму. Він поділяє світ на світ ідей і світ речей. Світ ідей є субстанцією світу речей. Світ речей є відлунням світу ідей. Це положення розкриває на відомому міфологічному прикладі. В печері знаходяться в'язні, які прикуті ланцюгами до скелі і сидять спиною до світу. Вони бачать тіні людей, які проходять повз печери, але не самих людей. Так і наше пізнання сприймає не самих

людей, а їхні тіні. Ці тіні – ідеї – це не тільки разові поняття, а суттєве буття. Коли людина народжується, то її ідеї ніби створюють світ речей. У праці "Гімей" П. ставить питання з космології: існував тілесний світ вічно чи був кимось створений? Якщо був створений, то з чого він виник. Після питань космології П. висвітлює біогенетичні процеси: виникнення нових організмів, у тому числі і людини. Людина має тіло, дві душі – безсмертну і смертну. Душа передбачає діяльність людини. Організм складається із чотирьох елементів: вогню, води, повітря і землі. 2300 років тому П. створює Академію – навчальний заклад, де навчалися представники грецької інтелігенції. Питання моралі він пов'язує з питаннями політики і, передусім, з державою. Ідеальна держава – це єдність індивідуального добродіяння і суспільної справедливості. У працях "Держава" і "Політика" П. подає різні типи держави: монархія, аристократія, демократія, олігархія, теократія і тиранія. Визнає як справедливі форми держави монархію і аристократію. П. стверджував, що в історії людства існували справедливі держави, які загинули в результаті природних катастроф. Велике значення в діяльності держави мають відігравати закони, в яких би регламентувалися права і обов'язки громадян.

Ключніков В. П.

Платонізм – 1) вчення давньогрецького філософа 5–4 ст. до н.е. Платона (звідси й назва), засновника об'єктивного ідеалізму. Платон розвинув теорію про наявність не тілесних вічних форм речей (він називав їх "образами" або "ідеями"), що разом з "матерією" породжують почуттєвий світ; 2) ідеологічні течії у філософії – розробка вчення Платона (передусім вчення про ідеї) філософами, які прямо або опосередковано були його учнями; 3) включення Платонівської філософії, особливо теорії ідей, до інших філософських систем.

У середні віки П., порівняно з аристотелізмом, не мав великого значення. Інтерес до нього виник на Заході у результаті заснування у Флоренції філософом Марсиліо Фічіно платонівської Академії (1459 р.), звідси через кембриджську школу він поширився в Англії. У Німеччині П. і неоплатонізм зародився під впливом англійської філософії і завдяки німецькому ідеалізму; проте лише з Г. Ляйбніца починається історичне розуміння первісного П. Нині філософія Платона часто досліджується з огляду на її ірраціональний характер.

Варавкіна З. Д.

Платонічна любов – ідеальна, заснована на суто духовному потягові любов (наприклад, перше кохання). Це поняття виникло на спотворюваному платонівському понятті про ерос, що означає любов між індивідами різної статі, яка не викликає почуттів і чуттєвих бажань.

Варавкіна З. Д.

Плутократія – економічне, політичне, соціальне та ідеологічне панування фінансової олігархії – верхівки економічно панівного класу, яка зосередила у своїх руках більшу частину національних багатств, контроль за власністю, а отже, законодавчу, політичну та ідеологічну владу. Це правляча панівна група в країні, що складається з найбільш багатих представників класу власників. У США майже 1,5 млн. мільйонерів, однак до фінансової олігархії належить лише близько 400 осіб. У Великобританії до неї належать приблизно 300 супербагатіїв.

Організаційно-економічною формою існування фінансової олігархії є гігантські фінансові групи, у яких відбувається зрощування крупного банківського, промислового капіталів, торговельних та інших видів монополій. Найчастіше такі фінансові групи існують у вигляді сімейних холдингових компаній.

Основними методами економічного панування фінансової олігархії є "система участі", особиста угода, підкуп вищих чиновників державного апарату, політичних діячів через фінансування виборчих кампаній, надання у майбутньому високооплачуваних посад, корупція та ін. Олігархічні клани за допомогою системи фінансових інструментів зосереджують у своїх руках великі пакети акцій десятків компаній різних галузей і сфер економіки.

У колишніх пострадянських країнах також почала формуватися фінансова олігархія, представники якої в Україні наприкінці 90-х років ХХ ст. привласнили близько 80 % національного багатства країни.

Пархоменко В. В.

Плюралізм (від лат. – численний) – філософська позиція, згідно з якою існує декілька чи багато інтересів, ідей, поглядів, соціальних інститутів, незалежних один від одного. П. має прояв в онтології, гносеології, соціології, аксіології тощо.

П. – це не тільки визнання необхідності багатьох думок та їх боротьби, а й відображення різноманітних форм життя в соціальній організації суспільства. Сам термін було введено до наукового обігу у

1712 р. Х. Вольфом. Сутність П. полягає у визнанні ним протиріч як джерела соціального прогресу, стимулювання суспільного життя з його опозиціями, конфліктами та конкуренцією. Вирішення цих протиріч пропонується демократичними шляхами у межах закону.

Протилежністю П. є монізм, який визнає єдину основу всього існуючого. Весь історично-філософський процес демонструє постійну боротьбу монізму та П., виводячи вперед то перше, то друге. Так, філософія на межі ХІХ–ХХ ст. більшою мірою мала моністичний характер – матеріалізм, ідеалізм, емпіріомонізм, феноменологія та ін. У сучасній філософії П. набув більшого розповсюдження. Він має прояв в персоналізмі, згідно з яким кожна особистість автономна і неповторна; в аксіології, яка базується на розмаїтті цінностей та ціннісних орієнтацій; у гносеології, яка допускає одночасне існування та конкуренцію різних теорій; у соціології та політології П. представлено у вигляді демократичних ідей.

Суспільні системи, що базуються на П., мають перевагу над авторитарно-монолітними, тому що в них існують різноманітні погляди на соціальні явища, змагаються різні політичні групи, критика спрямована не тільки зверху вниз, а і навпаки. Але така система потребує державної та соціальної дисципліни, яка базується на виконанні законів, прийнятих більшістю.

Ткачук І. М.

Податки – економічна основа функціонування держави, найважливіша форма регулювання ринкових відносин, головний метод мобілізації державних доходів і обов'язковий елемент економічної системи країни. За економічною сутністю П. – це економічні відносини, які виникають між державою та юридичними і фізичними особами з приводу примусового відчуження нею частини новоствореної вартості в грошовій формі, її вилучення і перерозподілу для фінансування державних видатків. За організаційно-правовою сутністю податки – це обов'язкові платежі, які законодавчо встановлюються державою, сплачуються юридичними та фізичними особами в процесі перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту й акумулюються в централізованих грошових фондах для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

Характерними рисами П. порівняно з обов'язковими платежами, зокрема податковими платежами та відрахуваннями і внесками, є: справляння на умовах безповоротності – повернення податку можливе

тільки в разі його переплати або тоді, коли законодавством передбачені пільги щодо цього податку; односторонній характер встановлення – П. сплачується з метою покриття суспільних потреб, які в основному відокремлені від індивідуальних потреб конкретного платника, то він є індивідуально безповоротним і сплата П. не породжує зустрічного зобов'язання держави вчиняти будь-які дії на користь конкретного платника; сплачується лише до бюджету, а не до іншого грошового централізованого або децентралізованого фонду; не має цільового призначення; є виключно атрибутом держави і базується на актах вищої юридичної сили.

Основними функціями П. є фіскальна, розподільча, соціальна, функція державного регулювання та контрольна функція.

Кремень О. І.

Подолінський Сергій Андрійович (1850–1891) – український науковець-новатор, енциклопедист, громадський і політичний діяч. П. належить до унікальних творців українського антропокозмізму та новітньої української економіко-філософської культури.

Новаторські ідеї, започатковані П., не були сприйняті тодішніми політекономами. Спроба поєднати теорії додаткової праці з новітніми фізичними ідеями, про яку український науковець сповістив класика німецької політекономії К. Маркса, була відкинута соратником останнього – Ф. Енгельсом. Той твердив, ніби П. збився на манівці, поплутавши фізичне з економічним. Насправді П. поєднав їх, започаткувавши новітню фізико-економічну парадигму. П. довів, що джерелом додаткової вартості є не праця, а вловлювана працею енергія Сонця.

Сучасний український філософ, космолог та економіст М.Д. Руденко вказував, що П. найглибше із усіх людей розумів роль розсіювання енергії в старінні й загибелі цивілізацій. Про П. наш сучасник писав, що "його місце належить бачити серед економічних геніїв світу".

Заснована П. українська наукова школа фізичної економії є науковою школою світового виміру, яка створює природничо-господарські засади сучасного соціофілософського, історико-економічного та прикладного знання, новітнього економіко-філософського мислення, що мають стати адекватними викликам ХХІ ст.

П. здійснив низку розвідок з історії господарювання, виконавши їх на фізико-економічних засадах. Праці "Про хліборобство", "Про ремесла і фабрики на Україні", "Парова машина" відкривають архетипічні струк-

тури, що є прообразами суспільно-господарських систем, які належить створювати у ХХІ ст.

Шевчук В. О., Шевчук Г. В.

Позитивізм (від лат. – позитивний) – позитивна філософія – методологія наукового пізнання, заснована франц. філософом О. Контом (ХІХ ст.), основне завдання якої полягає у вивченні не причини явищ, а тільки того, як ці явища відбуваються. Створення нової філософії було спричинене інтенсивним розвитком природничих наук, що призвело до їх розриву з традиційною філософією. Ідеї позитивізму розвивала філософія марксизму, або емпіріокритицизму, філософія чистого досвіду. У 30-50 роки ХХ ст. виникають різні школи неопозитивізму. Предметом філософії неопозитивізму має бути аналіз форм спеціального наукового пізнання. Особлива увага приділяється принципу верифікації – чуттєвої перевірки знань. Починаючи з 50-х років ХХ ст., поняття *позитивізм* замінюється поняттям аналітичної філософії, частиною якої виступає лінгвістична філософія. Нині вони існують як самостійні школи. Засновником аналітичної філософії був Б. Рассел – англійський філософ. Мета філософії, за Расселом, – винайдення "логічних атомів" і створення теорії пізнання. Найбільш досконалою мовою наукового пізнання є мова математики. Дж. Мур – англійський філософ, розглядає поняття як незалежний об'єкт мислення, який виступає як остання реальність. Істина – це поняття, яке характеризує відносини між поняттями в процесі судження. Поняття "добро" можна зрозуміти завдяки інтуїції.

Ключніков В. П.

Політеїзм (грец. – багато + Бог) – форма вірувань та культу, яка полягає у поклонінні багатьом богам. Наприклад, розвинутий український П. відомий персонажами Сварога, Дажбога, Стрибога, Перуна, Мокоші, Хорса, Велеса тощо. Боги українського П. постають покровителями землеробства, ремесел, торгівлі, побуту та військової справи.

Баранівський В. Ф.

Політика (від грец. – державна діяльність) – вид соціальної практики, який регулює взаємини між людьми для згуртування певної суспільної одиниці шляхом узгодження устремлінь і волі окремих членів суспільства та підпорядкування їх соціально обумовленій спіль-

ності дій, що запроваджується як спільна лінія поведінки. Основним засобом її реалізації є політична влада, яка є основою П. Тому П. нерідко визначають також як діяльність, спрямовану на досягнення, утримання і реалізацію політичної влади. Основною ареною П. є держава – інститут, наділений найбільшими владними повноваженнями. Через це П. іноді визначають, ґрунтуючись на понятті держави чи участі в державному управлінні, проте такі підходи значно звужують реальну сферу функціонування П.

Явище П. багатогранне і поліфункціональне. В ньому органічно поєднуються боротьба за домінування суб'єктів П. (індивідів, соціальних груп, етнічних та національних спільностей тощо), що має на меті пріоритетне задоволення часткових, групових інтересів та задоволення шляхом узгодження і субординації інтересів та ціннісних орієнтацій осіб та соціальних груп, інтересу загального, що полягає насамперед у збереженні цілісності диференційованого суспільства, підтриманні певного ладу чи порядку, реалізації певних тенденцій розвитку. Сучасне розуміння П. полягає у визнанні певних обмежень щодо застосування насильства та примусу на стадії вироблення і прийняття політичних рішень та необхідності врахування різних інтересів, різних поглядів щодо оптимальних шляхів досягнення спільної мети, у відверненні насильницьких конфліктів.

Фундаментальними властивостями П. є універсальність, здатність впливати на всі елементи суспільства; інклюзивність – здатність необмеженого проникнення у різні суспільні сфери; атрибутивність – можливість сполучення, поєднання з неполітичними стосунками, явищами, феноменами сучасного суспільства. Ці властивості дозволяють П. виконувати важливі суспільні функції: контрольного-регулятивного впливу на життя, діяльність, стосунки людей, соціальних груп; інтеграції різних прошарків суспільства за рахунок підпорядкування їх інтересів інтересам цілого; виразу і реалізації владно значущих інтересів груп, що існують, і прошарків суспільства; забезпечення спадкоємності та інноваційності суспільного розвитку; раціоналізації конфліктів і протиріч між соціальними групами, вироблення механізмів їх розв'язання; соціалізації особистості. До провідних структурних ланок П. належать: політичні відносини, політична свідомість, політична організація.

Боровик М. А.

Політична аналітика – пізнавальна діяльність, спрямована на дослідження політики, де виявляються певні закономірності, що можуть допомогти зрозуміти та пов'язати між собою політичні події та явища.

Аналітика (грец. – мистецтво аналізу) – розглядається як вміння розчленовувати поняття, виділяти елементарні принципи, за допомогою яких роздуми та міркування набувають доказового характеру. Саме доказовість висновків є принципово важливою для політичної аналітики, переводить аналітику у практичну площину і зближує політичну аналітику з практичною політологією та політичними технологіями.

Політичному аналітику важливо знати, чому і як відбувалася подія, що в цьому випадку вплинуло на певний результат, як проявляються незмінні інваріантні властивості даного універсуму. Отже, політичний аналітик – це фахівець, який збирає, систематизує, інтерпретує й аналізує кон'юнктуру політичну інформацію, складає огляди і прогнози у політичній сфері.

Відповіді на такі питання вимагають аналізу основних властивостей соціальних і політичних процесів. Аналітик ставить за мету виділення, розуміння, узагальнення і як наслідок – концептуалізацію незмінних і основних рис політичного універсуму, розглядаючи політику саме як ціле, що утримує безліч елементів у досліджуваній області.

В цілому можна запропонувати наступне бачення П. а. як процесу: аналітик, досліджуючи політику, повинен наблизитися до розкриття абстрактних законів, які лежать в основі певних властивостей політичної сфери, використовуючи при цьому додатковий інструментарій (аналітичні схеми, моделі, опис, аналогії процесів, які лежать в основі цих властивостей тощо).

Отже, можна визначити П. а. як свідомий, цілеспрямований, конкурентний процес вивчення політичної обстановки, подій, тенденцій, перспектив її розвитку з метою визначення цілісної картини того, що відбувається, та подальшого прийняття політичних рішень.

Титаренко О. Р.

Політична система суспільства – складне і специфічне явище в життєдіяльності суспільства, що містить в собі внутрішньо організовані зв'язки і властивості елементів. П. с. с. – це сукупність політичних відносин, правових і політичних норм, інститутів, ідей, соціальних структур,

об'єднань, пов'язаних із формуванням, здійсненням влади та управління суспільством.

Найбільш істотними структурними елементами П. с. с. виступають:

- політична організація суспільства (держава та її владні структури; політичні партії, рухи, об'єднання; молодіжні організації; громадсько-політичні та творчі організації та структури; релігійні конфесії; виробничі колективи; органи місцевого самоврядування);
- політичні відносини та форми політичної діяльності;
- політична свідомість та культура;
- політичні та правові норми;
- засоби масової інформації.

У П. с. с., яка виникла на певній фазі історичного розвитку, найбільш істотне місце посідає держава з її владними структурами, органами та інститутами, яка виконує відповідні функції з забезпечення функціонування всіх відзначених структур суспільства.

Надольний І. Ф.

Політична філософія (від грец. – суспільні справи + слово) – один із підрозділів політології. П. ф. покликана створити для політичної науки методологічний і поняттєво-категоріальний апарат. Тобто основні принципи провадження наукового вивчення політики, а також систему термінів, у яких має виражатися це знання про політику. Наука про політику вивчає ті політичні явища, які вже стали дійсністю: події, їхні причини, основні чинники та ймовірні наслідки. Але політична наука як така не здатна досягнути те, що не проявилось, тобто не стало феноменом. Наприклад вона може з'ясувати зв'язок політичних інтересів із певними подіями, але не годна розкрити зв'язок інтересів із політичними цінностями й ідеалами, які притаманні суспільству та політичним суб'єктам. Не здатна розкрити й глобальні наслідки політичних подій. Відтак П. ф. має низку завдань, реалізація яких доповнює той обсяг знань, котрий створюється практичною політичною наукою.

Передусім П. ф. вивчає: 1) мислення, предметом якого є політика, зокрема пізнання політики (дослідницький напрям – політична гносеологія); 2) ідентичність, тобто те, як політичні суб'єкти самоусвідомлюються, простіше кажучи, ким вони себе вважають (політична антропологія); 3) буття політики, тобто те, чим є в просторі та часі політика, держава, демократія, громадянське суспільство тощо (полі-

тична онтологія); 4) цінності, тобто те, задля чого й варто вдаватися до політичних дій (політична аксіологія); 5) етичні принципи, якими мають керуватися суб'єкти, передусім відношення їхніх інтересів і способів їхнього втілення до добра (політична етика); 6) практичні форми діяльності (політична праксеологія); 7) красу політики, наприклад, ритуалів і героїчних учинків (політична естетика).

Реалізація цих завдань не має утилітарної цінності. Бо за великим рахунком політичну владу можна здобути, навіть не маючи жодного уявлення, навіщо ця влада потрібна. А втішатися владарюванням, до снаги і не думаючи про добро, яке має приносити людям політика. Такою неутилітарною, зрештою, є і філософія загалом. Саме тому П. ф. перебуває в суперечності з політичною практикою. П. ф. вимагає від суб'єкта осмисленого ставлення до його вчинків, дбання про добро, красу та далекосяжні політичні цілі. Натомість щоденна політика спонукає до популізму, конфліктності, і визначається, зазвичай, марнославством і корисливістю. Тож зрозуміло, що етичні настановлення зустрічаються "політиками-прагматиками", якщо не вороже, то з презирством. У періоди політичної стабільності громадськість, загалом, байдуже ставиться до П. ф. Але в моменти політичних криз, коли безвідповідальна політика, що до того втілювалася самодостатньо й поставила суспільство та державу перед реальною загрозою катастрофи, етичні й онтологічні принципи стають вельми актуальними. І саме ними громадськість керується, обираючи лідерів і головні напрями розвитку. Так можна бачити, що філософський світогляд перебуває ніби в прихованому стані. Буденне життя рухається за власними приписами. Та коли буденний автоматизм заводить людину в безвихідь, вона починає замислюватися, а чи все в її житті було справді слухним.

Бушанський В. В.

Політичний режим – функціональна характеристика політичної системи, сукупність способів і засобів здобуття та реалізації політичної влади в державі. Поняття *політичного режиму* відображає насамперед характер взаємовідносин, які складаються між індивідом, суспільством, з одного боку, та державною владою, з іншого. Найважливішими якісними характеристиками П. р. є обсяг прав і свобод громадян, способи формування органів державної влади, методи здійснення політичної влади, способи врегулювання політичних конфліктів, процедури ухва-

лення політичних рішень. Розрізняють тоталітарний, авторитарний та демократичний типи П. р. Визначення П. р. залежить не стільки від формальних, в тому числі конституційних і правових норм, скільки від реалій політичного життя. Найважливішими чинниками, які впливають на формування П. р. того чи іншого типу, є специфіка політичної культури та політичних традицій, загальний рівень добробуту суспільства, розвиненість структур громадянського суспільства, розвиненість правової системи.

Боровик М. А.

Політичні відносини – взаємодія суб'єктів політики з приводу завоювання, використання й перерозподілу політичної влади. П. в. мають багатоаспектний характер. Їх розрізняють по вертикалі (між суб'єктами політики: органами державної та місцевої влади, політичними партіями, лідерами, політичними рухами тощо та індивідами, соціальними, національними спільнотами – тими, хто безпосередньо займається політикою і на кого вона спрямована) та по горизонталі (між різними прошарками, верствами, групами певної спільноти, між націями, етносами, релігійними конфесіями тощо, що здійснюється переважно через відносини між відповідними суб'єктами політики). Функціонування П. в. обумовлюється відповідними традиціями, звичаями, культурою, політико-державними інститутами, політико-правовими нормами певного суспільства. Врахування реальних П. в. у безпосередній політичній діяльності має вести до встановлення стабільності, толерантності та злагоди в суспільстві, що є метою суб'єктів політики.

Надольний І. Ф.

Політичні чутки – неформальні джерела інформації у низці таких, як плітки, анекдоти, графіті тощо. Ці джерела впливають, насамперед, на формування зміни настроїв населення стосовно існуючої політичної системи. Чутки ґрунтуються на більшій або меншій дозі вигадки, домислу: свідомого, навмисного або неусвідомленого, випадкового. Така вигадка присутня уже в момент зародження чутки, тому що особа, яка свідомо або несвідомо поширює першою звістку, ніколи не має у своєму розпорядженні всю повноту точних, строго перевірених фактів щодо об'єкта судження. Надалі, під час розповсюдження інформації від однієї особи до іншої, елементи вимислу підсилюються:

повідомлення доповнюються певними подробицями, емоційними оцінками, причому, як правило, тими людьми, які зовсім не мають відношення до суті справи.

Особливе місце серед неформальних джерел інформації посідають П. ч., позаяк привертають увагу населення до політики. Надаючи інформації про політику емоційного забарвлення, вони закріплюють увагу до певних подій, а також спрощують сприйняття інформації, роблячи її доступною для всіх соціальних груп.

Отже, П. ч. – це форма передачі й поширення соціально значимої інформації політичного характеру в суспільстві, колективі, групі. Чутка може відображати реальний стан речей, або спотворювати його, або бути повністю помилковою. На відміну від офіційних джерел інформації чутки, як правило, можуть не мати надійної інформаційної основи у вигляді встановлених фактів, подій і т.д. Вони народжуються в процесі міжособистісного спілкування, обміну інформацією між людьми і виступають у формі суджень, оцінок і прогнозів, що відповідають очікуванням людей. Важливо відзначити, що чутки виникають не тільки у випадку відсутності офіційної інформації, яка задовольняє запити людей, але і як прояв психологічної потреби в міжособистісній комунікації. Поширення чуток, крім того, є передаванням іншим своїх страхів, своєї стривоженості.

Титаренко О. Р.

Поппер Карл Раймунд (1902–1994) – англ. філософ і політичний мислитель австрійського походження. П. розвивав уявлення про науку та суспільство як еволюційні системи. У книзі "Відкрите суспільство та його вороги" (1945 р.) П. протиставив "наївний раціоналізм" тих, хто прагнув будувати суспільство за власними планами, й "критичний раціоналізм" лібералів з їхньою вірою в те, що суспільство володіє механізмом, який дозволяє йому пристосовуватись до певних умов. Ця праця, за словами автора, була спрямована проти нацизму й комунізму. П. виходить з реального протистояння "відкритого" й "закритого" суспільства, стверджуючи, що західні країни в основному завершили перехід до відкритого суспільства, тоді як соціалістичні країни залишилися в межах закритого суспільства. П. визначає "закрите" суспільство як таке, у якому держава бере на себе функції регулювання практично всього життя громадян. Це суспільство

"замінює особисту відповідальність на родові табу й тоталітарну безвідповідальність індивіда". У "закритому" суспільстві всі норми поведінки встановлені жорстко, строго втілюються у життя так, що індивідові не дозволяється мати свою особисту думку про те, що є правильним. Це суспільство характеризується незмінністю законів функціонування, тоталітарністю, ідейним догматизмом. У "відкритому" суспільстві, навпаки, індивіди мають змогу проявити свою особистість, обстоювати індивідуальну думку, а якщо вони відмовляються від особистої думки, підкоряючись державі, то держава стає відповідальною перед особою. П. звертає увагу на те, що "відкрите" суспільство базується на вмінні людей критично ставитись до табу, обґрунтовувати свої рішення спільним обговоренням, можливостями власного інтелекту. Цьому суспільству притаманні вибір і свідоме прийняття рішення кожним громадянином. Перехід від "закритого" до "відкритого" суспільства можливий лише одночасно "зверху" та "знизу". Свобода особи взаємопов'язана з рівнем свободи суспільства, з діапазоном вибору, що існує в ньому для особи. П. вважав, що головна політична проблема полягає не в тому, хто перебуває при владі, а в тому, як організувати через політичні інститути ефективніший контроль над владою. Це можливо лише за демократії. Відповідно найбільша перевага демократії полягає в тому, що вона забезпечує можливість встановлення контролю за діями правителів або посадових осіб, ким би вони не були, а також дозволяє, якщо це потрібно, змінювати правителів без застосування сили, створює можливість домагатися реформ без застосування насильства, навіть всупереч волі правителів. За П., розумною альтернативою революційному перетворенню усієї "традиційної структури суспільства та його інститутів" є поступова "соціальна інженерія", під якою він розуміє "планування та конструювання інститутів з метою можливого стримування, регулювання або ж прискорення передбаченого соціального розвитку". Він наголошував, що "соціальна інженерія" повинна бути поступовою. П. у згаданій праці дав гостру критику марксизму, підкреслюючи, що марксизм – "закрита", тобто "посилена догматична" філософія, яка не здатна до вдосконалення й розвитку.

Бушанський В. В.

Постмодернізм – сукупне позначення тенденції в культурній самосвідомості розвинутих країн Заходу. Під П. буквально розуміють: "те, що після модерну, або сучасності". Поняття "сучасність" не має скільки-небудь чіткого загальноприйнятого суспільного визначення. Витоки поняття "сучасність" сходять як до раціоналізму Нового часу, так до Просвітництва, з його вірою в прогрес й опору на наукове знання, так і до літературних експериментів другої половини ХІХ ст., так до авангарду 10-х – початку 20-х років ХХ ст. – відтоді, відповідно, ведеться відлік "постсучасності". Перше вживання терміна "постмодернізм" відносять до 1917 р., його широке застосування починається з кінця 60-х років ХХ ст., коли, виникнувши як позначення стильових змін в архітектурі, він все частіше використовується для характеристики новацій в літературі й мистецтві, а також трансформації в соціально-економічній, технологічній і соціально-політичній сферах. Завдяки працям Ж.-Ф. Ліотара поняття П. поширюється і на царину філософії. П. у філософії має онтологічні, гносеологічні, історико-культурні й естетичні параметри. П. виникає як осмислення кінцевості онтології, в рамках якої реальність могла зазнавати насильницького переведення із "нерозумного" стану до "розумного". П. не зводиться до простої відмови від претензій на цілісність і повноту теоретичного охоплення реальності, він пов'язаний з формуванням неklasичної "онтології розуму".

Стадник М. М.

Постулат (лат. – вимога, позов) – твердження (судження), яке сприймається у рамках тієї або іншої теорії як істинне, а тому відіграє у ній роль аксіоми.

П. – це нелогічні (спеціальні) аксіоми теорії, їх поєднання з аксіомами і правилами логіки дозволяє описати (індивідуалізувати) об'єкти універсуму теорії та їх властивості. П. теорії виступають як її основні абстракції і слугують підставою для висновку інших положень-теорем.

Стадник М. М., Стадник Б. М.

Потреби економічні – різновид потреб, умова та основне джерело активності і соціально-економічної діяльності для підтримки життєдіяльності організму людської особистості, соціальної групи, спільноти, суспільства в цілому. П. є як внутрішній стан людини регулюють її поведінку, спонукають до економічної діяльності, визначають

спрямованість мислення, почуттів і волі на забезпечення власного добробуту і добробуту родини. П. е. виражають конкретно-практичний зв'язок людини із навколишнім світом, залежать від специфічних соціальних умов її діяльності і тісно пов'язані з виробництвом, обміном, розподілом, споживанням. Саме взаємозв'язок між виробництвом і споживанням матеріальних та духовних благ є джерелом розвитку П. е.

П. е. мають конкретно історичний характер, їх формування є результатом об'єктивних закономірностей розвитку суспільства, його соціально-економічної, політичної та духовної сфери. Вони зумовлені розвитком матеріального виробництва, в ході якого створювалися більш досконалі засоби задоволення життєво необхідних потреб і виникали нові потреби, що, своєї черги, впливало на подальший розвиток виробництва.

Усвідомлені суспільством, соціальними групами та індивідами П. е. та прагнення до їх задоволення зумовлюють формування певних економічних відносин між людьми, виступають в якості їх спільних інтересів і цілей. За твердженням франц. філософа Д. Дідро, природні потреби людей роблять їх залежними один від одного, пов'язують і об'єднують їх.

Реалізація П. е. детермінується низкою життєво необхідних взаємопов'язаних потреб людини (фізіологічних та психосоціальних) у системі соціальних зв'язків і відносин. На фізіологічному рівні П. е. виступають у вигляді потреби в товарах і послугах для забезпечення існування людини. На психосоціальному рівні – це потреби у медичних послугах, соціальному страхуванні, здобутті освіти, вихованні та розвитку особистості (самореалізації, самоствердження, творчості) завдяки реалізації власних потенцій, здібностей, талантів. Актуалізація потреби у самовираженні людини як найвищого щаблю соціальних потреб, згідно з теорією ієрархії потреб відомого американського вченого-гуманіста А. Маслоу, можлива в разі послідовного задоволення потреб нижчого рівня (вітальних, у безпеці, коханні, належності до сім'ї, соціальної групи тощо).

Розвиток і задоволення потреб являє собою цілеспрямовану діяльність соціальних суб'єктів і залежить від ступеня зрілості економічної системи. В основі розвитку П. е. лежить дія закону загального економічного зростання потреб, яка зумовлена, з одного боку, розвитком виробництва, еволюцією відносин власності, а з іншого – особистим

споживанням, здібностями людей, розвитком культури, почуттям людської гідності, зростанням їхньої самосвідомості тощо.

Розвиток ринкових відносин дозволяє диференціювати П. е., виходячи із соціально-економічного статусу особистості на загальноприйнятих рівнях: людини-власника (отримання максимального прибутку на свій капітал на основі власності на акції та інші цінні папери, нерухоме майно, банківських заощаджень тощо); людини-працівника (потреби, пов'язані з можливістю працювати, процесом та умовами праці).

Завдяки задоволенню потреби в праці здійснюється розвиток людини як само мети, визначається її роль і місце в суспільстві.

Черушева Г. Б.

Права і свободи людини – безпосереднє втілення особистісної цінності права у формі невід'ємних політичних, економічних, соціальних, культурних та ін. можливостей людини, що необхідні для її існування та розвитку в конкретних суспільно-історичних умовах. Основні П. і с. л. закріплені, як правило, в Конституціях держав і є стандартом у відносинах індивідів між собою, з одного боку, та держави і індивідів, з іншого. Сукупність цих прав і свобод викладено в "Загальній декларації прав людини" (1948 р.) та розширено і конкретизовано в низці ін. міжнародно-правових документів (Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.), Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (1950 р.), Європейська соціальна хартія (1961 р.), Конвенція про права дитини (1989 р.) та ін.). Існують різні критерії класифікації прав людини: 1) спосіб здійснення (права активні й пасивні); 2) значення для носія (основні й неосновні); 3) суб'єкти (права індивідуальні й колективні); 4) характер надання (права державні та недержавні); 5) сфера суспільних відносин та характер потреб людини (*фізичні* – право на життя, житло, безпечне природне середовище, належний рівень матеріального забезпечення; *особисті* – право на ім'я, честь, гідність, свободу совісті тощо; *культурні* – право на освіту, виховання, користування надбаннями культури та мистецтва, авторство, творчість; *економічні* – право на працю та її справедливу оплату, відпочинок, дозвілля тощо; *політичні* – право на громадянство, участь у державному управлінні суспільством, у формуванні представницьких органів державної влади тощо).

Бучма О. В.

Право (від укр. – правда) – серед низки тлумачень терміна "право" доцільно виділити наступні його значення: 1) певні можливості, які має соціальний суб'єкт; 2) сукупність системи юридичних норм, за допомогою яких здійснюється регуляція суспільних відносин; 3) оцінки показників істинності, дійсності, достовірності певних соціальних явищ.

Баранівський В. Ф.

Правова держава – ідеальний тип держави, вся діяльність якої підпорядкована праву. Термін введений до наукового обігу німецьким ученим Р. Модем у ХІХ ст., але саме поняття виникло набагато раніше. Окремі ідеї П. д. (зокрема обмеження державної влади законом) висловлювалися ще античними мислителями Аристотелем, Платоном та іншими, але концептуального вигляду ідея правової держави набула у ХVІІІ–ХХ ст. Помітний внесок у це зробили Т. Гоббс, Дж. Локк, А. Дайсі (Англія), Ж.Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є (Франція), І. Кант, Г. Гегель, Р. Моль, Г. Еллінек (Німеччина). Серед тих, хто підтримував та розвивав ідеї П. д. наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., були українські і російські правознавці – В. Гессен, С. Дністрянський, Б. Кістяківський, М. Коркунов, С. Котляревський, О. Малицький, М. Палієнко, Ф. Тарановський та інші.

Головне призначення П. д. – максимально забезпечити юридичними засобами охорону і захист прав людини і громадянина. Характер відносин між громадянином і державою є ключовим питанням доктрини П. д. У такій державі досягається юридична рівність між нею і громадянином. Засобом такої рівності є право. Зв'язаність держави правом є визначальною юридичною засадою забезпечення прав людини і громадянина, функціонування державної влади та її інститутів.

Необхідною передумовою створення П. д. є її незалежний політико-правовий статус. До головних ознак П. д. також належать: конституційне закріплення основних прав і свобод громадянина, верховенство Конституції щодо інших законів і підзаконних актів; висока правова культура і правосвідомість населення і посадових осіб; наявність розвинутої системи законодавства і законів, які виражають волю більшості або всього населення країни, втілюють загальнолюдські цінності та ідеали, розподіл влади.

Україна за Конституцією 1996 р. (ст. 1) є П. д.

Корнієнко П. С.

Правова свідомість – форма суспільної свідомості, що поєднує систему знань, поглядів, ідей, уявлень, теорій, оцінок індивідів і груп щодо правової системи, застосування і форм вираження права. На формування правосвідомості впливають історичний досвід суспільства та власний соціальний досвід індивідів і груп, соціальне середовище, спосіб життя, політична свідомість, мораль, культура, релігія тощо. У структурі П. с. виокремлюють наступні елементи: *світоглядний* (знання, погляди, ідеї), *психологічний* (почуття, емоції, переживання, настрої), *поведінковий* (правомірна поведінка, протиправна поведінка). П. с. виявляється на двох рівнях – буденному і теоретичному. Буденна П. с. фрагментарна, складається з уявлень, стереотипів, ілюзій, почуттів, звичок, традицій, що є наслідком безпосереднього відображення умов правового буття людей. Теоретичний рівень П. с. складають спеціально розроблені поняття, ідеї, концепції, теорії правового характеру, що відзначаються раціональністю і логічністю аргументації. Залежно від суб'єктів можна виокремлювати П. с. суспільства, нації, соціальних груп населення тощо.

Бучма О. В.

Правовий натуралізм – напрям філософії права, що стверджує існування принципів, які становлять зміст природного права (принципи справедливості, рівності перед законом). Головні положення П. н. були висвітлені у працях Сократа, Платона та Аристотеля. Серед поставлених П. н. проблем можна виокремити наступні: джерело походження, характер, принципи природного права, спосіб встановлення і подолання суперечностей між вимогами природного права і юридичних систем, взаємовідношення права і релігії, моралі і політики тощо. Відродження П. н. у наш час пов'язане зі способами з'ясувати обмеження, які накладаються на закони і законодавчу діяльність. До них належать формальні критерії легітимності юридичної системи та вимоги щодо того, щоб вона не порушувала основні принципи моралі.

Корнієнко П. С.

Правовий нігілізм – напрям політико-правової думки, який відкидає соціальну цінність права і культивує негативне ставлення до нього. Належить до стійких і поширених виявів деформації правосвідомості населення. Може мати місце і в прямій, і в прихованій формі: від скептичного ставлення до права, до повної зневіри в його реальних

та потенційних можливостях. Причинами П. н. є історичні передумови, пов'язані з безправ'ям людини, авторитаризмом, беззаконням, репресіями, низькою загальною правовою культурою населення, станом вседозволеності в суспільстві та державі тощо. Основними шляхами подолання П. н. є підвищення загальної і правової культури населення, зміцнення дисципліни, законності і правопорядку, послідовне впровадження принципу відповідальності до всіх правопорушників тощо.

Корнієнко П. С.

Правовий позитивізм – напрям у сучасній філософії права, який претендує на емпірично обґрунтований і незалежний від моральних оцінок опис права.

Розглядає право таким, яким воно є саме по собі, а не яким має бути. Слово "позитивізм" у терміні "правовий позитивізм" вказує не лише на намагання описати право, спираючись на "позитивні" правові факти, а й на "позитивну" ідентифікацію законів за допомогою зрозумілих і публічних критеріїв, що дає змогу індивідам, не вдаючись до моральних суджень, свідомо й однозначно розпізнавати вимоги законів та їх додержуватися.

Корнієнко П. С.

Прагматизм (від грец. – справа, дія) – суб'єктивно-ідеалістична течія в сучасній філософії, яка пропонує розуміння істини як практично корисної.

Починаючи з поглядів Ч. Пірса, П. розглядається як принцип визначення важливості знання з його практичними наслідками. У роботах У. Джеймса П. формулюється як метод вирішення філософських суперечок шляхом порівняння практичних наслідків, які виходять з тієї чи іншої теорії, або як теорія істини: істина є те, що "краще працює на нас або те, що підходить до кожної частини життя, спираючись на наш досвід". Інколи логіка Джеймса призводить до ірраціоналізму, обмеженню пізнавальних можливостей розуму, мислення та надання основної переваги інтуїції, почуттям та інстинктам.

Суб'єктивний підхід пропонує Дж. Дьюї. Він вважав, що співвідношення практики та істини призводить П. до визначення поняття чи ідей як інструментів дії. У його філософії П. дотримується меліоризму, тобто надії на постійне покращення існуючих соціальних порядків.

Філософія Ф. Шіллера під практичною корисністю П. розглядає не підтвердження об'єктивної істини, а те, що задовольняє суб'єктивно-особистісні інтереси індивіда. Таке роз'яснення відображає деякі аспекти практицизму. Тому в його поглядах розкривається варіативний підхід до П. від культу великих особистостей до прямого захисту расизму та фашизму.

У ХХ ст. П. починає проникати у філософію суб'єктивного ідеалізму (С. Хук), неопозитивізму (Ч. Морріс), формальної логіки (К. Льюїс, Н. Гудмен). Але об'єктивну реальність П. порівнює з досвідом. Реальність пропонує розподіляти суб'єкт та об'єкт пізнання в межах досвіду, виходячи з розуміння істини як практично корисної.

Ткачук І. М.

Праксеологія (від грец. – дія + мова, вчення) – галузь наукових досліджень, що вивчає людську діяльність, зокрема в аспекті її ефективності та якості.

До сучасних напрямів праксеологічних досліджень належать: загальна теорія раціональної діяльності; структура організації колективу, принципи діяльності, взаємодії управління та самоорганізації колективу; критерії оцінки результатів діяльності; розробка практичних рекомендацій щодо організації ефективної праці.

Чернець В. Г.

Практика (від грец. – діяльність) – форма діяльності людей, яка спрямована на перетворення природи і суспільства, що створює необхідні умови для існування і розвитку суспільства. П. – основа і критерій пізнання істинності. Пізнання починається з практики і закінчується практикою. Це певна форма суспільного буття. Складові П.: об'єкт, предмет практики, потреби, ціль, перспективи, цілеспрямованість, засоби функціонування, результати практичної діяльності. У широкому плані існує П. матеріально-виробничого характеру, соціального і духовного. Але всі ці форми П. пов'язані між собою. Коли розвинута *матеріально-виробнича П.*, завдяки якій створюються матеріальні блага людини, це позитивно впливає на стан і цілі духовної практики. *Навчально-педагогічна П.* – це теж певна форма практичної діяльності, хоча основне її завдання має духовний характер. У процесі навчання формується *духовна культура*, набуваються певні прийоми в цій сфері діяльності. Ця форма П. не створює матеріальні предмети, але

вона виробляє певні навички у сфері розумової праці. Оволодіння знаннями і певними навичками практично-матеріального характеру (відвідування виробництва, активна участь у практичних заняттях є певним етапом участі особистості в більш широкій формі практичної діяльності). Ознайомлення з сучасною технікою навчального процесу – це головна умова до найактивнішої участі у виробничо-практичній діяльності. Наявність знань у особистості є головною умовою працездатності. Єдність теоретичного рівня і практичного досвіду стимулює сам процес практичної діяльності. Наявність знань, широка ерудиція, володіння теорією – головна умова практичної діяльності.

Шпаченко В. П.

Пригожин Ілля Романович (1917–2003) – бельгійський і американський фізик і хімік російського походження. Лауреат Нобелівської премії з хімії 1977 року, віконт Бельгії. Директор Міжнародного інституту фізики і хімії Вільного університету в Брюсселі, директор Центру навчання статистичної механіки і комплексних систем Техаського університету, США. П. є членом 70 академій (у тому числі РАН) і вчених товариств у 21 країнах та декількох міжнародних організацій, почесним доктором 38 університетів та інститутів у 19 країнах. Удостоєний 22 вчених премій і стільки ж наукових медалей.

Один з двох лауреатів Нобелівської премії з хімії російського походження (другий – Микола Семенов).

П. народився в Москві у родині фабриканта, випускника хімічного відділення Імператорського Московського технічного училища Рувима Абрамовича Пригожина та піаністки, студентки Московської консерваторії Юлії Віхман. Брат – Олександр Пригожин (1913–1991) – орнітолог, відомий результатами багаторічного дослідження птахів Бельгійського Конго. У 1921 році сім'я емігрувала з Радянської Росії до Литви, через рік – до Німеччини. Однак посилення антисемітських настроїв в Німеччині змусило родину у 1929 р. оселитися в Бельгії, де П. у 1941 році закінчив Брюссельський університет. З 1961 по 1966 рік Пригожин співпрацював з інститутом Фермі у Чикаго. У 1967 році в місті Остін (штат Техас) П. заснував Центр з вивчення складних квантових систем, яким керував до кінця життя.

У 1989 році король Бельгії титулував П. віконтом.

Основні роботи вченого присвячені дослідженню нерівноважної термодинаміки і статистичної механіки незворотних процесів. Одне з

головних досягнень П. полягало в тому, що було показано існування нерівноважних термодинамічних систем, які за певних умов, поглинаючи речовину й енергію з навколишнього простору, можуть здійснювати якісний стрибок до ускладнення (дисипативні структури). Розрахунок таких систем став можливий завдяки роботам П., виконаним у 1947 році, які пізніше були названі його ім'ям.

П. довів одну з основних теорем термодинаміки нерівноважних процесів – про мінімум виробництва ентропії у відкритій системі.

До робіт П. звертаються багато вчених: фізики хіміки, біологи, палеонтологи, математики, історики, філологи, філософи.

Автор численних праць, серед них перекладені російською: Гленсдорф П., Пригожин И. "Термодинамическая теория структуры, устойчивости и флуктуаций" (1973 р.); Пригожин И., Стенгерс И. "Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой" (1986 р., 5-е изд., 2005 р.); Пригожин И. "Философия неустойчивости" (1991 р.); Пригожин И., Стенгерс И. "Время, хаос и квант: к решению парадокса времени" (1994 р., 6-е изд., 2005 р.); Пригожин И., Николис Г. "Познание сложного: Введение" (пер. с англ. Пастушенко В. Ф.), вид. 2-е, стереотип; Пригожин И. "Конец определенности. Время, хаос и новые законы природы" (2000 р.).

Кузнєцова І. В.

Принципи діалектики – це її вихідні (загальні, універсальні) теоретичні положення, на основі яких відбувається синтез відповідних понять у наукову систему. До основних принципів діалектики належать *взаємозв'язки* (взаємозалежності) між речами, процесами, явищами, які мають якісну відмінність і специфіку. Зв'язки залежать від характеру відносин між об'єктами, а тому мають такі форми: внутрішні і зовнішні, суттєві і несуттєві, стійкі і нестійкі, безпосередні і опосередковані, необхідні і випадкові, одиничні і загальні тощо); принципи *розвитку, суперечності, історизму, детермінізму*, які всебічно характеризують об'єкт пізнання та соціальної дії, тісно пов'язані із основними законами та категоріями діалектики, що в загальних рисах характеризують і досягають розвитку об'єктивної дійсності, суспільства, мислення.

Шпаченко В. П.

Природа – об'єктивна реальність у всій різноманітності форм її проявів. П. складається з таких найбільш істотних ознак:

- П. як синонім понять "матерія", "Всесвіт", "універсум", "космос";
- П. як континуум умов існування людини і суспільства;
- П. як об'єкт людського пізнання.

П. виконує низку функцій: об'єктивна природна умова життєдіяльності людини і суспільства; комора природних багатств, які мають суспільно-економічну цінність; об'єкт господарської діяльності людини виступає фактором задоволення її потреб та сприяє (або уповільнює) розвиток науково-технічного прогресу. П. тісно пов'язана з такими поняттями, як природні умови (середовище) та географічне середовище, які у взаємодії з цілепокладеною діяльністю людини сприяють інтенсивному поступальному розвитку суспільства.

Шпаченко В. П.

Природне середовище – навколишній для людини світ у всьому безкінечному багатоманітті (Всесвіт, матерія, об'єктивна реальність), у якому є людина і людське суспільство.

Ще І. Кант писав, що дві речі наповнюють душу завжди новим і завжди зростаючим здивуванням і побожністю, чим частіше і триваліше ми розмірковуємо про них – це "зоряне небо наді мною і моральний закон у мені". П. с. завжди відіграло певну роль у матеріально-виробничій сфері суспільства на відповідному етапі його розвитку. Природні умови поділяються на взаємопов'язані види: природні джерела засобів життя (родючість ґрунту, кількість тварин, риби тощо) і природне багатство на засоби праці (метали, вугілля, нафта, дерева, будівельний матеріал, енергія води, вітру тощо), роль яких в історичному розвитку змінюється залежно від задоволення потреб людини, ступеня розвитку продуктивних сил та виробничих відносин. Життя людини, як і тварини, проходить у біосфері, що складається із повітря, води, землі, різноманітних якісних сполучень вуглеводів, амінокислот і білків. Біосфера як земна оболонка охоплена біологічним життям і з появою "розумної людини" та розвитком людського суспільства поступово переходить у свою вищу форму – ноосферу (сферу знання, розуму, свідомості за В. Вернадським). Цивілізація з кожним роком вчиться все більше і більше правильно розуміти закони природи і раціонально, обдуманно, переконливо для нових поколінь їх використовувати.

Шпаченко В. П.

Причина і наслідок – об'єктивний зв'язок між явищами, коли одне явище (причина) породжує, зумовлює виникнення іншого явища (наслідку). Засобами встановлення причинного зв'язку є практика, досвід, експеримент, спостереження. Причинний зв'язок між причиною і наслідком є однією з підстав юридичної відповідальності. Встановлення причинного зв'язку між протиправним діянням і шкідливими наслідками у низці випадків не становить труднощів, оскільки він очевидний. Але іноді розвиток причинності відбувається не за схемою "причина-наслідок". Причинно-наслідковий зв'язок може бути ускладнений різними обставинами. Це вимагає спеціальних знань і проведення судової експертизи. Важливо, щоб причинний зв'язок був пов'язаний з виною особи, яка вчинила правопорушення.

Корнієнко П. С.

Проблема (грец. – перешкода, труднощі, завдання) – у широкому значенні – складне теоретичне або практичне питання, яке вимагає вирішення; у вузькому – ситуація, яка характеризується недостатністю засобів для досягнення певної мети. Розв'язання будь-якої П. можна уявити як низку послідовних, взаємопов'язаних кроків, що ведуть врешті-решт до зменшення невизначеності у знаннях та діяльності людини.

Баранівський В. Ф.

Прогнозування – у широкому значенні – розробка прогнозів; у вузькому – спеціальне наукове дослідження, предметом якого є перспективи розвитку явища. П. не зводиться до створення певної картини майбутнього, а передбачає врахування багатосторонньої детермінації розвитку явищ, які досліджуються, і наявність низки можливих варіантів. Як одна з форм наукового передбачення, П. у соціальній сфері пов'язане з визначенням мети, плануванням, проектуванням, управлінням (прогнозування необхідного компоненту в організації напруцювання та прийняття управлінських рішень, яке дозволяє оцінити не тільки ступінь ризику, але й можливу ефективність запланованих заходів, форм, методів та засобів управління). Теорія і практика П. має назву *прогностика* (у широкому значенні терміна).

Баранівський В. Ф.

Продуктивні сили – суспільно вироблені сили самої людини, певний ресурс, який характеризує можливості суспільної праці, її здат-

ність до виробництва суспільного багатства. Соціально-економічні епохи головним чином характеризуються не тим, що виробляється, а тим – як виробляється, у який спосіб, якими засобами праці. Виробництво немислиме без цілепокладеної діяльності людини зі зміни природи, без її праці. У процесі праці людина створює необхідні для її існування матеріальні і духовні блага, цінності. Специфічною рисою людини є створення засобів (знарядь) праці. Природа не дає їх у готовому вигляді. Саме людина має витворити їх, а потім привести в дію. Людина не просто головний елемент П. с., вона – суб'єкт суспільного виробництва і головна П. с. суспільства. Без людини засоби (знаряддя) праці мертві. Тільки завдяки діяльності людини здійснюється процес виробництва. Тому можна виділити такі основні елементи П. с. (хоча серед економістів, філософів, соціологів існують деякі розбіжності у характеристиці елементів П. с.):

- людина (робоча сила) в єдності її фізичних і духовних сил;
- предмет праці (природний матеріал, що підлягає обробці, земля, корисні копалини, метал тощо);
- засоби (знаряддя) праці. Сукупність предметів праці і засобів (знарядь) праці утворюють засоби виробництва, де в єдності перебуває жива праця (праця трудівників) і уречевлена праця (система засобів виробництва);
  - професійно-виробничий досвід (знання, цінності, традиції, вміння, які застосовуються безпосередньо до процесу виробництва);
  - суспільне комбінування виробничого процесу, яке виражається в різних типах розподілу праці, кооперації, інтеграції;
  - зовнішня природа, яку людина використовує для створення необхідних їй засобів існування, передусім – це родючість землі;
  - наука, нові технології, які в процесі виробництва і під дією сучасної НТР перетворюються на могутню силу динамічної зміни всіх елементів продуктивних сил.

Так, К. Маркс у структурі продуктивних сил виділяв продуктивні сили праці та всезагальні продуктивні сили. Суб'єктом П. с. праці, за його концепцією, є людина як продуктивна сила, як робоча сила. Всезагальні П. с. включають сили, ефект яких вироблений від кооперації всієї суспільної праці, вони пов'язані з рівнем духовної культури суспільства. Суб'єктом всезагальних П. с., за винятком паразитуючих елементів, є все суспільство. Характеристика П. с. за такою схемою

не охоплює всі їх елементи, сторони, а тому переважно має класову спрямованість, однобічно характеризуючи зміст продуктивних сил.

П. с. є головною, змістовною стороною способу виробництва. Вони виступають важливим показником ступеня оволодіння людиною силами природи, окреслюють параметри застосування новітніх технологій, ідей, гіпотез для поліпшення умов трудової діяльності виробників матеріальних і духовних благ.

Надольний І. Ф.

Прокопович Теофан (1681–1736) – укр. і рос. церковний поет, письменник, учений, філософ. Народився в Києві у купецькій сім'ї. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, в Колегії св. Атанасія у Римі та Польщі. З 1704 р. був викладачем Києво-Могилянської академії, з 1704 р. – ректором. З 1716 р. П. – у Петербурзі. Очоливши православну церкву, стає пропагандистом і теоретиком петровських реформ.

Як професор Києво-Могилянської академії П. спрямовував свою діяльність на утвердження принципів, що були проголошені видатними вченими і філософами Нового часу (Ф. Беконом, Т. Гоббсом, Б. Спінозою, Дж. Локком), котрі повели рішучу боротьбу за перебудову й очищення розуму від "примар" і перешкод для осягнення людиною справжньої істини. Визначаючи важливу роль чуттєвого досвіду у пізнанні істини, не меншого значення він надавав в її осягненні спогляданню. У його курсі філософії, на відміну від курсу І. Гізеля, вже відчутні елементи емпіризму. Предметом істинного пізнання П. вважає те загальне, що повторюється, тотожне в речах, що відтворюється в поняттях. Сутність методу пізнання він визначає як віднайдення невідомого через відоме. Істинне пізнання П. характеризує як певне, очевидне й вірогідне.

Вчений прагнув звільнити природознавство, історію, літературу від схоластичних канонів. Підтримував учення М. Коперника, Г. Галілея, виступав за право кожного пізнавати й захищати істину, прагнув зблизити філософію з точними науками, пов'язати логіку й риторику з життям.

Практична діяльність політика й богослова, прагнення бути водночас ученим і церковним діячем у петербурзький період наклали певний відбиток на погляди П. Прагнув примирити віру з наукою, створити таку богословську систему, яка б не тільки допускала можливість розвитку науки, а й обґрунтовувала пріоритет світського начала над церквою у державному житті.

Онтологічну систему поглядів П. становило вчення про творення світу Богом, якому надавав теїстично-деїстичної спрямованості. Визначаючи Бога як творця, П. вказував, що світ матеріальний за своєю природою, а сама матерія не створена і не знищена. Рішуче відкидав погляди, за якими матерія не має власного існування, в тому числі і погляди Платона. З матерією і рухом П. пов'язував простір і час, вказував на їх об'єктивність. Пропагував погляди Аристотеля, М. Коперника, Г. Галілея, Р. Декарта, Г. Ляйбніца у витлумаченні основних питань натурофілософії. Для обґрунтування своїх поглядів постійно посилався на численні спостереження, наукові дані в галузі механіки, оптики.

П. вважав, що твердження науки залишаються непорушними, якщо вони випливають із істинних посилок та зроблені логічно правильно. Коли ж виникають суперечності між текстами Святого Письма й науковими даними, додержуватися треба останніх.

П. наполягав на тому, щоб технічні досягнення ставали надбанням усього людства, радив не боятися нового, не соромитися брати в інших народів те краще, що в них є. Слідом за Декартом високо цінував принцип сумніву, виступав проти схоластики й сліпої віри в науці, особливо в історії. Прагнув вивільнити філософію від середньовічного догматизму, відкрито ставив питання про її свободу, заявляючи, що у свої діях вона повинна керуватися тільки власним розумом, вивчати природу та її закономірності.

П. ще не наважувався заперечувати твердження про божественне творення людини, але відкрито висміював схоластичні спроби пошуку в людині божественного образу, показував, що людина сповнена гідності й значущості у Всесвіті, вона велична й славна своїм розумом, чеснотами незалежно від божества.

За П., активність, чесність, порядність, добросовісність у виконанні своїх обов'язків – це основа діяльності людини; тривалість прожитого життя має вимірюватися не кількістю років, а тим, що вона зробила, яку користь принесла людям і державі.

Характер діяльності людини П. пов'язував з її свободою, розглядаючи останню як панування індивіда над самим собою, його здатністю керувати своїми діями, емоціями й пристрастями.

П. зазначав, що благо й щастя не збігаються, але наявність матеріальних благ є необхідною умовою для щастя. Досягається воно через задоволення як тілесних, так і духовних потреб. Чесність, гідність і слава особи залежать не від її походження й стану; вони формують-

ся в процесі людської вправи над своїм удосконаленням завдяки ді-
янням, вчинкам і чеснотам самої особистості.

Центральною у його вченні про державу була ідея одноосібного
правління царем, і не випадково П. часто називають одним із теорети-
ків руського абсолютизму. Проте слід враховувати, що за тогочасних
умов він чудово розумів: краще один тиран на троні, ніж десять.
Державу має очолювати освічений монарх, "філософ на троні", у яко-
го досить освіти, виховання і влади, щоб планомірно спрямовувати
сили держави на звершення просвітницьких ідеалів. Теорію цього
освіченого абсолютизму він розробив на основі праць Т. Гоббса, Г. де
Г. Гроція, С. Пуфендорфа, представників абсолютистського напрямку
європейської школи природного права. Вчення П. про державу, під-
порядкування церковної влади світській було тією основою, що спри-
яла секуляризації духовної культури і життя російського суспільства.

П. був знавцем не лише філософії та теології, але й світських на-
ук (історії, математики), залишив після себе Російській академії наук
велику (близько 30000 книжок) бібліотеку.

Варавкіна З. Д.

Простір – філософська категорія, яка позначає одну з основних
форм існування матерії. П. передає спосіб взаємного розташування
тіл та їх конфігурацію в матеріальному світі. У буденній свідомості
разом з категорією часу П. найчастіше позначає одну з первинних за-
гальнолюдських інтуїцій, за допомогою якої емпірично сприймається
та теоретично осмислюється навколишній життєвий світ людини.
Представники найрізноманітніших наукових напрямів (від математи-
ки до культурології) використовують категорію П. як концептуальний
елемент, за допомогою якого конструюються універсальні теоретичні
моделі. У сфері соціального буття П. виступає як фактор зв'язаності,
безперервності, організованості суспільного процесу, який виявляє
послідовність і поєднання людських сил, дій та їх результатів.

Борозенець Т. А.

Професійна етика – система моральних норм і вимог, що обу-
мовлені соціальним призначенням і характерним змістом даної про-
фесійної діяльності, а також тими нестандартними ситуаціями, з
якими можуть зіткнутися працівники в процесі їх виконання. Зміст П. е.
(професійного кодексу моралі або просто професійної моралі) відобра-

жає рівень розвитку загальних моральних цінностей, а також додаткових, своєрідних елементів, які відрізняють окремі професії від інших.

У науковій літературі і у практичному житті поняття *професійна етика* найчастіше вживається у таких значеннях: 1) характер і тип суспільної дії та суспільних відносин за участю певної професійної групи, що відповідає вищим нормам моралі; 2) набір конкретних норм і принципів поведінки окремої професійної групи; 3) різновид соціально-філософської теорії, що осмислює П. е. В кожному із цих випадків береться до уваги той факт, що П. е. характеризує проблему відносин професійної групи, її представників і суспільства, спираючись на накопичений цією групою та суспільством моральний досвід. Втім, розроблені дефініції П. е. залишають без уваги механізми її функціонування, що перешкоджає гармоніюванню відносин працівника, професійної групи та суспільства.

Найбільш інструментальним є визначення П. е., запропоноване російськими теоретиками професійної моралі А. Гусейновим та І. Каном, на думку яких це – "по-перше, кодекси поведінки, які диктують певний тип моральних взаємовідносин між людьми, що є оптимальними з точки зору виконання ними своєї професійної діяльності, а по-друге, способи обґрунтування даних кодексів". Отже, П. е., у найбільш загальному значенні цього поняття – це своєрідний кодекс честі професійної поведінки осіб, зайнятих у конкретній сфері суспільної діяльності, який впливає із суспільного призначення їх професійної діяльності. Таким чином, П. е. містить дві складові: етику *суспільну* (професійної групи) та етику *індивідуальну*. За першою характеризують вимоги, норми і правила, що описують етичну діяльність професійної групи і в цьому сенсі є елементом соціальної етики. Друга – характеризує особисту моральність представника професійної групи, як умову його етичної професійної діяльності.

Важливим аксіологічним та праксеологічним підґрунтям з'ясування соціального призначення П. е. є окреслення поля етики у здійсненні професійної діяльності. П. е. будь-якої професійної діяльності має значення для гуманізації професійних відносин; забезпечення морально-етичної соціалізації співробітників, стимулювання їх морального самовдосконалення та росту професіоналізму; впорядкування належної організації професійної діяльності на засадах етики; гармонізації інтересів професіоналів, професійної групи та суспільства з метою

формування позитивної морально-психологічної атмосфери; забезпечення високої якості продукту професійної діяльності та росту ефективності праці. Суспільство знання підвищує роль П. е., що є джерелом якісно нового – гуманістичного типу міжлюдських відносин – внутрішніх і зовнішніх.

Функціонування внутрішніх відносин передбачають вертикальну та горизонтальну площину, коли відносини будуються за принципом толерантності, взаємної поваги, синергетичної ієрархії. Вертикальні відносини між керівництвом і працівниками передбачають дію службової етики, що включає етику керівника і етику колективу. Горизонтальні відносини формуються між працівниками однакових службових обов'язків та між окремими групами на засадах співробітництва, взаємодопомоги, змагальності. Особливістю їх етичного регулювання є поєднання професійно-ділових норм та норм міжособистісної взаємодії.

Етика зовнішніх відносин професійної групи функціонує у взаємодії працівників професійної групи із споживачами продуктів їх професійної діяльності, із представниками інших професій, інститутами громадянського суспільства. П. е. по відношенню до споживача передбачає повагу до нього, виражену у якісному і своєчасному задоволенні інтересів і потреб споживача (в межах закону), своєчасне і коректне реагування на критику і зауваження з боку споживача, соціальну відповідальність за наслідки професійної діяльності.

Оскільки здійснення професійної діяльності колективом залежить від морального самопочуття людини, то П. е. містить моральні вимоги до основних структурних елементів професійної діяльності: мети професійної діяльності колективу та її мотивації; мотивації працівників; засобів досягнення мети і способів колективної взаємодії в процесі праці; оцінювання результатів праці з точки зору її продуктивності та ефективності. Практична реалізація моральних вимог до перелічених елементів професійної діяльності забезпечує позитивний моральний клімат у трудовому колективі, що підтримує ідею необхідності обґрунтування у кодексі професійної поведінки норм моральних відносин.

У П. е. виявляється взаємопов'язаними процес морального саморегулювання особистості, її самовдосконалення та регулювальні можливості системно-професійної етики, що сам процес формування етики працівника робить відповідальним за дієздатність професійної етики. Специфіка функціонування П. е. як регулятора професійної ді-

яльності полягає в тому, що вона діє за умов вільного особистого вибору, збереження свободи дій працівника. Таким чином, ефективність П. є обумовлена рівнем розвитку моральної культури працівника, насамперед рівнем розвитку його основних моральних потреб: морального обов'язку, совісті, честі і гідності.

Унікальність моралі професій, об'єктом діяльності яких є виховання, моральна культура, світосприйняття особистості (наприклад, метапрофесійна діяльність – культуртрегерська діяльність) полягає у практичній відсутності відносного протиставлення операційної та моральної сторін праці, оскільки професійні дії вимагають наявності високого рівня моральної відповідальності за результати своєї праці. Ця відповідальність має бути узвичаєною та загальноприйнятою для всієї професійної спільноти у вигляді норм, правил і принципів професійної етики.

Творча, позбавлена психологічних шаблонів та догм, сутність культуртрегерської діяльності, діючої в просторі смислів, цінностей, сенсу суспільного та індивідуального буття, найбільшою мірою потребує регулювання професійної моральної відповідальності за принциповими положеннями етичного кодексу культуртрегерської діяльності.

Кузнецова І. В.

Психіка – якість високоорганізованої матерії, що є особливою формою відображення суб'єктом об'єктивної реальності. Головна особливість П. – її активність. П. людини є продуктом спільної діяльності індивідів. У той же час вона виконує функції орієнтації, регуляції та керування нею. Таким чином, психічні явища складають необхідний момент предметної діяльності суб'єкта. Природа П. людини, її закони можуть отримати наукове пояснення лише в процесі аналізу побудови видів та форм соціальної та предметної діяльності.

Розуміння П. як однієї з форм відображення дозволяє подолати науково недосконале тлумачення співвідношення психологічного та фізіологічного, що призводить до розриву П. від роботи мозку, або до зведення психічних явищ до фізіологічних, або до звичайної констатації паралельності їх протікання. Виникаючи на певному етапі біологічної еволюції, П. є обов'язковою умовою подальшого розвитку життя і сама стає чинником еволюції. Зміни, ускладнення психічного

відображення набувають у людини якісно нових форм, вищою з яких є свідомість.

Черушева Г. Б.

Психоаналіз – розроблені З. Фройдом методи лікування психічних розладів; вчення про несвідомі психічні процеси.

Стрижнем усієї системи П. є запропонована Фройдом структурна модель особистості, що базується на так званій топографічній моделі психіки, котра містить три шари – свідомий, досвідомий і несвідомий. Рівень свідомості – це думки, відчуття, переживання, котрі людина усвідомлює в даний момент часу. Сфера досвідомого містить у собі весь досвід, що не усвідомлюється в даний момент, але може легко повернутись у свідомість. Несвідоме – найглибша і значима сфера психічного: інстинктивні потяги, бажання, спогади, інший матеріал, вихід якого на свідомий рівень сполучений із почуттям загрози, занепокоєння, тривоги. Такий неусвідомлюваний матеріал багато в чому визначає наше повсякденне функціонування і може виражатися у замаскованій чи символічній формі – сновидіннях, помилкових діях, жартах і застереженнях.

Структура особистості, за Фройдом, складається з трьох компонентів – Ід ("Воно"), Его ("Я"), Супер-его ("Над-Я"). *Ід* функціонує цілком у несвідомому і фактично є енергетичною основою особистості. У ньому містяться уроджені несвідомі інстинкти, що прагнуть втілення, розрядки і полегшення хворобливого напруження у будь-яку ціну. Тому Ід керується принципом задоволення і функціонує відповідно до первинного процесу (примітивні правила асоціації).

На етапі дозрівання і розвитку, також внаслідок взаємодії із зовнішнім світом частина Ід зазнає зміни і перетворюється на *Его*, яке додержується принципу реальності і діє за допомогою вторинного процесу. Ціль принципу реальності – запобігати розрядці напруги доти, доки не буде виявлений придатний об'єкт. За допомогою вторинного процесу (реалістичне мислення й інші вищі ментальні процеси) Его виробляє механізми, що дозволяють адаптуватися до середовища, упоратися з його вимогами. Найважливішою функцією Его Фройд вважав самозбереження, а також придбання засобів, що дозволяли б здійснювати одночасну адаптацію до впливів з боку Ід і до вимог навколишньої реальності. Его-система бере на себе функцію затримки інстинктивної розрядки та контролю і здійснює її за допомогою механізмів захисту.

Супер-его має моральні заборони, норми, традиційні цінності й ідеали суспільства. Складається в результаті дії механізму ідентифікації. У процесі ідентифікації в дітей формується Едипів комплекс. Супер-его, своєї черги, складається з двох структур – совісті і Егоідеалу. Якщо сфера Ід цілком неусвідомлювана, то Его і Супер-его діють на всіх трьох рівнях свідомості.

Фройд підкреслював, що між трьома компонентами особистості існує хитка рівновага, бо не тільки зміст, але і напрям їхнього розвитку протилежні один одному. Інстинкти, що містяться в Ід, диктують людині бажання, що вступають у протиріччя зі змістом Супер-его, викликаючи внутрішній конфлікт і стан тривоги. Конфлікт між несумісними вимогами Ід і Супер-его уможлиблюється інстанцією Его, що з цією метою використовує різні механізми, у першу чергу, механізми психологічного захисту (витіснення, регресію, раціоналізацію, проєкцію, сублімацію тощо). У протилежному випадку виникає невроз, в основі якого лежать психотравматичні переживання раннього дитинства, пов'язані з неусвідомлюваними і витісненими потягами дитини до батька протилежної статі.

Теорія мотивації Фройда заснована на концепції інстинкту, який трактується як уроджений. При цьому будь-яка активність людини визначається інстинктами, хоча вплив їх на поведінку може бути як прямим, так і замаскованим. На думку Фройда, існують два основних уроджених несвідомих інстинкти: інстинкти життя й інстинкт смерті. Вони є каналами, по яких проходить енергія, що формує поведінку людини. Специфічну енергію, пов'язану з інстинктом життя, він назвав *лібідо*. Це також основа розвитку особистості, характеру. У процесі життя людина проходить кілька етапів, що відрізняються одне від одного способом фіксації лібідо. З огляду на це виділяються п'ять послідовних стадій психосексуального розвитку: оральна, анальна, фалічна, латентна і генітальна. Лібідозну енергію Фройд вважав основою розвитку не тільки індивіда, але і людського суспільства.

Психоаналітична терапія, спрямована на вивчення несвідомого для усвідомлення неусвідомлюваних мотивів, фіксацій, захисних механізмів, способів поведінки тощо, веде до посилення Его і побудови більш реалістичної поведінки. Основні методи психоаналітичної психотерапії: *метод вільних асоціацій, аналіз сновидінь, інтерпретація опорю й аналіз переносу.*

П. вплинув не тільки на психологію і психотерапію, але й на філософію, культурологію, соціологію, багато в чому визначивши культурну ситуацію ХХ ст.

Турбан В. В.

Р

Раціоналізм (від лат. – розумний) – філософське вчення, у якому логічні ознаки знання можуть бути виведені тільки з самого розуму чи з понять, які притаманні розуму від народження (теорія вроджених ідей Р. Декарта).

Р. виник як спроба роз'яснити логічні особливості істин математики та математичних наук. Р. має вираження у вигляді реальних та логічних зв'язків та відносин. Його представниками у філософії були Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Ляйбніц (XVII ст.), І. Кант, Й. Г. Фіхте, Г. Гегель (XVIII ст.) та ін.

Р. має різноманітні прояви у багатьох сферах людського знання. У психології на перший план Р. виводить інтелектуальні психічні функції; в етиці – раціональні мотиви та принципи моральної діяльності; в естетиці – раціональний та інтелектуальний характер творчості; у богослов'ї Р. сприймає тільки ті догмати віри, які розум вважає логічними. У всіх випадках ідеї Р. протилежні ірраціоналізму.

Раціональний підхід до будь-яких питань пропонує стійку сукупність правил, норм, стандартів, еталонів духовної та матеріальної діяльності, а також цінностей, які приймаються всіма учасниками соціальної, професійної чи етнічної групи. Сучасне поняття Р. сприймається як загальний універсальний показник розумності людини. Представники екзистенціалізму та психоаналізу відмовляються від раціональних підходів, висуваючи в якості домінуючого фактора людської діяльності емоційно-вольовий та підсвідомий початок.

Поняття Р. відіграє суттєву роль у сучасних філософських школах та течіях. М. Вебер сприймає Р. як найбільш вигідну стратегію поведінки. К. Поппер поєднує Р. з критичним раціоналізмом і пропонує називати Р. тільки ті види знань, які можуть бути підтверджені експериментом. Неопозитивісти порівнюють Р. з правилами, нормами та стандартами логічних висновків.

Різнманітні підходи до Р. визначаються об'єктивними закономірностями розвитку природи та суспільства, інтересами та цілями певних груп людей за різних соціально-історичних умов. Практика та ефективність у досягненні тієї чи іншої мети є критеріями адекватності раціонального підходу до об'єктивної дійсності.

Ткачук І. М.

Раціональне пізнання – форма пізнавальної діяльності людини, яка виводить за межі безпосередньої чуттєвості і є діяльністю мислення. Р. п. пов'язано зі світом *опосередковано*, тобто використовує посередників, якими є слова, жести, знаряддя тощо. Формами Р. п. є поняття, судження, умовиводи. *Поняття* виражає загальні ознаки і зв'язки предметів, абстрагуючись від решти їхніх властивостей. Будь-яке поняття є результатом узагальнення і абстрагування, який зафіксований у дефініціях. Поняття як знання сутності формується на основі практики, оскільки саме в процесі практики суб'єкт може визначити суттєві і несуттєві сторони дійсності. Зміна понять є результатом зміни наших знань про дійсність або самої дійсності, що відображується в поняттях. *Судження* – це форма мислення, яка виражає зв'язок понять у вигляді речення, яке характеризує предмети, тобто щось стверджує або заперечує про них. У судженнях розкривається зміст понять, дається визначення. *Умовивід* оперує судженнями і поняттями, переходить від одних з них до інших, демонструючи цим протікання процесу мислення. Тут виводиться нове судження, яке за своїм змістом має нове знання про дійсність. За характером одержання нового знання умовиводи поділяються на такі основні види: *індуктивні* – рух думки від суджень менш загального характеру до більш загального; *дедуктивні* – рух думки від суджень більш загального характеру до менш загального; *умовиводи за аналогією* – в ході яких на підставі подібності чи відмінності деяких точно виявлених властивостей низки об'єктів доходять висновку про подібність чи відмінність інших властивостей цих об'єктів. Важлива роль у функціонуванні і розвитку Р. п. належить *категоріям*. Категорії – це універсальні форми мислення і свідомості, які відображають загальні властивості, взаємозв'язки, закономірності розвитку всіх матеріальних і духовних явищ та процесів. Пріоритетність ролі розуму, мислення і одночасно приниження значущості чуттєвого пізнання декларував раціоналізм (Р. Декарт, Г. Ляйбніц та ін.). Почуття і мислення перебувають у тісній єдності один з одним. З одного боку, чуттєві дані завжди подані в людському пізнанні лише в тих або інших раціональних формах, а з іншого – наше мислення користується мовою – системою чуттєво сприйнятних знаків. Раціональне і чуттєве лише в єдності можуть давати адекватну картину дійсності.

Гаврилюк Т. В.

Реалізм – правдиве, об'єктивне відображення дійсності специфічними засобами, які притаманні тому чи іншому виду діяльності людини. У ході історичного розвитку Р. набуває конкретних форм соціальних методів – наприклад, просвітницький Р., критичний Р., соціалістичний Р. тощо. Всі вони пов'язані між собою, але мають свої характерні особливості.

У філософських теоріях стосовно Р. існують дві основні концепції. Згідно з першою Р. розглядається як основна тенденція поступового розвитку художньої культури людства та способу духовно-практичного відображення дійсності. Другий погляд на Р. пропонує історично-хронологічний підхід, де кожний новий етап має конкретну форму філософської свідомості.

Більшість філософів пропонували розглядати Р. як правдивий показ типових характеристик за типових обставин. Елементи та тенденції Р. проявлялися на ранніх етапах історії мистецтва. Але як особливий художній метод Р. складається в епоху Відродження (В. Шекспір, М. Сервантес, Ф. Рабле). Твори Лессінга, Вольтера, Бомарше та ін. продовжують утвердження ідей Р. в епоху Просвітництва. У мистецтві критичного Р. ХІХ ст. відчувається більш відкрита спрямованість на розкриття суспільних недоліків та ствердження демократичних ідеалів у свідомості людей (О. Бальзак, Ч. Діккенс, М. Гоголь, Т. Шевченко та ін.)

Реалістичність підходу до тих чи інших питань охоплює дві сторони, які обов'язково поєднуються: правдиве відображення суттєвих рис життя та адекватність оцінки, яка повинна відповідати суспільно-філософським ідеалам.

Особливості прояву Р. мають вплив емоційного початку, який відображає людське буття у всіх його напрямках: історичних фактах, сучасних подіях, окремих випадках особистого життя, мистецтві, природі тощо. Тому Р. відображає не тільки внутрішні процеси духовного життя, але і широке коло явищ об'єктивної дійсності, яке існує незалежно від людської свідомості.

Всі види Р. не завжди існують у "чистому" вигляді. Багатство і різноманіття реалістичного змісту знаходять відображення в багатьох філософських течіях та індивідуальних способах художнього вираження.

Тому Р. не є закритою системою, не здатною до розвитку та оновлення. Він перебуває у пошуках нових тем, форм та засобів виразності для відображення того, що народжує і стверджує саме життя.

Ткачук І. М.

Революція (від лат. – поворот, переворот) – корінні, глибокі якісні зміни в розвитку певних явищ природи, суспільства, засобів виробництва, різних галузей знань, що відзначаються бурхливим характером переходу до нової якості, швидкою перебудовою основних структур системи. У широкому значенні Р. – це різкий, стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого в результаті накопичення суперечностей у процесі еволюційного розвитку. Залежно від сфери суспільних відносин, які змінюються в результаті Р., а також від її рушійних сил, цілей і завдань розрізняють *соціальну, політичну, науково-технічну, культурно-мистецьку* та ін. Р.

Однією з найбільш масштабних і значимих є соціальна Р., яка викликає глибинні, корінні зміни в економічній, політичній, соціальній, духовній сфері життя суспільства. Історія засвідчує, що здійснення соціальної Р. пов'язане із здійсненням політичної Р. Політична Р. – це суспільний рух і переворот, що ставить за мету повалення старого режиму шляхом захоплення політичної влади (найчастіше насильницьким) і здійснення докорінних, принципівих змін політичної системи та загального курсу політичного розвитку країни. Результатом такої Р. завжди є зміна панівного класу або заміна однієї фракції панівного класу іншою. Соціально-політична Р. – це не окремий епізод, а складний процес, який характеризується поєднанням трьох взаємопов'язаних елементів: розвалу держави, боротьби різноманітних груп за центральну владу (ця боротьба може набувати форм громадянської війни, державних переворотів, партизанської війни тощо) та створення нових політичних (а часто й економічних) інститутів.

Щодо оцінки ролі Р. у процесі суспільного розвитку у філософії існують різні підходи. Зокрема, для марксистської концепції характерний оптимістичний погляд на Р. як на явище прогресивне, що веде до більшої свободи людей. Інша лінія, започаткована Т. Гоббсом, робить акцент на проблемі "ціни революції", підкреслюючи неминучу деструктивну і руйнівну сторону будь-якої Р. – порушення прав і свобод громадян, надмірне посилення і концентрація державної влади.

Боровик М. А.

Регресія (від лат.– зворотній рух) – захисний механізм психіки, форма психологічного пристосування в ситуації конфлікту або тривоги, коли людина підсвідомо використовує більш ранні, менш зрілі та менш адекватні зразки поведінки, які здаються йому такими, що га-

рантують захист і безпеку. Р. – психічний процес, в ході якого людина повертається на попередню або менш зрілу стадію розвитку почуттів та поведінки. В основі цього захисту постає той об'єктивний факт, що маленьку дитину люди зазвичай схильні захищати в більшій мірі, ніж дорослу людину. Зберігаючи спогади про почуття безпеки, яке було у більшості з нас у дитинстві, ми іноді несвідомо використовуємо, на перший погляд, парадоксальний засіб захисту від неприємностей – починаємо проявляти дитячі, неадаптивні риси характеру і моделі поведінки. Найчастіше це дійсно призводить до того, що оточуючі починають захищати "беззахисну дитину", але не завжди Р. може спрацювати, наприклад, тоді, коли поряд нікого немає. Демонстрація хворобливості, ушкодженості (ущербності) тощо – це також прояв Р., тому що містить те ж саме посилення: "Я хворий, я не здатний піклуватися про себе, захистіть мене". Як наслідок, у деяких людей, які зловживають цим захисним механізмом, це може дійсно призводити до хронічних хвороб і хронічної неуспішності, перерости в іпохондрію і супроводжуватися соматизацією – різними захворюваннями на рівні фізичного тіла. Коли Р. стає стрижнем особистості, життєвою стратегією подолання проблем, така особистість втрачає здатність брати на себе відповідальність і залишається інфантильною особистістю. Р. характерна для істероїдних особистостей. Вперше поняття *регрсія* ввів Зигмунд Фройд у своїй роботі "Тлумачення сновидінь" (*Die Traumdeutung*, 1900 р.) для пояснення суті сновидіння: сновидні думки приходять здебільшого у формі чуттєвих образів, які переслідують суб'єкта майже як галюцинація. У 1914 р. у додатку до "Тлумачення сновидінь" Фройд проводить у понятті Р. внутрішні розмежування. Він розрізняє Р. трьох видів: а) *тонічну*, що обумовлена функціонуванням психічного апарату і проявляє себе у сновидіннях, у паталогічних процесах (галюцинації), або у нормальних психічних процесах (пам'ять); б) *часову*, за якої знову стають дієздатними попередні способи психічної організації, Р. відносно об'єкта, Р. відносно лібідональної стадії та Р. відносно еволюції Я; в) *формальну*, яка замінює звичні способи вираження і образного уявлення на більш примітивні. Ці три форми Р. в основі своїй єдині, оскільки більш давнє у часі виявляється водночас і більш простим за формою.

У межах часової Р. Фройд розрізняв декілька ліній. Він наполягав на тому, що минуле дитини – індивіда, а тому і всього людства, назавжди залишається в людині: "Первісні стани завжди можуть виникнути знов. Первісна психіка у власному сенсі не може бути знищена". Фройд по-

вторює тезу про повернення до минулого стосовно найрізноманітніших сфер: психопатології, сновидінь, історії культури, біології тощо. Прикладом Р. є примітивні механізми – захисти, які виникають у людини ще в дитинстві і проявляються протягом усього життя. До них належать: заперечення, розщеплення (розщеплення об'єкта), проективна ідентифікація, парціальна перцепція, рухова активність тощо.

Щіпановська О. Р.

Редукціонізм (лат. – відсувати назад, повертати до попереднього стану) – методологічна установка, яка полягає у зведенні складного до простого, цілого до властивостей частин (демокритівський Р.) та частини до специфіки цілого (платонівський Р.). Історично методологія Р. набула найбільшого поширення у циклі природничих дисциплін.

Баранівський В. Ф.

Релігійна ситуація – поняття, що охоплює все розмаїття релігійних фактів у їх взаємозв'язку між собою і соціальним середовищем. Р. с. являє собою деяке комплексне, системне утворення, локалізоване і фіксоване в просторі і часі на конкретному об'єкті (країна, регіон, населений пункт тощо). Р. с. утримує в собі ознаки системи, здатної до самоорганізації, тобто системи синергетичного типу. Вона визначається внутрішніми причинами і станом самої Р. с., яка динамічно змінює свої параметри і характер з кожною зміною суспільно-політичного устрою, факторів впливу, пріоритетів самих суб'єктів, їх взаємовідношень і функціональної спрямованості.

До суб'єктів релігії, що формують структуру Р. с., належать як індивідуальні, так і інституціональні носії релігійності. Релігійність, що проявляється у свідомості або поведінці суб'єкта, виступає конституюючою ознакою для суб'єкта релігії й самої ситуації. Її параметри визначаються соціологічними методами дослідження. До структури Р. с. входять також нерелігійні суб'єкти, що виступають або в якості детермінантів, або в ролі об'єктів впливу суб'єктів релігії. Фактори, що детермінують формування Р. с. і її динаміку, диференціюються від внутрішніх (мотивації, потреби, діяльність суб'єктів релігії) і до зовнішніх (держави, законів, різних міжнародних структур, ЗМІ тощо). Варіативність комбінацій детермінантів, суб'єктів релігії й об'єктів взаємодії дає незліченну кількість Р. с., що підлягають конкретному аналізу й виробленню відповідних управлінських рішень.

Р. с. як система синергетичного типу є динамічною, змінюваною. Це проявляється в її певних кількісних і якісних змінах, в актуалізації й висуванні на перший план тих чи інших її структурних елементів, посиленні або послабленні впливу тих або інших факторів, що підтверджує принципову керованість даної ситуації. Алгоритм управління Р. с. включає прогнозування, оперативне й перспективне планування, обґрунтування чергових управлінських дій, соціальну й експертну оцінку результативності здійснених заходів, оцінку можливостей розвитку ситуації й важелів впливу на неї, вибір критеріїв оптимальності стану ситуації.

Титаренко О. Р.

Релігія (від лат. – зв'язок, святиня, благочестя) – одна з форм суспільної свідомості, світогляду, світосприйняття і відповідного типу поведінки, які пов'язані з вірою у визначальний вплив на долю людини, суспільства і всього світу трансцендентних сил. У більшості релігій ці сили мають назву Бога або божеств.

Р. як соціальний феномен – це вірування, які поділяються багатьма людьми. Суто особистісні переконання можуть мати релігійний характер, але вони не є Р. як такою. Р. передбачає спільність людей, які дотримуються однієї віри. Важливо, щоб ця віра була спрямована на вирішення "конечних" проблем, фундаментальних питань (Як створився цей світ і яка його перспектива? Який сенс людського життя? Що буде з нами після смерті? Чи закономірні ті процеси, які відбуваються в житті людини і суспільства, а якщо так, то від кого залежать ці закономірності? тощо), а не суто прикладних завдань (прагнення зцілення або досягнення якихось успіхів).

Для Р. характерні такі ознаки:

- сукупність поглядів на світ, які найчастіше ґрунтуються на вірі в Бога, який створив світ і людину і дав їй в одкровенні знання, які мають прийматися на віру, не вимагаючи доказів. Саме тому Р. ще називають вірою;
- культ, у якому релігійна людина виражає своє ставлення до Бога і вступає з ним у зв'язок в молитві, жертвоприношенні тощо;
- сукупність норм, правил поведінки, яким повинна коритися людина, як вимогам, пред'явленим їй Богом;
- об'єднання релігійних людей в організації: церкви, секти, монаші ордени тощо.

Перевезій В. О.

Рефлексія (від англ. – мислительний) – раціональний процес, спрямований на аналіз, розуміння, усвідомлення себе: власних дій, поведінки, вчинків, речей, досвіду, почуттів, станів, здібностей, характеру, ставлення до інших, власних завдань, призначення тощо. У давній філософії Р. розумілась як зверненість (реакція) розуму на власні стани, що виникають як результат звернення розуму до об'єктів (предметний зміст).

I. Кант під поняттям *трансцендентальна рефлексія* розумів аналіз змісту свідомості в термінах, що породжують його пізнавальні процеси. На його думку, Р. є усвідомленням відношення даних уявлень до різних джерел пізнання, і тільки завдяки їй відносини один до одного могли бути правильно визначені. До будь-якого подальшого звернення з власними уявленнями ми мусимо вирішити питання: до якої пізнавальної здібності вони разом належать? хто пов'язує або порівнює їх – розум або чуттєвість?

Понятійна, процесуальна і функціональна Р. пов'язані із самостереженням, інтроспекцією, ретроспекцією, самосвідомістю.

Формування Р. розпочинається в молодшому шкільному віці, а у підлітків стає основним чинником (механізмом) регуляції поведінки і особистісного саморозвитку – це рефлексивне питання "хто я?".

Черушева Г. Б.

Реформа (від лат. – перетворюю) – перетворення, нововведення, зміна певної сторони суспільного життя (відносин, порядків, інститутів, організацій), що планується і здійснюється (контролюється) панівним політичним режимом (урядом чи іншим інститутом державної влади). Проведення Р. може зумовлюватися вимогами і тиском певних прошарків чи груп суспільства або прагненням панівної еліти оптимізувати чи модернізувати суспільну систему або окремі її елементи, спрямувати їх на шлях прогресивного розвитку, послабити дезорганізацію і суспільне напруження, а нерідко й намаганням уникнути революційного розв'язання суспільних суперечностей. За змістом, формами здійснення і впливом на перебіг соціальних процесів Р. можуть бути різноманітними. Вони можуть викликати часткові, поверхові зміни в політичній, соціальній, економічній, духовній сферах суспільства або стосуватися лише окремих інститутів, а можуть спричинювати корінні, глибинні зміни в суспільних відносинах, зачіпати основи існуючого ладу.

Боровик М. А.

Римський клуб – міжнародна організація, яка об'єднує низку країн світу (52 країни). Головна її мета – надання рекомендацій урядам країн-членів Р. к. з проблем глобального моделювання буття людини в сучасному світі, вирішення питань екології, людських цінностей тощо. Створені певні концепції "меж зростання" людства: формування нового гуманізму, філософський аналіз глобальних проблем сучасності; ставлення до технічного прогресу тощо. Велике значення надається формуванню екологічної етики. Особлива увага приділяється озброєнню низки країн. Замість національної орієнтації висувається вимога постійно підвищувати матеріальний і духовний рівні народів усіх країн і особливо країн з низьким рівнем життя. Ця організація була створена у 1968 р. Засновник Р. к. – італійський економіст А. Печчеї, який був його президентом до своєї смерті (1984 р.). Нині цей клуб очолює французький вчений А. Кінг. Рекомендації клубу не мають обов'язкового характеру.

Ключніков В. П.

Рівність соціальна – однакове становище людей у суспільстві. Р. с. потрібно відрізнити від біологічної рівності людей за анатомічними, фізіологічними та психічними ознаками. Р. с. в Античності стосувалася лише вільних людей, але не рабів. Християнство поширило ідею рівності людей як творінь Божих. В епоху становлення буржуазного устрою усувається становий розподіл суспільства та впроваджується принцип рівності всіх членів суспільства перед законом. Соціалісти та комуністи виступили з вимогами перейти від формальної правової рівності до реальної рівності щодо умов життя людей. Ці вимоги призвели до практики перерозподілу прибутків на користь "соціально слабких" членів суспільства на Заході і до прагнення побудови соціально однорідного суспільства у країнах "комуністичного табору". Сучасні демократичні суспільства прагнуть забезпечувати рівність можливостей своїх членів, зокрема у здобутті освіти, можливість створити власний бізнес та отримати медичне забезпечення, але досить стримано ставляться до вимог тотальної Р. с. у розподілі благ. Тотальна Р. с. призводить до втрати стимулів до творчої праці. Будь-яке суспільство змушене створювати механізми для заохочення окремих людей до одержання визначних результатів. Тому нерівність, як і Р. с., продовжує залишатися соціальною цінністю.

Надольний І. Ф.

"Річ-у-собі" – одне з центральних понять гносеології, а згодом і етики І. Канта, яке позначає речі, що існують поза нами, самі по собі (в собі), на відміну від того, якими вони є "для нас". Це поняття існувало у філософії ще до Канта і розглядалося в контексті проблеми здатності нашого розуму пізнавати об'єктивний світ. Кант тлумачить "Р.-у-с." як дещо існуюче поза і незалежно від свідомості, джерело всіх наших споглядань. "Р.-у-с." – це те, чим предмети пізнання є самі по собі, як існуючі поза і незалежно від нас, від нашого пізнання, його чуттєвих і логічних форм. Теза про існування речей поза свідомістю є вихідним пунктом кантової "Критики чистого розуму", сутнісною опорою всієї його гносеологічної конструкції. З боку "Р.-у-с.", за Кантом, як буття, що відрізняється від нашої чуттєвості, до нас надходять впливи, відбувається "афікування чуттєвості" і таким чином визначається весь зміст пізнання. Форма цього пізнання цілком визначається активністю людського інтелекту – апіорними формами свідомості, які також актуалізуються завдяки впливу предметів на органи чуттів. Важливою характеристикою "Р.-у-с." у філософії Канта є її принципова непізнаваність на відміну від явища. Теоретичне пізнання можливе лише відносно явищ, але не відносно "Р.-у-с.". Таке розуміння "Р.-у-с." спричинило масу проблем і суперечностей, за які філософія Канта була піддана ґрунтовній критиці. Якщо "Р.-у-с." непізнавана, то їй не можуть бути приписані і такі властивості, як реальність і причинність.

Обґрунтовані в "Критиці практичного розуму" ідеї свободи, безсмертя душі, Бога він переносить до так званого інтелігібельного світу "Р.-у-с.", який визначається як не просто понадчуттєвий, але і нематеріальний. В цьому випадку поняття "Р.-у-с." подвоюється: світ "Р.-у-с." ототожнюється з трансцендентним світом ідей, тоді як "Р.-у-с." позбавляється матеріалістичної основи, набуваючи виключно ідеалістичного характеру. У цьому контексті незрозуміло, яким чином трансцендентальна, понадчуттєва "Р.-у-с." може афікувати наші відчуття, викликати наші почуття та бути джерелом змісту нашого пізнання. У зв'язку з цим вчення Канта було піддане ґрунтовній критиці з боку його безпосередніх послідовників – класиків німецького ідеалізму – Й. Г. Фіхте та Г. Гегеля. Перший вважав необхідним виключити "Р.-у-с." з філософії загалом, заперечуючи такі її властивості, як об'єктивне існування поза та незалежно від нашої свідомості. Другий головним чином виступав проти тези про непізнаваність "Р.-у-с." та наявності неперехідної прірви між нею та явищем.

Борозенець Т. А.

Розвиток – специфічний незворотний процес зміни, результатом якого є виникнення якісно нового; поступовий процес сходження від нижчого до вищого, від простого до складного. Р. – це процес, у якому накопичення кількісних змін призводить до змін якісних.

Механізм становлення нового, джерело, внутрішній зміст й загальна спрямованість Р. матеріальних та ідеальних об'єктів, в тому числі Р. особистості, визначається об'єктивними законами (єдність та боротьба протилежностей, "спіраль" розвитку, перехід кількісних змін у якісні).

Виникнення нового завжди пов'язане із двома стадіями Р. – прогресивною і регресивною.

Барвінок І. В.

Розсудок і розум – поняття, що характеризують якісні особливості мислення на певних ступенях буття або логічного розвитку. Взагалі під розсудком розуміють здібність правильно розмірковувати, послідовно викладати свої думки. Під розумом – здібність знаходити причини та сутність явищ, розглядати їх всебічно, розкривати єдність протилежностей. В історії філософії спостерігаються різні смислові навантаження цих понять. В античній філософії вони розглядалися як властивості, неоднаково притаманні різним істотам. Наприклад, за Піфагором, душа людини поділяється на три частини: *розум*, *розсудок* і *пристрасть*. Розум і пристрасть є в різних живих істотах, а *розсудок* – лише у людини. Під останнім розуміли мислення як здатність судження, умовиводів, розмірковування. В античній філософії поняття *розуму* має велике онтологічне навантаження. Як рушійна сила всієї дійсності, він постає у філософії Геракліта (логос), Анаксагора (нус), Аристотеля (мислення мислення, або форми форм). В античній філософії розум притаманний світу в цілому, розсудок – лише людині. Особливе місце у філософії І. Канта та Г. Гегеля належить поняттям розсудку та розуму. У філософії Канта вперше ці поняття розрізняються як рівні мислення: на розсудкові ґрунтується наукове знання, на розумові – філософія (метафізика). У сфері розсудку відбувається упорядкування ("апріорний синтез") чуттєвих даних. Розсудок надає форму чуттєвому змісту і тому пізнає речі не як вони є, а як вони являються, і тим самим виконує конститутивну функцію (таку, що примножує знання). В основному це не творча "класифікаторська" діяльність на базі формальної логіки. Розум, на відміну від розсудку,

виконує регулятивну функцію – упорядкування, систематизації набутого розсудком за єдиним принципом. Розум "задає" цілі, що надають смислову єдність синтетичній діяльності розсудку, здійснюється "вищий синтез". Останній полягає в з'єднанні теоретичної сфери, представленій розсудком, з практичною сферою, котру Кант тлумачить в основному як сферу морально-етичну. Розум дає не істини, а ілюзії, суперечності – антиномії. У Гегеля розсудок і розум мають переважно логічний і методологічний зміст, що переносить розрізнення цих понять безпосередньо у сферу філософії. Розсудковими знаннями є математика, природознавство і традиційна метафізика, характерною особливістю якої є розмежування, відокремлення протилежностей як основних властивостей, атрибутів дійсності. Розсудок вичерпується нерухомою визначеністю, абстрактною тотожністю, абстрактною всезагальністю відділених один від одного протилежностей (сутності та явища, необхідності та випадковості, життя та смерті та ін.). Розсудкового мислення недостатньо, воно лише необхідна ланка, яка дозволяє піднятися вище, до розумних форм пізнання. Тому метафізика у Гегеля набуває іншого змісту, методологічного: вона протистоїть діалектиці, яка поєднує протилежності, синтезує їх, примирює, щоб досягти цілісної теорії буття. Така теорія викладена Гегелем у його логіці. Уявлення про розсудок і розум зберігають своє значення і в наш час. Свідченням цьому є наявність двох основних стадій пізнання і в науці, і в філософії – аналітичної та синтетичної.

Гаврилюк Т. В.

Роль (від франц.) – соціальна функція особистості; відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людей у залежності від їхнього статусу або позиції у суспільстві, системі міжособистісних стосунків. Поняття *роль* запровадив до соціальної психології Д. Мід. Індивідуальне виконання людиною Р. має певне "особистісне забарвлення", яке залежить, насамперед, від її знань та уміння перебувати у даній ролі, від значимості ролі для неї, від прагнення у більшому або меншому ступені відповідати очікуванням оточуючих. Діапазон та кількість Р. визначаються різноманіттям соціальних груп, видів діяльності та відносин, до яких залучена особистість, її потребами та інтересами. Розрізняють *соціальні Р.*, обумовлені місцем індивіда у системі соціальних відносин (професійні, соціально-демографічні ролі тощо), та *міжособистісні Р.*, обумовлені місцем індивіда у системі міжособистісних

стосунків (лідер, знехтуваний тощо). Виділяють також *активні Р.*, які реалізуються у даний момент, та *латентні*, що не виявляються у даній ситуації. Крім того, розрізняють *Р. інституціоналізовані* (офіційні, конвенціональні), пов'язані з офіційними вимогами організації, до якої входить суб'єкт, та *стихийні*, пов'язані з відносинами, які виникають стихійно, та видами діяльності.

Баранівський В. Ф.

Ростоу Уолт Уїтмен (нар. 1916) – амер. економіст, соціолог, політичний діяч.

На противагу марксистській концепції про сутність і тенденції розвитку суспільно-економічних формацій висунув концепцію про стадії економічного зростання в роботі "Некомуністичний маніфест". Він поділяє історію розвитку людства на п'ять стадій економічного зростання, зокрема:

- "традиційне суспільство" (ця стадія триває до кінця феодалізму);
- "перехідне суспільство" (перехід до домонополістичної фази розвитку капіталізму);
- "період злету" (розвиток суспільства від домонополістичної до монополістичної фази капіталізму, тобто період промислової революції);
- "період зрілості" (індустріальне суспільство);
- стадія високого "масового споживання" (суспільство сучасного англо-американського рівня).

Основними критеріями за цією концепцією виступає розвиток техніки, економіки, форм споживання.

Надольний І. Ф.

Руденко Микола Данилович (1920–2004) – український письменник, правозахисник, інтелектуал. Герой України, лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка.

Р. належить до сучасних подвижників української економіко-філософської культури. Високохудожні літературні твори (поезія, проза, драматургія, фантастика, публіцистика, есеїстика, мемуаристика тощо) та новаторські наукові (філософські, космологічні, економічні) праці Р. є вираженням творчого кредо цього унікального українського мислителя ХХІ ст. Найглибиннішою і найгуманнішою ідеєю, яка пронизує філософську, наукову, літературну та правозахисну діяльність Р., є ідея збере-

ження, продовження й утвердження життя на Землі. Фундаментальною основою економіко-філософської культури, за Р., є засноване на природничих засадах економічне знання, яке мислитель іменує фізичною економією. Р. є першим дослідником, котрий з фізико-економічних позицій дав наукову критику політичної економії.

Субстанцією, за Р., є духоматерія. Він відкриває бачення духовного, котре керує матеріальним, та матеріального, підпорядкованого духовному. Це дозволяє з'ясовувати найпосутніші відмінності між варіантами формули, що описують суспільства з тоталітарним та демократичним устроєм. Варіант формули, що описує майбутнє людства, являє собою алгоритм загальнолюдського безсмертя.

Особливою заслугою Р. є обґрунтована ним парадигма загальнолюдського прогресу. Основні праці Р. – "Енергія прогресу", роман-трактат "Формула Сонця" містять формулу енергії прогресу, яка має кілька варіантів. Ці варіанти описують енергетичні підвалини та визначають умови цивілізаційного прогресу суспільств.

Шевчук В. О., Шевчук Г. В.

РУНВіра (Рідна Українська Національна Віра) – відроджена давньоукраїнська релігійна конфесія, яку реставрував на історичному матеріалі давньоукраїнської міфології та язичництва видатний український історик, шумеролог, етнолог і філософ Лев Силенко (США). РУНВіра ставить за мету утвердження священної для українців національної віри, якою вона була до насильницького скасування язичництва у 988 р., і тим самим прищепити віруючим національну гідність, шану та любов до України, її природи, культури, історії, мови. За вченням Л. Силенка, РУНВіра – це "віра у єдиного Господа на ім'я ДАЖБОГ". Дажбог – це свідомість світу, вічна енергія позасвідомого та свідомого буття, свята правда. Символом РУНВіри є тризуб на сонячному диску. Основні положення РУНВіри викладені у Святому Писанні РУНВіри – "Мага Віри" та катехізисі "Повчання. Пісні. Молитви".

Баранівський В. Ф.

Русова Софія Федорівна (уроджена Ліндфорс) (1856–1940) – педагог, теоретик соціально-філософського аналізу освіти в Україні, громадська діячка, одна з піонерок українського жіночого руху. Дружина Олександра Русова, мати Юрія та Михайла Русових.

Просвітницько-навчальна та науково-теоретична діяльність Р. в галузі освіти відбувалася в руслі одного з напрямів філософської думки України (60-ті роки ХІХ ст.) – філософсько-педагогічному, метою якого було: засобами освіти і науки вплинути на загальнокультурну, а відтак – загальнополітичну ситуацію в суспільстві.

Домінантою філософсько-освітнього вчення Р. є виховання та становлення людини як особистості. Екзистенціально-персоналістичний погляд на людину зумовлював визнання Р. неподільності біологічного і соціокультурного процесів у житті людства, за яким розвиток біологічних задатків і властивостей характеризує процес функціонального становлення людини в суспільстві, що виявляється у вікових етапах її розвитку та поведінки. Це становлення знаходить свій вираз у неповторних соціально-біологічних рисах дитинства, юнацтва, змужніння та зрілості. Тобто, у розумінні Р., якщо індивід (індивідум) – істота біологічна, то особистість – це людина як соціальна істота.

Становлення людини як особистості – довготривалий процес соціалізації індивіда, в якому він набуває морально-психологічних якостей, приймаючи правила і норми поведінки, суспільної свідомості, свідомості закону. Найвищим ступенем соціалізації особи Р. вважала усвідомлення людиною свого національно-громадянського статусу та наявність "ідейної мети свого існування на користь собі і громаді". Втім, кожна епоха відпрацьовує власні моральні критерії, тобто в кожную історичну епоху, підкреслювала дослідниця, панують свої цінності, а тому ніколи не існує "абсолютно доброго виховання, яке мало б однаково цінність за будь-яких умов життя; як змінливі ідеали громадянства, так змінливе й виховання, що готує до громадського життя". Однак, кінцевою метою виховання за всі часи були добродійність і моральність. Справді освіченою, в контексті філософії Р., є людина моральна, яка засвоює знання не за рахунок інших людей та їх благ, а в межах буття суспільства. Освічена особистість має не тільки пізнавати, а й змінювати світ на краще, беручи на себе відповідальність за обраний шлях.

Імперативність моральності в становленні особистості відображена у філософсько-освітніх поглядах Р., які викладені у наукових працях дослідниці. У творах відомої вченої, що постають теоретичним джерелом соціально-філософського аналізу освіти в Україні:

- осмислюються й обґрунтовуються наукові засади педагогіки на основі глибокого аналізу попередніх і сучасних їй надбань вітчизняної та зарубіжної педагогічної думки, найновіших досягнень у галузі психології, філософії, соціології; уроків творення національного шкільництва періоду визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр.;

- простежується намагання "психологізувати" та "соціологізувати" педагогіку, що свідчить про педагогічно-психологічний і соціально-педагогічний характер ідей Р. та забезпечує перспективу створення особистісно- та суспільно-зорієнтованої гуманістичної системи освіти, як це передбачено сучасними державними освітніми документами;

- теоретичні дослідження зосереджуються навколо центральної ідеї: національна освіта, школа, виховання – головні умови відродження і розвитку нації та державності, засіб формування громадянина-патріота, високоморальної особистості.

Р. обґрунтовано дидактично-виховну роль жінки в сім'ї та в суспільстві. Цінуючи в жінках такі якості, як відданість справі визволення рідного народу й утвердження незалежної Української держави, високий рівень освіченості, самовіддану любов до дітей, уміння забезпечити в сім'ї гармонію поглядів, Р. створила ідеал жінки-українки нової доби, виклавши у популярній формі завдання щодо її формування і на цій основі переорієнтування сучасного українського жіноцтва на нові суспільні та духовні цінності.

У цілому ж, головними ознаками теоретичного доробку Р. є громадянськість, національно-виховна спрямованість, народність, гуманізм, європеїзм – ідеї, які є стрижневими і в сучасних державотворчих процесах, визначають стратегічні напрями розвитку духовно-морального відродження українського народу.

Вшановуючи внесок Р. у розвиток педагогічної науки та її роль у створенні національної системи освіти, 2005 року Міністерство освіти і науки України запровадило нагрудний знак "Софія Русова". Ним нагороджують наукових, науково-педагогічних і педагогічних працівників за значні особисті успіхи у галузі дошкільної та позашкільної освіти.

Кузнєцова І. В.

Руссо Жан Жак (1712–1778) – франц. просвітник, філософ-дуаліст, соціолог і письменник, один з теоретиків педагогіки. У питаннях світогляду дотримувався деїзму, визнавав безсмертність душі.

В гносеології був прибічником сенсуалізму, проте недооцінював роль теоретичного мислення і науки у встановленні істини. У галузі соціології займав радикальні позиції. Різко виступав проти феодально-прошаркової нерівності, за громадянські свободи та егалітаризм. Визнавав право народу на революційне повалення деспотичної влади. Прихильник теорії суспільного договору. Закликав до повернення суспільства до природи і відкидав "штучну" культуру – мораль. На цьому ґрунтувалась і його педагогічна концепція. Ідеї Р. були підхоплені радикальними колами Великої французької революції. Під час Якобинської диктатури прах Р. був перенесений до Пантеону.

Свою суспільно-політичну теорію Р. виклав у праці "Про суспільний договір, або принципи державного (публічного) права (1762 р.). Р. засуджує соціальну нерівність і жорстоку експлуатацію, властиву тогочасному суспільству. Відстоює ідеї свободи і рівності прав усіх людей, виступає за демократичні перетворення в суспільстві. Описує ідеальну державу, яка створена на основі добровільної згоди і договору, де панують свобода та майнова і політична рівність. Заперечуючи право приватної власності, Р. визначає дрібну приватну власність як основу громадянського суспільства і вважає за необхідне наділити нею у рівних частинах усіх людей. Р. відкидає принцип поділу влади і парламентаризм. Висуває ідею народного суверенітету. На його думку, вищим суддею щодо влади є народ, який має право на повстання проти правителів, що посягають на його права, і на встановлення нової влади.

Основні твори: "Про суспільний договір, або Принципи політичного права", "Еміль, або Про виховання".

Феоктістов А. М., Бучма О. В.

Рух – форма і спосіб існування матерії та її окремих проявів. До основних форм Р. матерії належать: *механічний* (характеризується переміщенням у просторі об'єктів відносно один одного та видозміною зовнішньої форми предметів під дією механічних сил), *фізичний* (теплові процеси в мікро- та макрооб'єктах, зміна агрегатних станів речовин, звукові вібрації, рух і перетворення елементарних частин і різновидів польових структур, випромінювання енергії), *хімічний* (зміни хімічної структури речовини), *біологічний* (еволюція форм життя та життєвий цикл окремих істот), *соціальний* (демографічні процеси, процес соціологізації суспільства, соціальна активність народних мас та індивідів тощо).

С

Самість – багатозначний термін, що використовується у психології, соціології, філософії, який по-різному сприймається різними дослідниками, і його значення відрізняється у трактуваннях різних наук та шкіл. Це уявлення людини про себе, яке виникає на основі минулого і теперішнього досвіду та очікувань майбутнього. С. об'єднує всі прояви душі, свідоме і несвідоме, які взаємно доповнюють одне одного і становлять єдине ціле. С., за К. Роджерсом, є архетипом цілісності особистості, означає всю особистість, але вся особистість людини не піддається опису, тому що її несвідоме не може бути описане. У концепції К. Юнга С. є найважливішим архетипом. Поняття С. у Юнга вживається як архетип колективного несвідомого. Розвиток С. – головна мета людського життя. За Юнгом, розвиток особистості у процесі її індивідуалізації йде від свідомості до особистого несвідомого, а від нього – до колективного несвідомого, центром якого є С. Юнг зазначає, що у міфах, казках, сновидіннях символами С. часто виступають мудрий дідусь, хрест, коло, квадрат та інші символи Цілісності. За Юнгом, С. неможливо виявити емпірично. Він використовує це поняття для обґрунтування самореалізації індивіда. Самореалізація, на думку Юнга, відбувається шляхом занурення у глибини колективного несвідомого. Кінцевою метою індивідуального розвитку є досягнення особистісної неповторності.

Щіпановська О. Р.

Самовиховання – свідомо цілеспрямована діяльність особистості, орієнтована на вироблення, удосконалення або зміну власних якостей відповідно до власних ціннісних уявлень та соціальних орієнтацій, інтересів, цілей, що складаються під впливом умов життя та суспільного виховання. Це процес, у якому людина постає об'єктом та суб'єктом виховання, самоосвіти, ідейно-політичного, морального, фізичного удосконалення. Як і суспільне виховання, С. є його складовою і завжди залежить від суспільно-історичних умов, у яких існує та діє індивід. У процесі навчальної, трудової та суспільно-політичної діяльності досягається певний рівень свідомості та самосвідомості, у людини виникає здатність до самоаналізу, самоспостереження та самооцінки, нею усвідомлюється необхідність досягнення відповідних особистісних якостей стосовно вимог суспільства, моралі, з'являється потреба до самовдосконалення.

Найбільш важливі методи С.: самоаналіз, самообов'язок і систематична критична перевірка його виконання. Така перевірка – свідоме подолання перешкод під час виконання самообов'язків, змагання з іншими людьми у досягненні поставлених цілей С. Результати С. перевіряються практикою життя, тією роллю, яку воно відіграє в удосконаленні особистості відповідно до вимог моралі. Родина, школа, трудовий колектив, суспільні організації, засоби масової інформації покликані стимулювати у кожного індивіда потяг до самовдосконалення, бо саме гармонійне єднання суспільного виховання та С. людей здатне дати найліпші результати.

Черушева Г. Б.

Самоорганізація – активний процес спонтанного виникнення, впорядкування (перехід від хаосу до порядку), формування, відтворення, збереження, удосконалення та еволюції структур у відкритих нелінійних середовищах. С. – це іманентна здатність динамічної системи самостійно підтримувати, відтворювати чи удосконалювати рівень своєї організації за зміни зовнішніх чи внутрішніх умов її існування та функціонування, спрямована на підвищення її стійкості, збереження цілісності, забезпечення ефективних дій чи розвитку. Терміни "самоорганізація", "самоорганізуюча система", які з часом вийшли за межі кібернетики і набули розповсюдження в інших науках, зокрема біологічних та соціальних, запропонував Уільям Росс Ешбі (1947 р.).

Перші дослідження феномена С. з метою побудови теорії самоорганізуючих систем як основи моделювання складних процесів (інтелектуальних, біологічних, соціальних) засвідчили, що перед науковим пізнанням постав принципowo новий клас проблем, розв'язання яких вимагає розробки нетрадиційних, оригінальних засобів дослідження. Проблема передовсім полягала у необхідності визначення й окреслення класу систем (реальних і принципowo можливих), які можуть бути різними за своєю природою, рівнем складності, організації, стійкості, цілеспрямованості, автономності та ін. (жива клітина, організм, популяція, людський колектив, комп'ютер тощо). Процеси С. тісно пов'язані з низкою інших процесів – адаптації, самонастроювання, самокерування, самовідтворення, саморозвитку, самонавчання та ін.

Бітаєв В. А.

Самореалізація особистості – процес і результат опредметнення творчого потенціалу людини, усвідомлений виконавчо-результативний процес самоосвіти, самовиховання, самооцінки, який характеризується розвитком здібностей, умінь, мотивів, життєвих цінностей і супроводжується створенням певних матеріальних та інтелектуальних продуктів власної діяльності. Найбільш повне розкриття здібностей людини можливе лише у суспільно значимій діяльності, здійснення якої детермінується не лише зовні (суспільством), але і внутрішньою потребою самої особистості.

З початку ХХ століття в рамках різних філософських шкіл Західної Європи сформувалася етика С. о. Її представники – Б. Бозанкет, Дж. Маккензі, Е. Муньє, Б. Кроче – вважали сенсом життя людини її самовтілення, а єдиним критерієм істинності останнього – моральні цінності самого індивіда.

Самореалізація в ієрархії потреб А. Маслоу – найвище бажання людини реалізувати свої таланти і здібності, устремління, зарекомендувати себе у суспільстві, виявляючи свої позитивні сторони. За К. Роджерсом це відбувається за відкритості людини внутрішньому і зовнішньому досвіду, при усвідомленні всіх його сторін. К. Хорні розв'язує проблему С. о. шляхом поступу свідомого "ідеалізованого образу" до істотного "Я" через усвідомлення своїх потреб. С. о. у філософії К. Хорні – це подолання, зняття внутрішнього конфлікту та повернення до душевної гармонії не тільки через усвідомлення суперечливих чинників свого існування, але і через почуття.

Корецька А. І.

Самосвідомість особистості – усвідомлення індивідом своєї природної, інтелектуально-духовної, особистісної специфіки, національної і професійної приналежності, місця в системі суспільного виробництва, розподілу і відносин. С. о. може розглядатися також в етичному, класовому, професійному, національному аспектах. С. о. у повсякденному бутті вживається як усвідомлення своєї сутності, особистісної гідності, у певному розумінні – самовпевненості у своїх ціннісно-світоглядних переконаннях та діях.

Термін "самосвідомість особистості" вперше вживається в давньоіндійському епосі (у 9 ст. до н.е.), в давньокитайській та давньогрецькій філософії на пізніших етапах історичного поступу як певний феномен

ідеалістичного та матеріалістичного пояснення світу та його вибудови відповідно до рівня пізнавальної духовно-практичної діяльності людини.

Самосвідомість людини виступає необхідним компонентом як структури особистості в цілому, так і її свідомості зокрема. Специфіка самосвідомості полягає в тому, що вона виражає сутність внутрішнього світу особистості, опосередковане ставлення суб'єкта до об'єктивного світу через безпосереднє ставлення його до самого себе. У свідомості фіксується усвідомлення особистістю зв'язку із зовнішнім світом, що, своєї черги, є загальною ознакою буття особистості. Основними ознаками С. о., на думку дослідників, виступають: усвідомлення особистістю зовнішнього світу і своєї єдності з ним; усвідомлення своєї "самості" і неповторності свого духовного світу; усвідомлення і оцінка особистістю свого місця в системі природних і соціальних закономірностей, свого соціального статусу, а також потреб, інтересів, мети, свого соціально-етичного обліку і мотивів поведінки в повсякденній життєдіяльності; оцінка і самооцінка особистістю себе як суб'єкта діяльності, свідомості та спілкування.

Особистість у самосвідомості сприймає себе як суспільно значущу цілісність, неповторну індивідуальність, як носія і творця суспільних відносин. С. о. зароджується і знаходить свій прояв лише в процесі суспільних взаємовідносин між окремими людьми, групами, верствами, класами, націями в процесі творення матеріальних і духовних цінностей відповідно до задоволення діапазону своїх потреб, психологічних і фізичних можливостей, соціального статусу.

С. о. складається з самопізнання (самооцінки), емоційно-цілісного ставлення до себе і саморегулювання, які відокремлено мають свою структуру і перебувають у тісному взаємозв'язку та формуються відповідно до індивідуально-суспільних ідеалів.

С. о. розкривається під час виконання функціональних характеристик, серед яких, насамперед, виділяється інтегративно-пізнавальна, цілісно-орієнтовна, самореалізуюча та інші функції.

С. о. постійно розвивається як відображення сфер життєдіяльності групи, верстви, класу, нації у соціально-політичних та економічних структурах на шляхах цивілізаційного інтегрування у відповідну єдність та цілісність.

Надольний І. Ф.

Сартр Жан Поль (1905–1980) – франц. філософ, письменник, лідер лівого крила екзистенціалізму. Його філософські погляди поєднували ідеї С. К'єркегора, Е. Гуссерля, Г. Гегеля, З. Фрейда і К. Маркса. Головними темами його філософсько-літературної творчості є: суверенність свідомості, сенс і онтологічний статус особи, специфічність людського існування (екзистенції) як її принципової неповноти, випадковість буття, безумовна свобода, авторство та відповідальність індивіда. Відправним пунктом його "феноменологічної онтології" є головна ідея екзистенціалізму – "існування передуює сутності". Свою філософську концепцію він вважав діалектичною, проте діалектика обмежувалась свідомістю і усувалась з природи, перетворюючись на "негативну діалектику". У сфері моралі основною категорією виступає "свобода", вона є сутністю людської поведінки, джерелом діяльності і єдиною можливістю існування людини. С. був активним прибічником руху "Опору", в повоєнний період виступав за національне і соціальне визволення народів.

Основні твори: "Буття та ніщо", "Екзистенціалізм – це гуманізм", "Критика діалектичного розуму".

Надольний І. Ф.

Свідомість – одне з основних понять філософії, психології і соціології, яке означає вищий рівень духовної активності людини як соціальної істоти. Своєрідність цієї активності полягає у тому, що відображення реальності у формі чуттєвих і мислительних образів передуює практичним діям людини, надаючи їм цілеспрямованого характеру. Об'єктивний світ, впливаючи на людину, відображається у вигляді уявлень, думок, ідей та ін. духовних феноменів, що формують зміст С., яка відображається у продуктах культури (враховуючи мову та ін. знакові системи), набуваючи форми ідеального. С. містить у собі *аксіологічний* та *ціннісний* аспекти, у яких виражається орієнтація С. на вироблені суспільством і прийняті суб'єктом свідомості цінності: філософські, наукові, політичні, моральні, естетичні, релігійні та ін. С. складається зі ставлення суб'єкта як до цих цінностей, так і до самого себе, виступаючи тим самим у вигляді самосвідомості, яка теж має соціальну природу. Пізнання людиною самої себе стає можливим завдяки її здатності співвідносити власні установки і орієнтації з життєвими позиціями інших людей, вмінню стати на ці позиції у процесі спілкування.

Надольний І. Ф.

Свідомість політична – сукупність чуттєвих і раціональних, емпіричних і теоретичних, ціннісних і нормативних уявлень людей, що визначають їх ставлення до явищ політичного життя суспільства. С. п. фіксує статус суб'єкта в політичній і соціальній спільноті, до яких він належить, та породжуваний цим статусом приватний інтерес. До числа суб'єктів С. п. відносять індивідів, великі і малі соціальні групи тощо. Виділяють *індивідуальну, групову та масову* С. п. Важливу роль у формуванні індивідуальної С. п. відіграє процес політичної соціалізації, а також цілеспрямований ідеологічний і психологічний вплив різних соціально-політичних сил, які доповнюються і коригуються особистим досвідом індивіда. С. п. являє собою поліструктурне утворення. У предметному змісті С. п. виділяють *когнітивний, афективний і оціночний* рівні, які втілюються відповідно в політичних знаннях, політичних емоціях і настроях, а також у політичних оцінках. У гносеологічному плані виділяють С. п. на *емпіричному і теоретичному* рівнях, *буденну і наукову* С. п. С. п. конкретного суспільства являє собою змішане утворення. Поряд з елементами, породженими самим суспільством, такими, що відображають його корінні ознаки, С. п. містить в собі елементи, що склалися в попередніх суспільствах і що паралельно існують.

Як одна з підсистем політичної системи, її суб'єктивна основа, С. п. (відображаючи політико-владні відносини, набуває водночас відносної самостійності) справляє активний вплив – прямий і опосередкований – на політичне життя суспільства, прискорюючи чи уповільнюючи його розвиток, стабілізуючи чи дестабілізуючи його. С. п. виконує низку важливих функцій: *пізнавальну* (пов'язана з відображенням інтересів груп); *ідеологічну* (характеризує її здатність до захисту даних інтересів); *комунікативну* (забезпечує взаємодію учасників політичного життя); *прогностичну* (відображає здатність С. п. передбачати розвиток політичних процесів); *виховну* (покликана надати громадянській активності людей певну спрямованість). Її роль особливо велика у кризових і транзиторних ситуаціях, коли суспільство постає перед вибором ціннісних і політико-стратегічних альтернатив.

Боровик М. А.

Світогляд – система уявлень про світ і місце, яке посідає у ньому людина, про ставлення людини до навколишньої дійсності і самої себе, а

також обумовлені цими уявленнями основні життєві позиції і установки людей, їх переконання, ідеали, принципи пізнання і діяльності, ціннісні орієнтації. С. – спосіб духовно-практичного освоєння світу людиною в єдності його теоретичного і практичного ставлення до дійсності.

Існують такі основні типи С.: житейський, міфологічний, релігійний, філософський і науковий. *Житейський* (побутовий) С. породжується безпосередньо умовами життя і досвідом, накопиченим людьми, який передається із покоління в покоління. Для цього виду С. характерними є поняття здорового глузду, традиційні погляди про світ і людину. *Релігійний* С. пов'язаний з визнанням надприродного світового начала, від якого залежить доля світу і людини. У *філософському* С. теоретично узагальнюється досвід духовного і практичного освоєння світу. Спираючись на досягнення наук про природу і суспільство, філософія створює нові категоріальні моделі світу.

Надольний І. Ф.

Світогляд філософський – світогляд, що відображає метагранічне буття людини і відзначається самостійністю, критичністю, творчим характером, а також об'єктивністю, системністю і внутрішньою цілісністю. С. ф. є ступінню зрілості особистісного світогляду. Будь-який С. ф. є особистісним, але не будь-який особистісний – філософським. Саме С. ф. надає людині можливість сформулювати глобальну мету й усвідомити стратегічні завдання особистісного буття.

Горенко Л. І.

Свобода – етичне поняття, що відображає, по-перше, ставлення людини до ситуації, діяльності (вибір між варіантами вчинків, між речами, колами спілкування тощо); по-друге, самоопанування людини – її ставлення до власних бажань, почуттів, потреб, цінностей та ін. Як у першому, так і в другому випадку з поняттям С. виступають пов'язані поняття *можливість*, *вибір*, що характеризують ситуацію; і поняття *мета*, *інтерес*, *ідеал* – розкривають С. в "майбутньому часі" як шукане те, задля чого суб'єкт і діє; а також поняття *вчинок* – перехід від багатоманітності можливостей (реальних чи потенційних варіантів вибору) до однієї реальності. Таким чином, С. існує у часі й просторі. Традиційно С. поділяється на С. "від" (усунення неприйма-

тних життєвих обставин) і С. "для" (відкидання або прийняття обставин задля реалізації певної цінності).

С. "від" завжди є доступнішою свідомості, оскільки проявляється передусім через відчуття. Натомість, С. "для" – це завжди шукане, вона відсутня у безпосередньому житті, її не можна відчутти, осягнути, вона стає актуальною тільки через "життєвий проект", особистісну рефлексію. Відношення між С. "для" і "від" пов'язане із ставленням до світу. Тобто, прийняття світу як цінності зумовлює певні вчинки, спрямовані на перетворення світу (С. "від") з метою втілення певного "для", і навпаки, зневага до світу уможливорює терпимо-байдуже ставлення до відсутності С. (певних побутових, суспільно-політичних і культурних обмежень, оскільки емпіричне буття вважається несуттєвим), цінності набуває духовне життя, яке і вміщує усі можливі цілі існування. В українській мові синонімом слова *свобода* є слово *воля*, яке вказує і на спосіб існування (незалежність), і на якість особистості (заданість до зусилля). Поєднання цих сенсів у одному слові вказує на суттєву характеристику С. – вільне життя неможливе без вольового зусилля. Однак сила волі може як сприяти втіленню С., так і може зумовлювати її самообмеження. С. не може бути остаточно і беззастережно раціональною, у ній завжди присутній емоційний компонент, вже Аристотель тлумачив С. як можливість жити згідно з власним волевиявленням.

Турбан В. В.

Секуляризація (від лат. – мирський, світський) – соціальний і ментальний процес звільнення різних сфер суспільного і особистого життя, культури, свідомості людини від влади і впливу релігійних інститутів і символів. С. своїми витокami сягає періодів Відродження, Реформації і Просвітництва. Спочатку цей термін вживали для позначення відмежування чи передання церковної власності в державне (світське) володіння. С. проявляється у відокремленні церкви від держави і школи від церкви, утвердженні принципів свободи совісті, толерантності, віротерпимості, легітимізації обмеження впливу релігійних організацій на духовне, ідеологічне, політичне і культурне життя, десакралізації політики, права, моралі, культури, науки тощо. Проблематика сучасних теорій С. передусім концентрується навколо футурології (майбутнього) релігії. Частина цих теорій твердить, що С. не веде до занепаду релігій-

ності і відмирання та зникнення релігії чи руйнування релігійних систем, а навпаки сприяє їх трансформації і модернізації, внаслідок чого в майбутньому мають сформуватися нові види і форми релігії і релігійності. Інша частина теорій С. говорить про незворотне зменшення ролі і значення релігії в житті людини і суспільства, що спричинить у майбутньому формування безрелігійної культури і арелігійної людини. Водночас є думки, що С. – це шлях до створення нової світоглядної культури – плюралістичної, яка забезпечуватиме утвердження прав і свобод людини і громадянина.

Бучма О. В.

Сенс життя – багатовимірне явище, яке характеризує стан духовності, пізнання людиною самої себе, суспільства і висхідних тенденцій розвитку людської цивілізації. Людина завжди ставить перед собою цілі, мету, завдання, з наближенням до яких вони дедалі віддаляються, і тоді вона постійно замислюється над своїм буттям, перспективами і цінностями свого існування. С. ж. охоплює багато аспектів: субстанція, яка досягається лише розумом; прагматичний аспект – усвідомлення рольової поведінки у житті; певна цілепокладальна діяльність; реалізація життєвих планів, орієнтирів, засвоєння цінностей у процесі соціалізації індивіда; формування мети як суб'єктивно-ідеального образу бажаного і реалізація його в об'єктивно-реальних результатах діяльності (цілереалізація) тощо. Філософи, мислителі різних історичних епох вкладали різний зміст у поняття "сенс життя": "мистецтво жити" (Сократ); вище благо (Платон); удосконалена діяльність (Аристотель); божественна удосконаленість (Христос); сенсожиттєве ставлення людини до світу, моральна автономія волі (І. Кант) та ін. С. ж. передбачає соціальну зорієнтованість індивіда в удосконаленні наявних форм буттєвості, творчості, утвердження гуманістичних засад, істинно людських відносин у створенні якісно вищих субстанціональних цінностей.

Надольний І. Ф.

Сенсуалізм (лат. – чуття, відчуття) – філософська установка, яка акцентує увагу на царині чуттєвого досвіду: 1) у класичній філософії – гносеологічна традиція, яка розглядає чуттєвий досвід як вичерпну підставу пізнавального процесу, а чуттєві форми пізнання як пріоритетні; 2) у некласичній філософії – заснована на відмові від класично-

го логоцентризму парадигма позараціональної артикуляції джерела семантичної та структурної визначеності як тексту, так і позатекстових феноменів.

Баранівський В. Ф.

Середній клас – поняття менеджеріальної та стратифікаційної теорій, яке використовується для визначення групи населення, що посідає проміжне місце між власниками та вищим керівництвом, з одного боку, і промисловими працівниками – з іншого. Одне з понять, яке служить для обґрунтування тези про те, що в результаті розвитку індустріального суспільства класові відмінності не тільки втрачають антагоністичний характер, але й взагалі зникають внаслідок запровадження якісно нових технологій, зниження внутрішньокласової згуртованості, поширення соціальної рівності та послідовного втілення трьох форм громадянських прав: юридичних, політичних та соціальних.

Горенко Л. І.

Синергетика (від грец. – сумісна дія) – новий напрям наукових досліджень, що поєднує та вивчає різні природні процеси та явища з огляду на принципи самоорганізації систем, які складаються з певної кількості підсистем. При цьому принципи, що управляють процесами самоорганізації, не залежать від природи систем. У своїй книзі "Синергетика" Герман Хакен у 1977 році ввів визначення терміна "синергетика", яке близьке до сучасного розуміння. Теорія самоорганізації (синергетика) на основі математичного підходу суттєво змінює погляд на світ навколо нас, дає можливість пов'язати гуманітарні та природничі науки. Цей міжпредметний напрям, який дуже активно та успішно розвивається, цікавить вчених з різних галузей знань. Єдність світу дає можливість використовувати схожі математичні моделі для різних процесів. Це дає можливість побачити єдине у множині і множину в єдиному. Предмет вивчення та сфера досліджень С. дуже широкі, але не визначені до кінця. Міждисциплінарні дослідження, які орієнтовані на синтез гуманітарного та природничого підходів щодо людини, суспільства та навколишнього середовища, протягом останніх десятиліть є основним джерелом нових поглядів на будову світу.

Щоб діяти, складне повинно бути побудоване просто, а прості схеми є універсальними та нечисленними. Вважається, що система

складна, якщо її не можна представити як просту суму частин. Отже, складність системи пов'язують з нелінійністю. Тому С. ще називають *нелінійною динамікою* або наукою про складність. У природничих науках теорія нелінійних складних систем дозволила успішно розв'язувати сучасні проблеми біології, хімії, екології. У той же час глобальні проблеми людства теж мають складний та нелінійний характер.

Зв'язок між існуючими в природі системами з різними рівнями організації відбувається через хаос. При об'єднанні цих систем, ціле, що виникло, не дорівнює простій сумі частин. Існує дещо спільне для всіх систем: раптове виникнення, зміни на макроскопічному рівні, поява нових властивостей, періоди самоорганізації, існування та розпаду. Закони, що управляють процесом самоорганізації для систем різного походження є однаковими. Системи обмінюються енергією з навколишнім середовищем, тобто є відкритими. Енергія ззовні дозволяє провести процес локального упорядкування стану системи.

Існують декілька шкіл, що розвивають синергетичний підхід. Школа Іллі Пригожина (Брюссель) вивчає теорією дисипативних систем, історичні та світоглядні основи теорії самоорганізації. Школа професора інституту синергетики і теоретичної фізики в м. Штутгарт Германа Хакена – велика група вчених, які об'єднані навколо шпрингеровської серії книг з С. (більш ніж 60 томів). Російський математик В.І. Арнольд та французький математик Рене Тома розробили математичний апарат теорії катастроф для опису синергетичних процесів. У школі академіка О.О. Самарського та член-кореспондента РАН С.П. Курдюмова працюють над теорією самоорганізації на базі математичних моделей тощо.

Сакада Т. Д.

Синергетика і мистецтво. Синергетика як загальнонаукова дослідницька програма має трансдисциплінарний характер. Останнє дозволяє, не руйнуючи дисциплінарної визначеності кожної окремої науки і не знімаючи специфічності характеристик систем, що самоорганізуються, застосувати єдність методологічного підходу у вивченні людини, як місця перетину всіх природничих і гуманітарних наук. Зазначене відіграє важливу роль у виробленні нових освітніх стратегій. Оскільки нормальний стан роботи мозку людини – це критичний стан, який у синергетичному розумінні є умовою для самоорганізації будь-якого середовища, мистецтво, що сприяє входженню людини у

такий критичний нерівноважний стан, що надзвичайно важливий для самовиховання людини, заохоченню її до культурного розвитку, виробленню мистецьких навичок становлення самовідповідальності людини.

Кузнєцова І. В.

Синергетика і освіта. Сучасність потребує цілісного, міждисциплінарного погляду на світ на рівні свідомості більшості громадян з метою розуміння глобальних проблем та способів їх розв'язання. Попередній соціальний досвід орієнтований на стереотипи лінійного стабільного розвитку, не відповідає принципам життя в нестабільному нелінійному світі, де часові масштаби є ілюзорними, і людина має жити в динамічному хаосі, опановуючи закони самоорганізації, в т.ч. закони самоосвіти.

Для зміни освітянської стратегії потрібна трансдисциплінарність синергетичного підходу, який стосується здебільшого практичного застосування синергетики в організації навчального процесу: створення умов для відкритості навчальної групи до потоків інформації, самоорганізація мисленневих процесів у учнів, прояв їх творчості, створення викладачем нестабільної ситуації з метою прояву різних атракторів в обговоренні учнями питань лекції, що утворюють певні структури їхніх власних міркувань і аргументацій.

Введення постнекласичного, нелінійного, синергетичного погляду на світ до освітянського процесу відбувається за напрямками:

Синергетика для освіти (synergetics for): інтегративні курси синергетики в середній та вищій школі, цикл фундаментальних дисциплін у вищій школі, цикл спеціальних дисциплін в аспірантурі, на факультетах перепідготовки та підвищення кваліфікації вчителів і викладачів, адаптивні курси й одержання другої освіти людьми у зрілому віці з метою усвідомлення цілісності, темпоральності, складності світу.

Синергетика в освіті (synergetics in): впровадження в окремих дисциплінах матеріалів, що ілюструють принципи синергетики, з метою утворення в подальшому горизонтального поля міждисциплінарного діалогу, поля цілісності науки та культури.

Синергетика освіти (synergetics of): синергетичність самого процесу освіти, становлення особистості, самостійне здобування знань, розвиток самореферентних систем. Свідома синергетика освіти має бути опосередкована відповідною філософією освіти.

Кузнєцова І. В.

Синкретизм (грец. – з'єднання; лат. – поєднання) – нерозчленованість, злитість, що характеризує первісний, початковий, нерозвинений стан будь-якого явища. У філософії С. – різновид еkleктизму, поєднання різнобічних, суперечливих, несумісних, часто протилежних поглядів.

Розрізняють С. релігійний, культурний, синкретизм у мовознавстві, мистецтві, філософії та ін.

Бітаєв В. А.

Система (від грец. – складене з частин, поєднане) – категорія, що означає сукупність пов'язаних між собою елементів, які складають цілісний об'єкт. Відношення між елементами формують структуру системи. Характеризуючи систему у найзагальнішому плані, традиційно ведуть мову про єдність та цілісність взаємопов'язаних між собою елементів. Семантичне поле такого поняття охоплює терміни "зв'язок", "елемент", "ціле", "єдність", а також "структура" – схема зв'язків між елементами. Історично термін "система" виник ще за Античності і був уведений до контексту філософських пошуків загальних принципів організації мислення та знання. Для розуміння генезису поняття *система* важливим є принципівий момент звернення до міфологічних уявлень про Космос, Світовий порядок, Єдине тощо, до контексту власне філософсько-методологічних міркувань. Таким чином, генезис поняття *система* мав головним чином епістемолого-методологічне значення, задаючи принцип організації мислення та систематизації знання. У подальшій історії філософії, аж до початку ХІХ ст., закріплюється суто епістемологічне тлумачення поняття *система*. Починаючи з ХІХ ст., поширюються онтологічні і натуралістичні інтерпретації системи. Системність починає трактуватися як властивість об'єктів пізнання, а зв'язки між різними галузями знання – як фіксація зв'язків у самих об'єктах. Розвиток інженерного підходу та технологій у ХХ ст. відкриває еру штучно-технічного освоєння систем. Тепер вони не тільки досліджуються, але й проектуються та конструюються. Одночасно формується й організаційно-управлінська установка: об'єкти управління також починають розглядатися як системи. Це веде до виділення усе нових і нових класів систем. Сам термін "система" входить до лексикону практично усіх професійних сфер. Починаючи з середини ХХ ст., широко розгортаються

дослідження загальної теорії систем та розробки у галузі системного підходу, складається міжпрофесійний та міждисциплінарний системний рух.

Чорний В. С.

Системний підхід – спосіб наукового пізнання та практичної діяльності, який передбачає вивчення частин у нерозривній єдності з цілим. Особливого поширення С. п. набув у другій половині ХХ ст. Будучи знаряддям підвищення ефективності різноманітних сфер управління, С. п. запроваджувався у практику управління соціальними інститутами, забезпечення організації виробництва та споживання, планування розвитку науки і техніки, розробку інформаційних систем. Головним у С. п. є поняття *система*, яке визначає певний матеріальний (військова частина, соціальна група, суспільні відносини, інститути) або ідеальний (форми суспільної свідомості, громадська думка, ціннісні орієнтації груп тощо) об'єкт, що розглядається як цілісне утворення. С. п. передбачає виокремлення певного системоутворюючого параметра, який обумовлює пошук сукупності елементів, мережу зв'язків та відносин між ними – її структуру. Система завжди перебуває у певному середовищі. С. п. враховує її зв'язки та відносини з навколишнім середовищем. З цього випливає вимога до С. п. – враховувати, що кожна система є підсистемою іншої, ще більшої системи, і навпаки – виділяти у ній менші підсистеми (елементи), які у іншій площині самі розглядаються як системи. Обов'язковим для С. п. є вирішення проблеми визначення властивостей цілого на підставі властивостей елементів, а також властивостей елементів на підставі характеристик цілого. Причому треба враховувати, що суттєві властивості системи визначаються не стільки властивостями сукупності елементів, скільки властивостями її структури, системоутворюючими зв'язками об'єкта. У процесі пізнання соціальної системи необхідно з'ясувати принципи ієрархії елементів системи, форми циркуляції інформації між ними, способи взаємовпливу, функціональну координацію тощо. Використовуючи С. п. під час вивчення ефективності функціонування елементів політичної системи, слід враховувати, що вони одночасно є суб'єктами управління і складають цілісну систему різноманітних, але органічно взаємопов'язаних суспільних відносин. Прийняття управлінського рішення на підставі С. п. передбачає чітко визначену мету, виявлення альтернативних шляхів її досягнення, урахування можливих наслідків реалізації мети, побудову

моделі, яка охоплює причинні та функціональні зв'язки реальних ситуацій, що виникають у процесі реалізації рішення. Під час вивчення соціальних об'єктів користуються С. п. і як теорією, і як методом пізнання.

Чорний В. С.

Складові філософії – онтологія, гносеологія, діалектика, антропологія, соціальна філософія, праксеологія, аксіологія. Філософія – певна система знань, яка вивчає різні сторони об'єктивного світу, його пізнання. Об'єктом пізнання С. ф. є навколишній світ. Загальним для С. ф. є те, що вони вивчають певні закономірності, які відбуваються навколо. Кожний з цих розділів має свій предмет пізнання. Так, наприклад, аксіологія – це філософське вчення про цінності, антропологія – філософське вчення про людину.

Ключніков В. П.

Сковорода Григорій Савич (1722–1794) – видатний український філософ, просвітник, письменник і педагог. Родом з Полтавщини, з родини малоземельного козака, навчався у Києво-Могилянській академії. Бував у Петербурзі і за кордоном, де знайомився з університетською освітою, зокрема в Угорщині, Австрії, Польщі, Німеччині, Італії. Викладав у Харківському колегіумі, а надалі обрав собі спосіб життя мандрівного філософа, не обтяженого зобов'язаннями й клопотами повсякденного життя.

Філософію вважав найважливішою поміж наук, трактував її як науку про Людину та її призначення, про самопізнання як універсальний засіб пізнання Світу. Вважав, що Всесвіт – створений, і першоначалом є Бог. Сповідував теорію двох натур природи: видима – матеріальна ("твар"), невидима – духовна ("Бог"). На думку філософа існує три світи – макрокосм (світ великий, де існує все народжене, і який складається з численних світів) і два мікрокосми, один з яких – малий "мирик" або сама людина, а другий – символічний світ (Світ Біблії).

Проблематика самопізнання і людського щастя є центральною у філософських поглядах С. Пізнаючи себе через любов, віру й надію, людина може досягти щастя, якщо займатиметься спорідненою своїй душі працею. Мислитель обґрунтував ідею досягнення гармонії у суспільстві й підтримання людиною світової гармонії через принцип "спорідненої праці". Ці морально-етичні погляди філософа знайшли відображення у його поезіях староукраїнською, церковнослов'янською

та латинською мовами у збірках віршів, байок, філософських трактатах, у листуванні. У філософській системі С. відчувається, до певної міри, вплив традиційної давньосхідної ментальності, де гармонізація людського буття полягає у злитті з гармонією Всесвіту і розглядається як одна з найбільш бажаних цілей індивідного людського життя. Творчість С. мала значний вплив на українську та російську філософію ХІХ–ХХ ст.

Сакада Л. Д.

Совість – усвідомлення і почуття моральної відповідальності за свою поведінку, свої вчинки перед самим собою, людьми, суспільством; моральні принципи, погляди, переконання; сумління.

С. позначає стан страждання, незручності і дискомфорту при відході від відповідальності перед собою, іншою людиною чи суспільством. Пробудження С. означає глибинне невдоволення собою. При цьому її відмінність від досади в тому, що таке невдоволення викликане не втраченою можливістю, а порушенням моральної заборони чи зрадою собі. Стан С. на відміну від страху не припускає чекання зовнішнього покарання, це внутрішнє покарання.

Виділяють три екзистенційні різновиди С. – "совість-тривога", "совість-обвинувачення" і "совість-заспокоєння". У першому випадку стан С. утримує людину від зради собі і руйнівним вчинкам, у другому – карає за них, викликаючи каяття. Совість-заспокоєння, що називається в буденній мові "чиста совість" дуже відносний стан, що виникає після каяття, її відносність особливо гостро переживається в християнській культурі.

Самооцінний характер С. виявляється у почутті морального задоволення своїми вчинками або почутті сорому за них. Порівнюючи С. у всіх її екзистенціальних іпостасях і сором, можна припустити, що сором – реакція на порушення більш поверхневих заборон – архаїчних чи суто естетичних.

Е. Фромм розділяє С. на *авторитарну* і *гуманістичну*. Авторитарна С. – це "голос зовнішнього авторитету", авторитету батьків, держави, будь-якої значимої особистості. Вона може бути ототожнена з фрейдівським поняттям "Над-Я". Гуманістична С., згідно з Фроммом, це наш "власний голос, вільний від зовнішніх санкцій і заохочень".

Наявність феномена С. засвідчує певний рівень інтелектуальної досконалості особи, бо здатність перейматися думками та почуттями

інших людей – це те, що існує лише як духовне, а не матеріальне. Наявність С. безпосередньо виявляється через усвідомлення почуття свободи і відповідальності людини щодо вчиненого нею перед суспільством (самою собою як суспільною істотою), яке обумовлюється суспільними нормами і правилами, що стали власними переконаннями.

Варавкіна З. Д.

Сократ (~ 470–399 до н.е.) – давньогрецький філософ, вчення якого – це поворот від матеріалістичного натуралізму до ідеалізму. Жив і навчався в Афінах. Набув визнання завдяки публічним бесідам на етичні теми. Серед численних слухачів та учнів С. були Платон, Аристіпп, Евклід з Мегари та ін. У 399 р. до н.е. у віці 70 років Сократ був засуджений афінськими суддями до страти. Його було звинувачено у недотриманні офіційних законів Афін, розбещенні молоді, а також у відмові визнати афінських богів.

Про вчення С., який не створив жодного писемного твору, можливо судити лише на основі свідчень Платона та Аристотеля, які відтворили його висловлювання, міркування, усні промови у своїх творах і виставах.

С. стверджував, що пізнати ми можемо лише самих себе, і тому унеможлиблював пізнання устрою світу, фізичної природи речей тощо. Це розуміння предмета пізнання він окреслював формулою: "пізнай самого себе". Саме від С., який послідовно використовував цей принцип у дослідженнях явищ, подій, вчинків, розпочинається ціла традиція у філософії, де центром теоретичного світосприйняття незмінно залишається людина. Пізніше суть цієї традиції знаходить своє відбиття у вислові Й. Г. Фіхте: "Наша філософія – це історія нашого серця і життя, і якими ми сприймаємо самих себе, відповідно так ми розуміємо людину взагалі та її призначення".

Дійшовши висновку, що "я знаю тільки те, що нічого не знаю", С. своїми бесідами підводив співрозмовника до усвідомлення, що так званий "здоровий глузд", який базується на звичних уявленнях та висловлюваннях, не веде до розуміння істини. Істина, на думку С., відкривається людям лише тоді, коли вони сходяться у загальному визначенні чогось, коли об'єктивність виступає як "духовна всезагальність". Використовуючи метод постановки питань, спонукав до критичного ставлення щодо догматичних тверджень. Цей метод

отримав назву "Сократівської іронії". Він "підводив" співрозмовника до істини через добирання та аналіз різних суджень, міркувань. "Приймати пологи істини" було для нього головним завданням інтелектуального спілкування.

Гідними уваги вважав лише проблеми людського життя, тому вищим завданням знання ставив не теоретичне, а практичне мистецтво життя. Знання, за С., є думка, поняття про загальне. Поняття розкриваються через визначення, а узагальнюються через індукцію. Звідси завданням мислення вважав пошук істини і спрямування людей до блага.

Розум С. розглядав як універсальний принцип самосвідомості, джерелом енергії останньої. Його формула "пізнай самого себе", окрім власного пізнавального значення, розкриває й моральний бік, визнає за суб'єктом право на свободу поведінки, яке спирається на власні розуміння і переконання. "Я не відкривав законів Буття, як інші філософи. Я лише досліджував поведінку людей. Я намагався розібратися, як треба поводитися у тих чи інших випадках", – говорить сценічний С. Призначення філософії у сократівському розумінні полягає у тому, щоб навчити людей жити. Жити "по-людськи" – це мистецтво, найскладніше вміння одночасно діяти доцільно і морально. Своєї черги моральне життя зобов'язує пізнати природу добра і зла, мати поняття про справедливість, доблесть тощо. С. надає зразки визначення цих етичних понять. Виступаючи засновником раціоналістичної етики, С. проголошує головний принцип: "Якщо я знаю, у чому полягає добро, то не буду коїти лиха". Він переконаний, що ніхто не буває злим з доброї волі, "погані" вчинки породжуються лише необізнаністю. Стверджуючи необхідність моралі як соціального регулятивного чинника поведінки людей, С. передбачає можливість (на прикладі власної долі та реальності) конфлікту між суспільством та особистістю. Логіка його моральної філософії дозволяє зробити висновки, що людина має звернутися до власного внутрішнього світу і там шукати підґрунтя для вибору лінії поведінки. Сократівська мораль проявляє свою реальну силу саме тоді, коли вона стає вчинком, дією, творінням індивідуальної волі людини. Поведінка С. – це логічний і послідовний вираз його образу життя та переконань, філософа і особистості.

С. вплинув на розвиток класичної грецької філософії, а його учні стали засновниками кількох відомих, так званих сократичних шкіл (кініки, мегарики). Він виступав головним персонажем у багатьох

творах свого найвидатнішого учня Платона, що стали головним джерелом ретрансляції філософських поглядів С.

Черушева Г. Б.

Софістика – 1) (від грец. – мудрець) – вчення представників школи софістів у Афінах (друга половина 5 ст. до н.е.) – філософів-просвітників, які тяжіли до релятивізму, перших професійних вчителів загальної освіти. "Софістами" тоді називали платних вчителів ораторського мистецтва. З оригінальних творів софістів практично нічого не збереглося. Вивчення непрямих свідчень ускладнюється тим, що софісти не прагнули створити цілісну систему знань. У своїй дидактичній діяльності вони не надавали більшого значення систематичному оволодінню учнями знаннями. Їх метою було навчити учнів використовувати набуті знання в дискусіях і полеміці. Тому значний акцент робився на риториці. Спочатку софісти навчали правильним прийомам доказу та спростування, відкрили ряд правил логічного мислення, але згодом відійшли від логічних принципів його організації і всю увагу зосередили на розробці логічних пасток, заснованих на зовнішній схожості явищ, на тому, що подія виривається із загального зв'язку явищ, на багатозначності слів, на підміні понять і т. д. У античній С. відсутні цілісні течії. Враховуючи історичну послідовність, можна говорити про "старших" і "молодших" софістів. Старші софісти (Протагор, Горгій, Гіпій, Продік, Антіфонт) досліджували проблеми політики, етики, держави, права, мовознавства. Усі принципи вони піддавали сумніву, усі істини оголошували відносними. Релятивізм, перенесений в теорію пізнання, призвів софістів до заперечення об'єктивної істини. Відома теза Протагора: "Людина є мірою всіх речей", – трансформувалася в ідею про те, що кожна людина має свою особливу істину. Згідно уявленням Протагора, матерія тече та змінюється, тому дещо приходить на місце того, що відходить, а сприйняття трансформуються відповідно до віку та стану тіл. Сутність всіх явищ прихована в матерії, а матерія може бути всім, чим вона являється кожному. Горгій у творі "Про неіснуюче або природу" пішов далі, оголосивши, що "загалом нічого не існує", зокрема і сама природа. Він доводив, що буття не існує; якщо навіть припустити буття існуючим, то воно все одно не може бути пізнаваним; якщо визнати буття існуючим і пізнаваним, то неможливо повідомити про те, що пізнали, іншим людям. У гносеологічній концепції "старших" софістів

абсолютизуються суб'єктивний характер і відносність знання. У "молодших" софістів (Фразімах, Критій, Алкідам, Лікофрон, Полемон, Гіподам) С. вироджується у "жонгливання" словами, у фальшиві прийоми "доведення" істини та хибності одночасно; 2) (грец. – хитрість) – навмисне застосування в суперечці та у доказах хибних аргументів, які ґрунтовані на свідомому порушенні логічних правил (софізмів); словесних пасток, які вводять в оману. Розрізняють такі види софізмів: а) софізм "учетверіння терміну" – силлогічний умовивід, у якому порушене правило простого категоричного силлогізму: в кожному силлогізмі має бути лише три терміни. Навмисно помилкове розмірковування будується на використанні нетотожних, але зовнішньо схожих понять; б) софізм недозволеного процесу – силлогістичний умовивід, у якому порушене правило простого категоричного силлогізму: термін, не розподілений (не взятий у повному обсязі) у одному з засновків, не може бути розподілений (взятий у повному обсязі) у висновку; в) софізм середнього терміну – силлогістичний умовивід, у якому порушене правило простого категоричного силлогізму: середній термін повинен бути розподілений (взятий у повному обсязі) принаймні в одній з посилок.

Борозенець Т. А.

Соціалізація (лат. – громадський) – процес операціонального оволодіння набором програм діяльності та поведінки, характерних для певної культурної традиції, а також процес інтеріоризації знань, цінностей і норм, які її репрезентують.

Баранівський В. Ф.

Соціалізація особистості – взаємодія людини та спільноти, механізмами якої є адаптація, індивідуалізація та інтеграція – особистісне зростання, що відбувається в процесі вирішення протиріч, які виникають у цій взаємодії. Розвиток особистості як процес "соціалізації індивіда" здійснюється за конкретних соціальних умов: сім'ї, найближчого оточення, певних соціально-політичних, економічних умов регіону, країни, етносоціокультурних, національних традицій того народу, представником якого вона є. Соціальна ситуація розвитку містить систему відносин, різноманітні типи та форми діяльності, розглядається як основна умова особистісного розвитку. Вхідження дитини як соціальної істоти в життя суспільства передбачає проходження трьох фаз: *адаптації* до норм,

форм взаємодії, діяльності, що діють у цій спільноті; *індивідуалізації* як задоволення потреби індивіда у максимальній персоналізації та *інтеграції* особистості в цій спільноті. Соціалізація індивіда співвідноситься з формуванням її самосвідомості, "образу – я", зміною мотиваційно-потребової сфери, розвитком особистісної рефлексії, механізму самооцінки.

Надольний І. Ф.

Соціалізм (від лат. – суспільний) – соціально-політичні вчення і теорії, які розкривають ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності в її різноманітних формах, відсутності експлуатації людини людиною, рівності соціальних структур і класів, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей у залежності від затраченої праці, дотримання прав і свобод всіма категоріями трудящих. Споконвічно трудові верстви населення різних історичних епох і суспільно-економічних формацій прагнули побудови суспільства, в основі якого мають бути покладені принципи рівності, братерства, справедливості, свободи, щастя трудової людини. Ще з часів утопічного С. здійснювалися різноманітні пошуки побудови суспільного устрою, адекватного мріям і сподіванням трудящих мас. Реалізація цих планів, ідей, мрій почала здійснюватися з часів індустріальної епохи, виникнення на історичній арені робітничого класу, загострення форм класової боротьби між панівними і пригнобленими класами. С. – багатоаспектне поняття, що в теорії і практиці одержало різноманітні судження, концепції, гіпотези. Найголовнішими серед них вважаються два підходи: марксистський і соціал-демократичний. Марксисты розглядають С. як першу фазу, ступінь справжнього, "дійсного комунізму", де панує принцип організації життєдіяльності людей "від кожного – за здібностями, кожному – за працею". На цьому етапі здійснюється революційний перехід від капіталістичного суспільства до соціалістичних форм реалізації марксистсько-ленінської теорії та її принципів щодо вибудови нового суспільного устрою, де здійснюється ліквідація приватної власності й існування експлуататорських класів, суспільна форма власності на засоби виробництва утверджується як домігантна, зростає провідна роль робітничого класу в межах соціально-політичної єдності суспільства, утверджується єдина ідеологія – марксизм-ленінізм, керівною і спрямовуючою силою виступає Комуністична партія як свідомий

авангард всіх класів і прошарків нового суспільства, здійснюються докорінні зміни в сфері духовно-культурного життя та всебічного і гармонійного розвитку особистості. Поступово проголошені принципи С. (суспільна власність, відсутність експлуатації, загальність праці, соціальні гарантії тощо) почали втрачати соціальну значимість, вони лише декларувалися, а в дійсності панував волюнтаризм і свавілля, порушувалися демократичні засади, права і свободи громадян, панувало авторитарне управління, що зрештою призвело до компрометації соціалістичних ідеалів, і С. з наукової теорії перетворився на утопію і скомпрометував віковічні ідеали про побудову справедливого демократичного суспільства.

Соціал-демократична точка зору на С., за якою усувається революційна заміна, ліквідація старих суспільних порядків, а новий державний устрій здійснюється шляхом реформ, існуванням приватної власності, ростом "середнього класу" тощо також потребує більш зрілих форм реалізації для задоволення потреб різних груп населення. У сукупності це призвело не лише до краху різноманітних теорій перетворення суспільства на основі соціалістичних ідей, а й до кризи уявлень про С. у світовому масштабі.

Одночасно С. здійснив цілий ряд рішучих кроків до утвердження гуманних ідей і цінностей, серед яких чільне місце посідають соціальні права трудящих на безоплатну освіту, медичне обслуговування, забезпеченість людей роботою і її оплатою, створення сприятливих умов для навчання і виховання підростаючих поколінь, подолання всіх проявів насилля і соціального відчуження, соціальної солідарності, здійснення гарантій для розвитку демократії тощо, що мають велике значення для поступової вибудови сучасного громадянського суспільства, де вищою цінністю має бути вільна творча людина праці.

Надольний І. Ф.

Соціальна адаптація – вид взаємодії окремої особи або соціальної спільноти із соціальним середовищем, під час якої узгоджуються вимоги та прагнення її учасників. Механізмом С. а. є зближення ціннісних орієнтацій індивіда та групи, засвоєння норм, традицій, звичаїв та культури, освоєння ролевої поведінки у новому середовищі. Поняття *соціальна адаптація* виникло в методології необіхевіоризму та культурної антропології. У соціології вперше застосовано представниками органічної школи (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.) і трактується як пасивний процес пристосування

особи до вимог суспільства. Сучасний американський соціолог Р. Мертон розглядає С. а. суб'єкта до соціального середовища на підставі "інституціональних імперативів" спільноти, безкорисності та консенсусу.

Баранівський В. Ф.

Соціальна взаємодія – вид безпосередніх або опосередкованих (зовнішніх або внутрішніх) стосунків, зв'язків, які існують у суспільстві. С. в. проявляється на міжособистісному (мікросоціальному) та суспільному (макросоціальному) рівнях і виступає як форма соціальної комунікації чи спілкування двох або більше осіб чи соціальних груп, під час якого відбувається взаємний вплив, реалізується соціальна дія кожного з партнерів, досягається пристосування дій тощо.

Даць І. В.

Соціальна група – будь-яка відносно стабільна сукупність людей, яка перебуває у взаємодії, поєднана загальними інтересами та метою. У кожній С. г. втілюються деякі специфічні взаємозв'язки індивідів між собою та суспільством у межах певного історичного контексту. До зовнішніх характерних ознак С. г. належать: 1) статика існування С. г. проявляється у безперервній рухливості групових процесів у прихованій або відкритій формі; 2) С. г. характеризується певним набором соціальних норм, інституціалізацією цінностей, що репродукуються груповим контекстом; 3) С. г. має свою рольову структуру з достатньо вираженими функціональними навантаженнями. Існує значна кількість критеріїв, які характеризують специфічний спосіб дії кожної С. г. Їх поділяють за кількістю індивідів, які входять до їхнього складу (великі, середні, малі), за індивідуальними ознаками їхніх членів, за характером внутрішньої структури, за статусом у суспільстві, за рівнем згуртованості, за ступенем взаємодії членів, за її культурологічними ознаками. Одним з фундаторів теорії С. г. став німецький філософ Г. Зіммель, який розкрив цілу низку важливих аспектів взаємодії мікро- і макроструктур. Значний внесок до вивчення С. г. зробив американський соціолог Ч.Х. Кулі, який звернув увагу на значну роль, що відіграє у суспільстві сім'я та дитяча ігрова група. Подальшого розвитку дослідження проблем С. г. набуло у працях Е. Мейо, який підкреслив значення виробничих груп, та Д. Морено, який запровадив до обігу методикку вимірювання характеру та рівня міжособистісної взаємодії, відому у соціологічній практиці як соціомет-

рія. Загальні проблеми взаємодії С. г. і суспільства в межах функціональної теорії вивчалися американським соціологом Т. Парсонсом.

Чорний В. С.

Соціальна дезорганізація – поняття соціальної філософії, яке фіксує факт або процес порушення "нормального" функціонування суспільної системи, падіння ефективності дії головних соціальних інститутів. За допомогою поняття С. д. розглядають різні прояви криз (дисфункцій) у суспільстві або періоди якісних трансформацій соціальних структур. Відповідно до розуміння причин, сутності та можливих наслідків С. д. пропонуються різні тлумачення зазначеного феномена: регресивні або прогресивні. Згідно з регресивним типом пояснення, С. д. є свідченням хвороби суспільства (соціальна патологія), відхиленням від нормального характеру розвитку, яке призводить до економічної анархії.

Баранівський В. Ф.

Соціальна динаміка (від. грец. – сильний) – розвиток, зміна будь-якого соціального явища (соціальної системи, соціальної структури, соціальних відносин тощо) під впливом сил, які на нього діють, внаслідок чого відбувається відхилення від попереднього стану. Поняття запроваджене французьким соціологом О. Контом (1798–1867 рр.) для аналізу змін або послідовних станів соціальних явищ на відміну від соціальної статичності, яка вивчає сталі структури, що забезпечують соціальний порядок та цілісність суспільства. У сучасній соціології С. д. розглядається як універсальна властивість соціальних явищ, яка обумовлює їхню зміну у прогресивному або регресивному напрямі.

Чорний В. С.

Соціальна диференціація (від лат. – відмінність) – процес утворення нових елементів шляхом їхнього відокремлення, поділу та індивідуалізації від первинно-однорідних соціальних та культурних систем або груп та набуття ними особливих функцій, статусів і ролей. Внаслідок С. д. з'являються нові сфери та різновиди соціальної діяльності, типи соціальної організації, нові професії, заняття, соціальні статуси, ролі, цінності, норми тощо. До найважливіших процесів диференціації належать: розподіл праці, спеціалізація фахів, стратифікація статусів, інтересів, розшарування культур та форм. С. д. сприяють такі

соціокультурні чинники, як етнічна та конфесійна приналежність, соціальне походження, виконання певних функцій, виховання, багатство, соціальні статуси тощо.

Чорний В. С.

Соціальна ієрархія – система послідовно підпорядкованих елементів, розташованих від нижчого до вищого, яка характеризує наявність низки рівнів соціального цілого. У цьому значенні поняття *ієрархія* почало вживатися з середини ХІХ ст. У сучасних соціальних теоріях поняття *соціальна ієрархія* використовується для позначення: 1) будь-якої системи соціальних агентів або їхніх відносин, розташованих у певному порядку (соціальна ієрархія відображає їхні відмінності щодо влади, авторитету, матеріального становища, соціального статусу тощо); 2) організації або класифікації висхідних чи низхідних узагальнень – рівнів складності. Тобто, це система рівнів, відповідно до яких організуються соціальні та інші процеси. Поняття с. і. широко використовується в межах структурно-функціонального напрямку. У сучасній соціальній філософії поняття с. і. використовується також для позначення ієрархії потреб, ієрархії цінностей, ієрархії мотивів тощо.

Чорний В. С.

Соціальна інтеграція (від лат. – відтворення, відновлення) – поняття, яке вживається для позначення: 1) сукупності соціальних процесів, завдяки яким відбувається поєднання у ціле частин та елементів, які раніше були різнорідними; 2) здатність соціальної системи утримувати рівновагу та стабільність; 3) сторони процесу розвитку, які пов'язані зі здатністю соціальної системи або її частин до самозбереження під впливом руйнівних чинників та суперечностей. Інтеграція (як і дезінтеграція) має відносний характер, але певний її ступінь – це необхідна умова самого існування та функціонування соціальної спільноти. Відсутність процесів інтеграції неминуче призводить до розпаду соціальної системи. Процеси інтеграції мають місце у межах тих систем, що вже склалися, та під час виникнення нових систем. У першому випадку інтеграція супроводжується ускладненням та зміцненням зв'язків між елементами системи, підвищенням рівня її цілісності та організованості. Під час таких процесів у системі збільшується обсяг та інтенсивність взаємодій

між її елементами, надбудовуються нові рівні управління. У випадку виникнення нових систем процеси інтеграції супроводжуються протидією внутрішніх та зовнішніх впливів, які загрожують цілісності системи, а також перетворенням її вихідних компонентів з метою їхньої узгодженості та упорядкування. С. і. пов'язана з такими соціальними процесами, як соціалізація, асиміляція, адаптація тощо. Розрізняють такі рівні С. і.: інтеграція суспільства, інтеграція групи, інтеграція особистості.

Чорний В. С.

Соціальна катастрофа – стрибкоподібні зміни суспільства, які виникають у вигляді раптової відповіді соціальної системи на поступову зміну зовнішніх умов. Сучасна теорія С. к. бурхливо розвивається з 70-х років ХХ ст. у формі універсального математичного методу дослідження будь-яких стрибкоподібних переходів; їхніх причин та шляхів встановлення нової рівноваги. Катастрофа виникає як наслідок синхронізації різних криз, акумуляції значної кількості помилок, які довгий час не виправлялися. Глибинна причина С. к. потенційно пов'язана з трансформаціями духовних засад суспільства, їхнім розмиванням та зміною світогляду. С. к. – наслідок тривалого придушення творчих сил соціуму, які не знайшли виходу, затримки назрілих соціальних змін. Поєднавшись з катастрофічною свідомістю, С. к., зазвичай, закінчуються революціями, які, своєї черги, ведуть до антропологічної катастрофи у формі руйнування фундаментальних духовно-моральних засад життя людей. Один з найбільш оптимальних способів попередження С. к. полягає у "соціальній інженерії" (К. Поппер), тобто методі своєчасних поступових та часткових змін, реформ, які враховують людську природу та піддаються постійній перевірці і коректуванню з метою недопущення нагромадження помилок. Проте в умовах "аномальних" соціальних систем, якими зазвичай є суспільства нових незалежних держав, де тривалий час не враховувався принцип зворотного зв'язку, цей метод спрацьовує рідко, а С. к. закінчуються встановленням авторитарних режимів переважно під егідою військових.

Баранівський В. Ф.

Соціальна криза – виникає при втраті суспільством здатності до модернізації та оновлення. Кризовий стан не паралізує життєдіяльність суспільства, а лише обмежує здатність до поступальних перетворень. Він є свідченням початку суттєвих змін у соціальному організмі, змін,

які поступово трансформують суспільство у абсолютно нову якість, коли можуть виникати такі структури та відносини, які раніше були просто неможливі. С. к. супроводжують будь-яке суспільство, але найбільше вони притаманні суспільствам нових незалежних держав.

Баранівський В. Ф.

Соціальна культура (від лат. – оброблення, виховання, освіта) – специфічний вид суспільної культури, яка визначає сутність соціального життя людини, правила та норми її соціальної поведінки. С. к. – багаторівневе утворення, яке синтезує теоретико-світоглядні, соціально-психологічні та етичні знання і уявлення про явища соціального життя. Вона зберігає, транслює (передає від покоління до покоління) та генерує програми соціальної діяльності, поведінки і спілкування людей. С. к. пронизує усі без винятку сфери та стани соціального життя, її можна розглядати як інформаційний аспект буття суспільства, як соціально значиму інформацію, що виступає у якості сукупного соціального досвіду. Ця інформація може частково усвідомлюватись людьми, але нерідко вона функціонує як соціальне позасвідоме. Її передача від покоління до покоління можлива тільки завдяки закріпленню у знаковій формі, як зміст різних семіотичних систем. У якості соціального індивіда людина є творінням С. к. Вона стає особистістю тільки завдяки засвоєнню трансльованого у культурі соціального досвіду. Сам процес такого засвоєння здійснюється як соціалізація, навчання та виховання. У цьому процесі відбувається складне поєднання біологічних програм, що характеризують його індивідуальну спадковість, і надбіологічних програм спілкування, поведінки та діяльності, які становлять свого роду соціальну спадковість. Залучаючись до діяльності, завдяки засвоєнню цих програм людина здатна винаходити нові зразки, норми, ідеї, вірування тощо, які можуть відповідати соціальним потребам. У цьому випадку вони належать до С. к. і починають програмувати діяльність інших людей. Таким чином, індивідуальний досвід перетворюється на соціальний, і у С. к. з'являються нові стани та феномени, що закріплюють цей досвід.

Чорний В. С.

Соціальна мобільність – зміна соціального статусу, тобто переміщення індивіда (чи соціальної групи) між різними позиціями у системі соціальної стратифікації. Оскільки характеристики статусу

можуть бути репрезентовані у термінах влади, доходів, престижу, освіти тощо, усі ці підстави стратифікації можуть використовуватися як база для вимірювання соціальної мобільності. Розрізняють *індивідуальну* (коли переміщення однієї людини відбувається незалежно від інших людей) і *групову* (коли переміщення відбуваються колективно, у зв'язку з підвищенням або зниженням суспільної значимості цілої верстви, стану тощо) С. м. Чинниками групової С. м., за П. Сорокіним, можуть бути соціальні революції; іноземні інтервенції, навали; міждержавні війни; громадянські війни; військові перевороти; зміна політичних режимів; заміна старої конституції на нову; селянські повстання; міжусобна боротьба аристократичних кланів; створення та розпад імперій тощо. С. м. може бути організована зверху, коли переміщеннями керує держава. Від організованої С. м. відрізняється структурна або змушена, коли рух з однієї професійної категорії до іншої викликається змінами у самій професійній структурі (скороченням та створенням нових робочих місць, появою чи зникненням цілих галузей економіки тощо). Причини цих змін можуть полягати в економічному зростанні, політичних та економічних трансформаціях, науково-технічних революціях, різниці у рівні народжуваності в середині конкретних соціальних груп тощо. У нових незалежних державах, у зв'язку з процесами модернізації та трансформації, С. м. набуває характеру соціальної тахікардії, тобто прискорення.

Шпаченко В. Ф.

Соціальна організація – поняття соціальної філософії та соціології. Стосовно соціальних об'єктів вживається у трьох значеннях: 1) як елемент соціальної структури – штучне об'єднання інституціонального характеру, яке займає певне місце у суспільстві і призначене для виконання чітко окреслених функцій (у цьому значенні С. о. виступає як соціальний інститут з визначеним статусом і розглядається як автономний об'єкт – система відносин, яка поєднує індивідів для досягнення певної мети); 2) вид діяльності – процес, пов'язаний з цілеспрямованим впливом на об'єкт через констатацію відповідних функцій елементів системи, упорядкування зв'язків, дефініцію мети та завдань тощо; 3) ступінь внутрішньої упорядкованості, погодженості частин цілого – певна структура, тип зв'язків як спосіб поєднання елементів у систему тощо.

Істотними ознаками С. о. є: 1) наявність мети; 2) конкретне втілення відносин суспільної влади; 3) сукупність функціональних станів (статусів) та соціальних ролей; 4) правила, які регулюють стосунки між ролями; 5) формалізація значної частини цілей, завдань та відносин. Найважливішими функціями С. о. у суспільстві є: а) інтеграція та соціалізація індивідів у систему суспільних відносин; б) упорядкування та соціальний контроль дій її членів у життєво важливих для них сферах. Соціальні організації за ступенем бюрократизації стосунків її членів можуть розглядатися як *формальні* та *неформальні*. Будь-яка формальна організація має спеціальний апарат, головною функцією якого є координація дій її членів задля свого збереження. Члени такої організації сприймаються функціонально, тобто не як особистості, а як носії певних ролей. Чим складніша організація, тим складніші функції виконує бюрократичний апарат. Поряд з бюрократичними принципами організаційної структури у С. о. існують і неформальні стосунки, які в умовах жорсткої системи адміністративних правил підвищують ефективність організації і виконують низку позитивних функцій: 1) служать засобом згладжування можливого ієрархічного конфлікту; 2) сприяють згуртованості членів організації; 3) зберігають почуття індивідуальної цілісності тощо. Поділ С. о. можна розглядати відповідно до головних сфер життєдіяльності суспільства: військова, технічна, економічна, соціальна, політична, духовна.

Баранівський В. Ф.

Соціальна пасивність – відсутність бажання брати активну участь у діяльності, спрямованій на удосконалення і трансформацію соціально-економічного та політичного устрою, установка на пасивне підкорення волі більшості (соціальний конформізм), відмова від участі в гострих формах соціального протесту – мітингах, демонстраціях, страйках тощо. С. п. особливо характерна для маргінальних прошарків суспільства, які випали з соціальної структури, не охоплені традиційними формами соціальних, громадських та політичних об'єднань, впливом засобів масової комунікації.

Баранівський В. Ф.

Соціальна роль – нормативно схвалений, відносно стійкий зразок поведінки (включаючи дії, думки та почуття), відтворюваний індивідом

у залежності від соціального статусу або позиції у суспільстві. Поняття *соціальна роль* було запроваджене до наукового обігу незалежно один від одного американськими соціологами Р. Лінтоном та Дж. Г. Мідом у 30-х роках ХХ ст.

Баранівський В. Ф.

Соціальна самоорганізація – спонтанне самоініціювання, соціальних спільностей, об'єднань, асоціацій, що виникають у точці біфуркації розвитку суспільства та свідчить на користь розвитку громадянської самовідповідальності. Водночас, приналежність до соціальних узгодженостей обмежує ступінь свободи її членів, але при цьому таке обмеження сприймається як природне і добровільно прийняте, що і забезпечує самозбереження та саморозвиток до наступної точки біфуркації.

Бітаєв В. А.

Соціальна система – поняття методології системного підходу, поширеного у ХХ ст. При застосуванні поняття *соціальна система* стає можливим аналіз певної сукупності об'єктів як системи. Вихідними компонентами (елементами) С. с. є люди, які, вступаючи у взаємовідносини у сфері виробництва, а також на усіх рівнях спілкування утворюють сукупність, яка набуває якості системи. Системна природа властива різноманітним соціальним утворенням: армії, економіці, освіті, релігії, соціальним верствам, державі, культурі тощо. С. с. складається з безлічі підсистем. Значний внесок у розробку системних уявлень про суспільство здійснено у структурно-функціональному аналізі. У сучасній філософії впливовим представником теорії системної організації суспільств є німецький філософ Н. Луман. На підставі новітніх розробок стає можливим досліджувати С. с. не стільки як сукупність спільних дій індивідів, скільки як певний самостійний надлюдський утвір, що діє за власними законами функціонування та розвитку щодо якого люди, на думку Н. Лумана, є зовнішнім середовищем.

Баранівський В. Ф.

Соціальна статистика – галузь (розділ) статистики, яка вивчає кількісно-якісні характеристики масових соціальних явищ та процесів. В історично первісних формах виникла під тиском практичних потреб людей задовго до н.е. у різних цивілізаціях Давнього світу. Як

галузь науки сформувалася у ХІХ ст. і одержала найбільше поширення у ХХ ст. С. с. орієнтована на виявлення та вивчення передумов, закономірностей і наслідків суспільної життєдіяльності. Основним предметом дослідження С. с. є соціальна, політична та духовна сфери суспільного життя. Вивчає систему показників, які характеризують соціальні умови життя людей, спосіб і рівень їхнього життя, соціальну структуру та устрій суспільства, різні аспекти соціальної взаємодії, чисельність та склад населення, трудові ресурси, рівень освіти і культури, охорони здоров'я, соціального забезпечення та споживання, умови праці і відпочинку, проблеми сім'ї, моралі, громадської думки, права та багато іншого. Матеріали обліку та досліджень використовуються у соціальній філософії, соціології, політології, інших науках та дисциплінах, у практичній організації суспільної життєдіяльності.

Баранівський В. Ф.

Соціальна стратифікація – застосування відповідного ставлення до визначення структуризованої соціальної нерівності умов, за яких соціальні групи мають нерівний доступ до таких соціальних благ, як гроші, влада, освіта, кар'єра, інформація, самореалізація. С. с. характеризує стан розвитку суспільства, поділу його на певні групи, які виникають й існують внаслідок неоднакового відношення між ними, що відповідним чином впливає на його стабільність. С. с. виникає у зв'язку з суспільним розподілом результатів праці, інакше кажучи – соціальних благ. Дослідники виокремлюють три базових сфери С. с.: економічну, політичну, соціально-професійну. Приналежність до певної страти (класу) у цих сферах має об'єктивну основу (наявність об'єктивних показників, характерних для даної соціальної верстви) і суб'єктивну (ідентифікація себе із відповідним прошарком). С. с. базується на класовій основі, де індивід належить до певного класу чи прошарку і, на статусній основі – на суб'єктивних оцінках престижу індивідів, соціальних прошарків, професій тощо.

Надольний І. Ф.

Соціальна структура суспільства – багатовимірний ієрархічно організований соціальний простір, у якому соціальні групи і прошарки відрізняються між собою ступенем володіння владою, власністю і соціальним статусом. Якщо йдеться про соціальні прошарки, то один

прошарок має не лише більш високе становище в суспільстві, але й це становище обґрунтовується більшою економічною і політичною владою, що власне й обумовлює його панівне становище щодо інших прошарків. Аналіз суспільства за відношенням людей до засобів виробництва, що був головним у вченні К. Маркса, потребує врахування й інших цінностей при динамічно-мобільній поведінці як окремих осіб, так і груп, прошарків людей. У західній філософсько-соціологічній думці переважають підходи до характеристики суспільної структури суспільства шляхом його соціальної стратифікації, згідно з якими останню отожднюють з соціальною нерівністю і визначають у ній дві головні риси. Перша – пов'язана з диференціацією населення в ієрархічно оформлені групи, тобто вищі і нижчі верстви (класи). Друга – пов'язана з нерівним розподілом мережі соціокультурних благ і цінностей. Американський соціолог П. Сорокін визначає чотири групи чинників, що виступають критеріями соціальної нерівності: права і привілеї; обов'язки і відповідальність; соціальне багатство і злидні; влада і вплив. Саме вони і є критеріями виділення відповідних типів (видів) соціальної стратифікації.

В умовах трансформаційного розвитку сучасного українського суспільства розшарування населення відбувається, на думку багатьох дослідників, не за традиційною схемою: "багаті – середняки – бідні", а за тим, що нині функціонує три основних страти (класи) – нижчий, середній та вищий, межі між якими мають досить рухомий характер і відіграють відповідну роль у досягненні добробуту людини і суспільства.

Надольний І. Ф.

Соціальна технологія – технологія організації суспільних процесів та управління ними з метою їхньої оптимізації, раціоналізації та підвищення ефективності. Об'єктом С. т. виступають суспільні відносини різноманітної природи – економічні, політичні, соціальні тощо, а також соціальні інститути, які їх регулюють. С. т. є опосередковуючою ланкою між суспільною теорією та практикою, безпосередньо пов'язаною з соціально-технологічною діяльністю – соціальною інженерією. Як і виробнича технологія, С. т. містить в собі три відносно самостійні ланки: 1) об'єктивно існуючі соціально-технологічні процеси у суспільстві (технічний розподіл праці, усталені форми зв'язків між різними елементами соціуму, способи функціонування державних установ та громадських організацій тощо); 2) соціально-технологічні

знання, тобто знання, як практично реалізувати певну теорію у соціальному житті або оптимізувати певний суспільний процес; 3) соціально-інженерна діяльність щодо застосування знань для організації соціальної діяльності та суспільних відносин, оптимізації роботи чинних установ та інститутів або проектування та створення нових.

Чорний В. С.

Соціальна філософія – наука про суспільство як цілісну систему факторів, що спричиняють його висхідний розвиток. С. ф. отримує статус світоглядно-методологічної основи соціально-гуманітарного пізнання та соціальної практики, що обумовлюється такими рисами: загально-філософський, системний і цілісний підхід до предмета безпосереднього аналізу (суспільства, класу, групи, особи); високий рівень теоретичного узагальнення. Вона постійно розвивається, збагачується новими принципами, підходами, критеріями, спираючись на інші науки і соціальну практику, теоретично освітлює шлях перспективного розвитку суспільства. С. ф. розглядає всі проблеми суспільного поступу через самодостатній розвиток людини, її блага, цінностей, утвердження ідеалів, всебічного розвитку як самоціль, як вершини матеріального і духовного творіння суспільства. Якщо теоретичний аналіз людини як самоцінності підмінюється суспільством, класом чи державою, то С. ф. перетворюється на ілюзорну ідеологію, спотворює (або збіднює) істинне наукове знання і живу соціальну практику на догоду певним політичним течіям і партіям, і за таких умов вона втрачає свій об'єкт і предмет як наука про цілісний розвиток суспільства у відповідному історичному просторі і часі через призму утвердження гуманістичних пріоритетів соціального поступу.

Надольний І. Ф.

Соціальне насильство – застосування або погроза застосування сили (у прямій чи прихованій формі) з метою примушення людей до певної поведінки; панування однієї волі над іншою, нерідко пов'язане з загрозою для людського життя. Його специфіка полягає у наявності надіндивідуальної мети, особливих соціальних інструментів та засобів реалізації. С. н. завжди організоване, спирається на силу та авторитет панівних форм регулювання соціальної поведінки індивідів – звичаї, традиції (звичаєве право), пізніше – на соціальні інститути

моралі, права, держави загалом. У давніх суспільствах існувала чітко фіксована межа між соціально схвалюваним застосуванням сили на користь спільноти та довільною поведінкою індивідів, яка виходила за цю межу. З виникненням цивілізації оформилися специфічні соціальні знаряддя (інструменти) суспільно схвалюваного насильства – держава, армія, правоохоронні органи, за якими відтепер було закріплене законне право застосовувати силу. Підвалини С. н., зміст, мета, засоби організації та реалізації, межі примусовості, способи його легітимації, соціальні ролі, статуси, якості "провідників" суспільних інтересів засобами насильства (примусу) – все це залежить від типу влади та її легітимності, соціальної структури, культурно-продуктивного потенціалу суспільства та способу регулювання соціальної взаємодії. Тому для точного виявлення змісту поняття *соціальне насильство* необхідно проводити аналіз конкретної історичної ситуації з урахуванням того, що у будь-якій культурі є, принаймні, дві ціннісні орієнтації: перша, більш давня, витікає з прагнення придушити опозицію, нав'язати їй свою волю через систему влади; друга, винахід більш пізнього суспільства (модерного європейського суспільства), спирається на принцип рівноправності сторін, стратегію діалогу, компромісу, балансу сил, відмову від репресивних форм влади. У взаємодії цих орієнтацій, які актуалізуються у двох тенденціях, й проявляється еволюція форм насильства в історії: рух від відкритих форм насильства до більш прихованих та прагнення до обмеження насильства на тлі ствердження невід'ємних прав людини. Врешті-решт головна проблема полягає у тому, яку з названих орієнтацій з повним правом можна вважати чинником еволюції та локомотивом прогресу.

Чорний В. С.

Соціальне передбачення – розкриття майбутнього якісного стану всіх структурних сфер суспільства. Формування нових передових якостей стану суспільного поступу – складний і суперечливий процес. За умови, коли суб'єкт дії суспільних відносин, виробництва чи розподілу, що властивий системі, далекий від досконалості, необхідно робити певні зміни. Отже, виникає постійна потреба в передбаченні, прогнозах. Відповідно виникає проблема предмета передбачення. Для цього потрібно вирішити найбільш важливі політичні і управлінські завдання, зокрема: своєчасно помітити виникнення нових явищ і проце-

сів; всебічно зрозуміти їх справжню сутність; об'єктивно здійснити їх оцінювання для майбутнього перспективного розвитку; визначити стан прогресивності чи консервативності явищ і процесів, що виникають; системно підтримати прогресивні процеси, допомагати їх зростанню, розширенню, стимулюючи їх розвиток, створюючи об'єктивні і суб'єктивні передумови їх динамічної зміни; передбачати і оцінювати їх корисність для поліпшення добробуту народу та загальних висхідних тенденцій і змін, перетворень у суспільстві. С. п. охоплює еволюційні і революційні зміни чинних порядків з перспективою їх розвитку в майбутньому. При цьому детальне вивчення і аналіз цих тенденцій матиме істотне значення для подальшої долі народу, класу, верстви, нації, людини – яким чином і який характер матимуть ці явища, на яких засадах (гуманістичних чи варварських, егоїстичних чи суспільних) вони будуть реалізовуватися у майбутньому.

Надольний І. Ф.

Соціальне прогнозування – комплекс проблем в дослідженні перспектив розвитку різноманітних соціальних процесів. До завдань С. п. відносять визначення перспектив науково-технічного прогресу, розвитку економіки, соціальних відношень, демографічних процесів, охорони здоров'я, освіти, держави і права, внутрішньої і зовнішньої політики держави, міжнародних відносин, військової взаємодії держав тощо.

С. п. постає окремою наукою, яка об'єднує інші суспільні науки в аспекті передбачення майбутнього, оскільки неможливо скласти надійний соціальний прогноз в одній науковій сфері, без залучення даних прогнозування у суміжних галузях суспільних наук.

Кожна галузь суспільної діяльності, суспільних відносин і відповідні їм суспільні науки займаються прогнозуванням у рамках свого категоріального апарату, на основі пізнаних ними законів відповідної сфери суспільного розвитку. Разом з тим різні напрями прогнозування не повинні існувати ізольовано один від одного. Безсумнівною є необхідність побудови прогнозів розвитку окремих сфер життя і діяльності суспільства, але не слід обмежуватися розробкою таких прогнозів, оскільки розвиток суспільства являє собою рух системи, динамічно пов'язаних між собою підсистем, включаючи технічну, економічну, політичну, культурну, релігійну підсистеми тощо. Ще

однією умовою здійснення повного та адекватного С. п. постає врахування глобальних процесів.

С. п. не зводиться до намагань вгадати деталі майбутнього (хоча в деяких випадках це суттєво). Прогнозист виходить із діалектичної детермінації явищ майбутнього, з того, що необхідність впливає через випадковості, а до явищ майбутнього потрібен імовірнісний підхід з урахуванням широкого спектру можливих варіантів. За такого підходу С. п. може бути ефективно використане для вибору найбільш імовірного або найбільш бажаного, оптимального варіанту при обґрунтуванні мети, плану, програми, проекту чи рішення взагалі. Соціальні прогнози повинні передувати планам, містити оцінку перебігу, наслідків виконання (або невиконання) планів тощо.

С. п. поряд з проектуванням і моделюванням інститується в якості загальнопрофесійної дисципліни для спеціалістів різного профілю. Методологія цієї наукової дисципліни визначає структуру і зміст навчального процесу: вивчення теорії, аналіз практики, розробка моделей, проектів та прогнозів, експериментальна апробація, втілення.

Титаренко О. Р.

Соціальне середовище – суспільні, матеріальні та духовні умови, які оточують людину, забезпечують її існування, формування і діяльність. С. с. є чинником, який визначає спрямованість життєвих потреб, інтересів, цінностей, реальну поведінку особи, процеси її самовизначення та самореалізації. Розрізняють С. с. у широкому розумінні – *макросередовище*, яке охоплює всю суспільно-економічну систему, соціум, до якого належить індивід, та *соціальне середовище* у вузькому розумінні – *мікросередовище*, яке охоплює безпосереднє соціальне оточення людини – сім'ю, професійну групу тощо. Соціальне мікросередовище – це своєрідне, неповторне поєднання усіх обставин життєдіяльності людини, царина безпосередніх стосунків, спілкування, контактів, які формують конкретну, неповторну спрямованість життєдіяльності. Термін "соціальне середовище" вживається також для визначення певних об'єднань та груп, які належать до професійної категорії (наприклад, наукове співтовариство), усередині якого існують усталені контакти, інтереси, стиль життя, уподобання тощо.

Чорний В. С.

Соціальне управління – органічно властиве соціальній системі явище, яке забезпечує збереження її цілісності, якісної специфіки,

відтворення та розвиток; систематичний зовнішній або внутрішній вплив на соціальну систему для зміни або стабілізації соціальних відносин між індивідами та соціальними групами. Соціальне управління упорядковує суперечливу взаємодію між індивідуальними, груповими та загальними інтересами для їхньої спільної реалізації. Воно виконує функцію регуляції соціальних відносин, які визначають становище та роль індивідів у суспільстві, спрямованість їхніх інтересів. Зміст С. у. полягає у постійному аналізі соціальних відносин у різноманітних соціальних системах. У випадку їхнього відходу від оптимального стану (чи порушення динаміки) розробляється та здійснюється комплекс заходів впливу на індивідів як носіїв соціальних відносин. У якості предмета С. у. виступає соціальна організація, підґрунтя якої складають формальні та неформальні відносини.

Баранівський В. Ф.

Соціальний інститут (лат. – установлення) – відносно усталена форма організації соціального життя, яка забезпечує стабільність зв'язків та відносин у рамках суспільства. Здійснюючи свої функції, С. і. заохочують дії своїх членів, які узгоджуються з відповідними стандартами поведінки, і придушують будь-які відхилення у поведінці від заданих стандартів, тобто контролюють та упорядковують поведінку індивідів. Поняття *соціальний інститут* знайшло широке розповсюдження у структурному функціоналізмі.

Шпаченко В. Ф.

Соціальний конфлікт (від лат. – зіткнення) – зіткнення протилежних соціальних груп, особистостей, інститутів, інтересів, поглядів, прагнень; розбрат, чвари, суперечка, яка загрожує важкими соціальними наслідками. С. к. є завершальною ланкою механізму вирішення суперечностей у системі суспільних відносин. Історія розвитку цивілізацій свідчить про постійні виникнення та розв'язання різноманітних С. к. у різних галузях суспільного життя. Отже, С. к. – це не відхилення від норми, а стан співіснування людей у соціумі, форма відновлення (та заміни) пріоритетів системи інтересів, потреб, суспільних відносин тощо.

Чорний В. С.

Соціальний стереотип (від грец. – твердий + відбиток) – відносно стійкий та спрощений образ соціальних об'єктів (груп, людей, подій, явищ тощо), який складається під дією дефіциту інформації як наслідок узагальнення особистого досвіду індивіда і нерідко упереджених уявлень, які панують у суспільстві. Термін "соціальний стереотип" запровадив американський журналіст У. Ліпман. Наявність С. с., незважаючи на те, що він не завжди відповідає вимогам точності та диференційованості сприйняття суб'єктом соціальної дійсності, відіграє істотну роль в оцінці індивідом навколишнього світу, оскільки дозволяє різко скоротити час реагування на реальність, яка динамічно змінюється, прискорити процес пізнання. Разом з тим, виникаючи за умов обмеженої інформації про об'єкт, який сприймається, С. с. може виявитися помилковим і виконувати консервативну роль, формуючи помилкове знання людей та серйозно деформуючи процес міжособистісної взаємодії.

Баранівський В. Ф.

Соціальні верстви – різновид поділу суспільства, який здійснюється на підставі однієї чи кількох природних суспільних відмінностей (етнічних, демографічних, економічних, соціальних, політичних, правових, психологічних, релігійних тощо). У період конституювання теорії суспільних верств (страт) соціальне розшарування пояснювалося відмінностями: біологічних ознак, психологічних особливостей, світогляду, ідей, мотивів, стимулів, мети, духовної культури, освіти та способу життя (Г. Спенсер, Л. Уолд та інші). Етапними є розробки М. Вебера, який виділяв статуси та статусні групи, відмінні за престижем, та політичні партії, пов'язані з розподілом влади. У поширеній функціоналістській концепції (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Е. Шилз, Дж. Девіс, Дж. Мур та інші) існування ієрархії С. в. пояснюється розподілом праці, соціальною та функціональною диференціацією, системою цінностей тощо. Більшість сучасних філософів погоджується, що формування та існування системи С. в. – багатовимірний процес, зумовлений дією сукупності чинників: зайнятості, прибутку, професії, кваліфікації, освіти, місця проживання тощо. Дослідження С. в. або груп вимагає точності відповідних технік та методик, забезпечення надійності теоретико-методологічного підґрунтя.

Баранівський В. Ф.

Соціальні відносини – стійкі зв'язки між людьми, прошарками, верствами, групами, класами, націями. Вони мають охоплювати відносини переважно між досить великими спільнотами людей. С. в. структурно входять до загальної побудови суспільних відносин, що відображають становище соціальних суб'єктів у суспільстві, їх роль у суспільному житті. С. в. – це відносини між суб'єктами, творцями суспільних відносин. Вони містять в собі матеріальні і духовні (правові, політичні, релігійні, наукові тощо) відносини, що відображають певні цілі, завдання суб'єктів, їх творення. С. в. передбачають задоволення потреб та інтересів індивідів, різних верств населення щодо одержання освіти, фаху, забезпечення матеріального і культурного добробуту, зміцнення сім'ї, пенсійного забезпечення, тобто вони мають виражати цілі і мету відповідного суспільства.

Надольний І. Ф.

Соціальні гарантії – матеріальні та юридичні засоби, які забезпечують реалізацію конституційних соціально-економічних прав членів суспільства. До таких прав належать: право на працю, відпочинок, житло, безкоштовну освіту та медичну допомогу, матеріальне забезпечення по старості та у разі втрати працездатності тощо. С. г. забезпечуються соціальною політикою держави. Специфічним видом С. г. є законодавчо визначені соціальні пільги, тобто особливі соціальні права та переваги, що надаються певним категоріям населення, наприклад – пільги військовикам.

Баранівський В. Ф.

Соціальні програми – виклад основних положень діяльності соціальних інститутів, політичних партій або громадських організацій на певну перспективу. С. п. – органічна частина державних планів, які забезпечують орієнтацію на вирішення актуальних економічних, соціальних та політичних проблем. Їхня розробка ведеться на підставі назрілої та перспективної мети соціального розвитку суспільства та передбачає його поступальний розвиток.

Баранівський В. Ф.

Соціальні процеси – поняття соціальної філософії та соціології, яким характеризуються особливості життєдіяльності людей на відмі-

ну від процесів природи. Поняття про С. п. є підставою для розуміння суспільства, а також відмінності між суспільством та природою. С. п. поділяються на: 1) *енергетично-речовинні* – виробництва та структури соціальних утворень; 2) *комунікативно-інформаційні* – свідомість та форми її існування, людське спілкування; 3) *духовні* – цінності, менталітет, уподобання, норми та вірування.

Баранівський В. Ф.

Соцієтальне управління – комплексний багаторівневий вплив на суспільство (соціум) з метою оптимізації економічних, політичних та соціальних відносин між людьми.

Баранівський В. Ф.

Соціум – стійка система, спільність людей, для якої характерна єдність умов життєдіяльності та їх форм спілкування в усіх сферах суспільного життя – матеріально-виробничій, соціально-політичній та духовно-культурній. Вищою формою С. виступає суспільство як цілісна система. Суспільство – це не довільне механічне з'єднання окремих індивідів, а складний цілісний соціальний організм із властивими йому взаємними зв'язками і відносинами. Кожному етапу суспільства як цілісного організму притаманні форми спільності людей, які своєю працею створюють матеріальні і духовні цінності, певний спосіб життя, де головною умовою виступає їх цілепокладальна духовно-практична діяльність як вершина культурного осягнення світу. С. має різні соціальні структури, спільноти людей, які здатні до саморегуляції і самовідтворення. Поняття *соціум* використовується у філософії для характеристики соціально-культурної цілісності, взаємин індивідів, що утворюють певний С. як виокремлену соціальну спільність, у межах якої відбувається соціалізація індивідів, постійний розвиток їх форм життєдіяльності з реалізації поставлених цілей, завдань та ідеалів.

Надольний І. Ф.

Спілкування – сукупність зв'язків і взаємодій індивідів, груп, спільнот, під час яких відбувається обмін інформацією, досвідом, вміннями, навичками і результатами діяльності. У характеристиці С. виділяють *функції, стилі, форми та засоби* спілкування. *Функції* (від лат. – виконання, здійснення) *спілкування* – зовнішній вияв властивостей

спілкування, ролі і завдання, які воно виконує у процесі життєдіяльності індивіда в соціумі. Б. Ломов виділяє три групи таких функцій – інформаційно-комунікативну, регуляційно-комунікативну та афективно-комунікативну. *Стилі спілкування* – система принципів, норм, методів, прийомів діяльності і поведінки людини. Через стиль С. реалізується індивідуальність людини у взаємодії з іншими. Найяскравіше стиль С. виявляється у діловій та професійній сферах, у взаєминах ділових партнерів, керівника і підлеглого. У цьому контексті виокремлюють три стилі лідерства і керівництва: *авторитарний* (директивні способи управління, зовнішній контроль за стратегією діяльності групи, придушення ініціативи, одноосібне прийняття рішення); *демократичний* (колегіальність, заохочення ініціативи); *ліберальний* (повна свобода дій у реалізації цілей та контролі своєї власної роботи, це певний різновид демократичного стилю). Відповідно до них виділяють і стилі С.: *авторитарний* (ділові, короткі розпорядження, чітка мова, заборони без поблажливості, уникнення емоцій); *демократичний* (інструкції у формі пропозицій, товариський тон розмови, розпорядження і заборони з дискусіями, заохочення та покарання з порадами); *ліберальний* (відсутність співробітництва, заохочень і покарань, конвенційний тон розмови). *Форма спілкування* є способом його організації, внутрішньою структурою, пов'язаною з безпосереднім змістом С. З урахуванням організаційного аспекту взаємодії у спілкуванні виокремлюють такі форми: бесіда (ділова, особистісна, ритуальна), розмова по телефону, переговори, збори, прес-конференції тощо. Серед засобів С. виділяють вербальний і невербальний спосіб передачі будь-якої інформації. *Вербальне* (від лат. – слово) *спілкування* – усне, словесне спілкування, учасники якого обмінюються висловлюваннями щодо предмета спілкування. Мова виступає універсальним засобом комунікації, оскільки при передачі інформації за допомогою мови менш за все губиться зміст повідомлення. *Невербальне спілкування* – обмін інформацією між людьми за допомогою немовних комунікативних елементів (жестів, міміки, виразу очей, постави тощо), які разом із засобами мови забезпечують створення, передавання і сприйняття повідомлень. *Жести* – свідомі чи несвідомі рухи людини, які сигналізують про її внутрішній емоційний стан. *Міміка* (від грец. – наслідувальний) – різноманітні вирази обличчя, рухи його частин.

Щіпановська О. Р.

Спіноза Бенедикт (Барух) (1632–1677) – нідерландський філософ. Народився в Амстердамі у європейській сім'ї. Першу освіту здобув у духовному училищі, але висловлював невдоволення релігійними вченнями і був від них відлучений. Основні праці: "Основи філософії Декарта" (1663 р.), "Богословсько-політичний трактат" (1670 р.), "Етика" (1677 р.), "Трактат про вдосконалення розуму" (1677 р.), "Короткий трактат про Бога, людину та її щастя" (1677 р.) та ін. Авторитетами у філософії для С. були Р. Декарт та Т. Гоббс, але він хоч і прийняв їхні концепції пояснення світу – раціоналістичний метод Р. Декарта, функціональне призначення релігії та суспільного договору Т. Гоббса, проте створив власну концепцію. С. проголошує єдність бога і природи, що знайшло відображення в єдиній вічній і безкінечній субстанції, яка має протяжність та мислення. Субстанція залишається незмінною, існує поза часом, хоча окремі речі плинні та мінливі. Зміни в природі є необхідними. Свобода ж є "усвідомленою необхідністю". Природа пізнається розумом, вищим виміром якого є інтуїція. Істинне пізнання – це розумно – інтуїтивне, але без допомоги чуттів. Відзначені концептуальні підходи до пізнання були покладені в основу етичних поглядів С. Етичні концепції ґрунтуються на розумінні природи (субстанції), а також її "модулів", котрими є всі речі матеріального світу та всі душі. Душа і тіло людини є виявом однієї сутності, а різниця між ними виявляється тоді, коли їх сутність ми розглядаємо з боку протяжності або мислення. Людина у своїй поведінковій діяльності чинить не завжди за релігійними (божественними) наказами, а виходячи з позицій "добра", керуючись внутрішніми прагненнями до самозбереження та власної вигоди. На шляху до досягнення цього постають різноманітні афекти. Якщо людина потрапляє під їх вплив, то втрачає волю й перетворюється на раба. Моральність індивіда, за вченням С., – це результат перемоги розуму над афектами, це діяльнісна сутність свободи людини. Свободу він виводить із пізнання необхідності, узгодженості розуму із необхідністю. Ідеалом свободи для С. є вивільнений від життєвих негараздів, суперечностей, конфліктів поміркований муж, головним змістом життя якого є "інтелектуальна любов до Бога", тобто істинне пізнання всього суцього. У суспільно-політичних поглядах С. віддавав перевагу способу життя – як писав Л. Фейєрбах в "Історії філософії" – "впорядкованому в державі, перед природним порядком, в якому люди знаходяться у ворожих відносинах, колишній індивід має стільки прав, скільки має

влади та сили для здійснення та вияву...". С. надавав і обстоював перевагу демократії над монархією, сувереном у державі завжди залишається народ, проте володарювати у ньому практично повинні освічені особи. "Простому народові, – писав С. – чужими є істина та властивість розмірковувати". Демократія має впорядкувати норми життя, релігійні звичаї, проповідувати толерантність, усувати революційні зміни, а стійкий рівень соціальної злагоди забезпечувати шляхом продуманих реформаційних дій і перетворень, при цьому він спирався на мудрість і досвід народу.

Надольний І. Ф.

Споглядання – цілісно-інтуїтивне занурення мислення в буття, що не припускає перетворення світу (чи його частини) на об'єкт і ціль.

У Платона С. – це надчуттєве осягнення людиною світу безсмертних ідей. У філософії Й. Г. Фіхте С. – це спрямованість людського Я на себе і зовнішній світ як Не-Я, а також переживання їхньої єдності. У Ф. Шеллінга С. – це рух від явища до сутності. У феноменології Е. Гуссерля виділяються два види С.: "емпіричне" (споглядання окремих явищ) і "ейдетичне" (споглядання сутностей). У філософії марксизму критикується ототожнення С. з філософським пізнанням, яке усвідомлюється як єдність С., абстрактного мислення і практики. Не заперечуючи значення двох останніх компонентів у філософському пізнанні, разом із тим потрібно визнати, що здатність до С. – фундаментальна умова буття особистості як формування її світоглядних основ.

Варавкіна З. Д.

Спосіб виробництва – спосіб створення і відтворення суспільної людини (індивіда), суспільства і соціуму в цілому. Структурно С. в. складається з системи взаємодіючих елементів матеріального (технологічного та економічного) і духовного (виробництво знань, цінностей, ідей тощо), які перебувають у діалектичній єдності. Суспільство не може існувати без виробництва матеріальних благ, засобів існування людей, що здійснюється певним способом, а тому матеріальне виробництво є системостворчий, інтегруючий компонент соціуму.

Люди в процесі виробництва змінюють навколишню природу і одночасно самі змінюються, формуються як соціальні істоти, набуваючи дедалі нових соціальних рис і якостей, виробляючи відповідний ук-

лад життя, традиції, умови існування, оскільки спосіб виробництва є певний вид життєдіяльності індивідів, їх певний спосіб життя. Кожний індивід засвоює специфічно мову, культуру, звичаї, традиції і відповідно здійснює працю як доцільно спрямовану і планомірну діяльність, здійснювану з метою створення споживчих вартостей. Якщо індивід працює навіть один, все одно він працює як суспільна істота, бо він усіма рисами свого буття вплетений у канву суспільних взаємин, відносин, є їх виразником і не вільний від тієї системи суспільного виробництва. У процесі матеріального і духовного виробництва формується суспільство, іншими словами, сама людина – "ансамбль суспільних відносин". Історія суспільства по суті є історією зміни способів виробництва, що проявляється на прикладі зміни технологічних способів виробництва (єдність матеріально-технічної та технологічної основи), які в історії суспільства змінили один одного чотирма технологічними способами виробництва: привласнювальний (засоби праці – ручні), аграрно-ремісничий (засоби праці – залізний плуг, худоба, вітряні та водяні млини, гончарний круг), індустріальний (механізовані і автоматизовані засоби праці), інформаційно-комп'ютерний (інформатизовані засоби праці), кожен з яких характеризується певною системою організації праці, засобів праці і відповідно впливає на динаміку суспільного поступу. З переходом розвинених країн до постіндустріальної цивілізації, коли у розвитку продуктивних сил особливу роль відіграє НТР, відбуваються кардинальні зміни пріоритетів у структурі суспільного виробництва. Основним і визначальним багатством стає не власність на засоби виробництва, а власність на духовні, інтелектуальні здобутки людства, знання, інформацію, наукоємні технології. Провідними стають насамперед інвестиції в освіту, науку, культуру, спосіб життя, що забезпечують більш швидкі темпи інтелектуального розвитку суспільства.

Пилипенко І. І.

Спростування – вид обґрунтування у логіці та методології науки, під час якого встановлюється хибність, або неправильність тверджень, доведень, гіпотез і теорій. Об'єктами С. можуть бути як формальні об'єкти та системи (формули будь-якої формалізованої мови, формальні доведення та висновки), так і змістовні системи (висловлення, гіпотези, теоретичні побудови). Найбільш важливим видом С. у логіці є С. дове-

дення, тобто встановлення його помилковості. Подібне С. здійснюється: 1) за допомогою спростування тези доведення, що означає С. доведення, оскільки хибність не може логічно впливати з істинних засновків; 2) за допомогою С. аргументів (за правилами логіки з хибного може виводитися як істинний, так і хибний висновок), або у встановленні їхньої недоведеності (якщо аргументи не доведені, та недоведеною залишається й теза); 3) за допомогою виявлення помилки у доведенні (наприклад, помилка у демонстрації – відсутність необхідного зв'язку між тезою та аргументами). Ефективне використання процедури С. у методології науки особливо зростає в період інтенсивного розвитку науки, коли відбувається формування нових ідей, переглядається концептуальний апарат попереднього теоретичного знання, здійснюється пошук нових ідеалів його обґрунтування.

Баранівський В. Ф.

Статистика (від лат. – становище) – наука, яка вивчає закономірності кількісного розвитку природних чи соціальних процесів і об'єктивне відображення їх в науково-статистичних поняттях, висновках, у теоріях і законах. Але кількісний аналіз інформації передбачає і її якісний бік. Проблеми, які вивчає С., наприклад, такі: статистичне спостереження, статистичний аналіз різних сфер людської діяльності та інші – самі по собі мають методологічне значення. Філософською основою С., як і будь-якої науки, є методологія, яка розкриває закономірності, методи і форми пізнання. Сутність методології складають закони і категорії діалектики, а також загальні методи пізнання. С. пізнає кількісний бік, не відкидаючи якісний. Якщо брати соціальні процеси – це і сутність економічного розвитку видів господарства, зайнятість населення у виробничій діяльності, зростання народонаселення та кількісні і якісні зміни життя населення. Так, у математичній С. використовується принцип кореляції, що пов'язано з філософським принципом детермінізму – про всезагальний зв'язок і причину, що обумовлюють всі явища об'єктивного світу. У С. вказується, що всі явища у суспільстві перебувають у взаємозв'язку і взаємообумовленості. Детермінізм передбачає наявність різних форм взаємозв'язків: просторовий, часовий, функціональні залежності, відношення симетрії тощо. Основу детермінізму складає принцип всезагальних, об'єктивних причин. Причина – основа детермінізму. З принципом детермінізму

пов'язаний розділ С. – дисперсійний аналіз. Він передбачає, що при оцінці якогось чинника необхідно враховувати його вплив на об'єкт пізнання. Таким чином, існує жорсткий принцип детермінізму, за якого основні і неосновні причини, об'єктивні і суб'єктивні є взаємопов'язаними. Наприклад, розвиток соціального явища може бути породжений об'єктивним або суб'єктивними причинами. Важливою методологічною вимогою до праці спеціаліста-статистика є урахування діалектичного зв'язку об'єктивних і суб'єктивних причин (наприклад, неврожаї обумовлюються і об'єктивними, і суб'єктивними причинами).

Пилипенко І. І.

Статус (від лат. – становище, стан) – становище суб'єкта у системі міжособистісних стосунків, яке визначає його права, обов'язки та привілеї. У різних групах один і той самий індивід може мати різні С. Істотні розбіжності у С., які посідає індивід у групах, нерідко стають причинами фрустрацій, конфліктів тощо. С. експериментально виявляється шляхом застосування різноманітних соціально-психологічних методів. Важливими характеристиками С. є престиж та авторитет як своєрідна міра визнання оточуючими заслуг індивіда.

Баранівський В. Ф.

Стенгерс Ізабель (нар. 1949) – бельгійський філософ, професор. Закінчила хімічний факультет Університету Лібре де Брюссель. Дочка історика Жана Стенгерса.

С. працює професором у Вільному Брюссельському Університеті; у 1993 році від Французької академії отримала головний приз за дослідження у філософії науки. Співпрацювала з філософами Альфредом Норт Уайтхедом, Мішелем Серром, Гілбертом Сімондоном, Леоном Чертоком, Іллею Пригожиним, Бруно Латура.

С. у недавньому минулому – співробітник групи І. Пригожина у Брюссельському університеті, нині живе і працює в Парижі.

Автор багатьох наукових досліджень, серед них: "La Nouvelle Alliance" (1979 р.) разом з І. Пригожиним; Пригожин І., Стенгерс І. "Порядок из хаоса" (1984 р.); Стенгерс І., Черток Л., "Критика психоаналитической причины: гипноз как научная проблема от Лавуазье до Лакана" (1992 р.); Пригожин І., Стенгерс І. "Конец определенности: время, хаос и новые законы природы" (1997 р.); Stengers I. "Cosmopo-

litics I", Bononno R. (trans.) (2010 p.); Stengers I., Pignarre P. "Capitalist Sorcery: Breaking the Spell", Goffey A. (trans.) (2011 p.)

Кузнєцова І. В.

Стиль лідерства (стиль керівництва) (від грец. – досл., стрижень для письма та англ. – провідний, керівник) – типова для лідера (керівника) система прийомів впливу на підлеглих і взаємовідносин з ними, обумовлена його особистістю та якостями. К. Левіном запропоновані три С. л.: *авторитарний* (жорсткі способи керівництва, припинення будь-якої ініціативи та обговорення прийнятих рішень тощо), *демократичний* (колегіальність, заохочення ініціативи тощо) та *анархічний* (відмова від керівництва, самоусунення від керівництва тощо). Варіантами характеристики С. л. є такі: *директивний, колегіальний, ліберальний* та інші.

Баранівський В. Ф.

Структура суспільної свідомості – виокремлення певних частин, сфер, рівнів, форм суспільної свідомості, обумовлених її об'єктивними проявами в духовно-практичній діяльності людини. Різноманітність людської діяльності, розподіл праці, інтенсивний процес виникнення нових видів діяльності (професій), інтеграція діяльності індивіда, групи, класу в матеріальному і духовному виробництві дозволяє виділити багатосходинкову С. с. с. Основними ознаками розмежування форм суспільної свідомості є:

- предмет відображення, тобто який бік буття форми суспільної свідомості відображають (політика, мораль);
- спосіб відображення, тобто у якій формі відображається об'єкт (наука відображає об'єкт у формі понять, законів, принципів, теорій; мистецтво – у формі художніх образів);
- специфічні потреби породжують появу нових форм суспільної свідомості;
- роль у житті суспільства і виконання соціальних функцій (наприклад, релігія і мораль; політика і право).

З огляду на це існує чимало концептуальних підходів до С. с. с. її розрізняють за: носіями (індивідуальна, групова, колективна, класова, національна, загальнолюдська); сферами (рівнями) – буденно-практична і теоретична (інший аспект – соціальна психологія та ідеологія); формами (мораль, релігія, політика, право, наука, філософія тощо).

Відзначені структурні елементи суспільної свідомості перебувають у тісній взаємодії, взаємовпливові і виконують певні соціальні функції (пізнавальна, регулятивна, інформаційна, проєктивна, цілепокладальна, комунікативна), які відповідним чином впливають на соціально-економічні, політичні та духовні динамічні зміни в суспільному розвитку.

Надольний І. Ф.

Стьопін В'ячеслав Семенович (нар. 1934) – відомий російський філософ, доктор філософських наук (1975 р.), професор, академік Російської Академії наук. Працює в галузі теорії пізнання, філософії та методології науки, філософської антропології та філософії культури, історії науки.

Закінчив відділення філософії історичного факультету (1966 р.) та аспірантуру (1969 р.) Білоруського Державного університету (БДУ). З 1959 р. – на викладацькій роботі Білоруського Політехнічного інституту, з 1974 р. – БДУ (асистент, викладач, доцент, професор, завідувач кафедри). У 1987–1988 рр. – директор Інституту історії природознавства і техніки Академії Наук СРСР, з 1988 р. по теперішній час – директор Інституту філософії Академії Наук СРСР (нині – Російська академія наук), одночасно є зав. кафедри філософської антропології філософського факультету Московського державного університету (МДУ) ім. М. Ломоносова.

Член-кореспондент Академії Наук СРСР (1987 р.), академік Російської Академії наук (1994 р.). Іноземний член Національної Академії наук Білорусі (1998 р.), іноземний член Національної Академії України (1999 р.), заслужений професор МДУ (1999 р.), почесний доктор Новгородського університету (2000 р.), почесний доктор Університету м. Карлсруе, Німеччина (1998 р.), дійсний член Міжнародного Інституту (Академії) філософії, Париж (2000 р.).

Автор понад 270 наукових праць, в тому числі 17 монографій ("Становлення наукової теорії", 1976 р.; "Філософська антропологія та філософія науки", 1992 р.; "Епоха змін і сценарії майбутнього", 1996 р.; "Теоретичне знання", 2000 р. та ін.). Організатор і керівник великих спільних проєктів із зарубіжними університетами та науковими центрами (США, Німеччини, Франції, Китаю) з проблем філософії науки і техніки, глобалізації і базисних цінностей культури.

Кузнєцова І. В.

Суб'єкт і об'єкт – фундаментальні категорії філософії. Суб'єкт (лат. – те, що закладене у підґрунтя) – носій субстанціальних властивостей та характеристик, які визначають якісні особливості об'єкта. Відповідно об'єкт (лат. – предмет) – те, що знаходиться у залежності від суб'єкта і позбавлене самотійної сутності.

Баранівський В. Ф.

Сублімація – один з механізмів психологічного захисту, що здійснюється силами "Я" (З. Фройд) і дозволяє зняти напруження в ситуації внутрішнього конфлікту шляхом переключення енергії на інший процес, наприклад, використання у мові жартів тощо.

С. як спеціальна форма психологічного захисту сприяє відхиленню енергії сексуальних бажань, потягів від їх прямої мети – отримання задоволення та продовження роду і спрямовує її (енергію) до несексуальних (соціальних) цілей. Заборонена та стримана сексуальна енергія розряджається у формі діяльності та поведінки, які прийнятні для особистості і суспільства.

Важливим різновидом С. є творчість у всіх її проявах.

Черушева Г. Б.

Субординація (суб... + лат. – упорядкування) – система службового підпорядкування молодших старшим, яка заснована на правилах службової дисципліни. Особливого значення набуває у воєнній організації держави, де взаємовідносини між командирами (начальниками) та підлеглими суворо регламентовані статутами, порадиниками та інструкціями.

Баранівський В. Ф.

Субстанція (від лат. – сутність, дещо засадниче, підстава) – філософська категорія, яка позначає постійну, єдину, відносно сталу і самотійно існуючу реальність, що лежить в основі будь-яких речей і явищ. Як специфічно філософський (метафізичний і водночас логічний) термін "субстанція" увів Аристотель, який тлумачив її як засадничу, невід'ємну від речі сутність і разом з тим логічну категорію, якій у висловлюванні (реченні) відповідає підмет. В історії філософії зміст категорії С. розглядався по-різному: як субстрат, як сутнісна властивість, як самотійно існуюче, як підстава і центр (першопринцип) змінності (мілетці, Геракліт, Демокріт), як форма визначеності

предмета, як логічний суб'єкт, як самодіяльна монада (Г. Ляйбніц), як одна зі складних ідей (Дж. Локк), як цілісна гіпотетична асоціація (Д. Юм), як внутрішньозмінне діалектичне поняття (І. Кант), як ступінь розвитку абсолютної ідеї і свідомості суб'єкта (Г. Гегель). Залежно від того, скільки С. покладається в основу світу, розрізняють *моністичні* (одна), *дуалістичні* (дві) та *плюралістичні* (множина) онтологічні філософські вчення. Поняття С. відкидається в позитивізмі, неопозитивізмі, прагматизмі, функціоналізмі, постструктуралізмі. Класичне значення С. до сьогодні зберігається в реалізмі, неореалізмі та неотомізмі.

Борозенець Т. А.

Суспільне виробництво – єдність процесу праці і її суспільної форми. Процес праці розуміється як процес створення споживчих вартостей, як вічна природна умова людського життя. Люди, виробляючи і споживаючи життєві блага, тим самим відтворюють "суспільного індивіда", тобто саме життя. С. в. є найважливішою сферою існування людини та суспільства, постійно змінюваним процесом створення матеріальних і духовних благ, здатних задовольняти потреби людей. С. в. визначається через рівень конкретно-історичного розвитку, через багатоаспектні знання всіх членів суспільства, які об'єднані в його систему. Діяльність як спосіб буття людини властива лише суспільній людині. Із зростанням рівнів діяльності людини сильнішою стає потреба в її удосконаленні, в спадкоємному розвитку здобутих знань і вмінь, тобто в розширенні духовності індивідів, які безпосередньо залучені до процесу виробництва. В широкому аспекті (розумінні) С. в. охоплює усі сфери суспільної праці і суспільної трудової діяльності: матеріальне виробництво; духовне виробництво; виробництво потреб; виробництво форм спілкування; виробництво (відтворення) людини. Серед виокремлених складових С. в. в кінцевому підсумку визначальну роль відіграє матеріальне виробництво. Згідно з марксистським аналізом суспільства взагалі і С. в. зокрема, матеріальне виробництво абсолютизувалося у визначенні ролі інших сфер, недооцінювалося духовне виробництво, що призводило до хибної орієнтації самого практичного життєдіяльного досвіду, бо підвищення продуктивності праці неможливе без певного культурно-освітнього рівня, духовності, стійких соціально-моральних якостей людей, і, як засвідчує сучасний стан трансформації нашого суспільства, духовна криза спричиняє деструктивні процеси в матеріально-економічних структурах. С. в. від часу

виникнення в історії людської цивілізації має соціальний характер, формується творчими зусиллями людей за конкретно-історичних умов і спрямоване передусім на удосконалення знарядь праці та духовних цінностей суб'єктів (носіїв) його динамічно змінюваної системи, тобто способу виробництва, який містить в собі діалектичну єдність продуктивних сил і виробничих відносин.

Пилипенко І. І.

Суспільні відносини – багатогранні відносини, що складаються у процесі життєдіяльності людей як її суб'єктів. Вони пронизують усі сфери життєдіяльності людей і соціальних спільнот (матеріально-виробнича, соціально-політична та духовна) та мають відповідно більш детальну диференціацію їх сутностей. *Матеріально-виробничі* відносини містять в собі відносини виробництва, власності, форми обміну діяльністю та розподілу (споживання). *Соціально-політичні* – це власне політичні, класові, соціальні, національні, етнічні відносини. *Духовні* – це моральні, правові, релігійні, освітні, культурні, сімейно-побутові, наукові, естетичні. С. в. реалізуються певними суб'єктами (індивід, група, клас, нація), де останні складають основу соціальних відносин та структур. С. в. пронизані свідомістю, розумінням людиною сенсу власного буття, задоволенням розгалуженої системи інтересів, потреб та видів діяльності. Марксизм передусім зводив до визначальної ролі матеріально-виробничі відносини щодо інших їх видів, які недооцінювались, ігнорувалися в суспільній свідомості і практиці людей з удосконаленням умов їхнього існування та перспектив розвитку суспільного життя.

Надольний І. Ф.

Суспільно-економічна формація – конкретно-історичний тип суспільства у всіх його проявах, це багатогранна соціально-економічна та політична структура, яка підпорядковується специфічним законам функціонування з переходом у більш високоорганізовану структуру соціального організму. Структурно С.-е. ф. складається з таких найважливіших елементів:

- спосіб виробництва і його дві сторони (продуктивні сили і виробничі відносини), які охоплюють економічну структуру суспільства – базис і надбудову (ідеї, погляди, теорії; ідеологічні відносини та відповідні їм ідеологічні установи, організації, відомства);

- відповідна організація праці, адекватна інтересам певних класів, соціальних верств: сімейно-побутові, культурно-освітні, наукові, національно-етнічні відносини;
- ціннісно-орієнтаційні форми суспільної та індивідуальної свідомості.

Відзначені елементи дедалі зростають в суспільному поступі, мають свої специфічні ознаки, характеристики, що відповідає сучасному рівню соціальної практики і наукового пізнання.

Надольний І. Ф.

Суспільство – частина матеріального світу, яка виокремилася на окрему самість і є історично окресленою формою творчої життєдіяльності людей. Постійно перебуває у розвитку, продукує все нові соціальні структури й інститути. С. – це не будь-яке об'єднання людей, а особлива сукупність індивідів, об'єднаних для задоволення певних матеріальних та духовних потреб, є продуктом взаємодії людей, містить у собі продуктивні сили та виробничі відносини, суспільний устрій, соціальні інститути, спосіб організації взаємозв'язків, взаємовпливів у процесі суспільного виробництва, переслідуючи *цілепокладальні* мотиви. С. – це цілісна система, що перебуває у постійному русі і саморозвитку. Центральна проблема С. – дослідження багатогранного соціального світу буття людини, реальної дійсності, взаємозв'язків людини і суспільства. С. створює людину, як людина суспільство. С. – це сама людина в її суспільних відносинах (К. Маркс). С. є надскладною системою, яка формується в міру розвитку здатності людей відокремлювати себе від природи. С. взагалі як такого не існує, воно завжди має конкретно-історичний характер, зміст, свої специфічні закони і особливості розвитку, характеризується національними особливостями (територія, населення, культура тощо) – "американське", "французьке", "українське" С. і т.ін. Аналіз історії свідчить, що кожне С. унікальне, проте всім суспільствам притаманні загальні риси, тенденції розвитку і закономірності. Філософія виокремлює такі основні фактори, що обумовлюють розвиток людського С.: праця (специфічно людська доцільна діяльність); спілкування (колективний характер діяльності і життя); свідомість (пізнання, духовність, інтелект). У широкому розумінні С. охоплює все, що відрізняє цю систему від природно-космічних явищ, дозволяє аналізувати створену людиною реальність як особливу форму руху матерії. С. як система багатогранних зв'язків між

людьми характеризується певними внутрішніми суперечностями між природою і суспільством, між різними соціальними інститутами і структурами, між людиною і С., що є підставою виникнення різноманітних теоретичних моделей, концепцій суспільства. *Ідеалістична* модель заснована на визнанні вирішальної ролі ідей, свідомості, духовності у згуртуванні людей в єдине ціле – С. *Теологічна* модель С. – різновид ідеалістичної моделі, що найбільш повно висвітлена Томою Аквінським у книзі "Про могутність Бога", яка багато віків домінувала у духовному житті С. На основі релігійної ідеї існували теократичні держави, де єдність С. забезпечувалась однією вірою, що стала державною релігією. *Натуралістична* модель С., згідно з якою людське суспільство – природне продовження Космосу, абсолютизація природно-географічних умов у життєдіяльності людини, у виробництві матеріальних і культурних благ та цінностей людей (Т. Гоббс, Ж. Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є). *Матеріалістична* модель С. передбачає визначальну роль суспільного буття щодо суспільної свідомості, інших форм життєдіяльності людини і суспільства (К. Маркс). Сучасні концепції про С. (соціум) передбачають суспільне буття і суспільну свідомість тотожними чинниками суспільної життєдіяльності і є плюралістичними системами, які стверджують домінуючу роль індивіда і загальнолюдських цінностей у суспільному поступі, сходженні С. до нових висот за умов глобалізаційного розвитку.

У сучасній соціальній філософії С. пов'язане з інформаційною революцією, з новим баченням світу. Інформаційно-комп'ютерна революція реалізується як процес інформатизації усіх сфер життя С. і життєдіяльності людини. В основі кожної соціотехнічної революції є свої особливі технологічні системи. Для інформаційної революції – це інформаційні технології. Її кінцевим результатом має стати створення нової інформаційної цивілізації. При чому тут все радикально змінюється: матеріальне виробництво і світогляд, побут і освіта. "Спілкування і мистецтво змінюють не тільки свої зовнішні риси, але й внутрішні механізми – зміст діяльності...", – пише А. І. Ракітов у праці "Філософія комп'ютерної революції". Формується загальнопланетарна цивілізація на засадах, з одного боку, єдності і неподільності світового співтовариства, з іншого – множинності, відносної незалежності і розмаїтості народів, культур.

Надольний І. Ф.

Суспільство трансформаційне (перехідне, транзитне) – тип суспільства, що знаходиться у процесі переходу з одного стану в якісно інший, новий (наприклад, від тоталітарного до демократичного). Такі суспільства постають у разі виникнення в них економічних та соціально-політичних відносин нового типу. Трансформаційний період для суспільств трактується як односпрямований рух від антидемократичного режиму до демократичного, водночас такий підхід неправомірно застосовувати для усіх суспільств, які стали на шлях трансформації. Соціальна трансформація супроводжується проникненням та втіленням демократичних принципів у країнах з недемократичним цивілізаційним устроєм, зі сталими деспотичними та автократичними традиціями. Характерні риси С. т.: тотальність, полівекторність, затяжний характер процесу трансформації, зростання амбівалентності (роздвоєності) у масовій свідомості, послаблення легітимації, фрагментарність політичних цінностей та осмислення нових соціальних реалій. Особливостями соціально-політичних процесів у таких суспільствах є загострення політичних відносин, суперечливість політичних інтересів та ціннісних орієнтацій суб'єктів політики. Перехід до демократії є складною проблемою для багатьох країн, які обирають цей шлях. Соціальну трансформацію на зламі останніх століть можна розглядати як перехід від цивілізації "традиціоналістського" типу до "техногенного", відмінності між якими полягають у технології суспільного виробництва, у сутності соціальних відносин та механізмові саморегулювання, що забезпечують функціональну стабільність суспільства.

Скалацька Д. Ю.

Сутність і явище – філософські категорії, що відображають загальні форми об'єктивного світу, його пізнання і практичну діяльність людей. Сутність – це внутрішній зміст предмета, що виражається в єдності всіх форм його буття. Явище – це певне вираження предмета, зовнішні, безпосередньо дані форми його існування.

У античній філософії С. розумілася як "начало" розуміння речей і разом з тим як джерело їх реального розвитку, а Я. – як видимий, ілюзорний образ речей. У середньовічній філософії С. різко протиставляється Я.: носієм С. виступає Бог, а земне існування розглядається як неістинне, ілюзорне. У філософії Нового часу протиставлення С. і Я. набуває гносеологічного характеру і знаходить своє вираження в кон-

цепції первинних і вторинних якостей. І. Кант, визначаючи об'єктивність С., вважав, що С. принципово не може бути пізнаною людиною. Я., яке за концепцією Канта є не вираженням об'єктивної С., а лише викликане сутністю суб'єктивного уявлення. Г. Гегель, долаючи метафізичне протиставлення С. і Я., стверджував, що сутність є, а явище є наслідком сутності.

Сучасна філософія пояснює С. і Я. як універсальні об'єктивні характеристики предметного світу. В процесі пізнання вони виступають як етапи, ціннісні характеристики пізнання об'єкта.

Ключніков В. П.

Схоластика (грец. – вчена бесіда, школа) – інтелектуальний феномен середньовічної та постсередньовічної європейської культури у рамках теолого-філософської традиції, яка ставила за мету раціональне обґрунтування та систематичну концептуалізацію західнохристиянського віровчення.

Баранівський В. Ф.

Сцієнтизм (лат. – знання, наука) – характерна для сучасності філософсько-світоглядна позиція, яка розглядає науку як найвищий ступінь розвитку людського розуму.

Баранівський В. Ф.

Т

Табу (полінез. – заборона) – негативний припис (категорична заборона) на будь-які дії людей, порушення яких обов’язково викличе відповідні санкції.

Баранівський В. Ф.

Творчість – свідома, цілеспрямована, активна діяльність людини, спрямована на пізнання та перетворення дійсності, що створює нові, оригінальні, ніколи раніше не існуючі предмети, твори тощо з метою удосконалення матеріального та духовного життя суспільства. Т. притаманна лише людині. Все створене людьми в різних видах діяльності (науці, мистецтві, техніці, суспільних відносинах, формах суспільної свідомості, на виробництві та в побуті) – результат творчих зусиль.

Процес Т. за основними рисами спільний для будь-якої людської діяльності. Він охоплює інтелектуальну діяльність з осмислення життя, створення нових теоретичних узагальнень, висування ідей та духовно-практичну діяльність для впровадження їх у життя. Різні види діяльності мають власні специфічні особливості, що робить процес Т. багатограним і специфічним. У природничих науках процес Т. містить в собі вивчення початкових чинників, їх узагальнення, висування ідей про закономірні залежності між ними, експериментальну перевірку гіпотез, оформлення результатів та їх впровадження. В суспільних науках – всебічне вивчення життя, практики народних мас, основних закономірних тенденцій його розвитку, розробка обґрунтованих рекомендацій та їх реалізація в житті. В мистецтві процес Т. складається з обмірковування основного задуму твору, пошуку відповідного замислу ситуацій та адекватних образів, втілення ідей твору у високохудожній формі. На виробництві Т. безперервно пов’язана з вивченням наявних технологічних процесів, висування ідей стосовно їх раціоналізації, втілення ідей в технічні рішення та їх впровадження.

Для успішної участі в процесі Т. у людини мають бути розвинені специфічні здібності (багата уява, нестандартність мислення, критичний погляд на речі, вміння узагальнювати факти, осмислювати і висувати нові ідеї, рішення, активність життєвої позиції у процесі впровадження нового, вміння зберігати віру в перемогу та силу духу в період творчих невдач).

Барвінок І. В.

Теїзм (грец. – Бог) – специфічний тип релігійної свідомості, віровчення якого гуртується навколо аксіологічно максимальної персоніфікації Бога як трансцендентного світу розумного начала, Абсолюта, зрозумілого у якості особистості. До наукового обігу термін запроваджено у 1743 р. завдяки праці Р. Кедворта "Істинна інтелектуальна система універсуму". До послідовного Т. можуть бути віднесені такі віровчення, як християнство, іудаїзм та іслам, які генетично пов'язані між собою загальним семантичним сходженням до біблійного канону. У контексті теїстичних уявлень Бог не тільки створює світ, але й продовжує свою активність у ньому. У рамках Т., регулюючи усі аспекти світового процесу після творення, Бог цілеспрямовано піклується про відповідність суцього Божественному задуму. Фундаментальною характеристикою Т. є його принципова діалогічність. На відміну від пантеїстичної еманации Бога у світ та характерної для язичеських релігій теофанії, тобто явлення богів, для Т. характерне визнання абсолютної трансцендентності світу. Разом з тим, ні трансцендентність Бога, ні його атрибути як Абсолюта не позбавляють його особистісного статусу: гранична персоніфікація Бога задає у Т. напружено особистісний характер ставлення до нього і конститує можливість персонального контакту з ним як взаємного та обопільного діалогу.

Баранівський В. Ф.

Текст культури – універсальна номінація, яка і як цілісність, і як фрагмент цілісності стає тим об'єктом інтерпретації, який виглядає засадничим, фундаментальним для того, щоб зрозуміти цілісність культури. За даних умов наука (у обсязі англійського терміна *society*, на відміну від *science*), освіта, мораль, мистецтво, релігія, ідеологія, міфологія, право виступають тими видами теоретичної, духовної, практичної діяльності з постійного продукування та відтворення суспільної свідомості, що є предметом діяльності соціальних інститутів, спеціалізовано призначених зберігати, артикулювати, та розповсюджувати Т. к.

Кузнєцова І. В.

Телеологія (грец. – мета, завершення і вчення) – вчення, згідно з яким у світі одновічно існують наперед встановлені доцільність та мета, заради здійснення яких у ньому відбуваються усі процеси. Термін запроваджений німецьким філософом Х. Вольфом у 1740 р.

Баранівський В. Ф.

Теодицея (грец. – Бог + справедливість, право) – релігійно-філософське вчення, яке ставить за мету довести, що наявність у світі зла не суперечить уявленню про Бога як втілення абсолютного добра. Поняття *теодицея* було запроваджене німецьким філософом Г. Ляйбніцем у книзі "Теодицея" (1710 р.).

Баранівський В. Ф.

Теократія (від грец. – Бог + влада) – форма правління, при якій влада в державі знаходиться в руках глави церкви і духовництва.

Пархоменко В. В.

Теологія (грец. – Бог + вчення) – богослов'я – система обґрунтування та захисту релігійних вчень про Бога, сукупність вироблених тією чи іншою релігією доказів істинності догматики, релігійної моралі, боговстановленості віровчення і церкви.

Баранівський В. Ф.

Теоретична філософія – спосіб прояву філософської думки в поняттях і категоріях, що здійснюється через дискурсивне мислення (від лат. – міркування, довід, аргумент), Тому Т. ф. називають дискурсивною. Всесвітньо-відомими представниками Т. ф. є Аристотель, І. Кант, Г. Гегель. Т. ф. будує понятійні моделі реальності на основі категорій. Категорії Т. ф. – це поняття, абстрактно-раціональна замкнутість яких долається почуттєвим і екзистенційним – особистісним, що дозволяє їм виразити фундаментальні зв'язки і відносини у світі. Філософські категорії відрізняються від понять не тільки обсягом, а й екзистенціальною наповненістю. Тому вони виступають об'єднуючим чинником між поняттями різних наук, більш того, з'єднують науку і всю іншу культуру. Саме тому категорії Т. ф. наповнені гранично загальними, універсальними поняттями.

Філософські категорії виражають загальні зв'язки і відносини світу. Кожна категорія є виразом фундаментальних зв'язків і відносин, що існують за межами філософського знання; і водночас, це категорії філософії як науки – граничні способи її буття, що відкриваються особистості філософа через його існування. Зміст філософських категорій є результатом синтезу екзистенціально-особистісного і загальносвітового. Як і наука, Т. ф. створює теоретичну модель світу, де існують імовірнісні системи понять – гіпотези, а також доведені практично й

логічно – теорії. На відміну від науки, філософія є вченням про світ у цілому – вченням про категорії як основи. Це вчення про основи буття усього світу – *онтологія*. Але вчення про буття з необхідністю вимагає розуміння та міркування про буття. Тому Т. ф. є вченням про основи і можливість пізнання буття в мисленні – *гносеологія* чи *епістемологія*. Стосовно науки як спеціального пізнання, пізнання аспектів і частин світу, Т. ф. виступає її загальною категоріальною основою. Вона дозволяє прояснити науці її часткові проблеми, говорячи про проблеми загальні, що особливо важливо в критичних ситуаціях існування науки, коли виникають протиріччя між новими фактами і традиційними теоріями.

Послідовна Т. ф. стає методологією наукового пізнання – є системою методів, що дозволяють науці об'єктивно пізнавати, осягати світ, а також процесом усвідомлення логіки використання методів. Крім того, Т. ф. як методологія може бути значимою для інших наук.

Горенко Л. І.

Теоретичний рівень наукового пізнання – пізнання об'єкта шляхом раціональної обробки даних емпіричного пізнання, розкриття найглибших істотних сторін, зв'язків, закономірностей між взаємопов'язаними сторонами об'єкта. Т. р. н. п. спрямований на формування глибоких узагальнень, гіпотез, теорій, принципів, законів, які відповідають вимогам загальності і необхідності, що відбуваються в об'єктивній природній і соціальній реальності. Основними методами Т. р. н. п. є аксіоматичний, гіпотетико-дедуктивний, метод сходження від абстрактного до конкретного, єдність історичного та логічного, системно-структурний аналіз. Окрім цих специфічних методів, застосовуються всезагальні методи пізнання: аналіз і синтез, індукція і дедукція, метод абстрагування, узагальнення, ідеалізації. Емпіричний і Т. р. н. п. між собою діалектично взаємопов'язані, доповнюють один одного і розширюють дедалі обрії наукового пізнання.

Надольний І. Ф.

Теорія (грец. – спостереження, розгляд, дослідження, досл. – видовище, інсценізація) – вища форма організації наукового знання, яка дає цілісне уявлення про закономірності та істотні (структурні, функціональні, каузальні, генетичні) зв'язки певної царини дійсності, що описуються (предметного поля пояснень та інтерпретацій).

Баранівський В. Ф.

Теорія еліти (франц. – найкраще, відбірне, вибране) – соціально-філософські, соціологічні та політологічні концепції, які стверджують, що еліта – це панівні соціальні прошарки, які виробляють і здійснюють державну, культурну та соціально-економічну політику і є необхідними, життєво важливими структурними елементами для функціонування соціуму будь-якого типу. За Д. Донцовим, "провідна верства", каста "луччих людей", яка "об'єднує націю" і формується "не з вибору, а добору".

Баранівський В. Ф.

Теософія (від грец. – Бог + мудрість) – релігійно-філософське вчення про можливість містично-інтуїтивного пізнання Бога. Термін "теософія" у III ст. ввів філософ Аммоній Саккас, учнем якого був засновник неоплатонізму Плотін. Т. поєднує в собі елементи різних релігійних і містичних вчень – буддизму, індуїзму, християнства, спіритуалізму, гностицизму та ін. Сучасний рух теософів започаткувала О. Блаватська, яка заснувала Теософське товариство у Нью-Йорку (1875 р.) і виклала власне розуміння Т. у своїй праці "Темна доктрина". Теософи вважають, що все існуюче поділяється на сім рівнів – фізичний, астральний, ментальний тощо – аж до божественного рівня. Вони підтримують еволюційний погляд на природу людини і Всесвіту, стверджують, що кожен окремих індивід і людство в цілому поступово переходять з одного рівня в інший, наближаючись до злиття з Абсолютом. У Т. Бог не має особистісних атрибутів – розуму, волі тощо.

Бучма О. В.

Типологізація (грец. – відбиток, форма, зразок і слово вчення) – метод наукового пізнання, спрямований на поділ сукупності об'єктів, які вивчаються, та наділені певними властивостями упорядковані та систематизовані групи за допомогою ідеалізованої моделі або типу (ідеального чи конструктивного).

Баранівський В. Ф.

Толерантність (від лат. – терпимість) – різновид відносин між суб'єктами взаємодії, що мають різні погляди, уявлення, позиції тощо, який проявляється в доброзичливості, повазі, терпимості чи, принаймні, стриманому ставленні один до одного. Розрізняють Т. *декларативну* (терпіння виявляється "на словах"), *реляційну* (терпимими є відносини між суб'єктами) та *акційну* (дії суб'єктів характеризуються терпимістю). Залежно

від сфер діяльності суб'єктів Т. може бути політичною, культурною, ідеологічною, національною, релігійною тощо. Т. сприяє гармонізації суспільного і особистого життя, створює надійні перешкоди ескалації різноманітних конфліктних ситуацій та є неодмінним атрибутом висококультурного і цивілізованого суспільства та моральної і вихованої людини.

Бучма О. В.

Томізм (лат. Thomas – Тома, укр. – Фома, Хома) – соновний напрям у схоластиці, вчення, яке з XIII ст. і до наших днів репрезентує собою інтерпретацію доктрини Томи Аквінського (Аквіната), з урахуванням темпоральних змін соціокультурного та наукового плану. Головна особливість Т. – раціональне обґрунтування вічної сутності Бога як першопричини творення і мети людського буття; інтерпретація проблем етики як повернення до Бога через Христа і Церкву.

Баранівський В. Ф.

Тоталітаризм (від лат. – весь, цілий) – політичний режим, який характеризується повним контролем держави над усіма сферами виробництва, розподілу та споживання, фактичною ліквідацією прав і свобод громадян, розгалуженим управлінським апаратом, що виконує репресивні функції.

За умов Т. по суті нехтується самовираження індивідуальності, широко розвинений державний контроль, діяльність людей побудована на примусі та заборонах. Недооцінюється роль громадських організацій та об'єднань. Надто розвинений бюрократизм у всіх гілках владарювання.

Шпаченко В. П.

Тотемізм (від алголінського "ототем" – його рід) – форма найдавніших вірувань, пов'язаних з уявленнями про надприродні кровні зв'язки даного роду чи племені з певним видом рослин, тварин, рідше предметів природи – тотемом. Термін запровадив англійський мандрівник Дж. Лонг наприкінці XVIII ст.

Баранівський В. Ф.

Тоффлер Елвін (Олвін) (нар. 1928) – американський соціолог і футуролог, один із авторів концепції "надіндустріальної цивілізації".

Т. відомий як американський письменник і футуролог. Одружений з Х. Тоффлер, яка також є футурологом і співавтором багатьох

його книг. Наукова концепція Т. ґрунтується на ідеї хвиль-типів суспільства, що змінюють одна одну. Перша хвиля – результат аграрної революції, котра змінила культуру мисливців і збирачів. Друга хвиля – результат індустріальної революції, котра характеризується нуклеарним типом сім'ї, конвейерною системою освіти і корпоративізмом. Третя хвиля – результат інтелектуальної революції, тобто постіндустріальне суспільство, в якому спостерігається величезна різноманітність субкультур і стилів життя. Інформація може замінити величезну кількість матеріальних ресурсів і стає основним матеріалом для робочих, котрі вільно об'єднані в асоціації. Масове споживання пропонує можливість придбання дешевої, націленої на конкретного покупця продукції, що розподіляється по маленьких нішах. Межі між продавцем (виробником товару і (чи) послуги) і покупцем (споживачем) стираються – "prosumer" може сам задовольнити всі свої потреби.

В основних роботах Т. домінує теза, що людство переходить до нової технологічної революції, тобто на зміну першій хвилі (аграрній цивілізації) і другій (індустріальній цивілізації) приходить нова, що веде до створення (надіндустріальної) інформаційної цивілізації; попереджає про нові складності, соціальні конфлікти і глобальні проблеми, з якими зіткнеться людство на стикові ХХ і ХХІ століть.

Основні праці: "Створення нової цивілізації. Політика Третьої хвилі" (у співавторстві з Х. Тоффлер, 1996 р.), "Третя хвиля" (1999 р.), "Шок майбутнього", "Війна і антивійна" (у співавторстві з Х. Тоффлер, 2005 р.), "Революційне багатство: Як воно буде створено і як воно змінить наше життя" (у співавторстві з Х. Тоффлер, 2006 р.).

Корецька А. І.

Традиційне суспільство (доіндустріальне суспільство, примітивне суспільство) – поняття, яке поєднує у своєму змісті сукупність уявлень про доіндустріальну стадію розвитку людства. У цьому суспільстві традиція виступає головним способом передавання соціального досвіду з покоління у покоління. Збереження традицій є в ньому більш високою цінністю, ніж розвиток. Дана організація суспільства намагається зберегти у незмінному вигляді соціокультурні устої життя. Т. с. – аграрне суспільство.

Головним принципом організації соціальних відносин є жорстка ієрархічна стратифікація. Політична влада монополізується у рамках окремої групи (касти, клану, сім'ї) і здійснюється переважно в автори-

тарних формах. В економіці панує натуральне господарство. Т. с. є "закритим", "замкненим" суспільством, яке оберігає норми та стандарти своєї культури від впливів з боку інших суспільств та культур.

Традиційна людина сприймає світ і установлений порядок життя як щось нерозривно-цілісне, холістичне, священне і таке, що не піддається змінам. Місце людини у суспільстві та її статус визначаються традицією (як правило – за правом народження). У Т.с. переважають колективні установки, індивідуалізм не сприймається. Т.с., як правило, авторитарні і не плюралістичні. В них переважають стосунки перерозподілу, а не ринкового обміну, елементи ринкової економіки жорстко регулюються. Більшість людей все життя живе у локальному співтоваристві (наприклад, селі). Зв'язки з "великим суспільством" досить слабкі, проте досить сильні родинні. Світогляд (ідеологія) Т.с. зумовлені традицією й авторитетом.

Баранівський В. Ф., Корецька А. І.

Традиція (лат. – передавання, переповідання) – набір уявлень, звичаїв, звичок і навичок практичної діяльності, що передаються з покоління в покоління і виступають регулятором суспільних відносин. Т. – універсальна форма фіксації, закріплення та вибіркового збереження тих чи інших елементів соціокультурного досвіду, а також універсальний механізм його передавання, який забезпечує стійку історико-генетичну спадковість у соціокультурних процесах. Тим самим Т. містить у собі те, що передається (визнаний як важливий та необхідний для нормального функціонування і розвитку соціуму та його суб'єктів певний обсяг соціокультурної інформації), і те, як здійснюється це передавання, тобто комунікативно-трансляційно-трансмутаційний спосіб, усередині та поміж поколіннями, взаємодії людей у рамках тієї чи іншої культури (і відповідних субкультур) на підставі відносного, загального розуміння та інтерпретації накопичених у минулому даної культури (і відповідних субкультур) змістів та значень.

Т. – це перш за все те, що не створено індивідом і не є продуктом його творчої уяви. У епоху модерну слово "традиція" асоціюється з минулим, що само собою незмінне, символізує стабільність аж до застою, позбавляє від необхідності осмислювати ситуацію і приймати рішення.

Розуміння Т. в рамках європейської культури містило в собі аспект особливої поваги до переданого як дару і, відповідно, до самого процесу передавання. У подальшому становлення світського світо-

гляду і пов'язаний з ним ріст авторитету індивідуального критичного розуму стимулювали поглиблення протиставлення Т. й *ratio*. Критичне ставлення до Т. та до церкви як її опорного соціального інституту досягло апогею в епоху Просвітництва. Саме у цей час формується історичне розуміння Т. як обмеженого часовими рамками і мінливого феномена. На початок ХІХ століття складається амбівалентне ставлення до Т., котре вбирає і розуміння її історичної ролі, що знайшло відображення в оцінці Й. Гердера, який вважав Т. головною рушійною силою історії і в той же час називав її "духовним опіумом", що присипляє індивідуальну ініціативу й критичне мислення. У Гегеля Т. посідає важливе місце у процесі всесвітньо-історичної об'єктивації духу, у концепції К. Маркса вона трактується як висловлення класових і групових інтересів, як складова ідеології, а через призму тотальної критики релігії й церкви – як зброя маніпулювання масовою свідомістю. Негативні конотації поняття Т. помітні і у Ф. Ніцше – на його думку Т. є квінтесенцією обивательської черствості, що заважає становленню надлюдини і підпадає під заперечення.

У ХХ столітті у зв'язку з політизацією суспільного життя відбувається критичне заперечення наявних Т. й устремління вигадати й увічнити нові суспільні Т. Е. Гобсбаум побачив у цьому потребу підвести історичне підґрунтя під свої погляди. У сучасному соціально-філософському дискурсі соціальна значимість Т. групується умовно за модернізмом і прогресизмом. У парадигмі прогресизму – це те, що зрештою відступає під натиском нового, приречене, історично відносне. Х. Арендт вважає, що традиційність як характеристика соціуму повністю вичерпується в епоху модерну, оскільки логіка індустріального розвитку вимагає заміни Т. як соціального орієнтиру орієнтацій на суспільну раціональність. М. Вебер визначає, що Т. й раціональність в універсумі прогресизму становлять два полюси, між якими є напруженість, що визначає спрямованість соціальної динаміки. Традиційне суспільство розуміється як тип соціальної організації, радикально відмінної від сучасного суспільства, що характеризується уповільненістю змін, якщо не повною їх відсутністю. Друга його риса полягає в тому, що воно висуває до своїх членів зовсім інші вимоги, і головна з них – повністю підкоряти особисту інтелектуальну й соціальну ініціативу авторитету Т. Звідси виникає визнання тісного зв'язку між Т. і стереотипом.

Корецька А. І., Баранівський В. Ф.,

Трансформаційні процеси у суспільстві (італ. – перетворення) – соціолого-політичне пакетне поняття, яке використовується з 50-60-х рр. ХХ ст. для описування радикальних структурних змін у суспільствах. Трансформаційні процеси передбачають заперечення істотних елементів минулого та їхнє подолання, проголошення нової мети та ідеалів, визначення способів і засобів просування до них.

Баранівський В. Ф.

Трансцендентне (від лат. – те, що виходить за межі) – термін, що вказує на наявність межі свідомості та пізнання. Цей термін має велике значення у філософії І. Канта, який вважав, що пізнання людини не здатне проникнути у світ, світ "речей-в-собі". З іншого боку, за Кантом, поведінка людини керується трансцендентними нормативами (свободною волею, безсмертною душею, Богом). У сучасному світі поняття *трансцендентне* вживається не тільки у філософському та теологічному розуміннях, але й в побутовій мові для означення явищ чи думок, які незбагненні розумом та не можуть бути пояснені за допомогою законів природного світу. Зрештою, поняття Т. наявне у свідомості сучасної людини як дещо апріорне та саме собою зрозуміле. Однак, зміст цього поняття надто широкий. Так, А. Маслоу у книзі "Дальние пределы человеческой психики" виділяє 35 значень поняття Т., зокрема й вихід людини за межі свого дитинства, точніше за межі дитячої незахищеності та слабкості. Дещо повніше означення Т. дає сучасний російський філософ В. Красіков у праці "Библия как реальность". "Словом "трансцендентне", – пише він, – ми позначуємо сукупність смислів, які, незважаючи на різноманітність шляхів свого осягнення (думка, релігійна віра, переживання, інтуїція, містичний досвід), виражають ті чи інші аспекти обмеженості (наявності межі) нашого світу – надемпіричного, надфізичного, надприродного".

Гаврилюк Т. В.

Трансцендентне і трансцендентальне (лат. – переступати, виходити за межі) – терміни схоластичної філософії, які фіксують специфіку тлумачення теїзмом буття Бога як неосяжного за допомогою людських здібностей та іманентно людського. У класичній та некласичній філософії отримали широке розповсюдження завдяки німецькому філософу І. Канту, який надав їм суто гносеологічного звучання. У філософії І. Канта трансцендентальне – це все те, що стосується апріорних (тобто поза- або

додосвідних) умов можливості пізнання, його формальних передумов, які організують досвід. Трансцендентальне (як іманентне) протистоїть трансцендентному – такому знанню, яке виходить за межі людського розуму, і у цьому значенні є недосяжним для теоретичного пізнання, стає виключно предметом віри. Трансцендентне – це все те, що виходить за межі можливого досвіду, наприклад, Бог, безсмертя, душа тощо.

Баранівський В. Ф.

Тріада (від грец. – трійця, троїстість) – поняття, що описує процес розвитку як проходження трьох ступенів: тези, антитези і синтези. *Антитеза* заперечує тезу, частково зберігаючи її в собі, *синтеза* містить у собі єдність першого і другого, це заперечення заперечення. *Синтез* стає тезою для нової Т. Таке розуміння Т. широко використовується в німецькій класичній філософії, насамперед у системі Г. Гегеля. В екзистенційній діалектиці С. К'єркегора пропонується Т., що описує ступені становлення особистості: *естетичну*, *етичну* і *релігійну*. Принцип Т. використовується в метаантропології – при описі трьох фундаментальних вимірів людського буття: *буденного*, *граничного* і *метаграничного*. Граничне буття людини заперечує буденне з його безособовою гармонією, метаграничне буття – це відновлення гармонії на більш високому рівні, що з часом породжує нову граничність. Принцип Т. в метаантропології використовується також при осягненні трагічних протиріч людського буття. Виділяються чотири групи трагічних протиріч: дитинства, юності, молодості і зрілості. Кожна група містить у собі Т. протиріч, що самі вступають у протиріччя і завершуються синтезуючим протиріччям, яке веде до нової Т. протиріч.

Горенко Л. І.

У

Українка Леся (Лариса Петрівна Косач) (1871–1913) – укр. поетеса, літературний критик, публіцист, громадський діяч. Під впливом творчості Т. Шевченка, М. Драгоманова, І. Франка, М. Павлика, М. Лисенка та інших провідних діячів вітчизняної культури, а також завдяки наполегливій самоосвіті формувалася її суспільно-політичний світогляд. Характерними рисами світогляду поетеси були матеріалізм, діалектичне, глибоке переконання у можливості пізнання людиною світу, інтерес до нових досягнень природознавства і філософії, реалістична естетика та історичний оптимізм. Леся Українка була переконана в тому, що матеріалізм, притаманний світосприйняттю кожної здорової людини, і є результатом погляду на речі, які існують незалежно від будь-якого суб'єкта. Відкидаючи судження про мертвість, пасивність матерії, підкреслювала, що матерія є носієм усіляких змін і не може бути пасивною. Вона критикувала вульгарний, механістичний матеріалізм, що не визнавав ролі та значення ідей, активності людського мислення, водночас критично ставилася до різного роду ідеалістичних уявлень (спіритуалізм, платонізм, неокантіанство, фіхтеанство, містицизм), відкидала схоластику й догматизм в усіх їх проявах. Досить критично Леся Українка ставилася й до релігії, атеїзм був невід'ємним елементом її світогляду. Вона зазначала, що релігія створена людьми, які не в змозі пояснити незрозумілі явища дійсності. Пізніше релігія перетворилася на засіб виправдання експлуатації і гноблення людини, існуючого рабства. Саме це стало для неї основою невизнання релігії й звернення до прометеїзму, який ніколи не робив з людини раба. Через використання біблійно-християнських і антично-міфічних сюжетів поетеса показує соціальний стан сучасного їй суспільства, розкриває філософське осмислення дійсності ("Лісова пісня"). Серед світоглядних поглядів Лесі Українки варто виділити такі:

- органічне переплетіння національної проблематики із загальнолюдською;
- засудження песимістично-безнадійних настроїв та заперечення фаталізму;
- формування національної інтелігенції сприятиме духовно-світоглядному творенню нової державності;

- заперечення будь-якого поневолення однієї людини іншою;
- завдання науки і художньої інтелігенції полягає у розкритті непохитності величі людського розуму;
- діалектична єдність людини і природи полягає у складності й суперечності цих взаємовідносин.

Одною з основних проблем у філософському світогляді Лесі Українки є проблема свободи творчості й суспільного обов'язку митця. Поет – це борець, захисник інтересів народу, поборник свободи, ідейний натхненник.

Філософія культури Лесі Українки близька до філософії життя Ф. Ніцше й А. Шопенгауера та європейським інтуїтивізмом ХІХ–ХХ ст. Пріоритети інтуїтивного пізнання над раціональним стали предтечею феміністичної культури з переосмисленням традиційних тендерних ролей у суспільстві.

Варавкіна З. Д.

Українознавство – наука та навчальна дисципліна про цілісне пізнання (самопізнання) й творення (самотворення) генезису українського народу та його етнічної території (України) в історичному та світовому часопросторі. У. уособлює інтегративне наукове знання про феномен України та українства, закономірності, досвід та уроки його розвитку, особливості прояву у визначальних сферах буття: природо-соціальної, етнонаціональної, геополітичної, суспільно-політичної, матеріальної, духовної, культурно-освітньої, які складають цілісну систему українознавчої науки. Становлення й розвиток У. відбувається в органічній єдності зі становленням і розвитком українського етносу, народу, нації. Якісні характеристики українознавчих знань, їх інтегративність й діалектика визначаються станом, характером і мотивами (потребами) розвитку етносу, народу, нації, рівнем свідомості та розумінням ними своєї історико-культурної місії. Принципових коректив потребує наука про українство й українознавство як в Україні, так і за її межами. Саме тому У. має розвиватися на ґрунті органічної єдності суспільних і природничих наук з урахуванням вітчизняного та зарубіжного досвіду. Водночас У. базується на доробку спеціальних наук, які отримують від У. методологічні підходи, принципи та напрями пізнання цілого.

У своєму розвитку У. як наука й освітня дисципліна пройшло тривалий шлях від перших писемних згадок істориків (Гомера, Геродота) та мандрівників, літописної традиції (ІХ–ХVІІІ ст.), "Історії Русів", у твор-

чості Г. Сковороди, І. Котляревського, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка – до системних тематичних викладів, історіографічних та історіософських описів українознавчої думки у працях видатних вчених-гуманістів початку ХХ ст.: Д. Багалія, М. Грушевського, В. Вернадського, Д. Дорошенка, В. Дорошенка, С. Єфремова, І. Стешенко, які визначили обриси У. як системи наукових знань і важливий чинник історико-культурного процесу. У 1918 р. Президент новоствореної Академії наук В. Вернадський наголошував на необхідності сприяти введенню спеціальних дисциплін з українознавства у вищій і середній школі. Важливим етапом у становленні У. став перший навчальний посібник С. Єфремова "Українознавство" (1920 р.) та "Огляд української історіографії" Д. Дорошенка (1923 р.). Подальший напрям щодо розвитку У. як цілісної системи знань було відроджено з кінця 80-х років ХХ ст. Характерним стає формування У. як міждисциплінарної інтегруючої науки, як методології освіти і навчальної дисципліни. Всі ці напрями були представлені у працях співробітників Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України (з 2009 р. – Національний науково-дослідний інститут українознавства). Відтоді функції і спектр українознавчих досліджень суттєво розширилися й охопили соціальні, державотворчі й культуротворчі процеси, відповідно до системи українознавчих концентрів: "Україна – етнос", "Україна – природа", "Україна – мова", "Україна – культура", "Україна – нація (рід, плем'я, етнос) і держава", "Україна – наука, освіта", "Україна – світове українство в міжнародних взаємозв'язках", "Україна, українство – ментальність, доля", "Україна – історична місія", "Українознавство як наука про творення світових етнонаціональних ідентичностей", як цілісну систему пізнання (самопізнання), творення (самотворення) і взаємовпливу українського етносу (нації) з метою збереження його національно-культурної самоідентифікації.

Горенко Л. І.

Українська економіко-філософська культура – складова національної культури України, що охоплює світоглядні, філософські, теоретичні і практичні аспекти економічного мислення, господарювання і віддзеркалює суспільно-господарське буття нації у науковій, освітній, прикладній та інших сферах.

Найпосутнішою із питомих якостей У. е.-ф. к. є її достатність. Глибинний зміст достатності У. е.-ф. к. досягається завдяки визначенню світової економічної науки, сформульованому сучасним українським мислителем М.Д. Руденком. За Руденком "це наука, від якої залежить життя на Землі". Відтак місія філософів та економістів полягає в перетворенні науки, від якої залежить життя на Землі, на науку, завдяки якій життя на Землі триватиме. Таке бачення гуманізує кожну зі складових У. е.-ф. к., змінюючи існуючу економіко-філософську парадигму на адекватну викликам ХХІ ст.

Зміна існуючої парадигми господарювання на засадах знання науки передбачає побудову самовідтворюваних та самодостатніх систем, їх кластерних мереж та інфраструктур, безпечних для теперішніх та прийдешніх поколінь. Зміст змін в урядуванні полягає в тому, аби влада у ХХІ ст. керувалася знанням, яке є достатнім у сенсі його сприяння, а не протидії продовженню життя на Землі.

Набуття достатності У. е.-ф. к. є "ключем" економіко-філософського досягнення української національної ідеї, надаючи їй глибоко гуманістичного загальнолюдського звучання: це безсмертя українства як безсмертя людства.

Шевчук В. О., Шевчук Г. В.

Українське Синергетичне Товариство (УСТ) – громадська національна організація науковців та викладачів вищої школи, громадян та громадських діячів, політиків, зацікавлених у вирішенні проблем гармонійного розвитку людства й модернізації українського суспільства на засадах синергетичної парадигми самоорганізації, – нової методології пізнання та практики. Установчий з'їзд УСТ відбувся 28 травня 2002 р. у м. Києві; президентом товариства обрана доктор філософ. наук, проф., зав. кафедри філософії та методології науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка Добронравова Ірина Серафимівна; вченим секретарем УСТ – канд. філософ. наук, доцент Горбунова Людмила Степанівна. www.synergetic.org.ua.

Самоорганізація УСТ є характерною ознакою сучасності, коли створюється нова картина світу, переглядаються ідеали і норми наукового дослідження, йдуть пошуки філософських засад цієї перебудови. Інституціоналізація наукової спільноти доповнюється її консолідацією в громадських організаціях, серед яких: Московський синергетичний

форум, центр "Синергетика" в Санкт-Петербурзі, Українське Синергетичне Товариство.

Науковий характер громадської організації УСТ засвідчує наукове спілкування, що орієнтоване на відкритий творчий діалог між учасниками із наступних проблем:

- теорія самоорганізації як основа міждисциплінарного синтезу знань, мова міждисциплінарної комунікації й міст між природничими і гуманітарними науками, східним і західним світорозумінням, наукою про складні нелінійні системи і хаос та класичною наукою, наукою і мистецтвом, наукою і релігією, традиціями й інноваціями;
- соціальні проєкції теорії самоорганізації (соціосинергетики) – пошуки конструктивних принципів синергії (коеволюції) складних систем, зокрема – соціальних організацій, країн та регіонів, що перебувають на різних стадіях розвитку;
- теорія самоорганізації і нові підходи до освіти й навчання, нові способи адаптації людини до життя в епоху нестабільного розвитку;
- теорія самоорганізації і діалог культур, синергія різних способів бачення світу, стилів життя, релігійних позицій; пошуки принципів взаємопорозуміння, кооперації, солідарності, злагоди, толерантності, нових способів комунікації в умовах інформаційного суспільства.

Кузнєцова І. В.

Умовивід – найбільш складна форма абстрактно-теоретичного мислення, яка встановлює нові зв'язки між предметами і явищами на основі вже відомих. Теорія У. є найбільш ретельно розробленою частиною формальної логіки. У. складається з засновку (судження, яке віддзеркалює вже відомі зв'язки) та висновку (судження, яке розкриває нові зв'язки). Істинність У. залежить від істинності його складових і правильності побудови. За своєю структурою У. бувають *безпосередні* та *опосередковані*, які своєї черги поділяються на *дедуктивні*, *індуктивні* та *традуктивні*. Безпосередній У. – це У., висновок якого будується лише на одній посилці. Опосередкований У. – це У., висновок якого будується на кількох посилках. Дедуктивний У. – це У., в якому рух думки йде від загальної закономірності до часткового випадку. Індуктивний У. – це У., в якому рух думки йде від часткових випадків до загальної закономірності. Традуктивний У. (за аналогією) – це У., в якому рух думки йде від одного часткового випадку до іншого час-

ткового випадку. Традуктивні У. обов'язково мають імовірнісний характер. Знаючи теоретичні аспекти формування У., людина має змогу логічно поєднувати судження для отримання істинних висновків, або принаймні таких, імовірність яких є високою.

Борозенець Т. А.

Універсалії (від лат. – загальний) – загальні поняття, що позначають роди і види буття. Онтологічна і гносеологічна проблема У. піднімаються у філософії Платона (теорія "ідей") і Аристотеля (концепція форми і матерії). У платонівській інтерпретації загальним поняттям відповідають "ідеї" – істинне буття. Вони є первинними щодо конкретних речей. В Аристотеля загальне вторинне проявляється лише в первинних емпіричних сутностях (одиничних об'єктах). Сформульована у стислому вигляді проблема У. філософом Порфірієм про те, чи існують роди і види самостійно, чи лише в мисленні заклала підвалини відомої середньовічної дискусії про природу У. між прихильниками реалізму (доводили, що У. є реальними і існують незалежно від речей – Еріугена, Ансельм Кентерберійський та ін.) і номіналізму (визнавали первинність речі і вторинність поняття – Беренгар Турський, Іоанн Росцелін, П'єр Абеляр та ін.). Пізніше проблема У. вирішувалася філософами Нового часу (Н. Мальбранш, Т. Гоббс, Дж. Локк та ін.). Новий підхід до розуміння природи у. запропонувала німецька класична філософія (І. Кант, Г. Гегель). Найбільш відомі концепції У. в сучасній філософії сформулювали В. Куайн та Л. Вітгенштайн.

Бучма О. В.

Унітарна держава (від лат. – єдність, об'єднання, що складає єдине ціле) – територія, яка не має у своєму складі суб'єктів федерації (землі, кантони, штати тощо), поділяється за адміністративно-територіальним принципом (області, райони). В У. д. функціонує єдина система права, організації та побудови видів влади. Україна за її Конституцією є унітарною державою, яка виконує внутрішні та зовнішні функції, що мають специфічні ознаки та сутності. Діяльність У. д. спрямована на цілісний розвиток особистості як суб'єкта виробництва і управління.

Надольний І. Ф.

Управління – специфічна функція організованих систем різної природи (соціальних, біологічних, технічних), які забезпечують функціонування їхніх структур, реалізацію програм, цілей та спрямованість діяльності суб'єктів. У. передбачає свідому діяльність суспільних інститутів і окремих індивідів, спрямовану на утвердження цілепокладальних програм, зменшувальну роль стихійних елементів у суспільному житті, а також використання об'єктивних і суб'єктивних передумов відповідного упорядкування, насамперед, соціальних структур та об'єктів. У. різними сферами життєдіяльності суспільства – надто важлива науково-теоретична і практична проблема, оскільки об'єктивний поступ суспільства вимагає зваженого, чітко вивіреного досвідом і практикою соціально-наукового пізнання, свідомого регулювання всіх сфер, сторін суспільства як цілісної системи. Особлива роль при цьому належить державному У. як специфічному виду управління суспільними процесами на основі раціонального використання об'єктивних законів трансформаційних процесів, обумовлених інтенсивністю впровадження наукових відкриттів у практику виробництва, та зростаючою роллю соціалізації, духовності індивідів, груп, верств, усього населення.

Ключніков В. П.

Управлінська етика (від грец. – вдача, звичай, характер, напрям думок) – сукупність моральних принципів, на підставі яких вибудовуються та регулюються взаємовідносини у сфері соціального управління; етичні норми, адаптовані до потреб управління, поняття та уявлення про різноманітні моральні явища. З одного боку, У. е. відображає теоретичні моральні цінності та ідеї у царині управлінської діяльності, а з іншого – містить моральні норми, вироблені соціальною практикою та досвідом багатьох керівників і кадрових працівників. До головних принципів У. е. належать норми шляхетності, чесності, порядності, професійного обов'язку, відповідальності керівників за доручену справу і підлеглих, соціальної справедливості, службового такту та поваги до людей, честі і гідності, пріоритету громадських інтересів над особистими, патріотизму, особистого прикладу та моральної культури. У. е. розкриває ставлення керівника до свого обов'язку як до обов'язку професійного, а через нього – і до громадського обов'язку. Вона є невід'ємною складовою загальної системи етики.

Чорний В. С.

Ф

Факт (лат. – зроблене) – поняття, яке фіксує реальну подію або наслідок діяльності (онтологічний аспект) і вживається для характеристики особливого типу емпіричного знання, що містить у своєму змісті сліди семантичного впливу вихідних емпіричних узагальнень (логіко-гносеологічний аспект).

Баранівський В. Ф.

Фальсифікація (лат. – хибний + роблю) – наукова процедура, внаслідок якої встановлюється хибність певної гіпотези за допомогою емпіричної перевірки на відповідність експериментальним даним, або теоретична перевірка на відповідність прийнятим у науковому співтоваристві фундаментальним теоріям. До дисциплінарного обігу поняття *фальсифікація* запровадив англійський філософ К. Поппер.

Баранівський В. Ф.

Фаталізм (лат. – наперед визначений долею) – 1) філософська концепція, за якою все, що відбувається у світі, є неухильною реалізацією одвічного призначення, яке виключає вільний вибір та випадковість; 2) певний принцип поведінки.

Баранівський В. Ф.

Феномен (грец. – те, що виявляє себе) – явище, яке дається людині у досвіді чуттєвого пізнання, на відміну від ноумена, який досягається розумом і складає підґрунтя, сутності феномена.

Баранівський В. Ф.

Феноменологічна методологія – спосіб здійснення дослідницької діяльності вченого, який спирається на його життєвий досвід, та емоційне ставлення до об'єкта дослідження. Феноменологічний метод спирається на різні форми науково-аналітичних звітів, які є результатом істинного пізнання дослідника, оскільки "якщо він це пережив, отже – це і містить момент істини" (К. Юнг). Тому на думку деяких вчених Ф. м. є засобом подолання кризи західної науки. Угорський філософ М. Полані наполягав на необхідності відмовитися від Ф. м., оскільки вона негатив-

но позначається на точних науках і дає хибний ідеал для розвитку біології, психології та соціології, адже Ф. м. є лише формою успішної передачі людиною сутності осягнутого нею змісту про існування певного явища. Ф. м. долає відмінність між теоретичним та експериментальним дослідженням, не передбачаючи тим самим жодного пізнавального висновку, оскільки це обмежено поняттями та відносинами. Висновок – це математична (спрощення висловів за допомогою формалізованої мовної системи) та інженерна процедура (формулювання завдань – розрахунків). Формою застосування Ф. м. є феноменологічне дослідження.

Войтович Р. В.

Феноменологія (грец. – досл. вчення про феномени) – течія у західній філософії ХХ ст. Хоча термін "феноменологія" використовувався ще І. Кантом та Г. Гегелем, проте значного поширення він набув завдяки Е. Гуссерлю, який створив масштабний проект феноменологічної філософії. Ф., у розумінні Е. Гуссерля, – це наука про феномени свідомості. Її гасло: "Назад до самих речей", які внаслідок феноменологічної роботи повинні безпосереднім чином виявити себе для свідомості. Інтенціональний акт, спрямований на предмет, повинен бути наповненим буттям цього предмета. Таким чином, специфіка Ф. полягає у відмові від будь-яких ідеалізацій у якості вихідного положення та прийняття єдиної передумови – можливості описування змістовних структур свідомості і предметностей, яке здійснюється під час "винесення за дужки".

Баранівський В. Ф.

Фетишизм (від португал. – амулет) – одна з первісних форм релігії, пов'язана із звичаєм вшановувати різні предмети, які наділялися надприродними властивостями. Очевидно, це найбільш рання із відомих форм релігійних уявлень. Фетишем міг стати будь-який предмет, що вразив уяву людини: камінь незвичної форми, фрагмент деревини, частина тіла тварини (зуб, клик, кістка тощо). Якщо фетиш приносив удачу, то вважалося, що він має магічну силу, якщо ні – його замінювали іншим. Існували звичаї віддячувати або карати фетиші. Фетишем іноді ставали частинки якогось більшого предмета: камінь із священної гори, шматок священного дерева тощо. Пізніше фетиші стали виготовляти: ними стають малюнки, татування, ідоли – людиноподібні

фігури із дерева, каміння, глини. До наших днів дійшло багато фетишів у формі амулетів-оберегів. Амулетом вважається предмет, що наділяється магічними властивостями відвертати від людини нещастя і приносити удачу. Елементи Ф. наявні майже в усіх релігіях, що виявляється у вшануванні мощів та ікон (християнство), священних ступ (буддизм), святих місць і чорного каменя (іслам) тощо. У нерелігійному значенні поняття *фетишизм* означає нездорове захоплення предметами розкоші або речами, здатними викликати сексуальну насолоду.

Перевезій В. О.

Фідеїзм – загальна назва вчень, що проголошують примат релігійної віри над розумом "божественного одкровення" над раціональними способами освоєння дійсності. В історії людської думки Ф. набував різних форм, найбільш відомими з яких були концепції "чистої віри" (Тертуліан, М. Лютер, С. К'єркегор та ін.) і "гармонії віри і розуму" (Климент Олександрійський, Оріген, Тома Аквінський та ін.). Нині представники Ф. найчастіше визнають заслуги розуму і науки, але при цьому наголошують, що людина не може обійтися без релігії і віри, оскільки тільки вони дають відповіді на найважливіші питання буття, слугують основою моральності. Термін "фідеїзм" використовується в багатьох раціоналістично орієнтованих напрямках релігійної філософії, головним чином в неотомізмі. Багато релігійних філософів, такі як Ю. Бохенський, Б. Лонерган та ін., намагаються уникнути позитивістського раціоналізму і Ф.

Мартич Р. В., Стадник М. М., Стасюк Л. О.

Філософія (від грец. – любов до мудрості або любомудріє) – наука про ставлення людини до об'єктивного світу. Виникнення цього терміна пов'язують з ім'ям Піфагора.

Ф. Бекон, англійський філософ XVII ст., визначає Ф. як знання теологічні, природничі, антропологічні. У І. Канта і Г. Гегеля філософія – це наука про всезагальне, що існує в чистому мисленні. XX ст. характеризується тим, що Ф. з погляду матеріалізму розглядається як одна із форм духовності, суспільної свідомості поряд з моральною свідомістю, естетичною, правовою, політичною, релігійною.

Щодо форм духовності Ф. виступає як світоглядна система знань, що безпосередньо впливає на ці форми. Філософські знання не мо-

жуть бути догматизовані і не сприймаються універсальними. Світоглядна сутність Ф. обумовлює виникнення в ній різних напрямів в онтологічному і гносеологічному аспектах.

Основним питанням Ф. є проблема первинності матеріального та вторинності ідеального. Філософи, які за первинне визнавали матерію, становлять напрям матеріалізму, а ті, що первинним визначають ідею, дух – ідеалізму. Але основне питання Ф. має інший бік пізнання світу. У цьому плані існують такі напрями: *сенсуалізм, раціоналізм, агностицизм*.

Ф. – це певна система знань. Складовими Ф. є *онтологія, гносеологія, діалектика, соціальна філософія, антропологія, аксіологія*. Сфера філософських знань розширюється. Особливе значення набуває Ф. для розвитку форм духовності. Сформувалася Ф. *науки, техніки, права, освіти* та ін. Кожна із складових Ф. має свої об'єкти і предмети пізнання.

Роль Ф. особливо поширена на сучасному етапі розвитку суспільства. Це обумовлюється складністю тих процесів і змін, які відбуваються в природі і суспільстві. Так, наприклад, останнім часом філософського осмислення потребує проблема екологічної кризи. Актуальними є і проблеми діалектики пізнання соціально-економічних процесів, які відбуваються на планеті. На особливу увагу заслуговує філософська інтерпретація тих змін, які відбулися наприкінці ХХ ст. – початку ХХІ ст.

Функціями Ф. (від лат. – здійснення) як однієї із форм суспільної свідомості є *світоглядна та методологічна*. У філософській літературі, особливо навчально-методичній, окрім останніх пропонуються ще й інші: *онтологічна, пізнавальна, праксіологічна, аксіологічна*. Р. Декарт свого часу головну функцію Ф. вбачав у її критичному характері. Ф. має піддавати все сумніву, а тому важливе значення має *практична* функція. *Світоглядна* функція – це певна система, яка охоплює такі проблеми функціонального характеру: гуманістичну, соціальну, виховну, інформаційну.

Методологічна функція Ф. має евристичну, координаційну логічну інтегральну тенденцію. Наявність таких функцій говорить про те, що філософські проблеми можуть бути абсолютизовані і потребують творчого підходу на основі розвитку сучасного суспільного буття, діяльності та наукового пізнання світу. *Емпіричну* функцію можна визнати як таку, що характерна для Ф. на всіх етапах її розвитку.

Першою формою Ф. була Ф. природи. У філософських творах цього часу знаходимо багато ідей, які в період розвитку прикладних наук визнані фундаментальними у певній галузі науки. Прикладом може бути праця Платона "Тімей", де розглядаються питання космогонії, фізіології організму тощо.

Ключніков В. П.

Філософія економіки – сфера філософського знання, що досліджує глибинну сутність економічного буття людини, яке є складним синтезом матеріальних та духовних компонентів. Ф. е. розглядає економічну життєдіяльність як енергетично-творчу сферу, в якій особистість реалізує себе цілісно, а зміни в економіці суспільства – як органічно вплетені в суб'єктивне життя людини і такі, що відбиваються на її моральних цінностях, емоціях, переживаннях. У такому контексті самореалізація особи є особливим духовно-творчим процесом, головним імпульсом і мотивом економічного розвитку, що сприяє еволюції всіх соціальних форм.

Філософський підхід дає змогу розглядати економіку як складну, відкриту, нелінійну систему з її незворотністю, можливістю виникнення нових зв'язків і відношень, з'ясувати місце і роль поодиноких людських зусиль у цій системі, які за певних станів соціального середовища можуть суттєво впливати на макросоціальні процеси.

Ф. е. вирішує методологічне і світоглядне завдання. Вона не лише задає систему координат, а й продукує найскладніші фрагменти загальної картини економічної реальності, виявляє необхідні орієнтири, завдяки яким людська особистість здійснює перспективне моделювання власної життєвої поведінки, створює необхідні й різноманітні умови для свого існування і розвитку.

Ф. е. розкриває філософське розуміння змісту багатьох основних економічних категорій: *економіка, господарство, виробництво, праця, гроші, економічна людина, свобода, потреба* та ін.), які за своєю суттю і значенням виходять за межі сфери економіки. Пізнання їх змісту забезпечує формування загальних уявлень про природу господарської діяльності, окреслює її місце і роль у духовному бутті, моралі, життєвому світі людини, тобто сприяє досягненню людиновимірної сутності економіки.

Овсянкіна Л. А.

Філософія епохи Відродження (Ренесансу) – розвивається в Європі у XIV–XVI ст. на тлі бурхливого піднесення мануфактурної промисловості, торгівлі, мореплавства, природознавства, механіки, математики під впливом якісних змін в соціально-економічному і духовно-культурному житті як намагання повернутися до втрачених античних цінностей.

Проте Ф. е. В. не є механічним поверненням до античної філософії. Вона пропонує нові ідеї, які відповідають новим умовам людського буття, її визначальними рисами є антропоцентризм (в центрі уваги – людина), орієнтація на мистецтво, натуралістичний пантеїзм, гуманізм, проголошення людини вищою цінністю, ідеї вдосконалення суспільного і державного устрою тощо. У Ф. е. В. виокремлюють три етапи: 1. Гуманістичний (середина XIV–XV ст.), на якому середньовічний теоцентризм змінюється антропоцентризмом. 2. Неоплатонівський (середина XV ст. – перша третина XVI ст.) – піднімаються проблеми буття. 3. Натуралістичний (середина XVI ст. – поч. XVII ст.) – започатковується методологія механіцизму (закони природи пристосовують до пізнання суспільної реальності). Також розрізняють Раннє (італійське) Відродження (Данте Аліг'єрі, Ф. Петрарка, Бокаччо, А. Дюрер, Н. Макіавеллі, К. Салютаті, Л. Бруні, Л. Валла, М. Кузанський, М. Фічіно, Дж. Піко делла Мірандола, П. Помпонацці) та Пізнє (північне) Відродження, коли ренесансні ідеї поширюються за межі Італії на північ до Німеччини, Голландії, Англії, Франції (Еразм Роттердамський (Герхардт Герхардс), Т. Мор, Леонардо да Вінчі, М. Коперник, Й. Кеплер, Т. Брага, Парацельс (Теофраст Бомбаст фон Гогенгейм), Б. Телезіо, М. Монтень, Дж. Бруно). Ф. е. В. підготувала і забезпечила перехід від Середньовічної філософії до філософії Нового часу.

Бучма О. В.

Філософія історії – концепція у складі філософського знання, спрямована на усвідомлення історичного процесу загалом та аналіз методологічних проблем історичного пізнання. Класичні форми філософії історії виникли у європейській філософії у XVIII – першій половині XIX ст. Термін "філософія історії" запровадив французький філософ Вольтер для позначення сумативно-узагальненого уявлення про історію.

Баранівський В. Ф.

Філософія культури (культурософія) – філософська та культурологічна дисципліна та науковий напрям, що інтегративно досліджує культуру як специфічне явище буття у його фундаментальних часових та просторових виявах. Ф. к. як окрема дисципліна виникла у надрах німецького Просвітництва. Проте це була лише її самоідентифікація. Як окрема форма Ф. к. існує з початку Нового часу і позначається терміном "універсальне знання". Романтизм виводить Ф. к. за межі такого гносеологізму. Культура пов'язується не із знанням та пізнанням, а з творенням. На відміну від просвітників, романтики стверджують не про творення взагалі, а про локальне творення – міфотворення того чи іншого народу. Ф. к. романтизму стає усвідомленням цього міфотворення. Починаючи з Ніцше, у Ф. к. розгортається дискурс, окреслений поняттями "аполлонівське – діонісійське", що окреслює суперечливість буття культури, а тому конкретизує опозицію "культура – натура". На цій основі формуються символічна та інтуїтивістська стратегії розуміння культури. Перша стратегія філософії культури представлена працями Е. Касірера, К. Леві-Строса, Дж. Фрезера, друга – працями А. Бергсона, О. Шпенглера, М. Унамуно. Х. Ортега-і-Гассет ставить на меті розв'язати суперечність між цими стратегіями, висуваючи ідею "раціовіталізму". М. Бердяєв прагне знайти стратегію єднання культури і життя через критику культури як "об'єктивації".

Враховуючи, що Ф. к. досліджує культуру як специфічне явище буття, вона постає онтологією культури. При цьому необхідно врахувати, що буттєвість культури як символічному світові надає людська екзистенція. Культура є виявленням екзистенції у творчій діяльності, а отже Ф. к. значною мірою є філософією екзистенції. Це поєднує сучасну вітчизняну Ф. к. з філософською антропологією в її світоглядно-екзистенційних виявах. Так, до предмета Ф. к. належать не лише ознаки культури, але й екзистенціали, що визначають творчу активність особистості, тому Ф. к. включає до свого предмета й фундаментальні екзистенційні виміри людського буття – буденне, граничне, метакричне, і таким чином входить до проблемного поля метаантропології.

Сучасна Ф. к. є філософією локальних культурних світів та умов комунікації між ними. У такому контексті Ф. к. виходить на проблему архетипів культури. Це споріднює її з філософською антропологією у її етноантропологічних вимірах. Ф. к. є загальнометодологічною основою культурології, в якій відбувається перехід загальнометодологі-

чних побудов у конкретний історико-культурний часопростір. Ф. к. зумовлює та синтезує розвиток низки філософських дисциплін: філософії мови, філософії міфу, філософії релігії, філософії мистецтва, герменевтики, філософії українознавства тощо.

Горенко Л. І.

Філософія людини – 1) філософські та культурософські вчення, які досліджують проблеми, пов'язані з буттям людини; 2) синонім філософської антропології; 3) у широкому розумінні – синонім філософії, де основна проблема філософії – проблема місця людини у світі. Якщо філософію розуміти як складну систему відносин філософа, його тексту і світу, змістом якої виступає духовне розв'язання основного протиріччя своєї епохи і через нього – вічних протиріч людського буття, то на цій основі виникає усвідомлення глибинної тотожності філософії як такої і Ф. л.

Філософія є насамперед вченням про людину і смисл її життя; лише через пошук смислу людського життя філософія може стати вченням про світ у цілому. Крім того, філософія завжди є Ф. л. вже тому, що вона існує як філософія конкретного філософа, що осягає людське, його можливості та межі у світі. Філософія як любов до мудрості, а тому буття мислення на межі, стає собою, лише перетворюючись у любов до людини; при цьому справжня любов до людини можлива через усвідомлення меж людського, що перетворює філософію з метафізики на метаантропологію.

Даць І. В.

Філософія Нового часу – розвивається у XVII ст. на тлі формування буржуазних суспільств у Європі та під впливом наукової революції. Тому передусім вона спирається на науку. Представники Ф. Н. ч. у своїх вченнях піднімають такі проблеми: *гносеології*, які концентруються навколо раціоналізму і емпіризму, як альтернативних методологічних систем (метод індукції Ф. Бекона, метод раціоналістичної дедукції Р. Декарта, матеріалістичний раціоналізм Б. Спінози тощо); *онтології* (матеріалістичний монізм Ф. Бекона, дуалізм Р. Декарта, метафізичний гілозоїзм Б. Спінози, плюралістична концепція об'єктивного ідеалізму (монадологія Г. Ляйбніца) та концепції *суб'єктивного ідеалізму* (Д. Берклі і Д. Юма); *соціальної філософії* (розвиток концепції

пцій природного права та суспільного договору Г. Гроцієм, Т. Гоббсом, Дж. Локком, Б. Спінозою). Логічного продовження Ф. Н. ч. набула у філософії епохи Просвітництва.

Бучма О. В.

Філософія культурно-мистецької освіти. Філософія освіти як така – інтегральне наукове знання, що покликане вивчати об'єктивні закономірності розвитку власне освіти у всіх аспектах її функціонування та оптимізувати шляхи досягнення особистісно та суспільно необхідних цілей у становленні нової світоглядної парадигми.

Проблеми освіти, способу передачі знань були предметом розгляду різних філософських систем. Майже кожний знаний філософ замислювався над спадкоємністю соціокультурного досвіду; роллю освіти у становленні особистості; становленням теоретико-методологічних основ педагогічної діяльності. Як самостійний розділ філософії філософія освіти склалася у другій половині ХХ ст. у США та в країнах Західної Європи.

Філософське осмислення завдань виховання та навчання, тобто базових завдань освіти як такої, неможливе без перегляду методологічних засад останньої, створення нової концепції освіти відповідно до нових екзистенційних умов та антропологічних орієнтирів суспільства. Зазначені обставини потребують філософської рефлексії щодо широкого кола питань – від філософського обґрунтування змісту навчання і вивчення моделей освіти до розгляду зміни стереотипів поведінки та образу мислення. Так, до сфери досліджень філософії освіти належать проблеми: визначення "буття" освіти в соціумі, її місця і ролі в процесах соціальної модернізації; що є освіта як така, у чому полягає її сутність (онтологічні проблеми); яким чином відбувається освіта в соціумі та в житті кожної людини; які існують методи сприяння освітньому процесові (логіка та методологія освіти); як взаємодіють процеси наукового пізнання та педагогічного дискурсу, яким чином збільшення знань впливає на зміст освіти та методик викладання, пізнання процесу освіти як такого в соціальному та індивідуальному аспектах (епістемологія освіти); на які соціальні та особистісні цінності спирається освіта, які їх природа та джерела, якою має бути поведінка учасників освітнього процесу, які особистісні ознаки мають бути наявними у педагога, та як готувати майбутніх фахівців (аксіологія та етика освіти).

У наш час набувають значущості проблеми трансформації освіти за умов постмодерну, ролі освіти в транскультурному діалозі, її значення у вирішенні сучасних глобальних проблем щодо збереження людства як такого шляхом відмови від антагоністичних форм вирішення будь-яких суперечностей, як то: загострення конфлікту і між розвитком суспільства та природою, і між свободою людини та вимогами суспільства. Тобто нова парадигма діяльності людства потребує неантагоністичних форм розв'язання комплексу суперечностей і між людьми, і між людством та природою, космосом.

Найважливішу роль у набутті навичок слухати і розуміти Іншого (людину, культуру) відіграє сучасна теорія складних і надскладних відкритих систем – синергетики (співдія, співпраця). Саме система принципів синергетичної парадигми сприяє подоланню однобічності у розв'язанні суспільної та освітньої суперечності, зокрема у культурно-мистецькій освіті, особливостями якої є людинотворчий характер фахової діяльності її суб'єкта, яка реалізується виключно у формі спілкування і як така є діяльністю морально-етичною. Відкрите суспільство потребує проведення низки заходів щодо впорядкування мережі, статусу, освітніх стандартів системи культурно-мистецької освіти, що обумовлює ключове значення галузевих наукових досліджень. Слід зазначити, що подальше теоретичне обґрунтування специфіки Ф. к.-м. о. за вимог входження України у простір Болонських угод потребує досягнення консенсусу щодо збереження мистецької освітньої багаторівневості та термінів навчання в Україні і творчого використання європейського досвіду.

Означені проблеми мають бути покладені в основу навчального предмету "Філософія культурно-мистецької освіти", який має посісти чільне місце у навчальному процесі культурно-мистецьких навчальних закладів, системі післядипломної освіти галузі та програмах кандидатських іспитів з філософії для фахівців. Вивчення Ф. к.-м. о. має на меті набуття наукового стилю мислення, піднесення методологічної культури, посилення духу власної гідності, тобто виховання особистості, здатної мудро розв'язувати суперечності та бути відповідальною за виконувану справу.

Кузнєцова І. В.

Філософія освіти – нова дослідницька галузь педагогічного знання і філософії, що виникла у середині ХІХ ст. Її джерела – загальна філо-

софія; досвід педагогічної практики з його філософсько-світоглядним узагальненням; громадсько-політичні, педагогічні рухи, їх світоглядні ідеї; спеціальні науки, котрі вивчають освіту і пов'язані з нею філософські проблеми й узагальнення. У ХХ – ХХІ ст. Ф. о. постає як відповідь на виклики сучасного соціокультурного контексту та як можливість соціокультурного самовідтворення особистості й суспільства. Ф. о. досліджує освіту, можливість якості освіти; інтелект і освіченість, що визначає місце людини в соціальній структурі світу; Ф. о. виступає своєрідним каналом зв'язку між загальною філософією й розробкою вихідних установок, цілей та цінностей освіти.

Ф. о. – особливий предмет, проблемне поле якого межує з гносеологією, етикою, естетикою, філософськими концепціями людини. Раціональне та ірраціональне в освітній діяльності виокремлюють Ф. о. як особливий спосіб філософської педагогічної рефлексії. Сучасна Ф. о. виходить з необхідності комунікативно-діалогової взаємодії, спрямованої на подальший прогресивний розвиток суспільства й особистості. Особливо актуальною є антропоцентрична парадигма. Основне розмежування між напрямками Ф. о. відображає два підходи до людини як суб'єкта освіти: емпірико-аналітичні спрямування, орієнтовані на відповідні науки про людину як типологічну істоту (визначається біологічними і соціальними законами) і гуманітарні спрямування, в яких людина трактується як особистість, унікальна індивідуальність, котра розкривається в гуманітарних дисциплінах, а також у загальнонауковій свідомості (етичній, естетичній, світоглядній).

Розрізняють *спеціалізовану* (найбільш загальні картини освітньої діяльності, методологія її пізнання й ціннісного осмислення, методологія цілепокладання, проектування й практичної діяльності), *аналітичну* (інтеграція освітнього знання методом логічного аналізу даної мови освіти, акцентування самостійності мислення, обґрунтування Ф. о. як навчальної дисципліни) й *критико-раціоналістичну* (критика ірраціоналізму, а також тоталітарного підходу в освіті й педагогічному мисленні, виховання критично-перевіряючого розуму) Ф. о. Ф. о. визначається як сукупність світоглядних теорій (ідей), що зумовлюють методологію виховання і навчання, становлення відповідного типу особистості.

У широкому розумінні предмет Ф. о. – не лише філософське осягнення самого процесу отримання знань, умінь та навичок, але більшою мірою масштабне вивчення культурних досягнень та цінностей, покли-

каних задовольняти потреби системи освіти; оновлення змісту, способів та форм педагогічної діяльності; вироблення основних засад і концептуальних положень теорії і системи освіти; теорія і методологія освітнього процесу; соціокультурні та політико-культурні синтети з різними пропорціями можливого, бажаного та належного. Філософія доповнює педагогіку масштабним баченням соціальних трансформацій і домінуючими у даному історичному періоді світоглядними концепціями.

Корецька А. І.

Філософія Просвітництва (кінець XVII–XVIII ст.) розвинулася на основі філософських концепцій Нового часу в Західній Європі. Головним чином представлена працями Ш. Монтеск'є, Вольтера, Е. Кондильяка, Ж. Ламетрі, П. Гольбаха, Д. Дідро, К. Гельвеція, Ж. Ж. Руссо, Ж. Л. Бюффона, Г. Маблі, М. Ж. Кондорсе, А. Баумгартена, І. Гердера, Г. Лессінга, І. В. Гете, Ч. Беккарія та ін. Головну роль у процесі пізнання і вдосконалення світу філософи-просвітники відводили знанням і розуму. Здебільшого вони перебували на позиціях антиклерикалізму і відстоювали деїстичні або матеріалістичні погляди, пропагували вивчення природничих наук і зв'язок з ними філософії. Ф. П. завершила формування методології механіцизму. В центрі уваги Ф. П. знаходяться суспільні проблеми, страждання і поневіряння людей. Тому вона наголошує на необхідності привести суспільство у відповідність вимогам розуму (справедливості, рівності, свободи, братерства). Розумне законодавство, просвітництво, виховання і узгодження особистих та суспільних інтересів є центральною ідеєю Ф. П. та єдиним шляхом до справедливого суспільства.

Бучма О. В.

Філософія релігії – 1) сукупність філософських роздумів щодо специфічних проблем, пов'язаних із абсолютними та трансцендентними вимірами людського буття; 2) базовий розділ академічного релігієзнавства, в якому подається раціональне осмислення природи, сутності й сенсу релігійного феномена. Остання позиція є ключовою для сучасного вітчизняного релігієзнавства. Категорія Ф. р. охоплює дисциплінарні складники галузі релігієзнавства – метафізику, епістемологію та праксеологію.

Серед проблемних областей Ф. р. найбільш важливими є наступні:
а) визначення предметом дослідження не абсолютного й божественного

як такого, а лише його змістовного відображення в інтелектуальних продуктах віруючих, мислителів, філософів та співвіднесення цих вчень з іншими субстанційними парадигмами; б) вивчення сутності, розробка філософського поняття релігії, розкриття можливих принципів підходу до її визначення; в) дослідження онтологічних і гносеологічних основ і передумов релігії; г) аналіз особливостей релігійного світогляду, мислення і мови; д) виявлення специфіки й змісту релігійної філософії.

Експлікація Ф. р. як спеціальної предметної сфери філософствування відбувається у XVIII – XIX ст. (Д. Юм, І. Кант, Ф. Шлейєрмахер, Ф. Шеллінг, Г. Лессінг, Г. Гегель, Л. Фейєрбах). У XX ст. проблеми релігії розробляються у працях низки видатних представників різних напрямів філософії (Ю. Кимелєва, Р. Паттерсона, Т. Пеленхейма, Б. Вельте, Б. Девіса, Р. Шаффлера). Змістовою наповненістю Ф. р. є різні філософські концепції і поняття, де інтерпретація релігії відбувається з точки зору певного субординуючого принципу – натуралізму, матеріалізму, екзистенціалізму, прагматизму, позитивізму, аналітичної філософії, філософської антропології, персоналізму, неотомізму тощо. Ф. р. ще не є цілком концептуалізованим формуванням, але вона виконує ряд важливих функцій щодо інших розділів релігієзнавства (історія, соціологія релігії та ін.), зокрема теоретично-методологічної основи досліджень та змістовного синтезу їх результатів.

Титаренко О. Р.

Філософія стародавньої Індії та Китаю. Перші філософські вчення виникли у I тис. до н.е. у Індії та Китаї. Філософські вчення Індії ґрунтуються на основі міфологічного типу світогляду та кастової соціальної стратифікації тогочасного індійського суспільства. Основними рисами Ф. с. І. є ілюзорне сприйняття реального світу, орієнтація на містичне переживання буттєвих станів, зосередження на морально-етичній проблематиці і постійному самовдосконаленні людини, а не світу. Ф. с. І. представлена такими основними школами: 1) *веданта* – відстоювала ідею сансари (перевтілень) згідно з законом карми (необхідності) і мокші (звільнення) – злиття атмана (індивідуального начала, душі) з брахманом (світовим духом); 2) *буддизм* – пропонує погляд на світ як єдиний потік дхарм (матеріальних і духовних елементів), що постійно змінюються; 3) *джайнізм* – визнає два світові начала: джива (одухотворене) і аджива (не одухотворене); 4) *ньяя-*

вайшешика – вважали, що світ створений богом з різнорідних частинок "ану" (вода, земля, повітря, вогонь), що, вступаючи в різноманітні комбінації, утворюють предмети; 5) *санкх'я* – розвивали думку, що світ виник завдяки впливу пуруші (душа) на пракриті (абстрактна першо-основа; 6) *міманса* – вважали, що основою пізнання є людські відчуття; 7) *чарвака-локаята* – визнавала чотири елементи, з яких складається світ; 8) *йога* – її метою є вдосконалення душі і тіла за допомогою різних положень тіла та інших вправ.

На відміну від Ф. с. І., Ф. с. К. відрізняється більш реалістичним сприйняттям дійсності, її проблематика концентрується навколо питань морального зростання не лише людини, а й суспільства, вдосконалення соціальних відносин та інститутів, розв'язання проблем державного управління. Найпоширенішими філософськими школами стародавнього Китаю є: 1) *конфуціанство* – засн. Конфуцій. Фундаментальний принцип "жень" – гуманність; 2) *даосизм* – засн. називають Лао-цзи. Головна категорія – "дао" (шлях), означає закон буття космосу, природи, начало всього суцього, який виявляється через силу "де" (доброчинність); 3) *моїзм* – засн. Мо-цзи. Головний принцип – "цзянь-ань" (загальної любові); 4) *легізм* – засн. Шан Ян, Лі Куї, Шень Бухай, Хань Фей. Створили концепцію деспотичної держави, заснованої на рівності всіх перед законом. Головний принцип – політика несумісна з мораллю.

Бучма О. В.

Філософія та політика. Відношення між Ф. та П. завше було складним, а інколи й трагічним. Історично політика виникла раніше за філософію. Деякі народи створили великі імперії, досягли незаперечних успіхів у політиці, але не мали власної філософської традиції. Наприклад у Єгипті та Юдеї філософські ідеї розвивалися лише в рамках релігії. А в Римі, який став світовою імперією, століттями панували еллінські філософські вчення, а власна філософська школа (стоя) виникла лише в період, коли держава досягла максимального розвитку, й намітилися певні риси політичної та суспільної кризи. Тож казати про якісь закономірності політико-філософського розвитку не має рації. Філософія, як і мистецтво, це вільна гра розуму. Жодні умови не можуть примусити до філософствування та мистецьких пошуків. Так само жодні обставини не можуть приборкати прагнення до філософських роздумів і мистецьких спроб. У філософії, звісно, є певна

спадковість, яка проявляється в розробці тих чи інших ідей, уточненні понять. Але казати, що сучасна філософія досконаліша, аніж філософія антична (бо сучасна техніка досконаліша за техніку тогочасну), було б хибно. Як зазначав українсько-російський філософ Микола Бердяєв (1874–1948 рр.), можливо, філософія лише йде до величі мислення, яке було властиве Платону. Альбер Камю та Мартін Гайдеггер не конкурують із Платоном та Арістотелем. Хоч їх і розділяють тисячоліття, кожен із цих мислителів самодостатній. Аналогічним чином історичний критерій не застосовний і до мистецтва. Єгипетські піраміди приголомшують і причаровують як і модерні небоскопи. Гомер не конкурує з одноденним читвом, яке ковтають у метро.

Та чи є розвиток у політиці? Політика, на відміну від філософії та мистецтва, визначена умовами. Сучасне політичне життя набагато складніше, аніж життя поліса. Та чи змінилася, чи стала ліпшою людина політична? Хіба зріс ступінь патріотизму, жертвовності та героїзму? Ні. Бо і патріотизм, і жертвовність, і героїзм, без яких немислима політика, не мають ступенів. І велич спартанців, які загинули під Фермопілами, захищаючи Елладу від персів-завойовників, сумірний із величчю вояків, що загинули під Крутами, боронячи Україну від російських більшовиків. Поняття прогрес застосовне лише до техніки. Але щодо мислення й етико-естетичного вчинку прогрес не може бути мірилом.

Бушанський В. В.

Філософська антропологія (від грец. – людина + вчення, слово) – 1) у широкому значенні синонім філософії людини – розділ філософії, у якому розглядається буття людини, її місце у світі, колізії людської сутності та існування; 2) у вузькому значенні – вчення німецьких мислителів початку ХХ ст. (М. Шелер, Г. Плеснер, А. Гелен). Термін "антропологія" у європейській культурі використовувався ще І. Кантом, який вважав, що про людину необхідно філософствувати особливим чином. У вченні Л. Фейєрбаха антропологія стає системоутворюючим принципом: він протиставляє антропологію (вчення про людину та її сутність) теології (вченню про Бога) і заявляє, що саме антропологія буде філософією майбутнього.

Ф. а. у класичному розумінні розвивається в німецькій філософії першої половини ХХ ст. Її засновник М. Шелер прагне до досягнення

природи людини, визначаючи її через поняття *дух*, і на цій основі усвідомлює "положення людини в Космосі". Людина як одухотворена істота, на думку М. Шелера, має здатність до творення відносних і абсолютних цінностей, що стають умовою існування культури. М. Плеснер вбачає специфіку людини в її ексцентричності, здатності бути в кожен момент свого життя "іншою стосовно себе". Е. Кассіер осмислює людську природу через поняття "символ", а людину трактує як "символічну тварину" – істоту, що здатна розуміти символи і творити їх; це дозволяє їй залишити межі тваринного світу. Таким чином, німецька Ф. а. першої половини ХХ ст. твердить про людину як істоту, що постійно долає свої межі у свідомому зусиллі. Однак, на відміну від екзистенціалізму та персоналізму, у цій Ф. а. мова йде про подолання меж людини в рамках її буденного буття, без зміни сутності людського, без трагічного особистісного зусилля, що глибинно змінює людське. Якщо враховувати, що людське буття є щось більше, ніж буденність, то сучасна філософія людини є щось більш широке, ніж Ф. а. у вузькому смислі слова; але вона не відкидає її, а містить у собі конструктивним образом. На основі цих постулатів розвиваються *екзистенційна антропологія* та *метаантропологія*.

Горенко Л. І.

Філософська думка у Київській Русі формувалася під впливом двох складників: 1) *первісного міфологічного світогляду й практичної філософії дохристиянського періоду* (витоки їх досліджуються за матеріалами археологічних розкопок ще від неолітичної доби, трипільської землеробської культури), яка як цілісна система релігійно-філософських уявлень сформувалася у язичництві давніх слов'ян; 2) *греко-візантійської філософської традиції*, яка після запровадження християнства поширилася тут через писання християнських схоластів (Іоан Златоуст, Іоан Дамаскін, Діонісій Ареопагіт та ін.). Добре знаною на Русі була й перекладена середньовічна література болгарського, східного й західноєвропейського походження.

Особливістю давньоруської філософії є її спрямування на практичні аспекти осмислення світу буття. Притаманне цій добі так зване "софійне" розуміння, яке цінує філософію насамперед за мудрість узагальненого знання про світ, про людину й про те, як їй жити у світі, про сенс буття, про знання й істину. Виразно прослідковується за-

стосування морально-практичного (або ж сократівського) і художньо-образного (платонівського) методів філософствування. У творах філософів Київської Русі осмислюється проблема сутності людини, насамперед, її гармонізація зі світом природи та суспільством, широко розробляється морально-етична проблематика, поцінуються слово, розум і "серце", творча діяльність людини на благо вітчизни, людська гідність й духовна краса, відповідальність, адже історія тлумачиться як наслідок діяльності людей, передусім тих, хто при владі.

Такі філософські мотиви притаманні творінням Іларіона ("Слово про Закон і Благодать"), Феодосія Печерського, Нестора Літописця (у приписуваній йому "Повісті временних літ"), Володимира Мономаха ("Поучення ... дітям своїм"), а також іншим видатним пам'яткам давньоруської писемності.

Сакада Л. Д.

Філософська есеїстика (есеїстична філософія) – спосіб буття філософії в культурі, у якому досягається гармонія понятійного й образного. Цю гармонію можна назвати смислообразом. Всесвітньо відомими філософами-есеїстами були Б. Паскаль, Ф. Ніцше, М. Бердяєв, А. Камю. Теоретична філософія також з необхідністю містить у собі чуттєво-інтуїтивне начало – для осягнення світу в його цілісності, але логіка понять перемагає в ній логіку образів і почуттів. У Ф. е. ідеї пов'язані більш глибинно і внутрішньо, ніж у теоретичній філософії, а тому – менш очевидно. Осягнути їхній зв'язок можливо не в поняттєво-логічному міркуванні, а в інтуїтивно-співтворчому акті. Есеїстичне філософствування є незавершеним і розімкнутим філософствуванням, яке потребує творчої активності того, хто його сприймає.

Ф. е. є філософією екзистенції – філософією переживання, філософією особистості, тому що вона безпосередньо виражає духовні і душевні стани філософа в їхньому протиріччі і єдності. Філософське есе – це своєрідний філософський щоденник особистості. Розгортання в тексті власного "Я" тут не менш значиме, ніж зміст проблеми. Більше того, зміст проблеми безпосередньо і природньо зливається з "Я" філософа. На відміну від теоретичної філософії, де філософ прагне відсторонитися від свого "Я", говорячи про нього як про суб'єктивне, прагне сховати особистісне начало за логікою понять, яку він називає об'єктивною логікою; у Ф. е. "Я" філософа вільно і

відкрито виявляється в тексті. Необхідно також усвідомлювати принципову різницю Ф. е. і науково-популярної літератури. На відміну від науково-популярної літератури, яка доступно й образно викладає щось уже відкрите, Ф. е. завжди породжує феномен оригінального і робить евристичний прорив. Результатом цього завжди стає нове знання. Більш того, Ф. е. не лише пізнає буття, але і творить його. Через глибинне співпереживання вона вносить у життя філософа і його читачів нові цінності, що призводять до нових вчинків. Таким, наприклад, був вплив есеїстики Ф. Ніцше на культуру і цивілізацію Заходу ХХ ст.

Крім того, існує глибокий зв'язок між Ф. е. і релігійною проповіддю – вони обидві розглядають вічні проблеми людського буття. Однак, на відміну від релігійної проповіді, Ф. е. вільно осмислює свої основи, не спираючись на зовні задані догмати. Екзистенційний зміст Ф. е. часом додає їй характеру пророцтва, що підносить її над релігійною проповіддю в її церковно-соціалізованих формах і наближає до дійсної релігійності. Ці протилежні риси Ф. е. особливо яскраво уособлюються у філософії М. Бердяєва і Ф. Ніцше.

Горенко Л. І.

Філософська система і метод – зміст і внутрішня форма філософського вчення. Під системою розуміється необхідний взаємозв'язок частин цілого, на відміну від сукупності, де частини з'єднуються випадково.

Філософська система завжди починається із змістовножиттєвих і екзистенціальних проблем, тобто вона починається з етики власного існування. Вже потім постають загальноонтологічні і гносеологічні питання – питання про устрій буття за межами особистості і про умови його пізнання, потім з'являються естетичні, соціальні, культурософські та філософські питання.

Створюючи систему знань про світ, філософ, перш за все, повертається до проблем власного існування, вирішуючи їх з позицій знання про світ за межами свого "Я". Здобуваючи системне знання про світ за межами свого "Я", філософ завжди вирішує у глибині особистості смисложиттєву проблематику. Тому під філософською системою в теоретичній філософії можливо розуміти єдність текстів та ідей філософа про основи буття людського і природного світу і про можливість пізнання цих основ; ця єдність починається смисложиттєвою, екзистенційно-

особистісною проблематикою і нею ж завершується. Іншими словами, філософська система є обґрунтованим вченням про смисл життя.

На відміну від філософської системи, метод – це динамічна сторона філософського вчення. Метод у філософії – логіка побудови філософської системи, її внутрішня форма. У філософії не існує єдиного правильного методу, є плюралізм методів, де кожен філософ створює свій унікальний метод. Інший ракурс, коли методи одних філософів залишаються в межах їхнього вчення, а методи інших виходять за ці межі, стаючи актуальними для філософського співтовариства своєї і наступних епох. Метод філософа є логіка розвитку його особистості. Стверджуючи, що філософська система виступає *змістом* теоретичної філософії, а метод її *формою*, не можна не констатувати особистісну змістовність методу й особистісну оформленість системи. Метод і система з'єднуються і переходять одне в одне тільки через особистість філософа. Тому усвідомлення специфічного методу як саморуху системи є свідченням зрілості особистості філософа. Філософ, який усвідомив свій метод, приходять до поняття методології – вчення про свій метод і методи взагалі. У тій мірі, в якій він бачить у своєму методі не лише індивідуально-особистісне й екзистенціальне, а й щось значиме для інших, його філософія може стати методологією пізнання в конкретних галузях.

Горенко Л. І.

Філософська традиція – філософсько-теоретичний напрям, що пережив хоча б одне покоління людства. Філософська школа, що вийшла за межі покоління, теж може вважатися традицією, але традиція як розвиток напрямку завжди буде більш повнокровною й довговічною, здатною до діалогу з іншими традиціями. Поява традиції у філософії означає, що певний філософський напрямок утвердився в інфраструктурі культури. З іншого боку, у філософії тоталітарного суспільства виникають традиції, в яких філософія протиставляє себе культурі як щось нормативне, проходячи крізь покоління ідеологічною течією. Але це означає, що тут з'являється вже не Ф. т., а традиція як ідеологія, що поглинає філософію. Така традиція швидко утверджується та зникає із суспільства в цілому. Справжня Ф. т. завжди є торжеством особистості і вільної комунікації особистостей.

Горенко Л. І.

Філософська школа – співдружність мислителів, які застосовують спільний метод і приймають світоглядні висновки як результат такого застосування. Очевидно, Ф. ш. починається з діяльності мислителя, який має власну систему і метод. Такий етап є етапом зародження школи, і може назватися *класичним*. Метод і система перебувають тут у протиріччі й гармонії, що відображають протиріччя і гармонію особистості філософа. Однак, незалежно від позиції класика, навколо його вчення може створитися наукова школа. Для цього необхідно спростити і формалізувати це вчення, відокремити метод і систему від особистості засновника. Це відбувається на другому – так званому *ортодоксальному* етапі розвитку школи. На цьому етапі послідовники філософа не критично приймають його метод і його систему. На ортодоксальному етапі розвиваються лише часткові моменти системи класика; головні і принципові висновки залишаються незмінними. Саме в цей час філософія найчастіше трансформується в ідеологію. Як правило, надалі з'являються мислителі, які застосовують метод засновника для зміни його системи. Ф. ш. вступає у третій етап свого життя – *неокласичний* або *критичний*. Прикладом можуть бути такі течії, як неофрейдизм, неокантіанство, неогегельянство, неомарксизм і т. п. Метод протиставляється системі як прогресивне реакційному. І нарешті, серед послідовників класика з'являється той, хто застосовує його метод для зміни самого методу. Школа входить в останній етап буття, що переборює її як школу і творить щось нове – оригінальний метод і систему. Цей етап можна назвати *новаторським*. Новатор завжди вступає в трагічне протиріччя зі школою, тому що виходить за її межі. Він може прийти під час критичного етапу школи, коли розмиваються її межі, але може з'явитися і на самому початку її ортодоксального буття. Саме за таких умов діяльність новатора-філософа стає реальністю, і саме він може стати наступним класиком.

Горенко Л. І.

Фінанси – система економічних відносин, що виникають з приводу розподілу і перерозподілу вартості валового внутрішнього продукту з метою формування фінансових ресурсів для забезпечення виконання функції держави, задоволення суспільних потреб та створення умов розширеного відтворення. Спрощене, побутове сприйняття Ф. пов'язане із грошовими відносинами та фінансовою діяльністю, що

відображається у доходах і витратах суб'єктів фінансових відносин. Глибинне, глобалізоване розуміння Ф. передбачає цілісне уявлення про Ф. і фінансову систему як єдине ціле та характеризує сутність відносин, що складаються в суспільстві у процесі руху вартості створеного ВВП.

Ф. поділяються на *централізовані* та *децентралізовані*. Під централізованими Ф. розуміють економічні відносини, пов'язані з формуванням і використанням фондів грошових коштів держави, що акумулюються в державній бюджетній системі та урядових позабюджетних фондах. Децентралізовані Ф. – це грошові відносини, що опосередковують кругообіг грошових фондів підприємств, громадських організацій та населення. З матеріальної точки зору Ф. ототожнюються з фондами грошових коштів.

До характерних ознак Ф. належать: обмінно-розподільчий характер; завжди мають грошовий характер; матеріальним втіленням є фонди грошових коштів, джерелами формування яких виступають фінансові ресурси; рух вартості від одного суб'єкта до іншого; грошова форма відносин; формування доходів і здійснення видатків; еквівалентний характер обміну та розподілу і нееквівалентний характер перерозподілу.

Контрольна функція Ф. реалізується в результаті того, що Ф. є інструментом контролю за діяльністю суб'єктів обмінно-розподільчих відносин. Ф. кількісно відображають рух грошових потоків і забезпечують контроль за дотриманням пропорцій в розподілі валового внутрішнього продукту, правильністю формування, розподілу та використання фінансових ресурсів держави і суб'єктів господарювання.

Кремень О. І.

Фінансова політика – самостійна сфера діяльності держави в області фінансових відносин з метою виконання державою своїх функцій. Сутність Ф. п. розглядають відповідно до змістовного, функціонального та управлінського аспектів. Відповідно до змістовного аспекту Ф. п. розглядається з точки зору етапів її реалізації: розробка теоретичних концепцій розвитку фінансів і фінансової системи; визначення основних напрямів використання фінансів в економічній політиці держави; розробка конкретних методів фінансового механізму з метою реалізації концепцій та програм. Функціональний аспект Ф. п. передбачає, що вона включає податкову, бюджетну, грошово-кредитну (монетарну), амортизаційну, валютну та митну політики. Згідно із управлінським аспектом Ф. п. здійснюється органами фінансового апарату.

У вузькому розумінні Ф. п. включає політику у сфері державних і недержавних фінансів. У широкому розумінні Ф. п. розглядають як механізм державного регулювання соціально-економічних процесів та явищ на основі арсеналу фінансових інструментів, засобів, форм і методів розподілу та перерозподілу ВВП і національного доходу через фінансову систему країни.

Ф. п. є складовою соціально-економічної політики держави. Фінансова політика проявляється у фінансовому законодавстві, системі форм і методів мобілізації фінансових ресурсів, найважливішими з яких є податки, перерозподілі фінансових ресурсів між окремими верствами населення, галузями і регіонами, структурі доходів і витрат бюджетів та ін.

Головною метою Ф. п. є забезпечення фінансовими ресурсами реалізації державних програм, економічного і соціального розвитку.

Ф. п. відображає суб'єктивну сторону функціонування фінансів: фінанси як специфічна форма виробничих відносин належить до базису, а Ф. п. – до надбудови. Фінансові відносини як елемент базису об'єктивні та незалежні від свідомої діяльності людини, у той час як Ф. п. являє собою форму свідомої діяльності людей.

Кремень В. М.

Фінансова система – сукупність суб'єктів фінансових відносин, між якими існує закономірний зв'язок та відбувається взаємодія. Найбільш поширеними підходами теоретико-методологічного трактування сутності поняття *фінансова система* є підхід змістового наповнення (внутрішньої, структурної будови) та організаційно-інституціональний підхід.

За внутрішньою (структурною) будовою Ф. с. – сукупність відокремлених і взаємопов'язаних сфер та ланок фінансових відносин, які відображають специфічні форми й методи розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту. Сфера Ф. с. – узагальнена за певними ознаками сукупність фінансових відносин. В основу виділення сфер покладено рівень економічної системи. Сферами Ф. с. є: на рівні мікроекономіки – фінанси суб'єктів господарювання та фінанси населення; на рівні макроекономіки – державні фінанси; на рівні світового господарства – міжнародні фінанси; на узагальнюючому рівні (забезпечуюча сфера) – фінансовий ринок. Кожна з цих сфер має відповідне організаційне забезпечення, властиві лише їй форми та

методи формування і використання фінансових ресурсів, специфічні схеми організації фінансової діяльності та ін.

Відповідно до організаційно-інституційного підходу Ф. с. – це сукупність фінансових органів та інституцій, які забезпечують функціонування даної системи. У цьому сенсі Ф. с. відображає систему управління фінансами. Організаційно-інституціональна структура Ф. с. ґрунтується на об'єктивних закономірностях, проте вплив на неї суб'єктивних чинників є досить відчутним, що і є основою виникнення відмінностей у будові та організації фінансових систем різних країн світу. При цьому у Ф. с. держави виділяють систему органів управління фінансами, ключовими з яких в Україні є Міністерство фінансів, Державна податкова служба, Рахункова палата Верховної Ради України, Державне казначейство, Контрольно-ревізійна служба, Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Аудиторська палата, Пенсійний фонд України, фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування, а також фінансових інститутів, які функціонують на фінансовому ринку та задіяні у розподільних процесах – (Національний банк України, банківські установи, страхові компанії, інвестиційні компанії, недержавні пенсійні фонди, компанії з управління активами, фондові, міжбанківські і валютні біржі, тощо).

Кремень В. М.

Фінансовий менеджмент – комплексна система принципів і методів розроблення та реалізації управлінських рішень, спрямованих на формування, розподіл і використання фінансових ресурсів підприємства й організацію його грошових потоків з метою досягнення оперативнотактичних та стратегічних цілей. Ф. м. як категорія поєднує в собі сутнісні аспекти категорій *менеджмент* і *фінанси* у контексті діяльності суб'єкта господарювання.

Об'єктом Ф. м. є фінанси підприємств. Конкретизуючи об'єкт Ф. м., до нього відносять: необоротні і оборотні активи, власний, залучений і позиковий капітал, фінансові результати, грошові потоки. Кожна складова об'єкту Ф. м. є неоднорідною і вимагає використання специфічних прийомів та методів управління.

Матеріальною основою Ф. м. виступає грошовий обіг, тобто сукупність економічних процесів, які викликають рух вартості та супроводжуються потоком грошових платежів і розрахунків.

Суб'єктом фінансового управління є спеціальна група людей (фінансова дирекція як апарат управління, фінансовий менеджер як керівник), яка за допомогою різних форм і методів фінансового управління забезпечує цілеспрямоване функціонування об'єкта. Особливості організації апарату управління фінансами значною мірою залежать від розміру підприємства і визначаються нормативно-правовим забезпеченням Ф. м. Структура, функції та відповідальність усіх підрозділів, їхні відносини з іншими структурними ланками мають бути визначені в Положенні про фінансову дирекцію.

Сутність Ф. м. виявляється в його функціях, за допомогою яких реалізуються визначені завдання і досягається головна мета. З практичного погляду їх можна поділити на функції Ф. м. як керованої підсистеми, які є його напрямками, та функції Ф. м. як керуючої підсистеми. До функцій Ф. м. як керованої підсистеми належать: управління активами (майном) підприємства; управління обсягом, структурою і вартістю капіталу підприємства; управління прибутком; управління реальними та фінансовими інвестиціями; управління грошовими потоками підприємства; управління фінансовими ризиками; антикризове фінансове управління підприємством у випадку загрози банкрутства. До функцій Ф. м. як керуючої підсистеми включають: розроблення фінансової стратегії розвитку підприємства; формування ефективних інформаційних систем, що забезпечують обґрунтування альтернативних варіантів управлінських рішень; формування організаційного забезпечення фінансового менеджменту, що передбачає створення відповідних структурних підрозділів підприємства; оцінка фінансового стану підприємства; планування фінансової діяльності підприємства за основними напрямками; розроблення діючої системи стимулювання реалізації прийнятих управлінських рішень у галузі фінансової діяльності; здійснення ефективного контролю за реалізацією прийнятих рішень.

Кремень В. М.

Фінансовий механізм – сукупність форм, методів та важелів, за допомогою яких забезпечується процес суспільного відтворення, здійснюються розподільчі і перерозподільчі фінансові відносини, здійснюється вплив на функціонування економічних суб'єктів та соціально-економічний розвиток суспільства.

В економічній літературі поняття *фінансовий механізм* використовується досить широко вже понад 30 років. Виокремлюють два рівні функціонування та дії Ф. м.: макро- та мікроекономічний.

На *макрорівні* Ф. м. розглядається як форма реалізації фінансової політики держави і являє собою найважливішу складову господарського механізму; сукупність методів та форм, інструментів і важелів впливу на економічний і соціальний розвиток суспільства в процесі здійснення розподільчих і перерозподільчих відносин. У цьому розумінні Ф. м. відображає систему встановлених державою форм, видів і методів організації фінансових відносин та систему фінансових індикаторів, які дають змогу оцінити фінансовий вплив на соціально-економічний розвиток.

На загальнодержавному рівні Ф. м. може проявлятися як *директивний і регулюючий*. Директивний фінансовий механізм розробляється для фінансових відносин, де безпосереднім учасником є держава, до цієї сфери належать податки, державний кредит, витрати бюджету, бюджетне фінансування тощо. Регулюючий Ф. м. визначає "правила гри" у конкретному сегменті фінансів, до цієї сфери належить організація внутрішньогосподарських фінансових відносин на підприємствах: державою встановлюється загальний порядок використання фінансових ресурсів, що залишаються на підприємстві після сплати податків та інших обов'язкових платежів, а форми, види та напрями використання грошових фондів визначаються суб'єктом господарювання самостійно.

Складовими Ф. м. є: фінансове забезпечення, яке реалізується на основі конкретної системи фінансування; фінансове регулювання, що складається із фінансових методів, фінансових інструментів та фінансових важелів; нормативно-правове забезпечення; інформаційне забезпечення.

Кремень О. І.

Фінансові відносини – система грошових відносин, пов'язаних з розподілом, перерозподілом, формуванням і використанням централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів для задоволення суспільних, колективних та індивідуальних потреб. Предмет фінансової науки як діяльність держави, суб'єктів господарювання, організацій та громадян, що пов'язане зі створенням та використанням фондів фінансових ресурсів на практиці реалізується у Ф. в.

Об'єктами Ф. в. виступають: вартість валового внутрішнього продукту – це додана вартість, вироблена у країні виробниками товарів, робіт, послуг за рік (заробітна плата, прибуток, амортизація, непрямі податки, позичковий процент, рента); національне багатство – це вартість нагромаджених в країні матеріальних цінностей та залучених у виробництво природних ресурсів (основні засоби, матеріальні ресурси, золото-валютний запас, природні ресурси). Залежно від співвідношення елементів об'єкту Ф. в. можна виділити нормальну фінансову ситуацію в країні, коли основним об'єктом фінансів є ВВП, і кризову фінансову ситуацію, коли ВВП не вистачає для формування доходів і фінансових ресурсів, що призводить до зменшення національного багатства. Суб'єктами Ф. в. є держава, юридичні та фізичні особи.

Поняття *фінансові відносини* несе в собі взаємозалежність та самостійність грошових відносин, що виникають між: державою і підприємствами – при сплаті податків, зборів і відрахувань до бюджету і державних цільових фондів, а також при отриманні бюджетного фінансування у вигляді субсидій, дотацій і субвенцій; державою і населенням – при сплаті податків та інших обов'язкових платежів і отриманні соціальних гарантій (субсидії, пенсії, допомоги); підприємствами – в процесі придбання товарно-матеріальних цінностей, реалізації продукції та послуг; підприємствами і працівниками – в процесі виплати заробітної плати, матеріальної допомоги, а також перерахування податків, зборів та відрахувань; окремими ланками фінансової системи – державний бюджет, місцеві бюджети, державний кредит та ін.; всередині підприємства – при розподілі чистого прибутку, створенні та використанні грошових фондів.

Кремень О. І.

Фінансові категорії – найбільш загальні поняття, у яких виражені істотні властивості, зв'язки і відносини, що притаманні усім або майже всім процесам і явищам, які вивчаються фінансовою наукою. Ф. к. є граничними поняттями, які не можуть бути виведені із інших і не можуть бути зведені до інших. З одного боку, Ф. к. є формою мислення, а з іншого – базовими поняттями, які максимально узагальнюють особливе і специфічне в об'єкті фінансової науки. Ф. к. мають історичний характер і виступають формою теоретичного мислення та наукової абстракції.

Як і інші науки, фінансова наука має свою систему категорій, понять і термінів, для науки про фінанси використовувані поняття є нерівноцінними за своєю значимістю, ступенем впливу на її розвиток та, відповідно, роллю у пізнанні фінансових явищ і процесів. З огляду на це одні фінансові поняття можуть бути визнані категоріями, а інші – ні.

Ф. к. є змістовними, оскільки у них сконцентроване предметне знання про фінансові аспекти пізнаного світу, та у той же час вони є формальними у сенсі відносної незалежності від системи знань, що постійно змінюється.

Категоріальний апарат є необхідним інструментом фінансового пізнання, виступаючи базою та фундаментом науки про фінанси. Найголовніше призначення Ф. к. у тому, що вони створюють умови для розвитку науки про фінанси в цілому.

Кремень В. М.

Фінансові ресурси – грошові накопичення та доходи, які створюються в процесі розподілу, перерозподілу та використання ВВП і національного багатства, зосереджені у відповідних фондах або в нефондовій формі і використовуються для забезпечення безперервного процесу виробництва, задоволення суспільних потреб, виконання фінансових зобов'язань. Ф. р. є матеріальними носіями фінансових відносин.

Економічна сутність Ф. р. проявляється через джерела їх формування та напрями використання.

Джерелом Ф. р. виступає валовий внутрішній продукт, тобто новостворена в суспільстві вартість.

Розрізняють *централізовані* і *децентралізовані* Ф. р., встановлення оптимального співвідношення між якими є завжди актуальним у рамках фінансової політики. Залежно від виду Ф. р. визначаються напрями їх використання. Для централізованих Ф. р. основними напрямками використання є: спрямування на розвиток народного господарства, будівництво нових підприємств, структурну перебудову економіки; утримання системи соціально-культурних установ; забезпечення соціального захисту населення, фінансування міжнародної діяльності держави, створення матеріальних та фінансових резервів, видатки на управління країною; забезпечення системи оборони та ін. Підприємства, установи та організації можуть використовувати Ф. р.

у наступних цілях: розширене відтворення і розвиток суб'єкта господарювання; матеріальне стимулювання працівників, створення фінансових потреб. Домогосподарства спрямовують фінансові ресурси на споживання та заощадження. Взаємозв'язок між обсягами централізованих і децентралізованих Ф. р. полягає в тому, що рівень податків та інших обов'язкових платежів визначає співвідношення між величиною Ф. р. держави та підприємств, установ, організацій і домогосподарств.

Ф. р. притаманні наступні ознаки: вони виражають відносини власності; Ф. р. перебувають в постійному русі: поповнюються і використовуються; мають властиві їм джерела та методи акумуляції; відрізняються за напрямками використання; Ф. р. характеризуються специфічним складом учасників формування, розподілу та використання.

Кремень В. М.

Флуктуації – випадкові відхилення миттєвих значень величин від їх середніх значень, показник хаотичних процесів на мікрорівні системи.

Кузнєцова І. В.

Форма держави – характерна сукупність формальних ознак держави, яка відображає певні особливості організації механізму здійснення влади і взаємодії держави та суспільства. Термін "форма держави" ще у XVIII ст. вживали філософи і юристи. Проте характеристика держави за різними формальними критеріями віднесена до "вічних" наукових проблем. Поняття *форма держави* зазвичай розглядається у трьох його проявах – форма державного правління, форма державного устрою і форма державного політичного режиму.

Форма державного правління засвідчує компетенційні взаємозв'язки між вищими органами держави, передусім між органами законодавчої і виконавчої влади. Вона відображає інституційні особливості організації державної влади і по суті фіксує різновиди монархій та республік.

Форма державного устрою засвідчує організацію державної території і компетенційні взаємозв'язки між "центральними" органами і органами, локалізованими в межах складових державної території (суб'єктів федеративної держави) або її відокремлених частин (адміністративно-територіальних одиниць включно з територіальними автономі-

ями). Вона вказує на територіальні особливості організації державної влади, на федеративну або унітарну державу.

Форма політичного режиму характеризує державу у взаємозв'язках із народом. Політичний режим насамперед співвіднесений із здійсненням влади, з участю в цьому процесі громадян, зі станом усієї політичної системи суспільства. Тому він є не просто державною формою, а формою взаємозв'язків між державою і суспільством.

Різновидами форми політичного режиму є демократичний, авторитарний, тоталітарний та інші режими.

Корнієнко П. С.

Формалізм (франц., від лат. – складений за формою) – беззастережне дотримання правил, букви закону, надання переваги їхній зовнішній формі, нерідко за рахунок внутрішнього змісту, творчого розуміння і застосування. Ф. зазвичай зумовлює фактичний відрив законодавців, творців правової теорії, суб'єктів права від дійсності, суспільного життя, ідеалів народу.

Ф. у римському праві – це порядок юридичної оцінки актів, в якому прописувалося юридичне значення тільки їх певної визначеної форми. Це означало, що будь-який акт повинен був здійснюватися тільки за тією формою, яка для нього розроблена і встановлена, а зміст кожної проголошеної тези повинен був тлумачитись безпосередньо, виходячи з загальноприйнятого змісту слів. Будь-яка помилка у слові, жесті, кількості зведень робило акт недійсним в цілому.

Ф. – це найабстрактніша, логічно „найрафінованіша“, теоретична передумова філософського розуміння суспільних відносин. Водночас він є результатом апріорного конструювання, яке можливе лише на досить високих ступенях розвитку пізнавального процесу, артефактом, продуктом соціального пізнання.

Ф. є комбінаторною матрицею, що поєднує, відповідно до власної будови, різні теоретичні уявлення, гіпотези. Ф. у якості комбінаторної матриці відкриває шлях для формалізації суспільствознавства.

У сфері соціального управління Ф. найчастіше виявляється у такому негативному суспільному явищі, як бюрократизм.

Стадник М. М., Стадник І. М., Ананко Л. В.

Форми руху матерії. Матерія існує у трьох формах: русі, просторі і часі. Всі вони перебувають у єдності і пов'язані між собою. У навколишньому світі все рухається, починаючи від елементарних частинок і закінчуючи галактичними системами, Всесвітом. Рух – це внутрішній атрибут матерії. У зв'язку з багатоманітністю матеріального світу існують і різні форми руху. В літературі виділяють два типи руху: 1) рух, за якого зберігається якісна сторона предмета або явища; 2) рух, пов'язаний зі зміною якісного стану об'єкта. Ф. Енгельс сформулював п'ять Ф. р. м.: *механічна, фізична, хімічна, біологічна і соціальна*. Така класифікація не є догмою, адже створювалася у другій половині ХІХ ст. Сучасна наука значно розширила цей діапазон. Механічна форма пов'язана зі зміною об'єкта в просторі і часі. Але механічне переміщення тіл відбувається як на рівні мікро-, так і макропроцесів. Якщо розглядати фізичні процеси, то вони відбуваються на всіх рівнях фізичної форми. Для фізичної форми руху характерні процеси перетворення елементарних частинок. На цьому рівні відбувається перехід від фізичних процесів мікросвіту до макрофізичних процесів. Відбувається певна зміна якісного стану Ф. р. м. на макрофізичному рівні. При змінах на рівні механічних і фізичних процесів відбувається перехід до нової структури – хімічної. Вища Ф. р. м. – біологічна, яка характерна для всіх живих організмів. Носіями біологічних процесів є молекули ДНК і РНК. Для біологічної форми характерні і механічні, і фізичні, і хімічні процеси. Кожна вища форма руху матерії містить в собі нижчі. Це і є розвиток, який характеризується виникненням нових якостей. Кожна вища Ф. р. м. не може бути зведена до нижчої. Між різними рівнями організації матерії існує діалектичний зв'язок. Вища Ф. р. м. – соціальна, яка виникла в процесі еволюційного розвитку, що відбувається у Всесвіті. У сучасній літературі пропонується визначати три форми руху: *рух у неорганічній матерії, органічній матерії і рух у суспільстві*. Рух за своєю основою є абсолютним і суперечливим – він є одночасно єдністю двох протилежностей: можливості і стійкості.

Сакада Л. Д.

Франко Іван Якович (1856–1916) – видатний письменник (автор близько 5 тис. творів), громадський діяч, публіцист, етнограф, соціолог, талановитий вчений, філософ.

Світогляд Ф. ґрунтувався на філософському реалізмі з визнанням матеріальності світу й чітко вираженими елементами діалектики. Основою всього суцього Ф. визнавав "матір-природу" в її різноманітності й вічності, постійних змінах; єдино суцим, вічним началом всіх речей вважав матерію, тоді як свідомість, дух є вторинним.

Ф. високо цінував еволюційну теорію Ч. Дарвіна, матеріалістичне пояснення ним розвитку живої природи і вважав його вчення важливим знаряддям у боротьбі проти релігійно-ідеалістичного світогляду. Ф. був непримиренним ворогом агностицизму, спростовуючи твердження про неможливість пізнання явищ природи та суспільства.

Як учений він обстоював наукове пізнання світу, людини, причин і механізмів суспільного розвитку, його спрямованості, розуміючи під науковим пізнанням те, що пов'язане з розкриттям "законів і сил природи, які проявляються всюди як завгодно". Умовою творчого пізнання Ф. вважав розвинений критичний розум, формування якого зумовлюється розвитком науки та освіти, матеріальним і духовним виробництвом. Найпродуктивнішим він вважав індуктивно-аналітичний метод пізнання, обстоював свободу творчості, виступав проти будь-якого догматизму. Саме з такими вимогами підходив до розуміння поступу як творчого просування у сфері пізнання й усієї діяльності людей у світі, які керуються ідеалами свободи дії і вибору її шляхів, наповнюючи саме поняття "поступу" конкретним історичним змістом відповідно до розвитку людства.

Характеризуючи поступ людської історії у статті "Що таке поступ?", Ф. не розглядає його однолінійно спрямованим, що здійснюється по висхідній. По-перше, поступ не охоплює на кожному етапі все людство – "велика його частина, – пояснює він, – живе й досі в стані, коли не повної дикості, то в стані, не дуже далекім від неї". По-друге, поступ здійснюється хвилеподібно, де на заміну хвилі високого підйому приходять хвилі занепаду, знесилення і зневіри. По-третє, "поступ не держиться одного місця, а йде, мов буря, з одного краю до другого, лишаючи по часах оживленого руху пустоту та занепад". Це все переконливо засвідчує, що поступ не досяг вселюдського масштабу й сам по собі має неоднозначні, суперечливі наслідки для конкретної людської індивідуальності.

Ф. вважав, що в основі поступу лежить суспільна праця, яка об'єднує людей в одну сім'ю. Цілковито підтримував марксистське по-

ложення про те, що економічний стан народу є основою його життя, прогресивного розвитку суспільства.

Віддаючи належне діалектичному мисленню Г. Гегеля й "економічному матеріалізмові" К. Маркса, Ф. намагається сам знайти відповідь на питання щодо рушійних сил людського поступу. Він погоджується з Марксом, що чинником суспільного прогресу виступають економічні відносини, які Ф. називає "рушійною силою", "серцевиною" суспільного прогресу. Однак, не обмежується лише підтвердженням марксового висновку, а веде науковий пошук далі. Він зазначає, що останнє десятиріччя XIX ст. вносить "характерну зміну" у "розуміння рушійних сил історії людства". Ці зміни пов'язані з проблемою формування фізичних і духовних потреб людини, більше того, з формуванням потреб та ідеалів суспільства. Ф. робить висновок: "Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уявляти собі його, мусимо вжити всіх сил і засобів, щоб наближуватись до нього, інакше ... розвій матеріальних відносин перший потопче і раздавить нас, як сліпа машина".

На відміну від марксизму, Ф. ставив у центр своїх міркувань людину, яку розглядав як вершину розвитку природи, усвідомлював її багатомірність. Суть головного закону людяності у його розумінні полягає в тому, що неробство – зло, а праця – добро. Праця – єдине, що здатне творити і вдосконалювати людську душу, вселяти в неї почуття гідності і правди. Він глибоко замислювався над вічними проблемами людського буття – життя і смерті, добра і зла, відчаю і розпачу, віри та любові.

Для філософського світогляду Ф. характерне поєднання онтологічних, гносеологічних і морально-естетичних проблем під час аналізу розвитку людського суспільства в цілому й людини як особистості зокрема. Він високо цінує "загальні закони еволюції в органічній природі", що діють і в суспільстві; досить детально розглядає основні етапи розвитку історії людства, формування морально-естетичних якостей людини; викладає й обґрунтовує позицію про роль героїв і простого люду, "народного руху" в історії тощо. Велике значення надає ролі літератури, мови, мистецтва у формуванні та реалізації ідеї національного поступу, національної культури українського народу, національного суспільного ідеалу тощо.

Навколо філософських поглядів вченого ще й дотепер точаться дискусії. Одні з дослідників вважають його послідовним марксистом,

матеріалістом, інші це заперечують. Але не можна не визнати, що його філософський світогляд має свою автономність, свою цінність і значущість. Ф. як філософ найбільш оригінальний і самобутній у своїх художніх творах.

Варавкіна З. Д.

Фрейдизм – поняття, за допомогою якого зазвичай позначається філософсько-соціологічне вчення австрійського лікаря-психіатра та психолога З. Фрейда і його послідовників, що розвивається на підставі комплексу психоаналітичних ідей та їхньої експансії. Найбільш істотними сферами Ф. є теорія особистості, загальне вчення про людину, концепція масової психології, історії, культури та суспільства.

Баранівський В. Ф.

Фрейд Зігмунд (1856–1939) – австрійський лікар-психолог. Предметом його науково-практичної діяльності є вивчення свідомості, а також причин, які призводять до виникнення патологічних змін у людині: розлад пам'яті, емоційної сфери. Головна причина – це безсвідомо діяльність основи психічного життя, яке створюється завдяки сексуальним потягам, яке він назвав "лібідо" (від лат. *libido* – потяг, бажання, устремління). Ф. у своїх працях під "лібідо" розумів енергію у вигляді сексуального устремління, що значно впливає на життя людини. Надалі лібідо він прирівнює до Ероса. Це стосується всього, що називається любов'ю, коханням. У свідомості він виділяє передсвідоме, безсвідоме, свідоме і надсвідоме. Передсвідоме – те розумне, що є в людини, або Я – пам'ять, мислення. Безсвідоме – сновидіння, марево, симптоми неврозу. В процесі розгляду проблеми психіки людини Ф. вводить поняття "двох космічних позивів – Життя і Смерті". Він також дає концепцію психіки, її структуру: "Я", "воно", "над-воно".

Феоктістов А. М.

Фромм Еріх (1900–1980) – німецький філософ, представник філософії неотрейдизму, соціолог і психолог. Його основна наднова концепція – аналіз людського буття. Ф. пропонує виокремити такі етапи існування і розвитку людства: патріархальний і матріархальний період, період авторитарної і гуманістичної свідомості. Екзистенціо-нальне та історичне існування, свобода негативна і позитивна тощо.

Розглядає онтологічні та особисті основи людського існування, що перебувають в єдності і, в той же час, у боротьбі. Визнаючи фрейдизм, водночас критикує підходи З. Фрейда до проблеми безсвідомого. За Ф. ідеалом нового суспільства має бути суспільство, побудоване на принципах гуманістичної етики. Визначальною цінністю людського буття має стати здібність людей любити один одного. У праці "Психоаналіз і релігія" Ф. ставить питання про можливість розв'язання життєвих проблем людства шляхом докорінних змін у духовному житті суспільства. Він розглядає людину як основний об'єкт пізнання, порівнює погляди З. Фрейда і Д. Юма на релігію, на її місце в історії, визначає сутність релігійного досвіду.

Феоктістов А. М.

Функції держави розрізняють за різними критеріями відповідно до вирішуваних завдань, що стоять перед суспільством на певному історичному етапі:

- залежно від поділу влади – законодавчі, виконавчі і судові;
- залежно від їх ролі в суспільстві – основні і неосновні;
- залежно від сфери впливу та здійснення – внутрішні і зовнішні;
- залежно від сфери суспільного життя – виробничо-економічні, політичні, соціальні, духовні тощо;
- залежно від терміну виконання – довготривалі та тимчасові.

Більшість дослідників при виокремленні Ф. д. виділяють, як правило, внутрішні і зовнішні. Насамперед, *внутрішні* функції держави: охорона громадського порядку; контроль за дотриманням законності; охорона форм власності; господарсько-організаційна; культурно-освітня; контроль за мірою праці і мірою споживання тощо. *Зовнішні* функції держави: боротьба за мир; захист інтересів держави і її громадян у взаємовідносинах з іншими державами; забезпечення обороноздатності країни і захист від зовнішнього нападу; співробітництво з іншими країнами; допомога іншим країнам, народам; участь у вирішенні глобальних проблем тощо. Держава, виконуючи внутрішні та зовнішні функції, зміцнює свій авторитет на міжнародній арені за умов трансформації суспільства.

Надольний І. Ф.

Функції культури в системі українознавства. Культура як суспільно-історичне явище виконує низку функцій: *виражальну, пізнавальну, інформативну* (інформаційну), *світоглядну, комунікативну, регулятивну, нормативну, аксіологічну* (оціночну), *виховну*. У системі українознавства кожна з цих функцій невідворотно несе українознавчий аспект. Важливе місце серед них належить виражальній та пізнавальній. Вони проявляються у фіксації в кожному конкретну епоху результатів спілкування з природою та між людьми, пізнання навколишнього світу і самопізнання. Культура формує почуття і досвід, а тим самим – самосвідомість особи, різних соціальних груп населення, націй, класів, суспільства в цілому. Завдяки культурі соціальні спільноти пізнають самі себе, свої суспільні потреби та інтереси, свої особливості й місце у світовій та власній історії, формують своє ставлення до інших суспільних систем. Вивчення української культури в системі українознавства забезпечить виконання його основного призначення як науки пізнання та самопізнання українського народу.

З пізнавальною функцією культури щільно зтикається її інформативна функція. Вона здійснює передачу, трансляцію нагромадженого соціального досвіду від попередніх поколінь до сучасних. Інформативна функція культури дозволяє людям здійснювати обмін знаннями, навичками, вмінням, здібностями, тобто своїми сутнісними силами. Ця функція може виявлятися у спілкуванні людей, їх практичній взаємодії, перш за все – у спільній трудовій діяльності. Українознавство має спиратися на багатий інформаційний матеріал з історії культури українського народу з метою передачі його кращих культурних традицій сучасникам та наступним поколінням.

Інформативна функція нерозривно пов'язана з комунікативною. Культура регулює спілкування людей, активно сприяє розвитку особистості, примноженню її духовного багатства. Національна культура зумовлює національний зміст і характер у поведінці та спілкуванні людей. Зокрема, національна українська культура вносить елементи національних ознак (традиції, рідну мову, фольклор, народну музику, епос, ритуали, танці та ін.) у наше суспільство. Засобами культури здійснюється спілкування між різними народами та національностями. Вона слугує універсальним інструментом міжнародного та міжнаціонального єднання, налагодження політичних, економічних та інших зв'язків (наприклад, засобами музичного мистецтва,

хореографії, живопису, скульптури, спорту та ін.). Культура уможливорює не тільки спілкування людей, але й регулює їх взаємовідносини і діяльність. Регулятивна функція культури реалізується за допомогою певних норм, засвоєння яких необхідне кожному для успішної адаптації в суспільстві. Нормативна функція культури включає надзвичайно широке коло вимог, які стосуються духовного світу людини, її знань, світогляду, моральних якостей, поведінки. Норми культури у їх зовнішній формі проявляються через символіку та певну знакову систему (народні українські обряди, традиційний побут). Але між подібними правилами й регулятивною функцією культури існують певні відмінності. Так до сфери культури належить лише те, що увійшло у побут та звички. Про ступінь засвоєння норм культури свідчить реальна поведінка людини у різних життєвих ситуаціях. У такому розумінні культура виробництва, побуту, обслуговування, торгівлі, тобто будь-яка культура діяльності людини є культурою її поведінки. У більш вузькому розумінні культура поведінки – це нормативні вимоги побутового, загальносуспільного й міжнародного спілкування людей. У ролі регуляторів культури поведінки людини виступають не тільки норми, але й зразки поведінки, а також закони – національно-державні чи міжнародні. Норма характеризує не лише вже досягнуте суспільством, але й те, що має статус загальної вимоги. Взірець – це вище, найкраще, досягнуте передовими людьми суспільства, найбільш наближене до ідеалу. У процесі історичного розвитку людства певні зразки поступово перетворюються на загальну норму поведінки, згодом їм на зміну приходять нові, відповідніші умовам поступу. Саме у цьому і проявляється регулятивна роль зразка. Український народ у процесі історичного розвитку створив національно означену систему норм, правил та зразків поведінки людини, що яскраво відображені у звичаях та обрядах українців від звичаєвого права, "Руської правди" до сучасної Конституції.

Культурі притаманна аксіологічна функція, яка відображає її якісний стан. Культура як система цінностей формує в людині певні ціннісні орієнтири й потреби. Водночас людина, сприймаючи будь-які явища, дає їм позитивну чи негативну оцінку. У динамічному процесі функціонування культури відбувається формування духовності людини, її світогляду, політичних, правових, моральних, художніх, релігійних поглядів, виробляються певні ціннісні орієнтації, моральні установки, культурно-мистецькі смаки, формується багатогранний духовний світ

людини. Українська культура має певні національно специфічні ціннісні орієнтації, які визначаються особливостями характеру, менталітету та смисложиттєвих орієнтирів українського народу.

Світоглядна функція культури виявляється в тому, що вона синтезує у цілісну і завершену форму систему чинників духовного світу особистості – пізнавальних, емоційно-чуттєвих, оцінних, вольових. Світогляд забезпечує органічну єдність елементів свідомості через сприйняття й розуміння світу не лише в координатах фізичного простору і часу, але й в соціокультурному вимірі. Необхідно наголосити, що світоглядне мислення та світоглядне уявлення в історичному аспекті черпають свій зміст у міфології, релігії та науковому пізнанні, тобто у формах суспільної свідомості, що складають зміст і філософію культури. Основним напрямом культурного впливу на людину є формування світогляду, через який вона включається в різні сфери соціокультурної регуляції. Українська культура в системі українознавства висвітлює також світоглядні особливості української нації, її психічно-ментальні риси. Особливості світогляду українців знайшли своє відображення в народному епосі, фольклорі, народних традиціях, міфах, а також в історико-документальних і художніх творах українських та зарубіжних авторів. Кожен народ (нація, держава) постає перед іншими передусім і найповніше через власну культуру.

Особливе місце належить виховній функції культури. Культура не лише пристосовує людину до певного природного та соціального середовища, але й піднімає над ними, чим сприяє соціалізації та вихованню людей. Вона виступає ще й універсальним чинником саморозвитку людини та людства. Культурні традиції українського народу як джерело українознавства є вагомим засобом виховання українського народу і насамперед – молоді. Зокрема, українознавство включає в себе найширші пласти української культури, розробляє та пропагує такі концепції, в основі яких лежать традиції українського народу, школа-родина, школа козацького виховання. Завдяки цьому відбувається процес навчання та виховання української молоді. Українознавство пропагує такі принципи національного виховання, як повага до рідної землі, вшанування старших та батьків, толерантне ставлення до людей інших національностей, патріотизм. В системі українознавства енергія виховання випливає з того, що воно підносить національні інтереси як первинні, генеруючи національну ідею та як такі, що відповіда-

ють державній та культурній політиці. Саме такий підхід забезпечить національне відродження, єдність та розвиток українського суспільства.

Горенко Л. І.

Футурологія – поняття, яке позначає дослідження майбутніх станів суспільства й соціальних процесів; принципи нового світогляду й мети для людства (А. Печчеї); нова міфологія, яка покликана згуртувати жителів "світового села" (Д. Шелл). Така розмаїтість інтерпретацій Ф. не дозволяє говорити про неї як про конституювану соціальну дисципліну.

Термін "футурологія" був уведений до наукового словника в 1943 р. німецьким соціологом О. Флехтхеймом для позначення соціальної дисципліни, предметом якої є майбутнє людства й людського суспільства. Необхідність формування Ф. як наукової дисципліни була обумовлена низкою факторів: хід історії ХХ ст. поставив під сумнів істинність різних історичних версій розвитку суспільства; "кінець історії", який визначив проблему невизначеності майбутнього; глобальні проблеми другої половини ХХ ст. поставили під сумнів можливість майбутнього людства. Це обумовило значні методологічні і практичні зрушення в соціальній та економічній сфері у напрямі визначення спрямованості соціальних змін. У межах Ф. було побудовано базові моделі нинішнього стану суспільства, що дало можливість визначити деякі процеси, тенденції і явища як домінанти майбутнього розвитку суспільства ("інформаційного", "технотронного" тощо). Базовими структурами нового суспільства виступають різні соціальні сфери й підсистеми різного рівня: культурно-ідеологічна, мас-медійна, виробнича. Футуролог у своєму описі майбутнього дає не цілісну картину, а створює певний колаж різних сторін соціуму в конкретний момент часу. Ф. застосовує різноманітні методи футурологічних та математичних досліджень. Футурологи намагаються спрогнозувати прийдешнє шляхом порівняльного аналізу країн різного культурного та економічного рівня (Г. Кан), пошуку можливості єдиного майбутнього людства (Б. де Жувенель), розробки відповідного прогностичного сценарію розвитку світу у майбутньому (О. Тоффлер).

Карлова В. В.

Х

Хакен Герман (нар. 1927) – німецький фізик-теоретик, засновник нового напрямку міждисциплінарного дослідження в науці – синергетики (термін вперше запропонував у своїх лекціях в Університеті Штутгарта у 1969 р. на основі досліджень лазерних випромінювань). Вивчав фізику і математику в Університетах Галле (1946–1948 рр.) та Ерлангена (1948–1950 рр.). Отримав ступінь доктора філософії та доктора природничих наук. З 1960 р. по 1995 р. був професором теоретичної фізики Університету Штутгарта. До листопада 1997 р. був директором Інституту теоретичної фізики і синергетики Університету Штутгарта, а з грудня 1997 р. є почесним професором і очолює Центр синергетики в цьому Інституті. Видавець Шпрінгерівської серії книг із синергетики.

Х., пояснюючи вибір терміна "синергетика" для позначення напрямку дослідження, а не кінцевого результату, підкреслив, що обрав слово "синергетика" (від грец. συν – спільне і ἔργον (ергос) – дія – співпраця, співдія, співучасть, допомога), беручи до уваги вже існуючу велику кількість дисциплін, що взяли свої назви з грецької. І тому саме у просторі грецької мови шукав слово, яке б несло заряд сумісної дії, сумісної енергії. Обране слово "синергетика" якнайкраще відповідало цим вимогам і від Х. отримало ще одне тлумачення: "учення про взаємодію". Останнім значенням була окреслена загальна спрямованість нового дослідницького руху: дослідження загальних закономірностей, що діють в системах, які складаються із окремих частин; дослідження феномена самоорганізації в будь-якій науці та властивість синергетики до самозастосування.

Опубліковано понад 300 наукових робіт Х., серед них вийшли у перекладі російською: "Синергетика" (1980 р.), "Квантопольова теорія твердого тіла" (1980 р.), "Синергетика. Ієрархії нестійкостей у системах і пристроях, що самоорганізуються" (1985 р.), "Лазерна світлодинаміка" (1988 р.), "Принципи роботи головного мозку: синергетичний підхід до активності мозку, поведінки і когнітивної діяльності" (2001 р.), "Таємниці природи. Синергетика: вчення про взаємодію" (2003 р.), "Інформація та самоорганізація. Макроскопічний підхід до складних явищ" (1991, 2005 рр.) та ін.

Книги і публічні виступи Х. вчать мислити синергетично, тобто мислити нелінійно, мислити альтернативно, не заперечуючи можливості якісних змін, фазових переходів у складних системах.

Кузнєцова І. В.

Хаос (грец. – знання, простір) – за "Теогонією" Гесіода, німий безмежний простір, безладна суміш матеріальних елементів світу, темне й життєдайне джерело всебуття. Пізніші філософи під хаосом розуміли безладну масу, з якої виник світ.

Баранівський В. Ф.

Хаос і порядок (від грец. – розкриватися) – першопочатковий стан світу, з якого створився Космос, який розуміли як впорядковану єдність. Опозиція Х.-П. в уяві сучасної людини пов'язана з антитезами: безструктурність – структурність, стихійність – організованість, нестійкість – сталість. Зазначена діада провокує зробити висновок, що Х. має негативне забарвлення на відміну від П. Втім, абсолютний П., як і абсолютний Х. призведе до загибелі будь-якої системи. Конструктивна роль Х., як неупорядкованої, неконтрольованої, випадкової компоненти, полягає у набутті системою нової якості, у забезпеченні можливості покинути попередню траєкторію руху за умови втрати стійкості у зоні кризи, та, перебуваючи у точці поліфуркації, обрати новий напрямок руху, а потім підключитись до нового атрактору, позбавляючи систему перешкод на цьому шляху. Позитивну роль Х. розкриває синергетика:

- Х. потрібен для виходу системи із зони стійкості, проведення системи через поліфуркаційну точку та підключення системи до нового атрактора;
- Х. лежить в основі механізму об'єднання простих структур у складні шляхом синхронізації темпів розвитку;
- Х. – механізм переключення режимів;
- діада Х. – П. рятує світ від знищення;
- співвідношення Х. і П. – це тайна життя, творчості, пізнання.

Кузнєцова І. В.

Харизма (від грец. – милість, подарунок, Божий дар) – виключна обдарованість людини. Харизматичний лідер – це людина, наділена з погляду його прихильників виключними рисами, які викликають схиляння перед ним і беззаперечну віру в його можливості. До таких рис належить мудрість, героїзм, здоровий спосіб життя та ін. Феномен Х. існує у групах, які в процесі згуртування мають схильність до персоніфікації своїх ідеалів. Він виникає, коли з'являється відповідна соціально-

психологічна потреба. Найчастіше поява Х. спостерігається за екстремальних історичних чи соціальних обставин. Харизматичному лідеру, як правило, приписують усі успіхи в діяльності групи і навіть його прорахунки та невдачі використовуються для возвеличення. У психології релігії Х. розглядають як Божу милість, якою наділена людина.

Щіпановська О. Р.

Холізм (грец. – цілий) – поняття, пов'язане з розробкою у ХХ ст. системної методології та системної парадигми у пізнанні. Може бути розглянуте у таких ракурсах, як: 1) методологічний принцип, відповідно до якого "ціле більше суми своїх частин". Протистоїть редукціонізму, який шукає специфіку цілого у його складових частинах і зводить світобудову до набору певних первинних елементів. Холістична позиція полягає у пріоритетному розгляді цілого; 2) вчення про цілісність, сформульоване південноафриканським філософом Я. Х. Сматсом у праці "Холізм і еволюція" (1926 р.). Оригінальність вчення полягає у перебільшенні значення формули "ціле більше своїх частин" аж до виняткового пріоритету цілого над його частинами. Вищим онтологічним ідеалом у Х. визначається цілісність світу, яка виявляється у психологічному, біологічному та фізичному ракурсах. При цьому цілісність розглядається як у якісному, так і організаційному відношеннях. Головним поняттям Х. є категорія "ціле". Передбачалося, що ця категорія зможе прийти на зміну традиційно визнаним у філософії як гранично широкі категоріям *матеріальне* та *ідеальне*, *об'єктивне* та *суб'єктивне*, синтезувавши їх у своєму змісті. Ціле, цілісність проголошується "останньою реальністю універсуму", яка є неподільною і такою, що не пізнається. Ця світова субстанція є підґрунтям еволюції світу, створюючи нові цілісності. А носієм усіх органічних властивостей оголошується матеріальне поле, яке чуттєво не сприймається і залишається постійним при усіх змінах організму. Вищою формою органічної цілісності визнається людська особистість. Концепція Х. вплинула на моделі "творчої еволюції" А. Бергсона, "філософію процесу" А. Уайтхеда, феноменологію, гештальтпсихологію та філософію науки.

Баранівський В. Ф.

Християнство (від грец. Христос – месія) – одна з трьох світових релігій (поряд із буддизмом та ісламом). Виникло у I ст. н.е. у

Палестині як містико-месіанська течія іудаїзму. З огляду на це Х. увібрало у себе основні ідеї єврейської релігії: віру у єдиного Бога (монотеїзм), яку розвиває у вчення про Божу трійцю; віру у кінець світу і прихід месії, проголосивши месією самого Бога, що втілюється в образ людини – Ісуса Христа; ідею людської гріховності, початок якій поклав першородний гріх, розвинувши її у вченні про спокутування першородного гріха людини смертю і воскресінням Ісуса Христа – основною ідеєю християнського віровчення. Догматичні положення Х. зафіксовані у Біблії (священному писанні), творах визначних християнських філософів (отців церкви), постановах Вселенських соборів, зокрема у Нікейсько-Константинопольському символі віри, прийнятому на Нікейському (325 р.) і Константинопольському (381 р.) Вселенських соборах. Комплекс причин політичного, ідейно-догматичного та культурно-обрядового характеру призвів до двох великих розколів Х. У 1054 р. відбувся розкол християнської церкви на католицьку і православну. На початку XVI ст. внаслідок Реформації від католицької церкви відходять протестанти. Рух за об'єднання християнських церков дістав назву *єкуменізму*. У межах цього руху було здійснено кілька спроб провести об'єднаними собори – унії. Один із них – Брестський собор – відбувся у 1596 р. і призвів до виникнення Української греко-католицької (уніатської) церкви. У сучасному світі Х. представлене трьома основними напрямками: католицизмом, протестантизмом і православ'ям. В Україні домінуючою християнською конфесією є православ'я, яке представлено кількома церквами: Українською православною церквою, Українською православною церквою Київського патріархату (УПЦ КП), Українською автокефальною православною церквою (УАПЦ). Крім того, в Україні діють громади російської православної старообрядницької церкви та Російської істинно-православної церкви (РІПЦ). Католицизм в Україні представлено римо-католицькою та греко-католицькою церквами. Понад 80% протестантських громад в Україні становлять громади баптистів, адвентистів, п'ятидесятників та свідків Єгови.

Перевезій В. О.

Ц

Цивілізація (від лат. – громадянський, державний) містить в собі такі в найзагальнішому вигляді істотні елементи: а) будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом (широкий аспект); б) історичні типи культур, локалізованих у просторі і часі (наприклад, давні цивілізації Єгипту, Месопотамії, Індії, Китаю); в) етапи історичного розвитку людства як відносно самостійні цілісно-історичні утворення.

Поняттям Ц. позначали більш високий і зрілий ступінь суспільного розвитку, пов'язаний зі стрімкими змінами насамперед в економічній сфері суспільства. Термін вперше запроваджений французьким соціологом В. Р. Мірабо у тракті "Друг законів" (1757 р.) і використаний Л. Г. Моргалом і Ф. Енгельсом з метою періодизації історії для означення вищої після варварства і дикості історичної епохи. В основу Ц. покладається певна цілісність ступеневого розвитку суспільства, що головним чином засвідчує достатній рівень розвитку продуктивних сил, засобів праці, духовно-культурних цінностей і знань. Ц. пов'язується з особливостями всесвітньо-історичних змін, що характеризують загальні тенденції поступального висхідного розвитку країн і народів. У періодизації історії виділяють три Ц.: доіндустріальну (аграрну); індустріальну (промислову); постіндустріальну (інформаційну, інтелектуальну), кожна з яких характеризується самовизначеністю. Їм притаманні інваріантні структури і неминущі загальнолюдські цінності.

Шпаченко В. П.

Ціннісна орієнтація – особливий компонент духовності особистості, вона є наслідком вільного обрання ціннісних переваг. На відміну від цінностей, що існують як надіндивідуальні суті, Ц. о. є засобом залучення індивіда до загального, пов'язаного з формуванням його прихильності до певних ідеалів, духовних пріоритетів, суспільних вимірів буттєвості. Людина завжди знаходиться у ситуації вибору, і цінність виступає основою особливої визначеності серед існуючих альтернатив. Ц. о. дозволяє людині піднятися над сферою вітальності, де вона завжди залежна від необхідності життєзабезпечення, підносить її на рівень самоствердження і свободи.

Ц. о. виступає основою цілепокладання, визначає людські інтереси і потреби, зазнаючи зворотного впливу. Ц. о. залежить від стану цінностей в суспільстві. Цінності у суспільстві періодично потребують переоцінки, в критичних історичних ситуаціях перестають культивуватися, що призводить до духовної кризи суспільства.

Цінності, ідеали, категорії моралі навіть при високому рівні їх суспільного захисту (ідеології, мистецтва та ін.) небезпосередньо перетворюються на здобутки індивідуальної духовності. Засвоюються цінності, ідеали, моральні норми принципово індивідуально шляхом особистісного обрання, смисложиттєвого пошуку, волевиявлення, духовних зусиль. Чим розвиненіша особистість, тим більшою мірою в її мотивах переважають ціннісні орієнтації, що підносять її духовність на вищий ступінь і роблять її творцем нових суспільних цінностей.

Баранівський В. Ф.

Цінності – термін, вживаний у філософії та соціології на означення загальнолюдської, соціальної та культурної значущості певних проявів буття. Цінність – явище соціальне. Уся багатоманітність предметів людської діяльності, суспільних відносин та природних явищ можуть розглядатися у якості "предметних цінностей". Однак, на відміну від матеріальних благ, Макс Вебер увів у філософію та соціологію поняття *цінність* для позначення "суб'єктних цінностей" – найбільш значущого для всіх з-поміж ідей, явищ і речей. Ідеал є формою існування Ц. на межі бажаного для досягнення й практично неможливого для повсякденного існування. Тому Ц. як ідеал насамперед формують ціннісні орієнтації у різних сферах життя. Ці соціально значущі орієнтири, що визначилися у процесі розвитку суспільства, суттєво впливають на діяльність людей. Суспільні Ц. – це феномен культури, тому їх змістовий характер залежить від певного типу культури. Система Ц. соціуму разом з провідними ідеями, що формують ідеали суспільного буття, послугують мотиваційним чинником людської поведінки. У світі західної культури до найпріоритетніших Ц. буття належить особистість та її свобода. Східний тип буття визначає головною цінністю людини й суспільства – природність, а саме – гармонійне злиття людини та її діяльності з довкіллям, людське існування, яке не порушує гармонію Всесвіту. Найбільш узагальненою Ц., а водночас і вищим життєвим орієнтиром для людей, виступає поняття *благо*, що тлумачиться як єдність істини, добра, міри. Певні соціальні групи і кожна особистість мають свою ієрархію Ц., серед яких наявні поняття вічних загальнолюдських Ц. (добро, свобода, правда, краса, честь та ін.), що доповнюються низкою інших цінностей відповідно до певної епохи та особливостей моралі і виховання.

Скалацька Д. Ю.

Ч

Час – філософська категорія, що означає одну з універсальних форм існування матерії. Ч. є формою способу зміни і тривалості існування матеріальних феноменів. Разом з категорією простору Ч. використовується у різноманітних наукових галузях для досягнення аналітичних, евристичних, репрезентаційних та інших евристичних цілей. У буденній свідомості Ч. позначає одну із засадничих загальнолюдських інтуїцій, за допомогою якої осмислюється навколишній життєвий світ людини в аспекті його динаміки і хронологічних вимірів. У межах соціального буття Ч. характеризує зміну і тривалість способів діяльності людських особистостей і колективів. Для Ч. характерні різноманітність і різноякісність, незворотність і односпрямованість, альтернативність і вірогідність. Проблема соціального та історичного Ч. – одна з головних у філософії А. Бергсона, В. Дильтея, Х. Ортеги-і-Гассета, М. Гайдеггера.

Борозенець Т. А.

Чернишевський Микола Гаврилович (1828–1889) – видатний рос. революціонер-демократ, філософ-матеріаліст, учений, письменник і літературний критик.

Філософські погляди Ч. нерозривно пов'язані з його революційно-демократичною діяльністю. Розвивав матеріалістичні традиції російської філософії. Єдність світу, за Ч., проявляється в його матеріальності. Простір і час – форми існування матерії. Ч. вважав себе прихильником "антропологічного принципу", висунутого Л. Фейєрбахом. За цим принципом людина розглядається як частина природи, а її духовне життя – як результат діяльності мозку. Такий підхід був для Ч. засобом матеріалістичного розв'язання основного питання філософії, засобом боротьби проти ідеалізму та дуалізму. Його праці доводять положення про первинність матерії і вторинність свідомості, про те, що зміст і форми людської свідомості визначаються об'єктивно існуючим матеріальним світом. Однак з позицій антропологічного принципу Ч. не міг до кінця науково розкрити якісну відмінність між зародками свідомості у тварин і людським мисленням, заснованим на суспільно-історичній праці. Ч. пішов далі за Фейєрбаха, вважаючи, що характер людини змі-

нюється із зміною зовнішнього середовища. Його матеріалізм мав революційний, дійовий характер.

З позиції матеріалізму підійшов до теорії пізнання. Був переконаний у пізнаваності світу, у здатності науки проникати в таємниці природи, вважав відчуття єдиним джерелом знань про об'єктивний світ. З цих позицій різко критикував І. Канта за визнання непізнаваної "речі-в-собі", за агностицизм, виступав проти позитивізму. Щільно підійшов до правильного розуміння співвідношення відносної і абсолютної істини.

Матеріалізм і діалектика Ч. були пов'язані з природничими науками, з боротьбою революційної демократії. Його світогляд мав яскраво виражений атеїстичний характер. Він вважав, що релігія бере свій початок від неучтва людей.

Послідовно боровся проти ідеалізму і теології. У своїх творах розкривав залежність філософського ідеалізму від інтересів експлуаторських класів, різко критикував ідеалістичні системи античних мислителів, І. Канта, Г. Гегеля, Ф. Шеллінга, Д. Берклі, Д. Юма. Носієм передового матеріалістичного світогляду вважав народні маси.

Сильною стороною Ч. як мислителя було визнання і застосування діалектичного методу. Розглядав матеріальний світ як єдине ціле, всередині якого всі явища пов'язані одне з одним, перебуваючи у взаємодії. Грунтуючись на даних ембріології, на протипагу метафізичному погляду на світ, доводив, що розвиток має поступальний характер, йде по висхідній лінії. Проте джерело розвитку вбачав не в єдності і боротьбі протилежностей, а в суперечності між змістом і формою. У цьому виявилася обмеженість діалектики Ч. Діалектичний метод Ч. не був до кінця послідовним. Він ототожнював матеріалізм з діалектикою, ідеалізм з метафізикою тощо. Однак, його діалектика була вищим досягненням домарксистської думки.

Ч., як і О. Герцен, став основоположником народництва. Ч. – видатний письменник, автор таких творів: "Що робити" (1863 р.), "Пролог" (1867–1869 рр.), "Критика філософських упереджень проти суспільної власності" (1858 р.), "Антропологічний принцип у філософії" (1860 р.), "Характер людського знання" (1885 р.) тощо.

Варавкіна З. Д.

Честь – сукупність вищих моральних принципів, якими людина керується у своїй громадській і особистій поведінці. Поняттям "честь" визначається ставлення людини до самої себе, а також ставлення до неї суспільства як до представника певної людності, групи.

Поняття *честь* вказує на визнання приналежності особи до певної верстви, спільноти, риси якої притаманні окремій людині як представникові окремого кола людей. Така приналежність зумовлює дотримання особою певних зразків поведінки для підтримання своєї репутації та поваги до неї з боку тієї спільноти, до якої вона себе відносить. Отже, усвідомлення Ч. виконує функцію самозбереження певної спільноти як певного якісного утворення.

Невідповідність дій людини певним зразкам групової поведінки сприймається як втрата нею Ч., що часто призводить до відмежування, відторгнення групою такої особи.

Якщо уявлення про гідність особи ґрунтується на принципі рівності всіх людей у моральному сенсі, то в понятті *честь* люди оцінюються диференційовано, що знаходить відображення в понятті *репутація* ("добра репутація", "погана репутація").

Отже, Ч. – це почуття і усвідомлення людиною (людністю) чистоти своєї репутації, авторитету, доброго імені.

Варавкіна З. Д.

Чижевський Дмитро Іванович (1894–1977) – видатний укр. історик, філософ, культуролог. Виходець з родини нового українського дрібномаєтного панства, що походило з козаків. 1918 року закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. У 1921 р. Ч. емігрував до Німеччини, де продовжив вивчення творів К. Ясперса, М. Гайдеггера, Е. Гуссерля. З 1924 р. займається викладацькою роботою у навчальних закладах Мюнхена, Праги, Марбурга, Гарварда.

Займаючись науковою діяльністю, досліджував вплив німецької філософії (Г. Гегеля) на слов'янську культуру. Ч. вперше застосував понятійний апарат і методи європейської науки до історії української культури в контексті європейського культурного процесу. Для світової науки відкрив особливості українського бароко. За кордоном Ч. остаточно сформувався як відомий філософ. Серед його численних праць знаходимо фундаментальні філософські дослідження: "Логіка", "Філософія в Україні", "Нариси з історії філософії на Україні", "Філо-

софія Г. Сковороди", а також дослідження творчості відомих філософів – І. Канта, Ф. Ніцше, Ф. Шіллера, М. Гоголя, П. Куліша, Т. Шевченка, В. Липинського та ін. У 1956 р. Ч. переїздить до Гейдельберга, де відкриває Слов'янський інститут і стає його директором. Постійно бере участь у міжнародних з'їздах, конгресах славістів. Його перу належить понад 900 наукових праць з різних галузей науки.

Як історик філософії та слов'янської думки, Ч. своїми працями збагатив українську історико-філософську науку ХХ ст. З огляду на філософські переконання Ч. можна сказати, що він є передусім істориком філософії та філософії культури.

Буття, реальність, світ осмислює за такими джерелами: а) класична онтологія від Платона до Гегеля; б) неокантіанство – феноменологія; в) містицизм (події, що відбуваються на межі реального та ірреального). Ч. заперечував можливість розсікання цілісного буття, перебував в опозиції до конвенціоналізму та суб'єктивізму. Аналізуючи різні ідейні течії, вчений виходив з позицій об'єктивного ідеалізму та феноменології; у гносеології намагався відійти від наукового універсалізму в бік визнання ролі індивідуалізуючих понять та символів.

У культурології розглядав культурне явище в культурно-історичному контексті: належність слов'янських культур до середземно-європейської культурної традиції; слов'янська культура є складовою європейської культурної спільності.

Ч. вважав, що при з'ясуванні критерію виокремлення національних особливостей домінантою виступає традиція, яка реалізувалася в кордоцентризмі світосприйняття і становлення світогляду українського народу.

Сакада Л. Д.

Ш

Шевченко Тарас Григорович (1814–1861) – видатний укр. поет, філософ, громадсько-політичний діяч.

Людина універсальних обдарувань та інтересів, Ш. виявив відповідний універсалізм системи творчості: синкретизм ідейний, філософсько-психологічний у змісті і формі творів. Народ, його мова, духовно-поетична творчість стають універсальним чинником у досягненні найвищої форми благодаті (щастя) – Свободи. Шлях до Свободи лежить через істину – кредо, що було вироблене Ярославом Мудрим, Володимиром Мономахом, Іларіоном, Іваном Мазепою, Пилипом Орликом, Іваном Вишенським, Григорієм Сковородою, стало основоположним і для Ш. Уславлення свободи – одна з основних тем книги поета "Кобзар" (1840 р.). У центрі світогляду Ш., вираженому у його творчості, стоїть відчуття самого себе, власної долі й болю, свого "Я". Принциповий антропоцентризм, притаманний шевченковому світосприйняттю, зумовлює сприйняття навколишнього світу, природи, історії й культури крізь призму переживань, бажань, потреб і прагнень людської особистості. Для Ш. цей світ уособлює Україна. Україна для нього – це екзистенційний стан буття. Його особиста доля і доля його народу стає віддзеркаленням одне одного. Серед світоглядних ідей Ш. слід виділити:

- ідея людської свободи пронизує всі його історіо-філософські твори. Антропоцентризм поета-мислителя свідчить про те, що саме людина є в центрі буття. Тому важливими є вічні загальнолюдські цінності: щастя, воля, правда;

- ідея соборності України, єдності всіх земель. Основою кращого майбутнього життя вважав незалежність і волю України. Знання своєї історії та національного походження – шлях до майбутнього українського народу;

- ідея глибинної спорідненості людини з природою. Найбільшої актуальності тема антропоцентризму досягає в єднанні людини і природи;

- ідея віри у справедливого Бога як гаранта здійснення вищої справедливості. У художніх творах Ш. не ототожнює свого ставлення до Бога і до церкви. Дійсна віра встановлює зв'язок між Богом і людьми, конкретно людиною;

- ідея прогресивного розвитку людства, роль знань, науки, освіти у суспільному поступі;
- ідея національного визволення та свободи українського народу;
- ідея культу жінки-матері як уособлення сили життя і краси;
- відтворення національної особливості душі українського народу, його ментальності.

Ш. став творцем нового етапу літературного, мистецького, філософсько-естетичного, культурологічного й духовного розвитку України.

Варавкіна З. Д.

Шовінізм (від франц. chauvinisme; в англ. версії – джингоїзм) – найбільш одіозна форма націоналізму, пропагування національної винятковості одних націй і приниження інших, розпалювання ворожнечі і ненависті між народами і країнами.

Назва Ш. походить від прізвища солдата Наполеонівської армії Ніколя Шовена, який став відомим під час Єгипетського походу 1798–1801 рр. людиноненависницьким ставленням до арабського населення. У післянаполеонівській Франції Н. Шовен став героєм комедії братів Карла-Теодора та Жанна-Іпполіта Коньяр "Трикомірна кокарда"(1831 р.), і його ім'я відтоді – загальним ім'ям. Словом "шовінізм" прийнято називати різні прояви націоналістичного екстремізму.

Ш. може виникнути в будь-якій країні, у будь-якої нації, незалежно від рівня її культурного, економічного чи політичного розвитку. У вікторіанській Англії виник власний варіант Ш. – "джингоїзм", у Сполучених Штатах Америки – ідея "стовідсоткового американця", під час Першої світової війни країни Європи поглинула хвиля Ш. на рівні державної політики. Відомий також так званий "великодержавний" російський Ш. Прикладом шовіністичної психопатії став такий випадок: у листопаді 1975 року 45-річний японський письменник, один із реальних претендентів на літературну Нобелівську премію Юкіо Місіма заподіяв собі характері для того, щоб продемонструвати свою відданість батьківщині.

На відміну від націоналізму, Ш. проявляється лише в панівної нації. Раніше Ш. було прийнято вважати формою націоналізму, але нині дослідники націоналізму проводять межу між націоналізмом, що являє собою амбівалентну самоідентифікацію етносу, і Ш., де сомоідентифікація групи створюється "від протилежного".

Варавкіна З. Д.

Шпенглер Освальд (1880–1936) – нім. представник філософії культури. Відомий завдяки своєму основному твору "Причинність і доля. Сутінки Європи" (1918 р.), у якому він розглядає культури, що утворять світову історію, як організми з тривалістю життя приблизно в тисячу років. Західна культура, на його думку, вже увійшла у таку стадію цивілізації, на якій починається її невблаганна фатальна загибель. Його книга в період між двома світовими війнами мала надзвичайний успіх, але вже тоді критикувалася. І нині вона викликає недовіру, бо Ш. принципово недооцінював культ фактів. Представляв позитивізм, що спрощує важку проблему неузгодженості ідей з реальністю, духу з дійсністю.

Бушанський В. В.

Штучний інтелект – метафоричне поняття для позначення системи створених людьми засобів, які відтворюють певні функції людського мислення. Головна царина практичного застосування Ш. і. – створення комп'ютерних експертних систем.

Баранівський В. Ф.

Щ

Щастя – стан цілковитого задоволення життям, переживання вищої повноти й осмисленості буття, відчуття глибокого вдоволення та безмежної радості від того, як складається життя. Категорії *смысл життя* і *щастя* можна співвіднести з категоріями *можливість* і *дійсність*.

Виходячи з учення Сократа, Щ. є процесом вільного пізнання себе і світу у діалозі з іншими людьми. Платон бачить *смысл Щ.* людини в осягненні світу ідей і поєднання з ним безсмертної душі, Щ. для суспільства – це справедливість. Епікур усвідомлює Щ. як відсутність страждання – у спокої, що є результатом досягнення самодостатності й відстороненості від життя суспільства, звідси життєве кредо: "Прожити непомітно". Щ. для Августина Блаженного – у досягненні людиною стану любові до Бога і подоланні тієї частини особистості, що розчинилася в земному. М. Фічіно розуміє Щ. як злиття людини з Богом у творчому акті. Г. Сковорода бачить Щ. в "спорідненій праці" людей, у їхній душевній і духовній взаємодії. У контексті філософії Ф. Ніцше Щ. можна розуміти як процес еволюціонування людини через реалізацію волі до влади над собою і світом. У марксизмі Щ. трактується як суспільна практика, що переборює відчуження людини. Е. Фромм бачить Щ. в реалізації стратегії біофілії – стратегії любові до життя у різних його проявах. М. Бердяєв називає Щ. свободу духу, який реалізується у творчості, що з'єднує людське й Божественне. Польський філософ В. Татаркевич, автор трактату "Про щастя", виділив чотири основних прояви Щ. в людському бутті: 1) прихильність долі, удача; 2) стан інтенсивної радості; 3) володіння найвищими благами; 4) почуття задоволення життям. Український письменник, політичний та громадський діяч В. Винниченко у трактаті "Конкордизм" виклав *філософію Щ.* Він вважає: Щ. – тривала, стійка радість життя, стан, коли людина досягає злагоди та рівноваги між різними цінностями – багатством, славою, любов'ю, розумом. Щ. передбачає узгодженість (конкордизм) елементів буття. Головною перешкодою на шляху до щастя є розладженість елементів буття, бо це призводить до соціально-економічної нерівності, заснованій на приватній власності або на державній – як у колишньому СРСР. Для

досягнення Щ. необхідно встановити колективну власність і суспільний лад колекторатії шляхом морального удосконалення особи та суспільства.

У метаантропології феномен Щ. усвідомлюється як рух від буденного буття людини до граничного і метаграничного. Разом із тим Щ. виявляється в кожному із цих вимірів: у буденному бутті людини Щ. – найбільш повна реалізація волі до самозабезпечення (безпеки) і продовження роду; у граничному бутті людини Щ. реалізується, з одного боку, у знаходженні всезростаючої влади над собою і світом, з іншого – у реалізації волі до пізнання і творчості. У метаграничному бутті людини Щ. – це відкритість світу, яка веде до єдності свободи і любові. Так само, як і сенс життя, Щ. є найвищою соціальною потребою. В ієрархії моральних цінностей йому належить провідне місце. Як писав Аристотель, Щ. – це така мета дій, яку "ніхто не вибирає ні заради благ ні заради чогось іншого". Це "очевидно щось досконале...(повне, кінцеве) й самодостатнє". Якщо сенс життя організовує діяльність людини, спрямовує її устремління, то Щ. означає виконання цих устремлінь, певною мірою характеризує діяльність людини як процес закінчений (момент збігу стану буття людини з її уявленнями про те, яким воно має бути). Щ. є чуттєво-емоційною формою ідеалу.

Ідея Щ. як загальної мети, як найвищого блага виникає у тісному зв'язку з ідеями свободи, рівності, справедливості, гуманізму. Сучасне уявлення про Щ. доповнюється ідеями демократії та прогресу. У такому трактуванні Щ. стає орієнтиром для суспільства в цілому, для класів та окремих особистостей, і водночас воно наповнює боротьбу за високі ідеали чуттєво-емоційним змістом, надає цій боротьбі глибокого особистісного сенсу, формує відчуття причетності до великих звершень.

Варавкіна З. Д.

Ю

Юнг Карл Густав (1875–1961) – швейцарський психолог, психіатр і психоаналітик, засновник психоаналітичної психології. У 1902 р. захистив дисертацію "До психології і патології так званих окультних феноменів". 1904 р. у Цюріху організував експериментальну лабораторію, у де розроблялись методи психіатричної діагностики, зокрема методика асоціативного експерименту. У 1903–1904 рр. спільно з Е. Блейлером, К. А. Абрахамом та ін. зацікавився психоаналізом З. Фрейда і почав практикувати психоаналітичну терапію. У 1907 р. познайомився з З. Фрейдом і заснував спілку З. Фрейда в Цюріху. У 1906–1910 рр. розробив основи вчення про комплекси, в тому числі і "комплекс Електри". Ці ідеї використовувалися і розвивалися у вченнях З. Фрейда, А. Адлера та ін. У 1911 р. почалися серйозні теоретичні суперечки Ю. з Фрейдом, що особливо загострилися після виходу книги "Метаморфози і символи лібідо" (1912 р.), у якій він відмовився від сексуальної інтерпретації лібідо З. Фрейдом. Запропонував розуміння лібідо як психічну енергію взагалі, висунув концепцію колективного підсвідомого та архетипів. У 1913 р. розірвав стосунки з З. Фрейдом і прискорив розробку власних психологічних поглядів, які склали основу створеної ним аналітичної психології. У роботі "Структури підсвідомого" (1916 р.) Ю. розвинув уявлення про існування у психіці людини, поряд з індивідуальним підсвідомим, більш глибокого прошарку – колективного підсвідомого, зміст якого становлять загальнолюдські першообрази – архетипи, серед яких центральна роль належить архетипу "самості" – потенційному ядру особистості.

У 1921 р. в книзі "Психологічні типи" виклав розроблену ним типологію характерів, яка спиралася на критерії спрямованості суб'єкта на зовнішній чи внутрішній світ (див. *Екстраверсія-Інтроверсія*) та домінуванні певних психічних функцій (емоції, мислення, відчуття, інтуїції). Дослідив широке коло різноманітних проблем: міфи, обряди, ритуали, символіку, сновидіння, фольклор, релігію, алхімію, психічні розлади, культуру та ін. Значну увагу Ю. приділяв розробці концепції особистості, зокрема питанням її становлення, структури і самореалізації, розуміння яких частково виклав у працях "Взаємини між Я і підсвідомим" (1928 р.), "Про енергетику душі" (1928 р.), "Проблеми душі нашого часу" (1931 р.) та ін. Активно займався психотерапевти-

чною практикою. В якості основного завдання психотерапії ставив відновлення порушених зв'язків між різними рівнями і системами психіки. Опублікував низку книг з різних проблем психології: "Психологія і релігія" (1940 р.), "Про психологію підсвідомого" (1943 р.), "Психологія і алхімія" (1944 р.), "Психологія і виховання" (1946 р.) та ін.

Щіпановська О. Р.

Юркевич Памфіл Данилович (1827–1874) – видатний укр. філософ, педагог і богослов. Родом з Полтавщини, з родини священика. Вихованець Київської духовної академії, її викладач, професор філософії, пізніше – завідувач кафедри філософії у Московському університеті; відомий як автор філософсько-антропологічної концепції "філософії серця".

Філософ критично поставився як до об'єктивного ідеалізму, так і до матеріалізму через їхню однобічність, натомість утверджував плюралізм реальності. Матеріалізм не сприймав через те, що він з'ясовує все лише у світлі зовнішніх причин і не може пояснити багатьох речей, і хоч він є цілком доречним у конкретних науках, та його не застосуєш для пізнання душі. Ідеалізм критикував за абстрактність, за відірваність від реальності. На переконання філософа, поряд "із тим, що є" (це і зовнішній, і фізичний світ, і людська душа) стоїть ідея (д у м к а). В ідеї сходяться як наші уявлення, що є суб'єктивними, так і поняття й узагальнення, що виявляють більш об'єктивну сторону. Ідеї можуть бути здійснені лише через діяльність розумної істоти – людини, що є посередником між ідеями та світом. Дотримувалася християнського розуміння єдності душі й тіла людини.

У центрі філософських роздумів Ю. – думка про серце як основу духовного життя. Пізнання лише розумом не здатне досягнути та зрозуміти всі вияви буття. "Древо пізнання, – каже він, – не є древо життя". Поза межами розуму стоїть діяльність людської душі, яку Ю. назвав "серцем". Живе знання дає нам серце, а не голова. Думки зароджуються у серці, а розум лише надає їм обґрунтування та логічної форми. Усвідомлена душею ідея добра є основою дійсності. Добро, на переконання Ю., є основа і мета філософії. Людина і суспільство – взаємопов'язані, людина має допомагати суспільству своїми вчинками і справами, що йдуть від серця, здійснені з власної волі, з любов'ю. "Філософія серця" Ю. умістила в собі особливості української світоглядної ментальності.

Основні твори: "Ідея", "Серце і його значення в духовному житті людини", "З наук про людський дух", "Матеріалізм і завдання філософії".

Сакада Л. Д.

Я

Я – фундаментальна категорія філософських концепцій особистості, яка виражає рефлексивно усвідомлену само тотожність індивіда.

Баранівський В. Ф.

Янь і Інь – взаємопоєднані поняття давньокитайської філософської школи даосизму, а також китайський символ двоїстого розподілу сил, який включає активний, або чоловічий принцип (Янь) і зберігаючий, або жіночий принцип (Інь). Зображується у формі кола, поділеного навпіл лінією, що нагадує сигму.

Баранівський В. Ф.

Ясперс Карл (1883–1969) – нім. філософ-екзистенціаліст і психіатр. На формування його філософських поглядів вплинули праці Платона, Плотіна, Томи Аквінського, Б. Спінози, Е. Гуссерля і М. Вебера. Я. рішуче відмежувався від раціоналістичної лінії у філософії, пов'язаної з Р. Декартом, Г. Гегелем і К. Марксом та заперечував можливість існування філософії як науки. Справжня філософія – це передусім сам процес філософствування. В основі всіх свідомих проявів людини (науки, мистецтва, релігії і т. п.) є несвідома діяльність екзистенції. Справжній сенс буття відкривається лише під час потрясінь (тяжка хвороба, відчуття смерті), які є граничними ситуаціями, коли людина оволодіває внутрішньою сутністю-екзистенцією. Я. був прихильником єдності культур Заходу і Сходу.

Основні твори: "Розум і екзистенція", "Джерела історії та її мета", "Духовна ситуація нашого часу", "Сенс та призначення історії".

Ключніков В.П.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Ананко Людмила Володимирівна, аспірант.

Баранівський Василь Федорович, доктор філософських наук, професор.

Барвінок Ірина Віталіївна, кандидат педагогічних наук

Бітаєв Валерій Анатолійович, доктор філософських наук, професор, чл.-кор. Національної академії мистецтв України.

Боровик Микола Андрійович, кандидат історичних наук, доцент.

Борозенець Тарас Анатолійович, кандидат філософських наук, доцент.

Бучма Олег Васильович, кандидат філософських наук, доцент.

Бушанський Валентин Вікторович, доктор політичних наук.

Варавкіна Зінаїда Дмитрівна, доцент.

Войтович Радміла Василівна, доктор наук з державного управління, професор.

В'юнєнко Олександр Борисович, кандидат економічних наук, доцент.

Гаврилюк Тетяна Вікторівна, кандидат філософських наук, доцент.

Горенко Лариса Іванівна, кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник.

Даць Ірина Вільямівна, Народна артистка України.

Карамушка Людмила Миколаївна, доктор психологічних наук, професор, чл.-кор. НАПН України.

Карлова Валентина Володимирівна, кандидат наук з державного управління, доцент.

Ключніков Валентин Павлович, доктор філософських наук, професор.

Корецька Антоніна Іллівна, кандидат філософських наук, доцент.

Корнієнко Петро Сергійович, кандидат юридичних наук.

Креденцер Оксана Валеріївна, кандидат психологічних наук, доцент.

Кремень Вікторія Михайлівна, кандидат економічних наук, доцент.

Кремень Ольга Іванівна, кандидат економічних наук, доцент.

Кузнєцова Інна Володимирівна, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник.

- Лісовський Петро Миколайович*, кандидат філософських наук, доцент.
- Мартич Руслана Василівна*, кандидат філософських наук.
- Надольний Іван Федотович*, доктор філософських наук, професор.
- Никитюк Галина Леонідівна*, здобувач.
- Овсянкіна Людмила Анатоліївна*, кандидат філософських наук, доцент.
- Пархоменко Вікторія Вікторівна*, кандидат економічних наук, доцент.
- Перевезій Віталій Олександрович*, кандидат історичних наук, доцент.
- Пилипенко Іван Ісакович*, доктор економічних наук, професор.
- Сакада Людмила Давидівна*, кандидат історичних наук, доцент.
- Сакада Тетяна Давидівна*, доцент.
- Скалацька Дарина Юріївна*, аспірант.
- Стадник Борис Миколайович*, аспірант.
- Стадник Ірина Миколаївна*, аспірантка.
- Стадник Микола Миколайович*, доктор філософських наук, професор.
- Стасюк Лариса Олександрівна*, кандидат філософських наук, доцент.
- Титаренко Олексій Русланович*, кандидат філософських наук, доцент.
- Ткачук Інна Миколаївна*, кандидат педагогічних наук, доцент.
- Турбан Вікторія Вікторівна*, кандидат психологічних наук, доцент.
- Феоктістов Андрій Михайлович*, кандидат філософських наук, доцент.
- Чернець Василь Гнатович*, доктор філософії, професор.
- Черушева Галина Батрбеківна*, кандидат педагогічних наук, професор.
- Чорний Віталій Сергійович*, доктор філософських наук, доцент.
- Шевченко Володимир Ісакович*, доктор філософських наук, професор.
- Шевчук Володимир Олександрович*, доктор економічних наук, професор.
- Шевчук Ганна Володимирівна*, аспірант.
- Шпаченко Валентина Пилипівна*, кандидат історичних наук, доцент.
- Щіпановська Олена Робертівна*, кандидат психологічних наук.
- Яковенко Ольга Валентинівна*, старший викладач.

ЗМІСТ

С лово до читача	3
А бсолют	4
Абстрагування	4
Абстракція	5
Автократія	5
Авторитарна особистість	7
Авторитарність	7
Авторитет	7
Агностицизм	8
Академія	8
Аквінський Тома.....	9
Акмеологія	10
Аксіологія	11
Алгоритм	12
Альтернатива	12
Альтруїзм	12
Амбівалентність	13
Аналіз	13
Аналізатор	14
Аналітична психологія	14
Анархізм	15
Анімізм	16
Антична філософія	16
Антропологія	17
Аперцепція	17
Апологетика	18
Апорія	18
Апостеріорі	18
Апріорі	18
Аристократія	19
Аристотель	20
Архетипи культури	21
Архетипи української культури	22
Атрактор	23
Аутентичність	24
Б аранович Лазар	25
Бар'єри психологічні	26
Безкінечне	26
Бекон Френсіс	26
Бердяєв Микола Олександрович	27

Берклі Джордж	29
Біблія	30
Біоетика	30
Біфуркація	31
Бог	31
Бруно Джордано	32
Буддизм	33
Буття	34
Бюрократія	36
В еданта	38
Верифікація	38
Вернадський Володимир Іванович	38
Винниченко Володимир Кирилович	39
Виробничі відносини	41
Відображення	42
Війна	43
Військова диктатура	44
Військово-соціальна система	44
Влада	45
Волюнтаризм	45
Г абермас Юрген	46
Гайдеггер Мартін	46
Галілей Галілео	47
Гармонія	47
Гегель Георг Вільгельм Фрідріх	48
Гедонізм	51
Гельвецій Клод Адріан	51
Геніальність	52
Географічний детермінізм	53
Геополітика	54
Геракліт	55
Герменевтика	55
Герцен Олександр Іванович	56
Гідність	57
Гілозоїзм	58
Гіляров Олексій Микитович	59
Гіпотеза	61
Глобалізація	62
Глобальне масове суспільство	63
Глобальне суспільство	63
Глобальні проблеми суспільного розвитку	64

Гнозис	65
Гносеологія	66
Гностицизм	66
Гоббс Томас	67
Гольбах Поль Анрі – Пауль Дітріх Тірі	68
Гомеостатичність та ієрархічність	70
Громадянське суспільство	71
Грушевський Михайло Сергійович	71
Гуманізм	72
Гуманізм абстрактний	73
Гуманізм загальнолюдського	74
Гуманізм класово фіксований	74
Гуманізм пролетарський	74
Гуманітаризація освіти	74
Гуманітарна культурологія	75
Гуманітарна освіта	77
Гуманітарна політика	78
Гьосле Вітторіо	78
Данило Туптало	81
Дао	81
Даосизм	81
Дезінформація	81
Декарт Рене	82
Демографічні процеси	83
Демократія	84
Демокрит	87
Деспотія	88
Детермінізм	88
Детермінований хаос	89
Дефініція	89
Джайнізм	89
Динамічна ієрархічність	89
Дисипація	89
Дискурс	89
Дискурсивне мислення	91
Дисципліна	91
Дихотомія	92
Діалектика	92
Діалог культур	93
Дідро Дені	94
Діяльність	95
Добро	96

Догма	97
Догматизм	98
Доктрина	98
Доля	98
Донцов Дмитро Іванович	99
Досвід	100
Драгоманов Михайло Петрович	101
Дуалізм	102
Дух і душа	103
Духовна культура	103
Духовне виробництво	104
Духовні цінності	105
Духовність	106
Духовність та душевність	106
Дхарма	107
Дьюї Джон.....	107
Е волюція	109
Евтаназія	109
Екзистенція	111
Економічна діяльність	111
Економічна культура суспільства	112
Економічна мораль	113
Економічна освіта.....	113
Економічна свідомість	114
Економічне мислення	116
Експертна оцінка	118
Експертне дослідження	118
Екстраверсія-інтроверсія	119
Елементи	120
Еліта	120
Еліта культури	121
Емпатія	121
Емпіризм	122
Емпіричний рівень наукового пізнання	122
Енгельс Фрідріх	123
Ентропія	123
Епікур	124
Епістемологія	125
Естетика	126
Естетична культура	127
Естетична свідомість	127
Естетичне виховання	128

Естетичний розвиток	128
Есхатологія	129
Етика	130
Етимологізація	131
Етичний кодекс культуртрегерської діяльності	131
Етнічна аналогія	133
Етнічна етологія	134
Етнічна консервативність	134
Етнічний ландшафт	135
Етнічний плюралізм	135
Етнічні маргінали	136
Етнічність як дискурс	136
Етногенез	137
Етнос	137
Етноцентризм	138
Є вангелія	139
Євгеніка	139
Ж иттєвий світ	140
Життя	140
З аблудження (омана)	141
Загальнолюдське	141
Закон	142
Закон єдності і боротьби протилежностей	142
Закон заперечення заперечення	143
Закон переходу кількісних змін у якісні	144
Закономірність	144
Звичай	145
Зло	145
Зміст і форма	146
Зняття	146
І вент-аналіз	147
Ідеал	147
Ідеалізація	148
Ідеалізм	148
Ідеальне	148
Ідентифікація	149
Ідентифікація етносу	149
Ідеологія	149

Ідея	150
Ідол	151
Ієрархія	151
Імідж	151
Імператив	153
Інвестиційна привабливість	153
Індетермінізм	154
Індивід	154
Індивід – індивідуальність – особистість	154
Індивідуалізм	159
Індивідуальність	159
Індукція	160
Індустріальне суспільство	160
Інноваційні соціальні технології	160
Інтегративна культурологія	161
Інтелект	163
Інтент-аналіз	163
Інтерпретація тексту культури	164
Інтуїція	166
Інформаційне суспільство	167
Інформація	168
Ірраціоналізм	168
Ірраціональне	169
Іслам	169
Істина	170
Історична свідомість	170
Історичні етапи розвитку філософії:	171
К азуїстика	172
Кампанелла Томмазо	172
Капітал	173
"Капітал" К. Маркса	173
Карма	173
Каузальність	174
Кваліфікація	175
Києво-Могилянська академія	175
Кібернетика	180
Кітч	181
Класифікація прогнозів	181
Класична філософія	182
Когерентність	183
Коеволюція	183
Козловські Петер	184

Комунізм	185
Комунікативний бар'єр	185
Комунікація	186
Конвенціоналізм	187
Конгломерат	187
Консерватизм	187
Контент-аналіз	188
Континуум	189
Конфлікт	190
Конформізм	190
Конфуцій	192
Концепція	192
Коперник Микола	193
Корупція	193
Критичне мислення	194
Куліш Пантелеймон Олександрович	195
Культура	196
Культура автохтонна	198
Культура в системі українознавства	199
Культура маргінальна	201
Культура особистості	202
Культура спілкування	203
Культурна політика	203
Культурний шок	204
Культурологія	206
Культуртрегер	206
Культуртрегерська діяльність	208
Кун Томас Семюель	210
Курдюмов Сергій Павлович	210
Лао-цзи	212
Лассаль Фердинанд	212
Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч	213
Лесевич Володимир Вікторович	214
Лібідо	215
Лідер	216
Лідерство	216
Логіка	217
Логічний позитивізм	217
Логос	218
Локк Джон	218
Людство	219

Максима	221
Максимович Іван	221
Максимович Михайло Олександрович	221
Маніпуляція	223
Маркс Карл	223
Марксистська філософія	225
Масова комунікація	225
Масова культура	226
Масова свідомість	227
Матеріалізм	227
Матеріальне виробництво	228
Матерія	229
Мафія	230
Менталітет	230
Ментальність	231
Ментальність нації	231
Метафізика	232
Метод	232
Методи економічного прогнозування	233
Методика	235
Методологія	235
Методологія політичних досліджень	236
Мислення	236
Мистецтво	237
Міра	238
Міф	238
Міфологія	239
Мова	241
Модель	242
Модернізм	242
Можливість і дійсність	242
Монада	243
Монархія	243
Монізм	244
Монтеск'є Шарль Луї	245
Мор Томас	245
Мораль	246
Мудрість	248
Навіювання	249
Надія	249
Надприродне	249
Народ	250

Нарцисизм	251
Наступність в історії філософії	252
Натуралізм	253
Натурфілософія	254
Наука	254
Наукове знання	255
Націоналізм	256
Національна безпека	256
Національна ідея.....	258
Національна культура	258
Національна незалежність	260
Національна самосвідомість	261
Національне виховання	261
Національний характер	262
Нація	262
Нелінійна динаміка	263
Нелінійне мислення в освіті	264
Нелінійне середовище	265
Необхідність і випадковість	265
Неотомізм	266
Неокантіанство	266
Несвідоме	267
Нігілізм	268
Нірвана	268
Ніцше Фрідріх Вільгельм	269
Ноосфера	270
О лігархія	271
Онтологія	271
Операціоналізм	271
Організація	272
Освітні системи	272
Особа	274
Особистість	275
Острозька слов'яно-греко-латинська академія (колегія)	276
Охлократія.....	277
П аблік рилейшнз	278
Пантеїзм	278
Парадигма	278
Парадокс	279
Патристика	279
Патріотизм	280

Персоналізм	280
Підсвідоме	281
Підхід сценарний	282
Пізнання	283
Піфагореїзм	283
Платон	284
Платонізм	285
Платонічна любов	286
Плутократія	286
Плюралізм	286
Податки	287
Подолінський Сергій Андрійович	288
Позитивізм	289
Політеїзм	289
Політика	289
Політична аналітика.....	291
Політична система суспільства	291
Політична філософія	292
Політичний режим	293
Політичні відносини	294
Політичні чутки	294
Поппер Карл Раймунд	295
Постмодернізм	297
Постулат	297
Потреби економічні	297
Права і свободи людини	299
Право	300
Правова держава	300
Правова свідомість	301
Правовий натуралізм	301
Правовий нігілізм	301
Правовий позитивізм	302
Прагматизм	302
Праксеологія	303
Практика	303
Пригожин Ілля Романович	304
Принципи діалектики	305
Природа	305
Природне середовище	306
Причина і наслідок	306
Проблема	307
Прогнозування.....	307
Продуктивні сили	307
Прокопович Теофан	309

Простір	311
Професійна етика	311
Психіка	314
Психоаналіз	315
Р ационалізм	317
Раціональне пізнання	318
Реалізм	319
Революція	320
Регресія	320
Редукціонізм	322
Релігійна ситуація	322
Релігія	323
Рефлексія	324
Реформа	324
Римський клуб	325
Рівність соціальна	325
"Річ-в-собі"	326
Розвиток	327
Розсудок і розум	327
Роль	328
Ростоу Уолт Уїтмен.....	329
Руденко Микола Данилович	329
РУНВіра (Рідна Українська Національна Віра)	330
Русова Софія Федорівна	330
Руссо Жан Жак	332
Рух	333
С амість	334
Самовиховання	334
Самоорганізація	335
Самореалізація особистості	336
Сартр Жан Поль	338
Свідомість	338
Свідомість політична	339
Світогляд	339
Світогляд філософський	340
Свобода	340
Секуляризація	341
Сенс життя	342
Сенсуалізм	342
Середній клас	343
Синергетика	343

Синергетика і мистецтво	344
Синергетика і освіта	345
Синкретизм	346
Система	346
Системний підхід	347
Складові філософії	348
Сковорода Григорій Савич	348
Совість	349
Сократ	350
Софістика	352
Соціалізація	353
Соціалізація особистості	353
Соціалізм	354
Соціальна адаптація	355
Соціальна взаємодія	356
Соціальна група	356
Соціальна дезорганізація	357
Соціальна динаміка	357
Соціальна диференціація	357
Соціальна ієрархія	358
Соціальна інтеграція	358
Соціальна катастрофа	359
Соціальна криза	359
Соціальна культура	360
Соціальна мобільність	360
Соціальна організація	361
Соціальна пасивність	362
Соціальна роль	362
Соціальна самоорганізація	363
Соціальна система	363
Соціальна статистика	363
Соціальна стратифікація	364
Соціальна структура суспільства	364
Соціальна технологія	365
Соціальна філософія	366
Соціальне насильство	366
Соціальне передбачення	367
Соціальне прогнозування	368
Соціальне середовище	369
Соціальне управління	369
Соціальний інститут	370
Соціальний конфлікт	370
Соціальний стереотип	370
Соціальні верстви	371

Соціальні відносини	371
Соціальні гарантії	372
Соціальні програми	372
Соціальні процеси	372
Соціетальне управління	373
Соціум	373
Спілкування	373
Спіноза Бенедикт (Барух)	374
Споглядання	376
Спосіб виробництва	376
Спростування	377
Статистика	378
Статус	379
Стенгерс Ізабель	379
Стиль лідерства	379
Структура суспільної свідомості	380
Стьопін В'ячеслав Семенович	381
Суб'єкт і об'єкт	381
Сублімація	382
Субординація	382
Субстанція	382
Суспільне виробництво	383
Суспільні відносини	384
Суспільно-економічна формація	384
Суспільство	385
Суспільство трансформаційне	386
Сутність і явище	387
Схоластика	388
Сцієнтизм	388
Табу	389
Творчість	389
Теїзм.....	390
Текст культури	390
Телеологія	390
Теодицея	391
Теократія	391
Теологія	391
Теоретична філософія	391
Теоретичний рівень наукового пізнання	392
Теорія	392
Теорія еліти	393
Теософія	393

Типологізація	393
Толерантність	393
Томізм	394
Тоталітаризм	394
Тотемізм	394
Тоффлер Елвін (Олвін)	394
Традиційне суспільство	395
Традиція	396
Трансформаційні процеси у суспільстві	398
Трансцендентне	398
Трансцендентне і трансцендентальне	398
Тріада	399
У країнка Леся	400
Українознавство	401
Українська економіко-філософська культура	402
Українське Синергетичне Товариство	403
Умовивід	404
Універсалії	405
Унітарна держава	405
Управління	406
Управлінська етика	406
Ф акт	407
Фальсифікація	407
Фаталізм	407
Феномен	407
Феноменологічна методологія	407
Феноменологія	408
Фетишизм	408
Фідеїзм	409
Філософія	409
Філософія економіки	411
Філософія епохи Відродження	412
Філософія історії	412
Філософія культури	413
Філософія людини	414
Філософія Нового часу	414
Філософія культурно-мистецької освіти	415
Філософія освіти	416
Філософія Просвітництва	418
Філософія релігії	418
Філософія стародавньої Індії та Китаю	419
Філософія та політика	420
Філософська антропологія	421

Філософська думка у Київській Русі	422
Філософська есеїстика	423
Філософська система і метод	424
Філософська традиція	425
Філософська школа	425
Фінанси	426
Фінансова політика	427
Фінансова система	428
Фінансовий менеджмент	429
Фінансовий механізм	430
Фінансові відносини	431
Фінансові категорії	432
Фінансові ресурси	433
Флуктуації	434
Форма держави	434
Формалізм	435
Форми руху матерії	435
Франко Іван Якович	436
Фрейдизм	439
Фройд Зігмунд	439
Фромм Еріх	439
Функції держави	440
Функції культури в системі українознавства	440
Футурологія	443
Х акен Герман	445
Хаос	446
Хаос і порядок	446
Харизма	446
Холізм	447
Християнство	447
Ц ивілізація	449
Ціннісна орієнтація	449
Цінності	450
Ч ас	451
Чернишевський Микола Гаврилович	451
Честь	453
Чижевський Дмитро Іванович	453
Ш евченко Тарас Григорович	455
Шовінізм	456
Шпенглер Освальд	457

Штучний інтелект	457
Щ астя	458
Ю нг Карл Густав	460
Юркевич Памфіл Данилович	461
Я	462
Янь і Іннь	462
Ясперс Карл	462
В ідомості про авторів	463

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ФІЛОСОФІЯ
Словник-довідник

Навчальний посібник

За редакцією
проф. І. Ф. Надольного, проф. І. І. Пилипенка, проф. В. Г. Чернеця

3-є видання, доповнене, виправлене і перероблене

Відповідальний за випуск – *І. В. Кузнєцова*
Редактор – *В. М. Кручик*
Комп'ютерна верстка – *С. І. Супруненко*

Підписано до друку 31.10.2011. Формат 60x84 ¹/₁₆
Друк офсетний. Умовн. др. арк. 27,9. Тираж 300 прим.
Зам. 299.

Видавець і виготівник
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01015, Київ–15, вул. Івана Мазепи, 21
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 3953 від 12.01.2011.

